DİNLER TARİHİ ANSİKLOPEDİSİ

GELİŞİM YAYINLARI

3

DİNLER TARİHİ ANSİKLOPEDİSİ

islâmiyet, hıristiyanlık, musevilik ve ilkel dinler

yayımlayan
GELİŞİM BASIM ve YAYIM A.Ş

genel yönetmen:
ERCAN ARIKLI

yayın yönetmeni:
HİLMİ YAVUZ

sorumlu yönetmen:
TEOMAN TUNÇDOĞAN

yayın kurulu:
İSMET ZEKİ EYÜBOĞLU,
TANJU GÖKÇÖL, OSMAN KESKİOĞLU,
Doç.Dr.METİN SÖZEN, Doç. Dr. BAHRİYE ÜÇOK

çeviri:
ZEYNEP AKBAY, YAŞAR ANDAY, İPEK ERKELLER,
SEMA GÜZELŞEN, PINAR KÜR

sayfa düzeni:
SERVER GÜZEY

düzelti:
MUSTAFA BURÇAK, OSMAN ÖZTÜRK

sekreterler:
GÜLER ÇUBUKÇU, EVA SEYRANOĞLU

baskı ve cilt:
KIRAL MATBAASI

dizgi:
İSAK MATBAASI

Şafak Sokak No. 2, Nişantaşı / İstanbul
Tel: 48 02 10 - 48 88 24

DİNLER TARİHİ ANSİKLOPEDİSİ

islâmiyet, hıristiyanlık, musevilik ve ilkel dinler

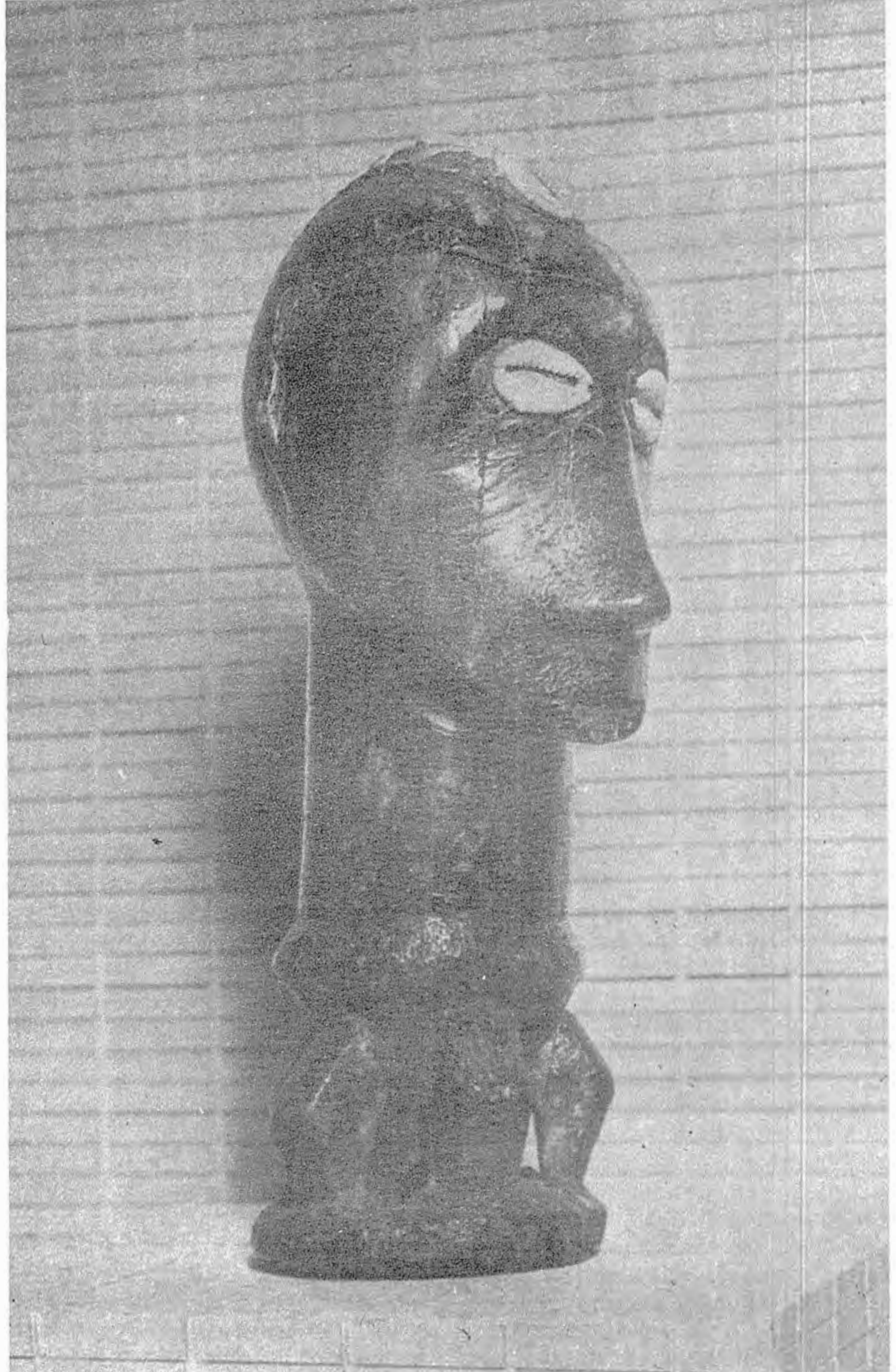
3

TOTEMİZM

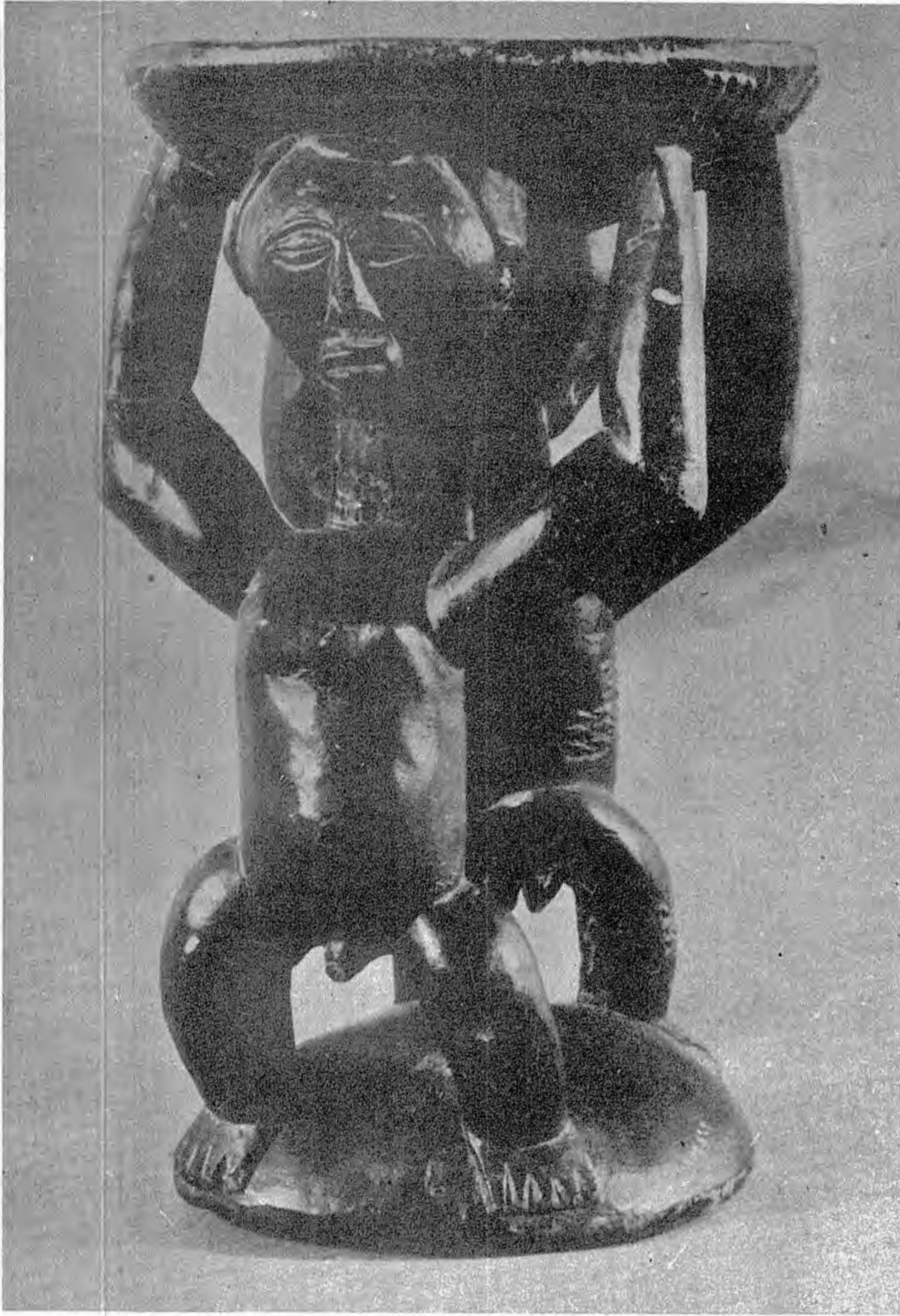
Avusturalya kabileleri, Amerika yerlileri ve Melanezya toplulukları arasında görülen totemizm, en ilkel toplum tipi olarak kabul edilen klanın dinsel kurumunu meydana getirir, bu yüzden de totemizm, genellikle dinlerin en ilkeli sayılır. Totemizm, geniş anlamda bir hayvan, bitki yada nesnenin, klanın atası olarak kutsal sayılmasıdır. Totemik klanlara bölünmüş olan bir kabilede canlı ve cansız bütün varlıklar, **totem'e göre** sınıflandırılır. Sözgelimi bir Avusturalya kabilesinde güneş, beyaz papağana benzetildiği için beyaz papağandır; ay ise kara papağana benzetildiği için kara papağandır.

Kuzey Amerika'da yaşayan **Cippeva** adlı bir kızılderili kabilesinin dilinden alınmış olan **«Totem»** kelimesi, ilk defa 1791 yılında J. Long adlı bir İngiliz seyahat yazarının kitabında kullanılmıştır. İlkel toplulukları inceleyen bilim adamları totemizm kurumlarını aydınlığa çıkardıkça, bu dinin insanlık tarihinde önemli rol oynadığı varsayımı güçlenmektedir. XIX.yy.'ın yarısında Mac Lennan, (1827-1881) totemizmle antik çağların dinleri, Robertson Smith de Sâmi'lerin dinleri arasında bazı yakınlıklar kurmuştu. Büyük İngiliz antropologu Frazer de totemizm konusunda, temelli incelemeler yapmıştır.

Totemizm ile ilgili en önemli bilimsel sentez, hiç kuşkusuz, fransız sosyologu Emile Durkheim (1858-1917) tarafından **Les Formes Elémentaires de la Vie Religieuse** (Dinsel Yaşamın İlkel Biçimleri) adlı kitabında ortaya konulmuştur. Durkheim'e göre totemizm **«totem»**, **«mana»** ve **«tabu»** gibi üç ana kavramla temellendirilir. Totem, bir klan'ın bütün üyelerinin kutsal saydığı yaratıkları yada nesneleri gösterir; klan üyeleri bu totemden türediklerine inanırlar. Totem, ortaklaşa bir etiket, bir alamet olmakla

Varega halkının taptığı fetiş.

Balubaların yaptığı tahta heykel.

birlikte bunun dinsel bir niteliği de vardır; nesneler, totem ölçü alınarak, kutsal olan veya olmayan diye sınıflandırılır. Totem, kutsal olansa onun taştan yada tahtadan yapılan sembolleri (tasvirleri) totemin kendisinden daha kutsaldır; bu sembollere «şuringa» denir.

Melanezya dilinden alınan **mana** kavramı ise, geniş anlamda kişilik dışı mistik ve majik bir güç anlamına gelir. Belirli bir nesne üzerinde sabit olmayan, her yere yayılmış bulunan mana, alışılmışın dışında birtakım belirtiler ve fonksiyonlarla kendini gösteren doğaüstü bir güçtür. (**Mana** düşüncesine Kuzey Amerika kızılderililerinden Siyu'larda **Wokanda,** İrokiler'de **Orenda,** Algonkin'lerde de **Manitu** adı verilir.)

Totemizmin dayandığı üçüncü temel kavram **tabu** yada 'yasak' kavramıdır ve bazı nesnelerle, bazı eylemlerin yasaklanmış olduğunu gösterir. Tabunun amacı kutsal olanla kutsal olmayanı birbirinden ayırmaktır. Kurbanların yenmesi gibi, klan üyelerinin topluca katıldıkları törenler dışında totem olan hayvanı öldürüp yemek yada bitkiyi koparmak yasaktır. Kökünü dinden alan bir takım yasaklar da, tabu olarak klanın ahlâki ve sosyal yaşamına egemendirler. Aynı klanın bir üyesini öldürmek 'tabu' olduğu gibi, bir klanın üyeleri arasında evlenme de yasaktır; bunlar aynı toteme taptıklarından birbirlerine karşı 'tabu'durlar. Nitekim dıştan evlenme (Exogamie) totem inancına sahip klanlarda geçerli olan evlenme biçimidir. Tabu, bir salgın hastalık gibi ona dokunan insana geçerek dokunanı da tabu durumuna getirir, tabu'yu bozan cezalandırılır. (**Tabu**'ya dokunmayı engellemek için bazı karmaşık ayinler geliştirilmiştir: sözgelimi Polinezya'lı krallar dokundukları herşeyi tabulaştıracak kadar güçlü bir mana ile dolu sayıldıklarından yemeklerini kendi elleriyle yemezler, bu işle görevli kişiler tarafından yemek yedirilirlerdi.)

Tabu'ya saygı gösterme **menfi tapınma** adını alır. Totemizmde **müsbet tapınma** ise âyinler, ritler, görenekler ve törenlerden oluşur.

eski türk dinlerinde totemizm

Eski Türk gelenekleri arasında totemizmin bu özelliklerine uygun görünen bazı inanç ve davranışlar dikkati çekmektedir: Eski Türk ailesinde de dıştan evlenme (exogamie) ilkesi vardır Türk boyları **kurt**'u ata tanımışlardır. Ayrıca Altay'lılar ve Yakut'larda görülen baba ve anayı simgeleyen tasvirler (put, idol), totemizmdeki **«şuringa»** ları andırır. Bütün bunlar bazı araştırıcılarda eski Türklerin klan dini olan totemcilikle ilgileri olabileceği düşüncesini uyandırmıştır.

Gerçekten de, Orta Asya Türkleri arasında görülen keçe, paçavra, kayın ağacı kabuğu yada hayvan derilerinden yapılan bu put-fetişlere Altay'lılar **«tös»** (töz), Yakutlar **«tangara»** diyorlardı. Bunlar duvarlara asılır yada torbalarda saklanır, önemli bir yolculuğa yada ava çıkarken, onlara saçı saçılır, ağızlarına yağ sürülürdü.

Asya Türklerinin dinsel inançları üstüne araştırmalar yapmış olan Abdülkadir İnan bu konuda şu bilgileri vermektedir: «Türk ırkından şamanistlerde çok yaygın olan töz'ler, **kozan** (tavşan), **aba** (ayı), **bürküt** (kartal), **tiyin** (sincap) ve buna benzer adlar taşıyan putlardır. Ayrıca büyük **kam**'lar (şamanlar), kahramanlar, iyi ve kötü ruhlar adına yapılan putlar da vardır... **Aba-tös**, şamanistlerin en çok saydıkları putlardan biri, bir ayı tasviridir. Kuş gibi tasvir edilen ruhlara, daha çok Yakut'larla komşuları Dol-

gan'larda raslanır. Yakut'larda en çok saygı gören kuş, kartaldır. İlkbahar ve güz mevsimleri, kartalın temsil ettiği ruhun irâdesine bağlıdır. Kartalın kanatlarını ilk sallayışında buzlar erimeğe başlar, ikincisinde ilkbahar gelir.»

Kartal kültü ile ilgili geleneklerden anlaşıldığına göre, eski çağlarda bu kuş, güneş ve Gök Tanrı'nın sembolü sayılmıştır. Kartal geleneğinin son zamanlara kadar Başkurtlar arasında da yaşadığı bilinmektedir.

Hiu-t-o'da Hun kağanının (M. Ö. 121 yılında), Gök'e kurban sunduğunda kullandığı, ayakta duran bir altın heykelin (Hiu-t-o, Goaçi veya Yueçi'lerin ülkesiydi; Kansu'nun kuzey batı bölgesi ile Moğolistan'ın büyük bir kesimini kapsıyordu) varlığı da Asya Hunlarında totemizmin yürürlükte olduğuna bir delil sayılmıştır. Bazı bilginler bu heykelin yaldızlı bir (budist?) «put» olduğunu sanmaktadırlar. Kuşkusuz İsa'nın doğumu sıralarında Hiu-t-o'ya komşu olan bütün Türkistan, budizmin bütünüyle geliştiği ve genellikle Asya dinlerinin buluştuğu bir yerdi. Ama, açıkça Gök'ten ve ona sunulan bir kurbandan söz edildiği için, bu heykel Hakas Kırgız'larının kitabelerinde sık anılan ve bazen Gök'le birleştirilen **Bel**'e benzemektedir. Gerçekte bunun ne demek olduğu bilinmekteyse de, bir yerde «altın ve gümüşle süslü» olarak tasvir edildiğini görüyoruz. Bir kitabede «yerde Bel'im, 49. yıldadır...» diye geçtiği için, bunun büyük bir ihtimalle, bir koruyucu ruhun simgesi olduğu söylenebilir. Şu halde, Hun kağanı bu altın heykelden Gök'e bir koruyucu ruh aracılığı ile kurban sunmayı amaçlıyor demektir.

Bazı bilginlere göre, her yıl birinci ayda Şanyü'nün karargâhı yanında bulunan kurban yerinde küçük bir toplantı yapılır, beşinci yılda ise «Ejder şehri»nde **(Lun Çen)** büyük bir kurultay toplanır ve atalara, Gök ile yerin ruhlarına kurbanlar kesilirdi. Hazır bulunan boy beyleri ile maiyetleri, kutsal koruluğun çevresinde dört nala üç kere dönerlerdi. Kurultaylarda nüfus sayımı yapılır, hayvanların sayısı belirlenir ve yasa dışı davranışlar yargılanırdı.

Öte yandan Kağan'ın güneşle aya karşı da saygı gösterdiği öne sürülür. Buna eski Moğollar ile bugünkü Türk-Moğollarda, özellikle Altay-Kiji'lerde de rastlamaktayız. Ancak burada güneşle ayın ne gibi

Yoruba fetişi.

bir yer tuttuğunu incelemek ve bunların Gök'ün simgesi olup olmadıklarını araştırmak gerekir. Güneşle ay, ayrıca Türk-Moğollarda bir destan çevriminin iki kahramanını da temsil eder.

Güneş ile aya karşı gösterilen ve aslında ne olduğu ve nereden geldiği henüz bilinmeyen bu saygıya bakılarak Hun'larda bir güneş ve ay kültünün bulunduğu söylenemez.

M.Ö. 88 yılından kalma bir belgede «Toprağın Koruyucu Tanrıları»ndan, bir de «Darı Tanrıları»ndan söz edilmektedir. Her ikisi de Çin hükümdar ailesinin koruyucu ruhlarıdır. Hsia sülalesinin sarayında «Darı Yöneticisi», Çu sülalesinin ataları olmuştur. Bu tanrılar, aynı zamanda tarım tanrıları oldukları için, Hun dinindeki yüksek varlıklar arasında bunlara rastlanmaz. Bu durum, atalar kültü için de geçerli değildir. Atalara insan kurban edilmesi, onların bu gibi kurbanlara sık sık rastlanan anaerkil tarım kültlerini göstermektedir. Hayvancılığa dayanan kültlerde bu tür kurbanlara rastlanmamaktadır.

M.Ö. ilk Han sülalesi döneminde kağanın sunduğu kurbandan bahseden en eski belgelerden birinde ataların, Gök ile Yer'e, ruhlarla tanrılara diye bir sıra izlenmektedir. Ayrıca ataların böyle başta anılmasında ve Gök'ün Yer'le birleşmesinde Çin etkisinin bulunabi-

ÜLGEN'İ KUTSAMA TÖRENİNDEN

Şaman davul çalıp şu sözleri söyleyerek ruhları çağırmaya başlar.

Gel, genç bulut,
bastır kürek kemiğime!
İnsanlar, bana doğru gelin de
bastırın omuzuma!
Tan Sarı, ey göğün oğlu,
ey Kargıday, Ülgen'in oğlu
sen bana gören göz ol,
sen bana kavrayan el,
bana yürüyen ayak,
bana kapan tırnak ol,
gel çın çın öterek sağ yanıma!

Ruhlar Şaman'ın ağzından karşılık verir:

Geliyorum, Şaman, bak, geldim bile!

Derken Şaman davulu eğer ve ruhun davula girip kapandığını bildirmek için kolunu yavaşça döndürür. Sonra devam eder

Sarı kamış değneğinle,
yaban atlarınla,
sarı ipekli dizginin,
sarı ipekli kürkünle
ey Karkış Han, Ülgen'in oğlu
gel oynayıp sağ yanıma,
tutuk durma, gel çalarak orbu'nu!

Ruh

Geliyorum, bak, geldim bile!

Gene Şaman:

Al buğralar üstünde,
al ipek dizginlerle,
gökkuşağıyla
sağ yanıma gel
ey Kızagan Tanrı Baba
Yalama gibi çınlayıp!

Ruh cevap verir:

Geliyorum, bak, geldim bile!

Şaman çağrısını yeniler

Gök gürültüsü üstünde at süren sensin,
yıldırımla oynayıp yol alan sensin;
sellerle kabaran güz dalgasıdır,
yıldırımlar döken ilkyaz dalgasıdır,
boşanıp taşar da adımların, gümbürder.
Babam benim, ey Mergen Han
sağ yanıma gel
Yalama gibi çınlayıp!

Ruh cevap verir:

Geliyorum, bak, geldim bile!

(La Prière, Seghers, 1958)

leceği belirtilmiştir.

Hunlarda, önce, gerçek bir dinle karşı karşıya bulunduğumuz kesindir. Hun dininde insanların hayatını etkileyen yüksek varlıklar olduğu gibi bunlar için dua, kurban ve törenden meydana gelen bir kült söz konusudur.

İkinci olarak, bu yüksek varlıklar arasında Gök'ün en önemli yeri aldığı inkâr edilemez. Nitekim, tek başına da olsa, en çok o göze çarpmakta, en önemli nitelik ve görevler ona verilmekte, yalnız ona itaat edilmesi gerekmektedir.

Belgelerin eksikliği yüzünden, burada gerçek bir monoteizmin (tektanrıcılık) söz konusu olup olmadığı kesinlikle bilinmemektedir. Özellikle Gök'ün iyi ve koruyucu ve her şeye kadir olduğunu ve yaratma gücünü açıkça tanıtlama olanağından yoksunuz. Bu yüzden, Gök-Tanrı'nın tam anlamıyle yüksek bir varlık olup olmadığı konusunda da kesin bir şey söylenemez. Ama bütün bunlar ters yönden yapılmış açıklamalardır, birtakım karşı-imkânları ortadan kaldırmış sayılmazlar. Göçebe çoban halkların benimsediği dinlerin sonraki şekilleri göz önünde tutulur ve güneydeki anaerkil çiftçi halkların daha ilk dönemlerde başlayan yıkıcı etkileri dikkate alınırsa, bu imkânlar bir takım ihtimallere dönüşebilir.

Hunlarda Gök-Tanrının bir monoteizm (tektanrıcılık) anlamına gelip gelmediği açıklığa kavuşturulmamış olduğu gibi, gerçek bir totemizmin var olup olmadığı da tartışmalı bir konudur. Asya Hunlarının putlara sahip oluşunu, bir Hun Kağanına ait bir altın heykelin (put) ortaya çıkarılışını, kağanın Tanrı'ya kurbanını bu putun karşısında sunmasını, Çin kaynaklarına göre Asya Hun hükümdarı Mete'nin soyunun «ejder» olmasını v.b. bütün bunları eski Türklerde gerçekten bir totem dininin varlığına delil saymak mümkün müdür? Eldeki belgelerin totemizmin varlığını gösterir doğrultuda olmasına rağmen, bu nokta fazla inandırıcı görünmemektedir. Çünkü totem dini, yalnız bir hayvanın 'ata' olarak tanınması ve ona ait bazı tasvirler yapılması demek değildir. Totemik topluluğun bu dinsel anlayışa paralel olarak biçimlenmiş bir aile hukuku, ekonomisi vb. vardır ve ancak bunların hepsinin bir arada bulunması, eski Türklerin dinsel inancının totemcilik olduğunu gösterebilir.

Tanrı heykelleri

Batı Afrika'da halkın taptığı fetişlerden biri.

ana hukuku sorunu

Totemik ailede ana hukuku yürürlüktedir. Türk ailesi ise ataerkil bir yapı gösterir. Klanda akrabalık, totem bağına, Türklerde ise kan akrabalığına dayanır. Klanda mülkiyet ortaklığı yürürlükte olduğu halde, Türk ailesinde özel mülkiyet büyük rol oynar. Totemli klanda ekonomi «parazit»tir, başka bir deyişle devşirmeye ve avcılığa dayanır. Halbuki Türk ekonomisi, daha çok tarım üzerine kuruludıır.

Türklerde «ata» kabul edilen hayvan sayısı sınırlıdır; bunlar da sadece bir kaç aileyi temsil eder. Sözgelimi ejder, eğer doğruysa, Mete ailesinin, Göktürk efsanesinde kurt da sonraları «Türk» diye anılan topluluğun yöneticisi durumunda olan Aşına ailesinin temsilcisidir. Eski çağlarda öteki Türk aile ve soylarının ayrı ayrı totem-atalarının bulunduğu konusunda bir işarete rastlanmamıştır. «Kurt efsanesi»nin Türkler arasında yaygın oluşu, onun bir totem olmasından çok, bozkırların korkulu bir hayvanı olarak özellikle hayvan sürüleri için büyük tehlike meydana getirmesi nedeniyle, ona karşı duyulan korku ile karışık bir saygı duygusundan ileri gelmektedir; başka bir deyimle, bu efsane «kutsal»lığa dayanan dinsel bir nitelik taşımaz. Öte yandan, kurt efsanesinin Türk topluluklarındaki birleştiriciliği, klanları birbirinden ayıran, birbiriyle karşı karşıya bırakan totemin göreviyle çelişmektedir. Totemci klanda herkes aynı adla (totemin adıyla) anıldığı halde, Türkler çok defa kurt'un gerçek adını bile söyleyemezler. Türkçe'de kurt'un gerçek adı **«böri»**dir ve Türkler bunun yerine, küçük bir haşere olan «kurt»u kullanmışlardır. Bu da herhalde, **«böri»**ye karşı duyulan saygı ve korku duygusundan ileri gelmektedir. Türklerde kurt saygı değer bir sembol sayılmışsa da ona tapılmamıştır. Türklerde **tös** denilen putlar ise totem **«şuringa»**ları değil, daha çok ata ruhlarının simgeleridirler.

Şunu da belirtelim ki, herhangi bir toplulukta bazı hayvanlara «saygı» duyulması, o toplulukta totemik «klan» düzeninin yürürlükte olduğuna delil sayılmamalıdır. Nitekim Zerdüşt dininde inek ve köpek kutsaldır; bazı Hindu dinlerinde hayvan öldürmek yasaktır. Eski Mısır dini de hayvana tapma biçimindeydi. Ünlü **Apis öküzü** herkesçe bilinir. Mısır'da timsah ve kartala da tapılırdı; Aşağı Mısır'da ise köpek aynı durumdaydı. Bu «tanrı» hayvanları öldürmek, idamı gerektirirdi. Eski Yunan inancına göre, «yeraltı»nı üç başlı bir köpek **(Kerberos)** beklerdi.

Oğuzlara gelince, bunlardaki totemcilik izlerinin Moğollarla ilgili olduğu açıktır. Moğollarla ilgili araştırmaları ile tanınmış Vladimirtsov şöyle demektedir: «Eski Moğollarda totemciliğe ve tabuya ilişkin deliller yok gibidir. Bununla birlikte Gizli Tarih'e göre Cengiz'in bağlı olduğu kabilenin kökü, **Börte-Çino** («Bozkurt») ve **Goai Maral** («Güzel Maral») idi. Ama bu bilgiler eski Moğolların totemleri üstüne fikir yürütmek için yeterli değildir». Buna rağmen Moğollarda totemciliğin varlığı konusunda başka deliller de vardır. Moğol aile tipinin ana hukukuna dayalı olması, aslında bir orman halkı olan bu topluluğun ekonomisinde mülkiyette ortaklık ilkesinin geçerli olması bu fikri destekler, ayrıca, **«ongon»** (totem) düşüncesi de bunu gösterir. Vladimirtsov, Moğol devri tarihçisi Reşîd-üd-din'den naklen, Cengiz Han'ın, Ba'larin kabilesinden bir şahsı (tıpkı at ve öteki hayvanların **«ongon»** olarak, başı boş bırakılması gibi) **«ongon»** diye azat ettiğini, hiç kimsenin ona dokunmadığını kaydetmektedir. Burada kullanılan **«ongon»** deyimi konunun açıklığa kavuşması açısından önemlidir. Kelime, Türkçe **«ong»** (sağ, doğru, uğur) kökünden türemiştir, ama «totem» anlamına gelen bir kelime olarak yalnız Moğolca'da yaşamıştır, Türk dillerinde yoktur. Bu kelimeye ne Göktürk metinlerinde, ne Uygurca'da, ne de Divân-ı Lûgat-üt-Türk'te rastlanmamaktadır. Oğuz boylarında **«ongon»** olarak gösterilen «kuş»lar da Divân-ı Lûgat-üt-Türk'teki Oğuz boyları listesinde yer almamış, yalnız boy adları ile damgaları kaydedilmiştir. Oğuzlara ait totem-kuşlar, ilk kez Moğol devrinde XIV.yy. başlarında, Reşîd'üd-din'in Câmi'üt-Tevarih'inde karşımıza çıkar.

Öte yandan koyu bir müslüman olan İbni Fadlan X.yy. Oğuzlarının ne «kutsal» kuşlarından, ne de totemciliği andıran herhangi bir göreneklerinden söz eder. Oğuz Destanı'nda da bu anlamda bir belirtiye raslanmaz. Oğuz Destanı'nda sözü edilen altın tavuk, gümüş tavuk; kara koyun, ak koyun Türk ekonomisinde çobanlık ve çiftçiliği simgeler; bunların kutsallık ve tapınma ile ilgili oldukları üstüne herhangi bir belirti yoktur.

ESKİ TÜRKLERİN DİNİ

Eski Türklerin dini, Gök-Tanrı diniydi. Gök-Tanrı, bozkır topluluklarının din sisteminin ağırlık merkezinde bulunur; Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler ve Uygurlar gibi tarihsel Türk topluluklarında kutsal varlıkların başında yer alır. Gök-Tanrı düşüncesinin, toprağa yerleşmiş topluluklara değil, daha çok avcılık, çobanlık yada hayvancılıkla geçinen göçebe topluluklara özgü olduğu bilinmektedir. Bu yüzden de Gök-Tanrı düşüncesinin kökeni, Asya bozkırlarına bağlanır. W. Koppers, bu inancın eski bozkır topluluklarının sosyal ve ekonomik hayatlarıyla sıkı ilgisini belirtir. M. Eliade ise, Gök dininin Orta ve Kuzey Asya toplulukları için karekteristik bir sistem olduğunu yazar. Türk tarih ve kültürüne ilişkin araştırmaları ile tanınan fransız bilgini R. Giraud ise Gök-Tanrı inancını, doğrudan doğruya, «bütün Türklerin ana kültü» olarak nitelendirir.

Gök-Tanrı inancının temellerini Orhun kitabelerinden az çok saptamak mümkün olmaktadır. Tonyukuk kitabesinde çok yerde adı geçen **«Tangri»** yada **«Tengri»** (bazen **«Türk Tangrisi»**), daha o çağda «Ulusal» bir tanrı olarak ortaya çıkar. Göktürklerin Çin'den ayrılarak bağımsız bir devlet kurmaları (680-682) Onun isteği ile gerçekleşmiş sayılır. Hakan; Türklere «Tanrı» vermiştir; ama topluluk, hakanı terk edince «Tanrı» onları cezalandırır. Yani «Tanrı» Türk milletinin hayat ve geleceğiyle ilgilenen bir «ulu varlık» durumundadır. Tonyukuk'a başarılar için gereken «bilgelik»i o ihsan etmiş, Gök-Tanrı hakanlığını kuran Bumin ve İstemi'yi Türk töresini yürütmeleri için Tanrı tahta çıkarmış, «Türk budunu yok olmasın...» diye İlteriş Hakan ile eşi İl-Bilge hatunu o, «tepelerinden tutup yükseltmiş»tir. Gök-Tanrı **(Kök-Tengri)** kavramı-

Bir Batı Afrika fetişi.

Fildişi Kıyısı'nda oturan Senufoların yaptığı bir maske.

nın, eski Türk dinlerinde önemli bir yer tuttuğu konusunda somut örnekler vardır. M.Ö. 176 yılında Kağan Mo-tun (Mete), Çin hükümdarına yazdığı bir mektupta, kendisini tahta Gök-Tanrı'nın çıkardığını bildiriyor. Gök'ün yardımı, kağanın asker ve atlarının çabalarıyla civarda bulunan 26 devleti (Kansu'da, ve kuzey Tibet ile, batı Türkistan'a kadar uzayan komşu iller ile birlikte Doğu Türkistan'da) ve bazı halkları yendiğini, böylece bu halkların Mete tarafından Hunlaştırıldığını, bu mektuptan öğreniyoruz. Kağan Kansiu da (M.Ö. 160 - 126) Çin hükümdarının kendisine kurduğu tuzağı birdenbire fark edince, sevinçle şöyle haykırdı: «Orada ast rütbeli kumandanlara rastlamamı, Gök takdir buyurdu; kendimi korumayı, Gök nasip etti.»

Görülüyor ki, eski çağlardan günümüze kalan belgelerden, devletin başına Kağan'ı, Gök'ün getirdiğini, devletle insanların yönetiminin de Gök'e atfedildiğini öğreniyoruz. Savaşlarda onun iradesi ile zafere ulaşılır. «Tanrı», Türk'ün hayatına doğrudan doğruya müdahale eder, emreder. İradesine boyun eğmeyeni cezalandıran «Tanrı», insanlara bağışladığı **kut** (iktidar) ve **ülüg**'ü (kısmet), değerini bilemeyenlerden geri alır. Şafak söktüren (Tan üntürü) ve bitkileri oluşturan da «Ulu Tanrı»dır; o, hayat verici ve yaratıcıdır. Ölüm de, «Tanrı»nın iradesine bağlıdır. Bütün bunlar Gök «Tanrı»nın, eşi ve benzeri olmayan, insanlara yol gösteren, onların varlıklarına hükmeden, cezalandıran ve mükâfatlandıran bir Ulu Varlık olduğunu göstermektedir.

ay ve güneş kültü

Öte yandan Türklerde Kağan'ın güneş ile aya karşı da saygı gösterdiği öne sürülür. Buna eski Moğollar ile bugünkü Türk-Moğollarda, özellikle Altay-Kiji'lerde rastlamaktayız. Ancak, burada güneşle ayın ne gibi bir yer tuttuğunu incelemek ve bunların Gök'ün simgesi olup olmadıklarını araştırmak gerekir. Güneşle ay, ayrıca Türk-Moğollarda bir destan serisinin iki kahramanını da temsil eder. Güneşle aya karşı gösterilen ve aslında ne olduğu ve nereden geldiği henüz bilinmeyen bu saygı belirtisine bakılarak Hun'larda bir güneş ve ay kültünden söz edilemeyeceği açıktır.

M.Ö. 88 yılına ait bir belgede ise «Toprağın koruyucu Tanrıları»ndan, bir de «Darı Tanrıları»ndan söz edilmektedir. Bu tanrılar Çin hükümdar ailesinin koruyucu ruhlarıdır. Bu Çin tanrıları, tarım kültürüne geçmiş toplulukların tanrıları oldukları için Hun dininde yüksek varlıklar arasında bunlara rastlanması sözkonusu değildir. Bu durum, ilerde sözünü edeceğimiz atalar kültü için de geçerlidir. Atalara insan kurban edilmesi, Çinlilerin bu gibi kurbanlara sık sık rastlanan anaerkil tarım kültürlerinin bir özelliğidir. Hayvancılığa dayanan kültürlerde (sözgelimi Hunların kültüründe) bu tür kurbanlara rastlanmamaktadır.

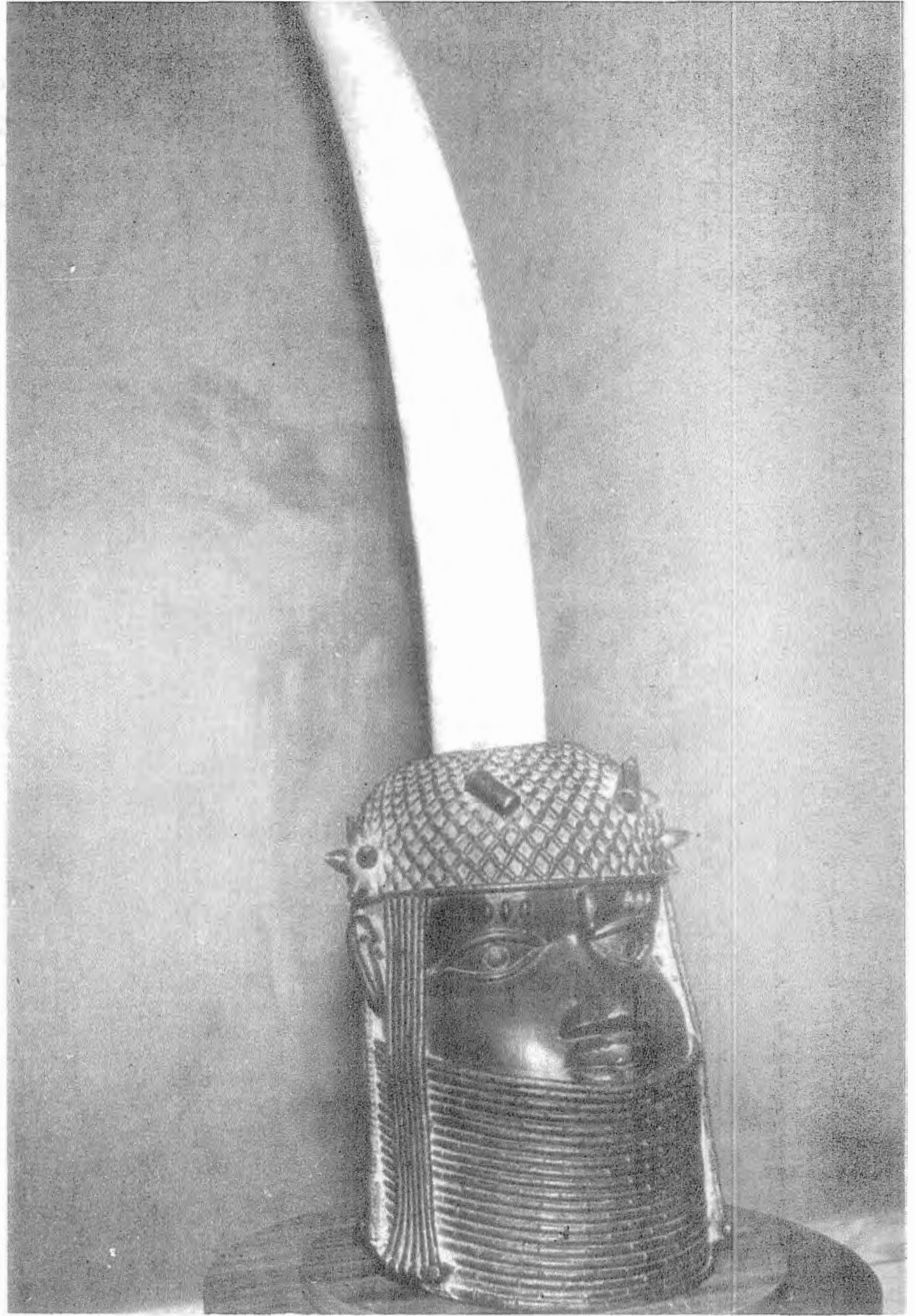
Milâttan önceki ilk Han sülâlesi dönemine ait en eski belgelerden birinde kağanın kurbanı önce atalara sunduğu, bunu sırasıyla Gök ile Yer'e, ruhlarla tanrılara sunulan kurbanların izlediği belirtilmektedir. Ataların böyle başta anılması ve Gök'ün Yer'le birleşmesi Çin etkisinin bulunabileceğini orta-

ya koyar. Hunlarda gerçek bir dinle karşı karşıya bulunduğumuz kesindir. Hun dininde insanların hayatını etkileyen yüksek varlıklar olduğu gibi, bunlar için dua, kurban ve törenden meydana gelen bir kült de söz konusudur. Ama bu yüksek varlıklar arasında Gök'ün en önemli yeri aldığı inkâr edilemez. Nitekim, tek başına da olsa, en çok o göze çarpmaktadır; en önemli nitelik ve görevler ona verilmekte, yalnız ona boyun eğilmesi gerekmektedir.

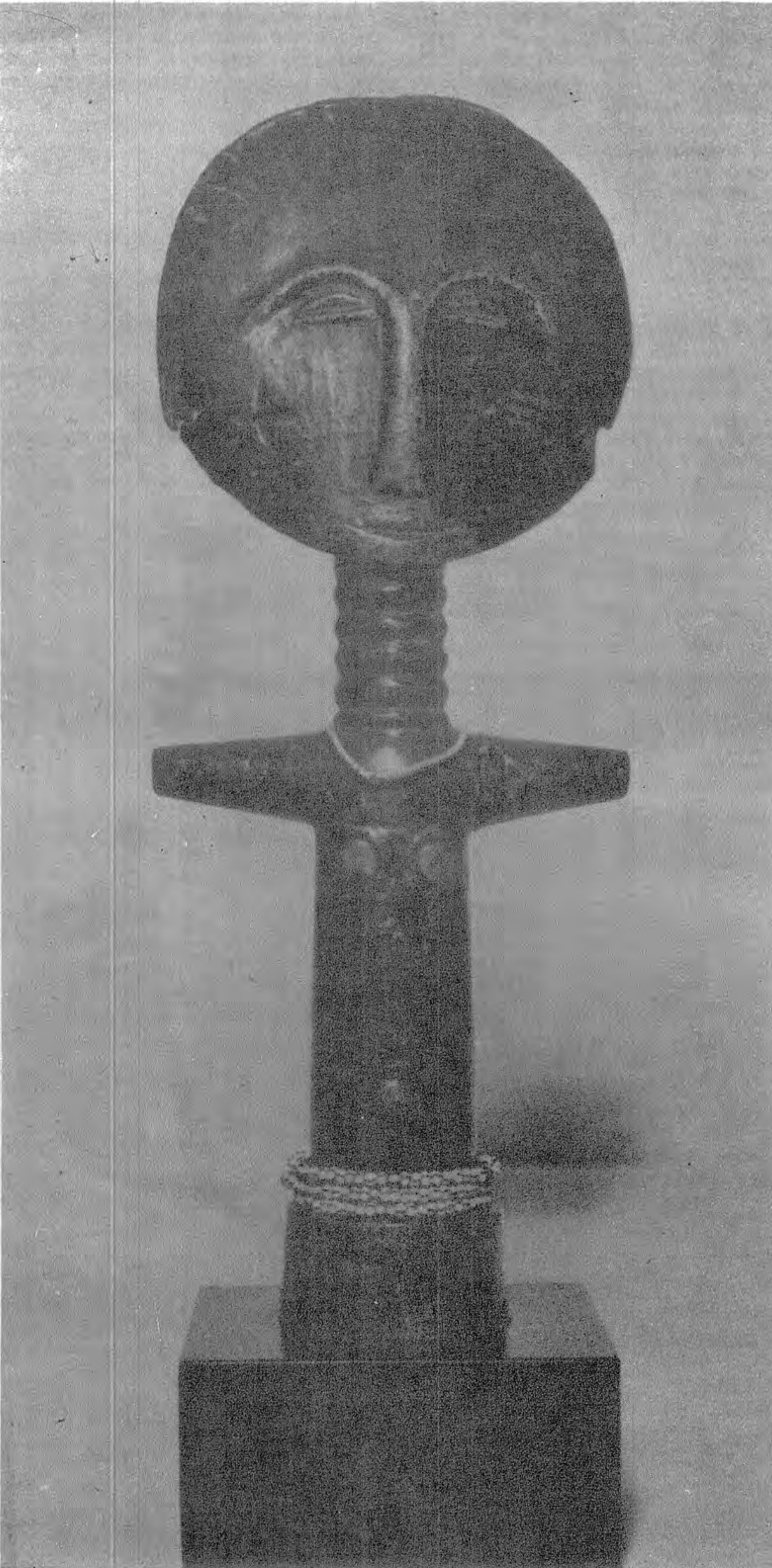
Eski Türk inanç sisteminin bir Gök-Tanrı dini olmak dışında bir özelliği daha vardır: atalar kültü. Ölmüş atalara saygı, onlar için kurbanlar kesilmesi, ataerkil ailede baba egemenliğinin din alanındaki belirtisi sayılmaktadır. Buna göre baba ve genellikle atalar, öldükten sonra bile ailenin fertlerini korumağa devam ettiklerinden, onlara karşı duyulan minnet duygusu çeşitli biçimlerde ortaya konmaktadır. Din tarihi araştırıcıları ve etnologların, sosyal ve ekonomik şartları dolayısıyla, eski Orta ve Kuzey Asya kavimlerinde atalar kültünün bulunabileceği konusundaki düşünceleri Türkler yönünden, tarihsel kayıtlarla da tutarlılık kazanmıştır. Asya Hunlarında, her yılın mayıs ayı ortalarında atalara kurban sunulurdu.

Aslında, «koruyucu ruh» inancı eski Türklere özgü bir inanç değildir. Eski Yunanlılarda her şehrin bir «koruyucu» tanrısı vardı. Bütün bu tanrıları memnun etmek için onlara bal, zeytin yağı, güzel koku ve ayrıca kanlı kurbanlar sunan eski Yunanlılar, ölülerin ruhlarının, **Hades**'in ülkesi olan toprak altına indiğine inanırlardı. Romalılarda her yerin «koruyucu» perileri vardı; bunlara **Lar** deniyordu. Her insanın da bir «koruyucu peri»si olurdu (erkeklerinkine **genius**, kadınlarınkine **juno** adı verilirdi). Eski Germenlerde bir soyun bütün üyeleri arasında işbirliğini sağlayan «uğur»ların varlığına inanılırdı. Örnekleri çoğaltmaya gerek duymadan şunu ekleyelim ki, çeşitli ülkelerde bütün bu tanrılar yada tanrıçaların tasvirleri, plastik şekilleri yapılıyordu: eski Yunan tanrı heykelleri, Hint putları; ağaçların, mağaraların, pınarların, büyük kayaların ruhların evi sayıldığı Câhiliyye devrinde (İslamlıktan önceki devir) görülen (başta Lât, Menât, Uzza olmak üzere) putlar gibi.

Atalara ait hatıraların kutlu sayılması, mezarlara yapılan tecavüzlerin sert bir biçimde cezalandırılmasından da anlaşılıyor, Avrupa Hun tarihinde Atilla'nın II. Balkan seferinin sebeplerinden biri olarak Hun hükümdar ailesine ait mezarların Margus (Belgrad dolaylarında Tuna üzerinde şehir-kale) piskoposu tarafından açılarak soyulması gösterilmektedir. Hunlar bakımından büyük hakaret sayılan bu harekete hırsız piskoposu teşvik eden etken, eski Türklerin erkek ölüleri, silahları, değerli eşyası, bazen ölen başbuğun altın ve gümüş koşumlu atları ile, kadınları da süs eşyası ve mücevherleri ile birlikte gömmeleriydi. Çünkü Türkler öbür dünyada ikinci bir dünyanın varlığına ve ruhların sonsuz hayatına inanıyorlardı. Eski Türkçede (Göktürk, Uygur) ruh, can mânasında **«tin»** kelimesi kullanılıyordu. Bu, aynı zamanda «nefes» demekti. Ölümü, nefesin kesilmesi, ruhun bedenden çıkıp uçması biçiminde düşünüyorlar, böylece, bazen «öldü» yerine «uçtu» diyorlardı. Ruhları öbür dünyaya göçen ataların orada rahatsız edilmemeleri, iyi yaşamaları gerekiyordu. Ayrıca, ataların tasvir-

Benin krallarından birinin büstü.

Gana'daki Açantilerin güzel bir heykelciği. Açantili kadınlar erkek çocuk sahibi olmak için bu heykelciği taşırlar.

lerinin yapılıp saklandığına dair kayıtlara da rastlanmaktadır.

Atalar kültüne sahip başka topluluklarda bazı nüfuzlu kişilerin ölümlerinden sonra ilâhlaştırılıp yarı-tanrı sayıldıkları da görülmektedir (sözgelimi, Eski Yunan'daki kahramanlar). Ölünün gelecek hayatında daha mutlu olacağına inanan bazı Hint-Avrupa topluluklarında ölünün mezarına eşyası konur, büyük ve saygıdeğer akrabaları da öldürülerek yanına gömülürdü. İnsan kurban etme geleneği özellikle Keltlerde dehşet verecek ölçüde barbarca idi. Kuzey Avrupa kavimlerinin, kutsal hayvanı erkek domuz olan bereket tanrısı **Freyr** için yaptıkları törenler arasında, insan kurban etmek de vardı. Hint-Avrupalı Sogd'larda da insanlar kurban edilirdi. Yunan mitolojisinde, «toprak ana» **Gaia**'nın kendi çocuklarını öldürüp yemesi, **Zeus**'un oğlu gösterilen, sarhoşluk ve verimlilik tanrısı **Dionysos**'un Titanlar tarafından öldürülüp yenmesi ve **Zeus**'un da onun yüreğini yemek suretiyle yeni bir **Dionysos** meydana getirmesi, insan kurbanı geleneğinin izleri sayılabilir. Nihayet Truva savaşlarında İphigenia ile Orestes'in tanrılara kurban olarak sunulduğu söz konusu edilmiştir. İran'da maniheist kozmolojide «hayat anası» denilen ilk insanın, karanlık devleri tarafından öldürülüp yutulması da buna benzer. Eski Hint dininde sayısız çocuk doğurup, sonra bunları öldürerek yiyen tanrıça **Kali** de bir başka örneği meydana getirir. İskitlerdeki insan kurbanı geleneğinin X.yy.'a kadar İslavlar arasında yaygınlaşarak devam ettiği İbn Fadlan'ın kadınların kurban edilmeleriyle ilgili açıklamalarından anlaşılmaktadır. İnsan kurban etme, asıl Sami topluluklarında büyük önem taşıyordu. Kenan bölgesinde (Arabistan'ın kuzey kesimi) bereket ile ilgili olarak doğanın gidişini yöneten ilahlara insan **kurban** edilirdi. Tanrının öfkesini yatıştırmak için Câhiliyye Araplarınca en değerli evlât olan erkek çocuk kurban olarak sunulurdu. Bu insan kurban etme geleneğinin izleri Samî kökenli «göksel» (semavî) dinlerde de devam etmiştir.

en büyük kurban: at

Eski Türklerde en büyük kurban, bozkırlı Türkün kutsal bir duygu ile benimsediği at'tır. Orta As-

Bir savaş tanrısı (solda). Bir Ekvador Afrika'sı fetişi (sağda).

ya'daki eski Türk bölgesinde, özellikle Altaylardaki kurganlarda, birçok at iskeleti bulunmuştur. Öteki hayvanlardan erkek cinsi, üstün kurban sayılırdı.

Eski Türklerde de insan kurban etme geleneğinin varlığını düşündürecek bazı belirtilere de rastlanmaktadır. Sözgelimi Asya Hun topluluğunda «Ölüyü takip etme» («yakınlarının ölü ile birlikte gömülmesi») gibi kayıtlar vardır. Bu kayıtların en keskini, Asya Hunlarına sığınan bir Çinli komutanın kurban edildiğine ilişkin olanıdır. Bunlara bir de Atilla'nın ölümü dolayısiyle birçok kişinin öldürülerek mezara gömüldüğünü bildiren VI. yy. tarihçisi Jordanes'in kaydı ile, Göktürk hanlarının mezarları başında düşman orduları komutanlarının kurban edildiğini öneren iddiayı da eklemek gerekir.

Ancak bütün bu bilgiler yakından incelenirse, eski Türklerde insan kurbanı geleneğinin varlığı konusunda bizi kuşkuya düşüren birçok nokta ortaya çıkar. Asya Hunlarına ait kayıtlar açık değildir. Ölüyü akrabaların nasıl «takip ettikleri» Çince metinde iyice açıklanmamış, ama çeviride «yorum» yoluyla böyle bir kanıya varılmıştır. Çinliler çok kere «Hiung-nu» adı altında topluca andıkları çeşitli topluluklar arasında açık bir ayrım yapmamaktadırlar. Çin komutanının «kurban» edilmesi konusu ise oldukça ilgi çekici bir macerayı ortaya koyuyor: bu yüksek rütbeli komutan Hunlara sığınınca Çin hükümeti için tehlikeli olmaya başlamış ve durumdan ürken Çin'in siyasî bir manevrası sonucunda öldürülmüştür. Hun yöneticilerini, Çinli komutanın öldürülmesi için kışkırtan da bir **wu** (Çinli rahip) olmuştur. Üstelik bu kurban, toprak tanrısına sunulmuştu. Hun hükümdarı ise, daha sonra, kendini suçlu hissettiği için Gök-Tanrının gazabından korkmuş ve onu yatıştırmak için bir kutsal yer yapmıştır. Atilla'nın ölümü üzerine birçok kişinin de öldürülüp gömüldüğü konusundaki kayda gelince, burada iki ihtimal akla gelmektedir: bu gerçekten bir «insan kurbanı»dır, yada Atilla'nın mezarının gizli kalması için, mezarın yerini görenlerin ve gömme işinde çalışanların öldürülmesi olayıdır. Ama bu ihtimallerden ikisi de, Türkler açısından sözkonusu değildir. Bir kere, Türklerde mezarları gizleme geleneği yoktur. Tersine, özellikle büyüklerin özel kabirleri yapılmış, üstlerine bina **(bark)** inşa edilmiş, **bark**'ın iç duvarlarına da ölünün yaşarken katıldığı savaşlara ait sahneler resmedilmiştir. Bununla da yetinilmeyerek kabrin yada mezarın çevresine «**balbal**»lar dikilmiş, alelâde mezarlara da, belirli olması için tümsek biçimi verilmiştir. Mezarların gizli tutulması, daha çok Moğol geleneğidir. «İnsanları kurban» ihtimali de aynı açıdan değerlendirilmelidir. Çünkü atalara insan kurban etme de bir Moğol geleneğidir. İnsan kurbanı, aslında, bozkır kültürüne değil, tarım kültürüne ilişkin bir olgudur ve toprak ve bereket tanrılarına bağlanır. Bu önemli noktayı dikkate alan kültür tarihçisi W. Eberhard, Türklerde böyle bir geleneğin mevcut bulunmadığını, insan kurbanının bazı yerlerde Türkler tarafından yasak edildiğini bildirmektedir.

Bamilikeli büyücu kadın ve jetişleri.

yer~su

Eski Türklerde «ruh»ların «insan» biçiminde tasavvuru sözkonusu olmadığı için tapınmaya ilişkin putlara da rastlanmaz. Türkler gizli güçlerin bulunduğunu düşündükleri doğa olgularına kutsallık bağışlamakla yetinmişlerdir; Orhun kitabelerinde sözü edilen iki «yer-su»nun, «kutsal» kelimesiyle nitelendirilmesi buna delildir: **«İdug Ötükan»** (Kutsal Ötügen) ve **«Tamık idük baş»** (Kutsal Tanık Suyu). Yukarda sırası geldikçe belirtildiği gibi eski Türkler doğada gizli güçlerin varlığına inanıyorlardı. Bu nokta **yer-su** (yar-sub) deyimi ile Orhun kitabelerinde ifadesini bulmuştur. Bu inanış, **«yir-suv»** biçiminde Uygurlarda da vardı. Bunlar **«iduk»** (kutsal) idiler. Doğal güçlere ınanma, hemen bütün «halk dinleri»nde vardır ve bu inanma yanardağ, deniz, ırmak, ateş, fırtına, gök gürültüsü, yıldırım, ay, yıldızlar, güneş, vb.... gibi doğa olguları karşısında duyulan hayret, korku, saygı dolayısiyle bunların tanrılaştırılmasından doğmuştur. Eski Türklerde yer-su'ların görev ve niteliklerini saptamak için gerekli bilgilere sahip değilsek de, genellikle bu tür «halk inançları»nda maddî hayat şartlarının, ekonomik ve sosyal etkenlerin de rol oynadığı kabul edilmektedir. Sözgelimi, tarıma dayalı çiftçi topluluklarda daha çok, verimlilik ve bereket tanrıları olarak kendine tapılan güçler görülür. Eski Doğu inançlarının birçoğunda «Toprak Ana», en fazla saygı duyulan bir tanrıçadır. Savaşçı topluluklardaysa çarpışma ve zafer tanrıları birinci plânda yer almaktadır.

Eski Türklerde din sisteminin totemciliğe dayandığı konusundaki görüşlerin sağlam kanıtlarla desteklenemeyeceğini gördükten sonra, şimdi, Gök-Tanrı inancının bir tektanrıcılık anlamına gelip gelmediğini araştırabiliriz. Bir kısım bilginler (bu arada W. Schmidt), belgelerin yetersizliği yüzünden eski Türklerde gerçek bir tektanrıcılığın (monoteizmin) bulunup bulunmadığının kesinlikle saptanamayacağını belirtmişlerdir. Bunlara göre, özellikle Gök'ün iyilik ve koruyuculuğunu, onun her şeye kâadir olduğunu ve yaratma gücünü açıkça ispatlama olanağı yoktur. (Bununla birlikte W. Schmidt, eski Türkler gibi göçebe çoban halkların dinlerinin sonraki biçimleri göz önünde tutulur da, güneyin anaerkil çiftçi halklarının daha ilk dönemlerden itibaren ataerkil dinler üzerinde göstermeye başladığı yıkıcı etkileri hesaba katılırsa, ortaya daha başka ihtimallerin de çıkabileceğini ifade etmektedir.)

Gerçekten Orhun Kitabeleri'nde eski Türk kozmogonisini özetleyen **«Uze Kök Tengiru, asra yagız yer kılındıkta, ikin ara kişioğlu kılınmış»** (Yukarda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında ikisi arasında insanoğlu yaratılmış) cümlesindeki **«Kök Tengri»** deyimi, bir tek ve yüce tanrıyı değil, doğrudan doğruya «mavi gök»ü belirtmektedir. Eğer **«Kök Tengri»** deyimi 'Ulu Tanrı' anlamına gelseydi, o zaman, R. Giraud'nun haklı olarak işaret ettiği gibi, **«yaratanın da aynı zamanda yaratılmış olması»** gibi, garip bir çelişki söz konusu olacaktı.

Ama gene de genel eğilim, eski Türk dininin, yeri gökyüzünde olan ve cisimleşmemiş (maddeleşmemiş) bir tek tanrı inancına dayandığı doğrultusundadır. İbn Fadlan (X.yy.) şöyle diyor: «Oğuzlardan biri haksızlığa uğrar veya başına hoşlanmadığı bir iş gelirse, başını göğe kaldırır ve «Bir Tanrı» der; bu, «Allah bir» demektir. Gene Oğuzlardan biri bana: «Sizin Rabbınızın kadını var mı?» diye sordu. «Hemen tövbe ve istiğfar ettim. O da benim gibi yaptı, tövbe ve istiğfar etti». XIII. yüzyıl Uygurlarına ait bir başka gözlem de bu yönden dikkati çekicidir. Rubruquis, Orhun nehri kıyılarında, içinde putların bulunduğu bir budist tapınağında bir Uygur ile konuşmasını şöyle anlatır: «Tanrıya inanıp inanmadıklarını sordum. Cevap verdi: «Tanrıya ina-

Kapsikili bir büyücü-hekim ilaç yapıyor.

nırız». Devam ettim: «Tanrı bir ruh mudur, yoksa cisim midir?»

Cevap: «Tanrının ruh olduğuna inanırız.»

Sual: «Hiç insan biçimine girdiğini tasavvur eder misiniz?

Cevap: «Asla!»

Eski Türk belgelerinde geçen «yer» deyiminden, toprak kastedilmediğine, tanrısal gücün öğelerinden biri olarak «yer»i, tarım kültürüne bağlı topluluklardaki toprak tanrısı ile karıştırmamak gerektiğine, Türk dinine göre «yer»in de Tanrı tarafından yaratılmış olduğunu belirttikten sonra, Gök-Tanrı'nın Asya sınırlarında bile ulu varlığı temsil ettiğine işaret edelim. Ancak, Hunlar döneminde (sonraları, VI. ve VIII.yy. Türk topluluklarında artık değerini kaybetmiş olan) güneş, ay, yıldız kültleri de rol oynamıştı. Hun hükümdarı her sabah doğan güneşe ve gece dolunaya saygısını belirtirdi.

Görülüyor ki Türklerde ulu varlık özelliği taşıdığı anlaşılan Gök-Tanrı'nın yanında, öteki «tanrı»lar da söz konusudur. Bunlar arasında, «yer»in büyük önemi var gibidir. Sözgelimi, yer Asya Hun imparatoru Mo-tun'u (Mete) tahta çıkaran güçlerden biri olarak görünmektedir.

Ama Göktürklerde yer-su'ların kutsal sayılması, Hunlarda güneşe, aya, vb. saygı duyulması, «göksel» (Semavî). nitelikteki tek tanrı inancını gölgelemez. Dinler tarihinde hiçbir din, yalnız bir çeşit «itikat» ve «amel»den ibaret olmamış, hiçbir dönemde bir tanrı tek başına kalmamış tersine her tanrı daima «kutsal» sayılan ikinci derecede, yan varlık inançları ile kuşatılmıştır. Tarihin en «yüksek» dinlerinde bile durum böyledir: Hıristiyanlıkta bir yerine üç olan Tanrı kişiliğinden (Teslis) başka, Meryem Ana, melekler, azizler ve ölü ruhları «kutsal»dır. İslâmiyette İhlâs sûresi'nde «Allah'ın birliği ve vasıfları din felsefesi ve edebiyatında görülmemiş bir îcaz ile belirtilmiş» olduğu halde, «Amentü bi'llâhi»de meleklere, Tanrı resûllerine (peygamberler), kutsal kitaplara îman edilmektedir. Eski Türk dininde de Gök-Tanrı'yı çevreleyen inançlar nihayet, W. Schmidt'in de dediği gibi, «aziz» kabul edilen varlıklar durumundadır.

Kuşkusuz, çok eski bir doğacılığın etikilerini taşıyan bu tür davranışlar, eski çağların hemen bütün topluluklarında vardır. Babil'de **Şamas**, güneş tanrısıydı. **Malakbel,** doğan güneşi temsil ediyordu. **Palmir**'de **Arso** ve **Azizo** sabah ve

Balubaların çok önem verdiği dine giriş töreninden bir görünüş

akşam yıldızlarının simgesiydi. **Yarkhibol**, güneş tanrısı, **Aglibol** ay tanrısıydı. Eski Mısır'da **Ra** güneş tanrısıydı. Yine Mısır'da, inek biçiminde tasavvur edilen ve gök ile ilgili, **Nut** adlı bir üstün varlığa inanılırdı; bu tanrıça hiç bir görevi olmayan ve ancak toprak tanrısı **Keb** ile birleşerek **İsis** (kız) ve **Osiris** (erkek) adlı çocukları doğuran bir tanrıçaydı. Sonra **Ra** ile, Theb şehrinin tanrısı olan **Amon** birleşerek ikisi bir arada, bir tanrının rolünde görülmüşlerdir. Firavun böyle ortaya çıkan **Amon-Ra**'nın oğlu sayılırdı. İran'da **Ahura** (Veda'larda **Asura)** ve Zerdüşt dininde **Ahuramazda**, dünyanın düzenini planlayan, evrene hayat veren, asla aldatılamayan, kötülük güçleriyle savaşan yüce tanrı olarak ateş ve güneşin, sığır ve boğanın temsilcisiydi. Yine İran'da gelişip, Roma'da da yayılan Mithraizm bir güneş diniydi. Eski Hint'te **Varuna** dünya yasalarının koruyucusu ve dünyayı yaratan bir tanrı olmakla birlikte **Mitra** ve dünya düzeninin yaratıcısı **Rta** ile birlikte bulunur ve sihirbazlık bilirdi. Akadlarda **Sin**, göklerin ve yeryüzünün hükümdarı ama ay tanrısı, oğlu **Şamas** ise güneş tanrısıydı. Dinsel inançları bakımından Sümerlerin etkisi altında kaldıkları bildirilen Akadlar ve öteki Sami toplulukların en önemli tanrılarından biri **Anu** adını taşıyordu. **Anu**, göklerin sahibi sayılıyor, bu sıfatı ile de tahta kralları o çıkarıyordu.

Gökyüzündeki doğa varlıklarının büyük rol oynadığı bu eski «halk dinleri»nde, özellikle dikkati çeken nokta, bütün eski kavimlerin güneşi, ayı ve yıldızları «tanrı» olarak tanımaları, ama «gök» ile ilgilenmemeleridir. Oysa, bozkır Türk dini, güneş, ay ve yıldızlara değil, «gök» ile simgelenen «Tanrı» inancına dayanmakta, ötekiler ikinci derecede «kutsal sayılmakta, böylece «Gök-Tanrı» dini Türklere özgü bir inanç sistemi olarak ortaya çıkmaktadır.

Gök-Tanrı aynı zamanda, yüksek ahlâkî özelliklere de sahipti. Bundan dolayı, «saf bir gök kültüne sahip» Hunlarda gerçek bir din ile karşı karşıya bulunduğumuzu söyleyen W. Schmidt'e göre, Türkler arasında, dua, kurban sunma ve törenlerden oluşan bir din sistemi meydana gelmiş bulunuyordu. Göktürkler çağında ise, Gök-Tanrı büsbütün mânevî büyük bir güç durumuna yükseltilmişti. W. Koppers de bu konudaki düşüncesini şöyle ifade etmektedir: «hayvan yetiştirici kültürünün Gök-Tanrısı olan ve Çincede de **T'ien** şeklinde görünen bu tanrı, başlangıçta gök kubbeden evreni yöneten ve gök ile aynı sayılan en yüksek varlıkken, daha sonraları, panteist bir gelişme göstermiş ve gayri şahsi bir dünya düzenine nizam veren bir güç olmuştur». Bizanslı tarihçi Th. Simokattes de (VII. yüzyıl), Göktürk çevresinde Gök-Tanrı'nın tek yaratıcı varlık olduğunu ve Türklerin ateş, su gibi bazı şeylere «kutsallık» bağışlamakla birlikte, ancak «yer ile gök'ün yaratıcısı olan» Tanrı'ya taptıklarını kaydetmiştir.

Gök-Tanrı dininin Türklere özgü bir inanç olduğu «Tanrı» kelimesinden anlaşılıyor. Bu kelime, Başkurtça dışında belirli fonetik farklarla, bütün lehçelerinde mevcut olduğu gibi, birçok Asya topluluklarının dillerine giren ortak bir kültür öğesi olmuştur. Türkçe olan Tanrı kelimesi, en açık biçimde, milattan önceki Çin kaynağı Şi-ki'de, Hun Tan-hu'su kağanı Mo-tun'un (Mete) unvanları arasında geçmektedir. «Tanrı» kelimesi Nemeth tarafından eski Sümer dilinde aynı anlama gelen «Dingir» kelimesi ile karşılaştırılmış, ama, bundan 5000 yıl kadar önce Mezopotamya'da yaşayan Sümerlerin dili ile, onlardan 2500 yıl sonra Kuzey Çin'de görünen Hunların dilinde ortak bir kelimenin bulunamayacağı ileri sürülerek bu iki kelimenin aynı kökten geldiğini kabul etmemiştir. Ama Sümerlerin Asya'da Mezopotamya'ya göçen bir kavim olduğu düşünülürse «Tanrı» sözünün, Sümerlerde de var olabileceği düşüncesindeki doğruluk payı herhalde daha da artacaktır.

ŞAMANLIK

Şamanlık, ata ruhlarına, doğa varlıklarına tapınmayı ilke edinen eski bir Asya dinidir. Şamanlığın ne zaman, kimlerce kurulduğu, ne gibi değişimler geçirdiği kesin olarak bilinmiyor. Ancak, en eski Çin kaynaklarından edinilen bilgilere göre şamanlığın ilkin, Asya Türkleri arasında ortaya çıktığı, sonradan öteki Türk boylarına yayıldığı, giderek derli toplu bir Türk dini niteliği kazandığı anlaşılıyor. Şamanlığın doğuşu, kaynağı gibi «şaman» kavramının nereden geldiği, ne gibi bir anlam taşıdığı da kesinlikle bilinmiyor. Bu konuda ileri sürülen üç ayrı görüş vardır:

A. «Şaman» kavramı, Pali dilinde «ruhlardan esinlenen kişi» anlamına gelen **samana** sözünden türemiştir;

B. «**Şaman** kavramının kaynağı, Sanskritçe'de budist «rahip» demek olan **Sramana** sözüdür;

C. «Şaman» kavramı, Mançu dilinde oynayan, zıplayan, bir iş görürken sürekli olarak hareket eden «**saman** kavramından gelir. (Eski Türklerde şaman sözü yoktur; Onun yerine **kam** kavramı kullanılır. Eski Türkler tapınaklarda din törenlerini yöneten özel görevliye **kam** derler. Bunu Türklerle ilgili bilgileri veren Çin kaynaklarından öğreniyoruz.)

«Şaman», gerçekte Tunguzca'dan Rusça yolu ile Batı bilim dünyasına geçmişse de, kökü bakımından Sanskritçe'nin kollarından bir dile bağlanmaktadır. Bundan 60 yıl kadar önce «şaman» kelimesi ile bunun Türkçe karşılığı sayılan «**kam**» sözünün, fonetik bakımdan, birbirinin aynı olduğu ileri sürülmüştü. Daha sonra bu iddianın yetersizliği gösterilirken, Hint-Avrupa dillerinden Pali dilinde **Samana** (Budist rahip) ve Sogdca'da (**smn** =) şaman» kelimelerinin keşfedilmesi, kelimenin Hint kökenli olduğu düşüncesini destekledi ve bu durum

Bereket tanrısı Yoruba.

ŞAMAN'IN GÖĞE ÇIKIŞI

Şaman kaz biçimindeki bir yelpazeye ata biner gibi biner.

Ak göğün üstüne,
ak bulutların ardına,
mavi göğün üstüne,
mavi bulutların ardına
göğe çık kuş, göğe çık!

Şaman davulcuya at eti sunar.

Al bu eti, ey Kayra Han,
yedi resimli davulun ıssı,
yanıma gel çala çala!
Çok diye bağırırsam eğil,
me diye bağırırsam al eti!

Şaman dokuz giysiye tütsü tutar.

Bu hiç bir at çekemez,
hiç bir adam taşıyamaz armağanları,
bu üç yakalı giysileri
çevir üç kez, bak hepsine
ata örtü olsunlar diye
ey Ülgen Bay, kut dağıtıcı!

Gök kuşu Merküt'ün törene çağrılması

Gök kuşu, beş kez Merküt,
yaman pençeleri tunçtan,
bakırdan ay pençeleri
ve ay gagası buzdan.
Uzun kanatların ne yaman çarpar,
yelpazeye benzer uzun kuyruğun,
sol kanadın ayı gizler,
sağ kanadın güneşi gizler,
anasın sen dokuz kartala,
şaşmadan uçarsın Yayık üzerinde,
yorulmazsın Edil üzerinde!
Öte öte gel bana,
oynaya oynaya sağ gözüme gel,
kon sağ omuzuma!

Şaman ilk göğe ulaşır.

Bir basamak yükseldim,
bir gök katına ulaştım!
Tırmandım taptılar doruğuna,
tâ dolunaya vardım!

Şaman ikinci göğe girer.

Aştım ikinci tavanı,
yükseldim ikinci basamağa.
Tavan paramparça yerde. Bak!

Yükselişinin en son noktasında Şaman Ülgen Bay'a yakarır.

Üç merdivenle çıkılan Tanrı,
üç sürünün ıssı Ülgen Bay,
bu beliren mavi yamaç
görünen mavi gök.
Bu hızla kayan bulut
ulaşılmaz mavi gök,
ulaşılmaz ak gök,
sudan bir yıl uzak yer,
gönlü üç kez kabarmış Ülgen Ata!
Senin için parlar ayın kıyıları,
atın toynakları işler,
bize her şey verdin Ülgen, sürüler verdin,
sakın acı çektirme!
Tersine çevirdin yıldızlı göğü
binlerce, binlerce kez.
Kıyma bana yazıklarım yüzünden!

(M. Eliade: Le Chamanisme, Payot)

tarih ve etnografya belgeleriyle büsbütün güç kazandı. «Şaman» kelimesi Tunguzca'ya yabancı görünüyordu ve şamanlığın güneyden kuzeye doğru yayılışında budizm (lamaizm) etkisi sezilmekteydi. Budizm IV. yy.'da Kore'ye, sonraları Uygurlar arasına, XIII.yy.'da Moğollara, XV.yy.'da Amur nehri bölgesine girmişti. Mançular arasında ise budizm IX.yy.'da görülmüş, ama Ming sülalesi zamanında (XIV-XVII.yy.) yayılmıştı. Ruh adlarından bir kısmı Moğol ve Mançu dillerinden alınmışsa da, «ruh»larının çoğu budist kökenli olan Tunguzlar, komşuları olan Yakutları etkilemişlerdi. Kuşkusuz, bazı şamanik öğeleri kapsamakla birlikte budizm, şamanlık demek değildir. Ama bu güney kültürleri ürününün Orta ve Kuzey Asya'ya yayılmasında başlıca aracı rolünü oynamıştır.

eski türk topluluklarında şamanlık var mıydı?

Gerçekten, eski Türk topluluklarında şamanlığa benzer bir inancın varlığına inandıracak hiçbir kayıt yoktur. Altay Türklerinin bugünkü «saman» anlamında kullandıkları **«kam»** kelimesi Németh'in arastırmalarına göre, hic değilse V. yy.'dan beri yaşamaktadır. Avrupa Hunları tarihinde **«Atakam»** ve **«Eşkam»** adlarında iki «şef»den söz edilmekteyse de buradaki **«kam»** hecesinin şamanı belirtmediği, eski Türk dininin temsilcisi anlamına geldiği sanılmaktadır.

Hükümdar ailesinin budizmle yakın ilgisine rağmen Tabgaçlarda (V.yy.) şamanlığı andıran birşey yoktur. Uygurlarda (VIII.-XI.yy.) bile bu konuda açık bir kanıta rastlanmaz. Uygurlarda ise **«kam»** sözünün, «din adamı» değil, büyücü, sihirbaz anlamında kullanıldığı bilinmektedir. Orhun kitabeleri şimdiye kadar ele geçen Göktürkçe yazılı metinlerde ne genel olarak «din adamı» anlamına, ne de «şaman» anlamında **«kam»** kelimesine raslanmadığı gibi, bütün belgelerde şamanlığı belirten bir kayıt bulunmamıştır.

Buna karşılık bozkırlar alanındaki dinsel inançların şamanlığa bağlanması gelenek haline gelmiş gibidir. Buna göre eski Türk dininin temel niteliğini şamanlık mey-

Batekelerin tören maskesi.

dana getirir. Bu düşünce geçen yüzyılın ikinci yarısında Orta Asya Türkleri arasında, özellikle Rus araştırıcıların yaptıkları incelemeler sonucunda ortaya çıkmıştır.

Orta-Asya Türklerinin yaratılış efsanesine göre, tanrıların en yükseği, insan-oğullarının atası olan **Tengere Kayra Han** (yada **Bay Ülgen)** «kişi»yi, ve bunun aracılığı ile de yeryüzünü, dağları vadileri yaratmış, «kişi»nin onunla mücadeleye girişmesi üzerine de ona **Erlik** adını vererek ışık evreninden yeraltına atmış, yerden dokuz dallı bir ağaç büyüterek her dalında bir cins insan yaratmıştır. Şamanlık inancına göre, evren üst üste katlardan kuruludur. Katlar belirli şeylerle birbirinden ayrılmıştır. Bundan dolayı şaman, «sanatını icra ederken» bir kattan ötekine geçmek için büyük bir güç harcamak zorunda kalmaktadır. Yukarda 17 kat daha vardır ki, bu katlar ışık evrenini meydana getirir. Aşağıdaki 7 yada 9 kat da, karanlıklar evrenidir. İnsanlar bu iki evren arasında bulunan yeryüzünde otururlar. Koruyucu bütün iyi ruhlar, kahramanlar ve tanrılar ışık dünyasında, zararlı ruhlar ve kötülük tanrıları karanlıklarda yaşarlar. Gök'ün en üst katında bir altın taht üzerinde otüran **Bay Ülgen**'in 9 kız ve 9 oğlu vardır.

Oğulları **Karşıt, Buurakan, Yaşılkan, Burçakan, Karakuş,** (kartal), **Baktıkan, Erkanım** adlarını taşır; bunlar gökte otururlar. Kızlarının özel adları yoktur. Bunlara genellikle **Akkızlar** yada **Kıyan** denir. Güney Altayları ise tanrıya **Kuday** adını verir. Moğolların inancına göre tanrı **Kayrakan** adıyla anılır. Ondan başka tanrı yoktur. **Kayrakan**'ın üç oğlu vardır. **Ülgen, Kızakan, Mergen.** İyi ruhlar **Kızakan** ile **Mergen** adı altında toplanır. Kötü ruhları yönetene **Erlik** denir. İyi ruhları **Ülgen** yönetir, gerek Altay şamanlığında, gerekse Moğol ve Yakut şamanlığında tanrıların iki genel görevi olduğu anlaşılıyor; biri, iyi ruhları yöneterek insanlara ve öteki canlılara iyilik etmek, biri de kötü ruhlardan insanları, canlıları, gerektiğinde insanlarla ilgili doğa varlıklarını korumak. Böylece tanrıların biri yıkıcı, biri koruyu-

KARGIMA

Sen ey kara, kükreyen denize erişesi,
kara Erlik kapısını üç kez açası,
ey sarı, kükreyen denize erişesi,
bir sapsarı kopan boraya erişesi,
sarı bir deveye binip de erişesi,
sarı bir ok gererken oraya erişesi,
bir kıpkızıl kopan boraya erişesi,
kıpkızıl yakutlarla giderken giderken oraya erişesi,
kızıl yaban derileriyle giderken giderken oraya erişesi!

(La Prière, Seghers, 1958)

cu olmak üzere iki karşıt görevi vardır. Bu görevler insanların mutlulukları, yıkımları, mutsuzlukları ile ilgilidir.

Şamanlığın bütün türlerinde tanrılarla doğa ve insanlar arasında sürüp giden, kopmayan bir bağlantının bulunduğu inancı vardır. Bu inanç yaygındır. Tanrılar insanları yönetimleri altında bulunan ruhlarla etkiler. Bir tanrı insana doğrudan doğruya buyruk salmaz, gerekli yasakları koymaz. Bütün tanrılar değişik maddelerden yapılan putlarla tasvir edilir. Bu putların kimi altından (Hunlarda olduğu gibi), kimi keçeden, paçavradan yapılmıştır. Bunlar birer tanrı tasviridir. Bu putlara Türkler **töz**, Moğollar **ongon**, Yakutlar **tangara**, Uranhalar **eren** adını verirler. Ruhların her biri için ayrı ayrı törenler, şölenler düzenlenir. Bütün törenleri, şölenleri **kam** (şaman) yönetir. Ama bu sistemi Türklerin gerçek inançları saymakta acele edilmemelidir. Çünkü önce, Radloff'un da belirttiği gibi, bu konularda anlatılanlar o kadar çeşitlidir ki, bunlardan gerçek inanışa yakın olanını bile saptamak çok güçtür. İkincisi, dünyanın ve insanın yaratılışı ile ilgili bu söylentilerin hemen hiç birisi şaman Türklerinin düşünce ürünü değildir. Bunlar, çeşitli dinlerden gelen etkilerin karışmasından meydana gelmiş bir tasavvurlar karmaşası sayılabilir. Geçen özel isimler (birkaçı dışında) sözgelimi **kuday**, **kurbustan**, **körmös**, **maytere**, **mangdaşire**, **matman** vb... yabancıdır. Adem-Havva ve yasak meyve hikâyesini andıran motiflerle bazı kavramlar (sözgelimi, **tamu**: cehennem) da böyledir. Bunlara kıyamet ve tufanla ilgili öykülerı de eklemek gerek. Gerçekte, Orta Asya öyküleri Hint, İran, Yunan, Yahudi efsaneleri ile Moğol döneminde ortaya çıkan bir takım hikâyelerin karışmasından doğmuş oldukları için, bunlardan Altaylı ve Yakut şamanlığındaki gerçek dinsel düşünceyi bulup çıkartmak, hemen hemen imkânsız görünmektedir.

«kendinden geçme»

Bu bakımdan en ciddi girişime M. Eliade'nin çalışmalarında rastlamaktayız. Eliade, Orta ve Kuzey Asya topluluklarında dinsel hayatının daha çok «şaman» çevrelerinde yoğunlaştığını belirtir; ama bunun bütün dinsel faaliyetleri şamanın yönettiği anlamına gelmediğini, birçok yerde tanrılara kurban sunucuların «şaman» olmadığını, hatta aile reislerinin bile bu işi yapabildiklerini belirtir; Eliade, ayrıca her sihirbazın «şaman» sayılmadığını ve hastalara şifa vermenin şamanlığın temel özelliği olmakla birlikte, her şifa sunucunun «şaman» olarak nitelendirilemeyeceğini belirttikten sonra, şamanlığı kısaca **«vecd»** (kendinden geçme) tekniği diye tanımlar. Bununla birlikte dinler tarihinde görülen çeşitli «vecd» durumlarının hepsi de, vecdin şaman tekniği içinde düşünülmektedir. Eliade'ye göre şaman, herşeyden önce, kendi özel yöntemleri ile ulaştığı «kendinden geçme, vecd» durumunda ruhunun, göklere yükseltmek, yeraltına inmek ve oralarda dolaşmak üzere bedeninden ayrıldığını hisseden bir «aşkınlık» (trans) ustasıdır. Bu sırada şaman, ruhları egemenliği altına alarak ölüler, doğa ruhları (cinler, periler) ve şeytanlarla ilişki kurar. Hastalanan (ruhu çalınan) kimselere şifa vermesi, ölülerin isteklerini yerine getirerek zararlarını önlemesi insanların yakınma ve dileklerini duyurmak üzere, gökteki ve yeraltındaki tanrıların yanına giderek aracılık yapabilmesi böylece mümkün olmaktadır. Şaman bu özellikleri nedeniyle topluluk üzerinde korku ve saygı uyandıran, «dinsel» otorite kuran kişidir. Ama görevi, genel sihri-dinî inançlardaki temsilcilerin ölçüsünde kapsamlı değildir. Ruhun dolaysız olarak müdahale etmediği, hastalık (ruhun kaybolması) yada ölüm gibi bir talihsizlik söz konusu olmadığı, yahut bir kurban sunma töreninde herhangi bir «vecd» tekniğinin (göğe veya yeraltına seyahat) yer almadığı durumlarda şaman için yapılacak iş yoktur; hayat, şamanın müdahalesi olmaksızın devam eder.

Oysa ki Asya bozkırlarında yaşayan toplulukların daha değişik dinsel inançları vardır. Sözgelimi, Göktürkler ateşin kutsallığına inanırlardı. 569 yılında Bizans elçisi Zemarkhos Orta Asya'da Batı Göktürk sınırına vardığında Türkler, onu ve arkadaşlarını alevler üzerinden atlatarak kötü ruhlardan temizlemişlerdi. Ayrıca ocağa ve bir kült durumuna gelen «ata»lara saygı; yeryüzündeki doğa parçalarından herbirinin bir «ruh»u olduğu düşüncesinden dolayı dağ, tepe, kaya, vadi, ırmak, su kaynağı, ağaç, orman, vb. ruhlarına inanış (**Yer-su**'lar); güneş, ay, yıldız, gök gürültüsü, şimşek gibi tanrılar bozkır Türklerinin inançları arasındaydı. Ruhlar iyi-kötü (iyilik seven ve kötülük yapan) olmak üzere iki gruba ayrıldığı gibi gök ile ilgili tanrılar yanında **«Umay»** adı verilen bir de tanrıça vardı.

Orhun kitabelerinde Türklerin faydasına çalışan manevî güçler olarak **Yer-su**'lar deyimi oldukça sık geçer. Yer-su ruhlarının örneklendiği doğa varlıkları dağlardır. Eskiçağ Türklerinde bile dağların ayrı bir önemi, ayrı bir özelliği vardır. Eski Türklerde kutsallık, **ıduk** kavramı ile dile getirildi. Gök tanrıya tapan bütün Türklerde, özellikle Göktürklerde sular, dağlar **ıduk** sayılır, öyle saygı görürdü. Gök tanrıya sunulan bütün kurbanlar, adaklar bu dağa götürülür, orada törenle, şölenle gereği yapılırdı. Her boyun, her obanın bir kutsal dağı vardı, bu dağ **ıduk** olarak benimsenirdi. Orta Asya'da **Han Tanrı, Ba-**

Kongo'da büyü töreni.

yan Ula, Buzdag ata, Bogdu ula, Othon tengere, Iduk art, Kayrakan, Erdene ula gibi adlarla anılan dağlar **ıduk** sayılırdı. Bu adların incelenmesinden, bunların, yalnız dağ değil eski Türk kağanlarının, ataların adları olduğu da anlaşılıyor. Bütün Orta Asya Türklerince, dağlar arasında en yüce, en kutsal sayılanı **Ötügen'di. Ötügen** yalnız dağ değil aynı zamanda bir ormandı. Türkler ona karşı büyük saygı gösterir, adaklar sunar, kurbanlar keserlerdi. Dağlardan başka birtakım önemli tepelerin de Türklerce kutsal sayıldığını, saygı gördüğünü biliyoruz. Dağlar, tepeler, ormanlar ve sular tanrıların oturdukları yer yada tanrıları yansıtan doğa varlıklarıydı. Onların **ıduk** sayılmaları, taşıdıkları bu kutsal nitelik yüzündendi.

Asya Hunları ilkbaharda Lungçu sahrasında, ayrıca sonbaharda **«Wu»** gününde atalara, **yer-su** tanrılarına kurban sunarlardı. **Tan-hu** (Hun hükümdarı) gündüz güneşe, gece dolunaya saygıda bulunurdu. Hunlar, Göktürkler, Uygurlar yapacakları işte başarı imkânlarını ayın, yıldızların dönüşleriyle kontrol ederlerdi. Tabgaçlar da, Hunlar gibi, ilkbahar ve sonbaharda atalara kurban keserlerdi ve tapınak yeri olan bir «taş-ev» içinde sundukları kurbandan sonra bir kayın ağacı dikerlerdi. Göktürkler beşinci ayın ikinci yarısında Gök-Tanrıya ve yılın 4 mevsiminde kurt-ata mağarasının önünde tanrılara kurbanlar sunarlardı. Biri öldüğünde yas törenleri yapılır, matem sırasında saç-baş dağıtılırdı, yüz ve kulaklar bıçakla kesilerek kan akıtılırdı. Bundan sonra yemek vermek geleneği vardı. Hunlarda, Göktürklerde, Uygurlarda ve Oğuzlarda ölünün anısına düzenlenen bu törenlere **«yoğ»** denirdi.

Türk hükümdarları ve kahramanları öldüklerinde mezarlarının başına, hayatta iken savaşıp öldürdükleri tanınmış kişilerin sayısı kadar, insan biçiminde yontulmuş taş heykel **(balbal)** dikilirdi.

Dinsel inançlar, «semavî» dinler sistemlerine girmeden önceki hemen bütün Türk topluluklarında yaygındır. Bu sistem yüzyılın sonlarına kadar, hattâ günümüzde bile, semavî veya «yüksek» dinlerin çevresi dışında kalmış, kuzey-doğu Asya bölgesindeki Yakutlarla, Altay dağlarının kuytu yerlerinde oturan Türk toplulukları arasında varlıklarını muhafaza etmiştir. Ancak bu

TANRI ÜLGEN'E YAKARI

Ey yukarda oturan Tangara Han, Abıyas Hanı,
sensin yerde ot bitiren,
ağaçta yaprak bitiren,
sensin biçim veren oyluk etine,
saç veren sensin başa,
var olan her şeyi sensin yaratan,
kurduğun düzene uyan göğü,
yıldızlar yaktığın göğü!
Ah o seni çevreleyen,
babamın gönlünü çelen altmış Tiğin!
Anamın gönlünü çelen
ulu Ülgen Bay!
Var olan her şeyi sensin yaratan,
kurduğun düzene uyan göğü,
yıldızlar açan göğü!
Yüce Tanrı, sürüler bağışla bize,
ekmek bağışla!
Bir ata ver her eve,
var olan her şeyi sensin yaratan,
kurduğun düzene uyan göğü,
o yıldızlar açan göğü!
Babama sığınıp yakarıyorum sana,
bana dirlik ver,
burda kal, evimin atasının yanında,
sürümün otladığı çayırda.
Tanrılar verebilir bize dirliği;
var olan her şeyi sensin yaratan,
kurduğun düzene uyan göğü,
yıldızlar açan göğü!

(La Prière, Seghers, 1958)

dinsel inanışlardan hiç biri, şamanlıkla ilgili sayılamaz.

ruhun uçuşu

Şamanlıkta ruhun uçuşu (göklere yükselmesi, yeraltına inmesi) ile «vecd» (kendinden geçme) bir arada ve aynı zamanda gerçekleşen bir faaliyet belirtisidir. Şaman, evlerin çevrelerinden ayrılmadıkları, öfkeli anlarında hayattaki akrabalarına zarar verebileceği sanılan ölülerin ruhlarını uzaklaştırır, bazılarını yeraltı katlarına kadar kovalar, kurbanları yüksek tanrılara sunmak üzere kat kat göklere çıkar. Gerek gökte **Bay Ülgen,** gerek karanlıklar dünyasında **Erlik** gibi tanrılarla dostluk kurar, onları görür ve onlarla konuşur. Hastanın bedeninden çıkıp gitmiş olan ruhunu arar, bulur, getirir, yerine koyar (hastalığı iyi eder). Böylece, insanların ruhları ile sıkı ilişki içindedir. Şaman törenleri de, tanrılar ve ruhlar arasında ilişki kurma yeteneği olan şamanın vecd sırasındaki hareketlerinden ibarettir. Şaman, bunun için her parçası üzerine takılan her madde, yapılan her tasvir yada şekil ayrı bir anlam ifade eden veya ayrı bir varlığın simgesi olan garip elbiseler, külahlar giyer, maske takar ve yine özel tarzda hazırlanmış davulunu yada defini çalar. Bu sırada da kendinden geçinceye, başka bir deyişle tanrılar ve ruhlarla temas sağlayıncaya kadar zıplar, sıçrar, garip sesler çıkarır, yalvarır, söylenir, yerlerde sürünür, bazen de bayılır, düşer. Şamanlıkta bütün dinsel törenleri, bayramları, şölenleri, kurban işlemlerini yöneten görevli kişi, şamandır.

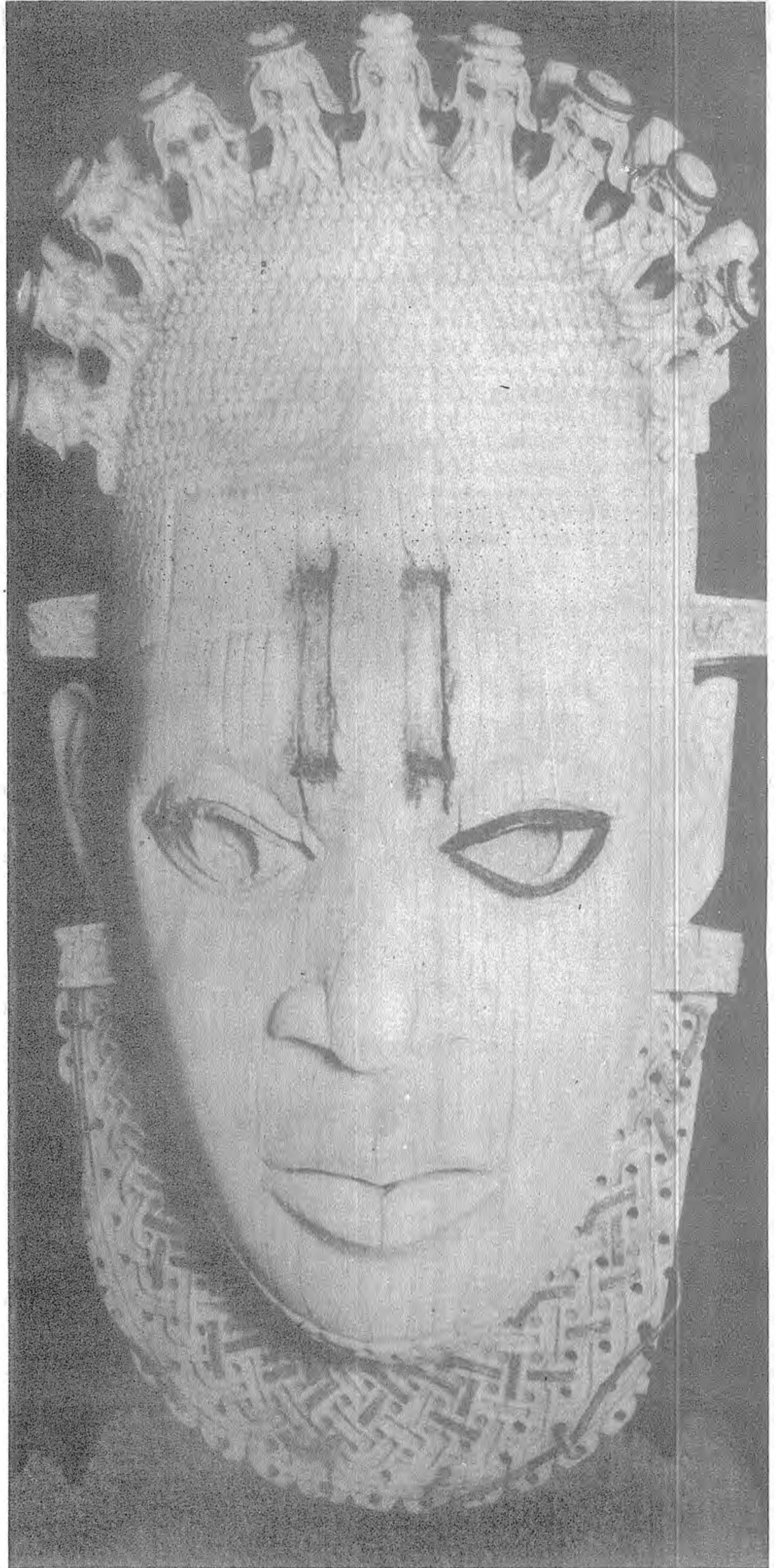
Kurbanı kim sunarsa sunsun, bu işi şamanın yönetimi altında yapma gereği vardır. Şamanların Türk ağızlarında ayrı adları, anlamları var. Uygurlarda **kam** (şaman) hastalıkları gideren acıları dindiren, çılgınlıkları, delilikleri (saraları) yatıştıran, hastalara ilaç yapan kimse anlamında, **otaçı** diye anılır. Çin kaynaklarının bildirdiğine göre Kırgızlar şamana **gan** derlermiş. Altaylılarla Uranhaların şamana kam-kamların yönettikleri törenlere de kamlama dedikleri bildirilirdi. Yakutlar erkek şamana **oyun,** kadın şamana **udagan** adını verirler. Moğolların dilinde şamanın karşılığı **böge** veya **bö** sözleridir. Çuvaşçu'da şaman, **yum** adıyla anılır. Şamanlık sonradan öğretilen eğitim ve öğretimle kazanılan bir görev değildir. Atadan, babadan geçen birçok özellik taşıyan bir görevdir. Şaman olacak kimsenin bir şamanın soyundan gelmesi gerekir. Şaman, gerçekte, çok sıkı, bıktırıcı bir yaşama düzeni altında yetişir. Şaman olmak için gerekli belirtileri taşıyan bir çocuk, belli bir yaşa gelince eski bir şamanın eğitimine bırakılır. Onun yönetimi altında gerekli önbilgileri edinir. Tören yönetmeyi, şölen düzenlemeyi, dua okumayı, bayramlarda, törenlerde yapılması gereken genel işleri öğrenir. Şamanın denetimi altında sınavdan geçtikten sonra şamanlık yetkisi alır. Ondan sonra tören, bayram veya şölen yönetmeye, kurban törenlerini yürütmeye başlar (her şaman, özel bir ruhun veya birçok ruhların bulunduğuna inanır, bu özel ruhlara Altaylılar **töz** (tös), Yakutlar **ijakil** (ana hayvan), **emeget,** Türkistanlılar, Kırgızlar ise **arvak** adını verirler).

Kendini bir şaman olmaya hazırlayan bir kişi, rüyasında yada hastalığı sırasında «vecd» başlangıcında, bir ata ruhu, bir yarı tanrı varlık, bir hayvan perisi ile karşılaşır; bu ilk temas, onun mesleğinde kesin rol oynayan ruhları görmesine ve onlarla «mahremiyet» kurmasına sebep olur. Bunu, meslekdaşları olan ölü şaman ruhları tamamlar. Onu bütün öteki ruhlarla temasa getiren, gökyüzüne yükselten veya yeraltına indiren ölü şaman aracılığı ile şaman adayı, yalnız ölüler tarafından bilinmesi mümkün gerçekleri öğrenmek yetkisini kazanır. Bu suretle bunlar ve tanrılar dünyasıyla doğrudan doğruya ve somut ilişkilere girişen şaman, bir sürü «ruh»lara sahip olur; bunlardan bir bölümü şamanı korumakla, bir bölümü de «mahremiyet» içinde ona yardım etmekle yükümlüdürler. Bu ruhlar çoğunlukla hayvan biçimindedir. Bunlar Sibirya kavimlerinde ve Altaylılarda ayı, kurt, geyik tavşan ve çeşitli kuşlar, özellikle kartal, baykuş, karga, suretinde görünebilirler; ayrıca, büyük böcek, ağaç, toprak, ateş olarak da ortaya çıkabilirler. Onu, öteki dünyalara (Gök'e, yeraltına) taşıyan, ona giz-

li sırları açıklayan ata ruhlarından başka şaman, vecd sırasındaki seyahati sırasında başını koruyan «Başperisi» ile, yeraltına inerken yanında bulunan «Ayperisi» ve üzerine binerek gökyüzüne çıktığı «At ruhu»ndan yardım görür. Şaman, gerektiğinde, bütün yardımcı ruhları, dünyanın dört bucağında bile olsalar çağırabilir, onlar da birbiri arkasına gelerek işe girişirler. Bu çağrıyı şaman, davulunu yada defini çalarak yapar.

tanrısal nitelikler

Şaman Gök-Tanrı tarafından bu göreve getirildiğine, tanrıyla insanlar arasında aracı olduğuna, birtakım tanrısal nitelikler, gizli bilgiler taşıdığına inanır. Bütün şamanların derin sezgileri geniş hayal güçleri vardır. Derin bir coşkunluğa kapılan, kendinden geçen bir **kam** bütün gökleri, yeraltı ülkelerini gezdiğine, ruhları, onların yaşayışlarını gördüğüne, bütün gizli dünyaları dolaştığına inanır, Şamanın okuduğu «hayır dua»lara **alkış** denir. **Kam'dan** (şaman) alkış alan bir kimse dileklerinin yerine geleceğini, umduğunu bulacağını sanır. Şamanlar **ak şaman, kara şaman** olmak üzere ikiye ayrılır. Altaylılar bunlara **ak şaman, kara şaman**, Yakutlar ise **ayı oyun** (iyi şaman) ve **abası oyun** (şeytancıl şaman) derler. Ak şamanlar özel şaman cübbesi giymez, davul taşımazlar. Kötü ruhlar, karanlık tanrılar için tören düzenlemezler; kanlı kurbanlardan elden geldiğince kaçınırlar, Ancak gündüzleri aydınlık ruhlar için kansız kurban törenleri düzenlerler. Yakut inançlarına göre şamanların canı gökte bulunduğu söylenen kutlu ağacın, **ıyık mas**'ın dallarında yemiş gibi biter. Şaman daha anasından doğmadan canı yeryüzüne iner ve gelecekte şaman olacak çocuğun gövdesine girer. Şaman ile demircinin, **oyun** ile **uus**'un bir yuvadan geldikleri söylenir. Demirci bütün Türk boylarında, bu yüzden önemlidir. Saygı ve sevgi görür; öteki Türk boylarında şamanlara **bakşı, bahsı** gibi adlar verilir. Kırgız Kazak **bakşı**'ları Altay ve Yakut şamanları gibi özel cübbe, özel elbise giymezler. Öteki boylarda şamanların özel elbiseleri, cübbeleri, külahları, davulları vardır. Törenin başlangıcında, başka bir deyişle şamanın göklere veya yeraltı-

Fildişinden yapılmış bir tören maskesi.

Bir dişi, bir erkekten oluşan bu fetiş yaşamı simgelemektedir.

na yolculuğu sırasında, yardımcıların rolü büyüktür. Onların geldikleri ve yardıma giriştikleri, şamanın o hayvanların seslerini, bağırış ve ötüşlerini taklide ve onlar gibi davranmaya başlaması ile anlaşılır. Sözgelimi, Tunguz şamanı, başyardımcılarından biri yılan olduğu için yerlerde sürünmeye çalışır. Eskimo şamanı, kurt gibi ulur. Japon şamanı, ren geyiği olmaya çabalar. Birçok yerde de şamanlar kuşlar gibi ötmeye girişirler. Şamanlar bazen yüzlerini maskeler takarak da bu sonuca ulaşırlar. Şaman çağırdığı hayvanlarla konuşmak için onların gizli dillerini kullanırdı. Bu, daha çok, uluma, böğürme, meleme vb. biçimindedir. Başta kuşlar olmak üzere, hayvanların «gizli dillerini» bilen şaman, dünyadaki doğa sırlarını tanımak olanağını bulur; tanrıların dış görünüşleri olan bu hayvanlar, ona, bütün gizlilikleri açıklarlar; bu da şamana gelecekten haber verme yetkisini kazandırır. Artık şaman için, her ruh peri, cin ile tanrılarla konuşmak, istekleri onlara aktarmak, kesilen kurbanların ruhunu sunmak, dilekte yakarıda bulunmak ve bu amaçla evrenin üç kozmik bölgesinde (yeryüzü; «gök»; «yeraltı») serbestçe ve rahatça gezip dolaşmak imkânını engelleyen hiçbir şey kalmamıştır.

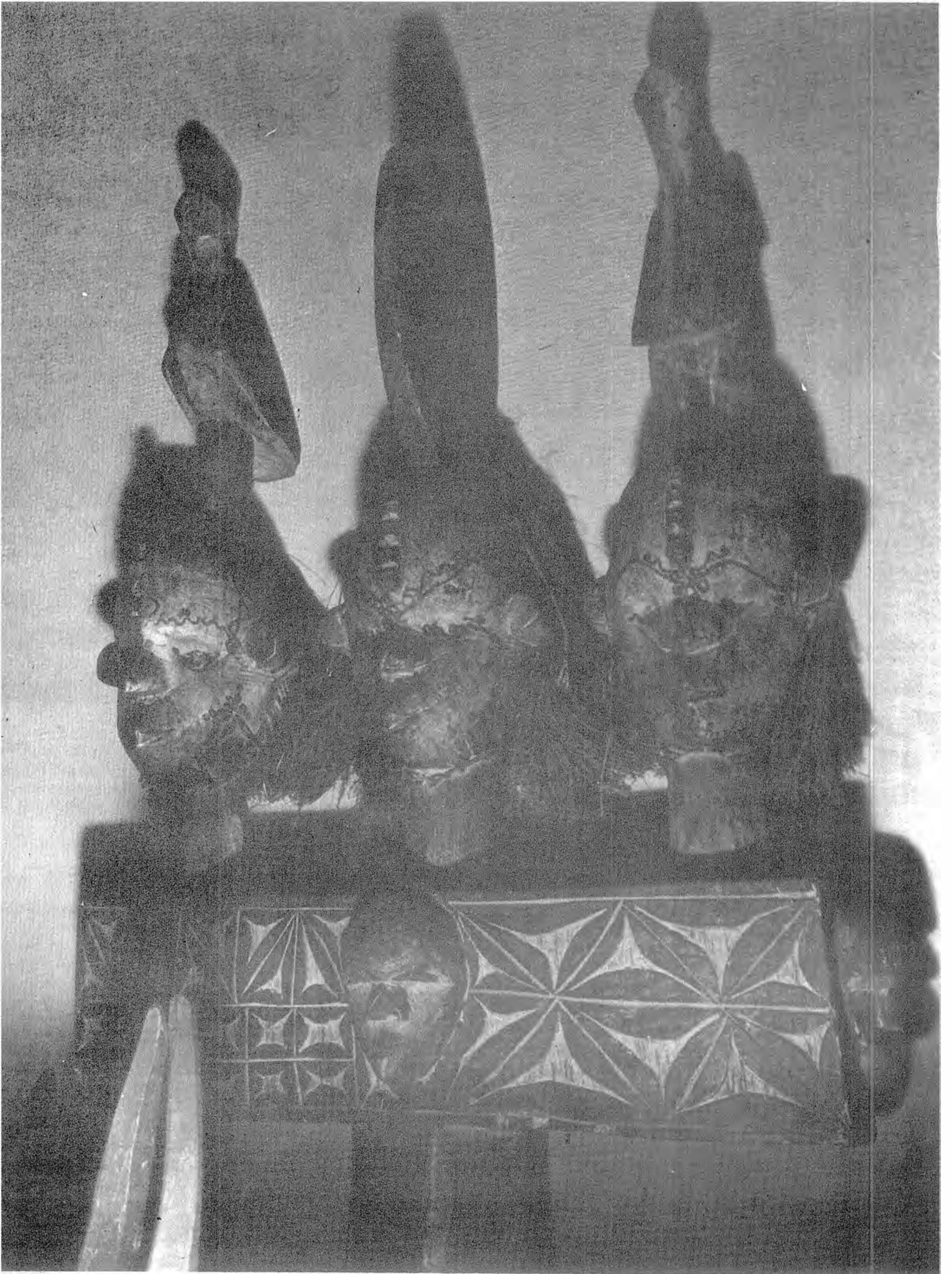
Davulunu çalarak cinleri, perileri toplayan şamanın elindeki ip. yada asâ, bu kozmik bölgelerden birini ötekine bağlayan «yol»dur. Göze görünen yada görünmeyen güçleri buyruğu altında tutan şamanın bu mistik gezilerinde kullanacağı birçok araç da vardır: kayın ağacı dalından yaptığı 9 basamaklı kertikli çubuk, yada kurban edilmiş atın derisinin asıldığı sırık, şamanın gezi sırasında yürüyeceği «yol»lardır. Altaylılarla Yakutlar kurban edilen atın derisini hiç bozmadan bir sırığa geçirir, onu at biçimine sokarlar. Bu da törenle yapılır ve kutsal sayılır. Altaylılar buna **baydara**, Yakutlar **tabık** derler. Kurban kesilirken yapılan törenlere **tanrı gök kurbanı, dağ kurbanı** gibi adlar verilir. Yakutlar ilkbahar ve güz aylarında olmak üzere **ısıah** denen kurban törenleri, bayramlar düzenlerler. Mayıs veya haziran ayında yapılan ilkbahar törenleri **ayı toyon** adına düzenlenir. Bu tören dokuz gün sürer. Bu bayram veya törene **ıy** (ay), **kün** (güneş) bayramı da denir. Sonbahar törenleri (bayramları) kötü ruhlardan korunma amacı ile düzenlenir. Bu törenlerde de ilk gün aydınlık tanrısı **Ulu Toyon**, ikinci gün kötü ruhların yöneticisi **Arsan Duolay** adına kurban, adak sunulur, şölen verilir.

İlkbaharda düzenlenen **ısıah** törenlerine şamanla birlikte dokuz bakire kız ile dokuz delikanlı katılır.

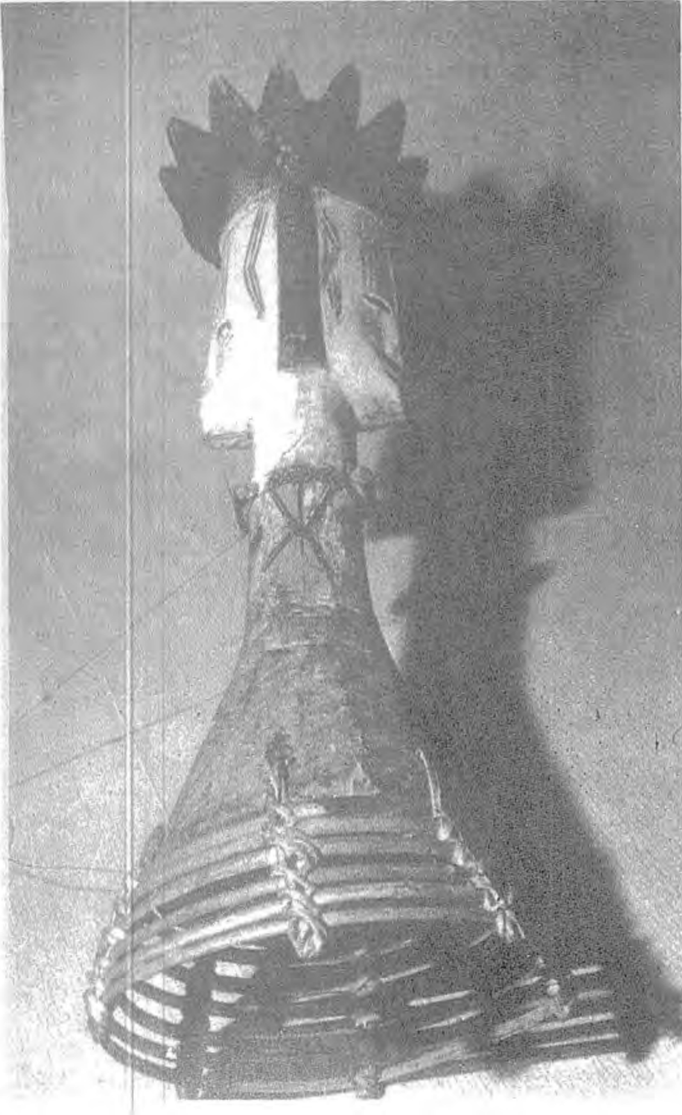
Törenlerde şaman davul çalar, sonra tahnit edilmiş bir kazın üstüne biner, uçar gibi yaparak şöyle bir ilahi okur;

Ak ayazın önünden, ak bulutun üstünden
Gök ayazın önünden, gök bulutun üstünden
Gök tanrıya doğru git.

Kurban, **Bay Ülgen** adına kesilmişse **baydara**'nın başı Doğu'ya, **Erlik** adına kesilmişse Batı'ya çevrilir. Kesilen kurbanın eti **kazancı** denen iki görevli tarafından büyük bir kazanda pişirilir, bu tören yapılırken kazanın yanına görevlilerden başkası sokulamaz. Şaman pişen etin suyundan alır, **tös**'lere saçıda bulunur. Bundan sonra törene katılanlara kurban eti verilir, şölen düzenlenir. Bu sırada kurban sahibi **Ülgen**'e dokuz elbise sunar. Buna **tolu** denir. Gökkuşağı (âlâimisema) gökyüzü ile yeraltını birbirine bağlayan köprüdür. «Dünya ağacı» da bunlardan biridir. Şaman, merdiveniyle «Dünya ağacı»nın tepesine tırmanır. Bu ağacın yüksek dalları, Gök'ün 17. katında bulunan **Bay Ülgen**'in sarayına ulaşmaktadır. «Hayat ağacı» ise bunun başka biçimi olup, kozmik bölgeleri birbirine bağlar.

Yoruba fetişleri.

Kuyulardan kalma bir maske (solda). Gine kabilelerinden birinde yapılmış bir tanrıca maskesi (sağda).

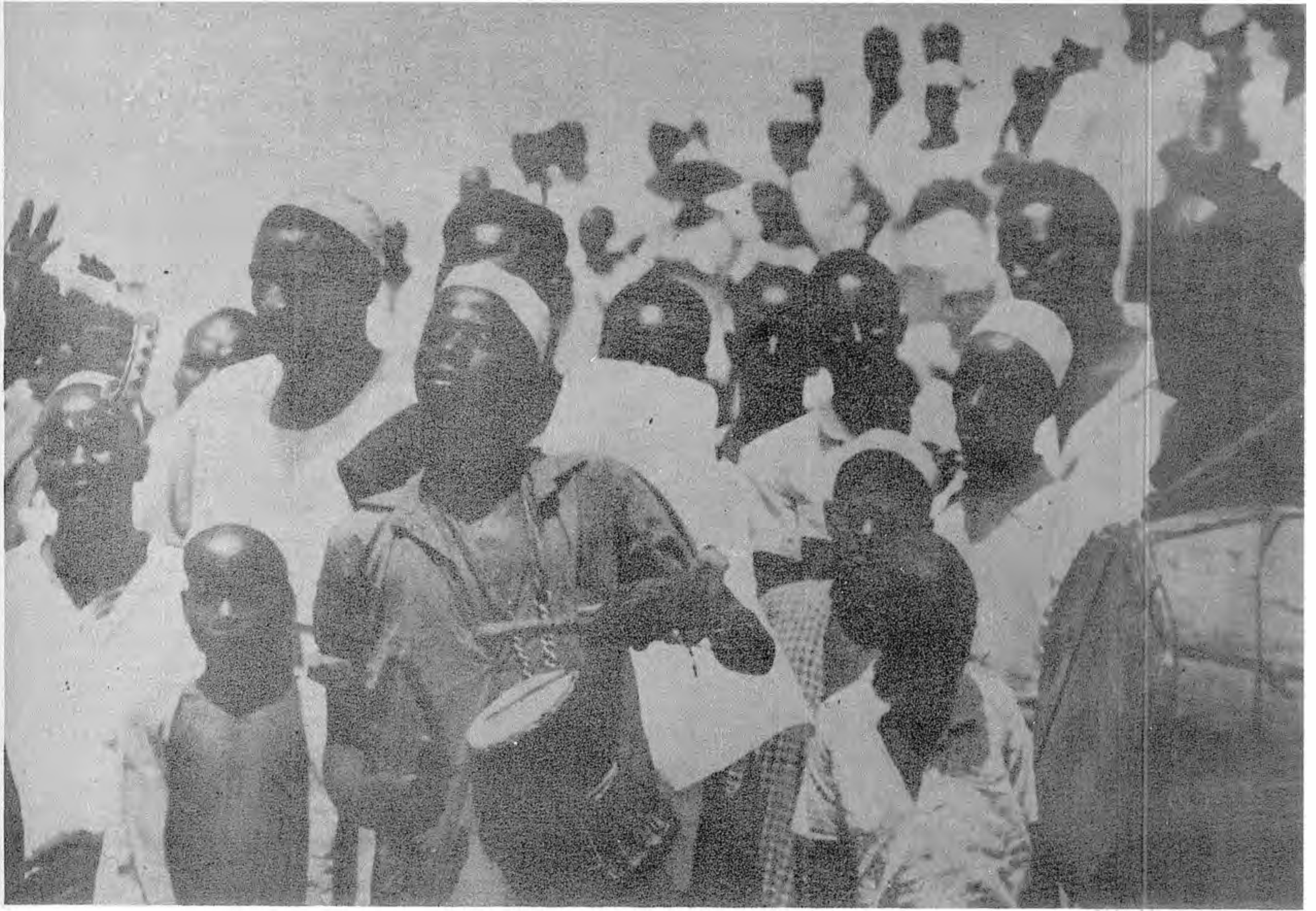
İyilik ve kötülük

Şamanlıkta tanrılar ikiye ayrılır, birine iyilik birine kötülük tanrısı, yada tanrıları denirdi. Ruhlar da, tanrılar gibi, iyilik ve kötülük ruhları diye ikiye ayrılır. İyi ruh **Bay Ülgen**, kötü ruh **Erlik** adıyla anılır. **Bay Ülgen** aynı zamanda iyi ruhların başında bulunan, onlara buyruk salan bir tanrıdır. Kötü ruhların başında bulunan **Erlik**'in dokuz oğlu vardır. **Karas, Mattır, Şıngay, Kömürkan, Badış bıy, Yabaş, Temirkan, Uçarkan, Kereykan.** Bu kötü ruhların herbiri için ayrı görevler sözkonusudur. Bunlar, karanlıklar ülkesinde yaşarlar. Kötü ruhları yönetimi altında bulunduran **Erlik**'in, en ünlüleri **Kiştey ana** ve **Erke soltan** olmak üzere dokuz da kızı vardır. Gerek erkek, gerekse kötü ruhlara, «şeytan» anlamına gelen **Yek** adı verilir; iyilik tanrısı **Bay Ülgen**'in buyruğu altında bulunan iyilik ruhları ise **Yayık, Suyla, Karlık, Utkuçı** gibi adlarla anılırlar.

Yayık, insanları kötü ruhlardan korur, tanrı ile insanlar arasında aracılık eder. **Bay Ülgen**'in en yakın yardımcısıdır. Tanrı bütün buyruklarını onun aracılığı ile bildirir. Öteki iyilik ruhları **Bay Ülgen**'in yanına onun kadar sokulamazlar. **Suyla**, insanları **korur**, kötü ruhların saldırılarını, kötülüklerini önlemeye çalışır, yeryüzünde oturur. **Utkuçı** ise göklerdedir. **Yayık** gibi o da **Bay Ülgen**'in yardımcısıdır. Görevi **Bay Ülgen**'e sunulan kurbanlara bakmak, onunla ilgili işleri, eylemleri yönetmektir. Şamanlıkta ruhlar, görev bakımından (iyilik, kötülük) olduğu gibi dişi ve erkek olmak üzere de ikiye ayrılır. Yukarda adı geçen ruhlar genellikle erkek ruhlardı. Bir de dişi ruhlar vardır. Bunlara **Umay, Ana Maygıl, Ak nene** gibi adlar verilir.

Yakutlarda dişi ruhlara **Ayısıt** denir. **Umay**, çocukları, hayvan yavrularını koruyan iyilik ruhudur. Bir de **Kara neme**'ler diye bilinen kötü ruhlar vardır. Altaylıların inançlarına göre bunların başında **Erlik**, Yakut inançlarına göre **Arsan Dolay** bulunur. Kötü ruhlarla iyi ruhlar en çetin savaşlarını çocuk doğumu sırasında yaparlar. Kötü ruhlar daha çok çocuklarla uğraştığı için, çocukların, hayvan yavrularının koruyucusu durumunda olan **Umay (ayısıt)** hemen işe koyulur, yeni doğan canlıyı koruyuculuğu altına alır, kötü ruhları onun çevresinden uzaklaştırmaya, annenin yanına sokmaya çalışır. Eski Türk inançlarına göre doğumdan sonra çıkan **son**, bu koruyucu ruh **Umay**'ın örneğidir. Bu yüzden birtakım boylar, **son**'u gizler, gizlice gömer, bazıları ise kendi inançları gereğince gizlemez, lohusayı görmeye gelen kadınlara gösterirler.

Bununla ilgili özel tören düzenler, gelen konuklara şölen verir, lohusayı yalnız bırakmazlar. Birtakım boylarda lohusa kırk gün yatağından çıkmaz, kimseyle konuşmaz. Birtakım boylarda ise böyle bir gizlenme gereği duyulmaz, ancak doğum yapan kadın kırk gün korunur, yanında çevresinde yardımcılar bulunur.

Törende davul çalan bir çalgıcı.

Şamanlık inançlarına göre çocuklara, hayvan yavrularına, doğum yapanlara gelen bütün hastalıkları, ölümleri, yıkımları bu kötü ruhlar taşır. Doğumlarda çocukları, hayvan yavrularını (evcil hayvan yavrularını) korumak için evin belli yerlerinde koruyucu ruhları temsil eden putlar bulundurulur. Bir inanca göre bu putları gören kötü ruhlar evin çevresine, yeni doğanın yanına, lohusaya sokulmazlar. Şamanlık zamanla değiştiği, başka dinlerden alınmış inançlarla karıştığı için ruh konusundaki görüşleri de ayrı ayrıdır. Genellikle ata ruhlarının varlığına, ölümden sonra başka bir gövdeye geçtiğine inanılır. Bu konuda Altay şamanlığı ile Yakut şamanlığı arasında değişik görüşler vardır.

tören türleri

Şamanlıkta değişik nedenlerle yapılan toplu tapınmalara, dualara, kurbanlara tören denir. Törenler genellikle ikiye ayrılır. Biri belli günlerde yapılan törenler, ikincisi durum gereği daha önceden belirlenmeyen günlerde yapılan törenler. Bütün törenler birer dini toplantı niteliğindedir. Bu törenlere ayin de denir. Törenler ulusların inançlarına, gelenek ve göreneklerine göre değişir. Bütün ayinlerde kurban kesme geleneği vardır, kurbansız ayin yapılmaz. Yılın belli günlerinde yapılan ve bir bayram niteliği taşıyan törenlerin ayrı ayrı adları vardır. Moğolların ilkbahar ve güz aylarında yaptıkları iki tören bunların, en ilginçleri sayılır. İlkbaharda yapılan törene **örüs sara** (sürüleri otlatma ayı) töreni denir, bu tören genellikle 9 mayısta yapılır. Güzün yapılan törene **sagan sara** (ak ay) töreni denir. Bu da 28 ağustosta yapılır. İlkbaharda yapılan bayram sonradan müslüman olan Kazaklarda günümüze kadar **kımız murunduk** adıyla sürmüştür. Başkurtlarda **karga toy** adı altında, mayıs ayında kutlanan bu bayrama erkekler katılmazdı. Bayramı yalnız kadınlar yaparlardı. Törenlerde kesilen kurbanların adları da ulusların diline göre değişiktir. Kimi buna **kudayı,** kimi Moğolca'dan alınma kelimelerle **tayılga** veya **hayılga** der. Yakutlar kurbana **kereh** adını verirler. Bütün törenler şaman yönetimi altında yapılır. Törenlerde sunulan kurbanlar da genellikle ikiye ayrılır. Biri kanlı kurbanlar, hayvanın kesilip kanı akıtılarak sunulan kurbanlar, canlı bir varlığın öldürülmesi sonucu gerçekleştirilen kurbanlar, ikincisi kansız kurbanlardır. Bunlar daha çok saçı adıyla anılır. Şamanlıkta kutsal sayılan bir yere, bir puta birşey sunmak, eşya adamak da kurban sayılır.

Kanlı kurbanların başında at gelir. Kansız kurbanlar genellikle **yalma** (şamanın davuluna, kutsal ağaçlara bez bağlama), **tös (ongon)** denen putlara yemek sunma, ağızlarını yağlama, ateşe şarap dökme, yağ atma gibi sunuşlardır. Bütün bu işlemler törenlerle yapılır. Şamanlıkta ne kurbansız tören, ne de törensiz kurban olur. Kansız kurbanların ikinci türü ruhlara ada-

ÇOCUKLARIN KORUYUCUSU UMAY-ANA'YA ALKIŞ-SÖZ

Ateş-Ana, başlardan taç giyen otuz kez,
kırk başlı kız,
pişkinliği veren sensin pişmiş nesneye,
buzların biçimini bozan sensin,
yaklaş bize, çevremize dolan,
baba gibi ol bize!
yaklaş bize, çevremize dolan,
ana gibi ol bize!
Her pisliği gideren sensin deniz suyunda,
ak bir çakmak taşıyla kesen sensin göbek bağını,
süt içersin Süt Denizi'nden,
Surum dağında açtın oyun yerini
saçları güzelce taranmış Umay-Ana!
kırk kızın ortasında öyle saf Umay-Ana,
otuz kızın ortasında öyle saf Umay-Ana,
ağzı öyle saf Umay-Ana!
İndik ak Ülgen'lerden,
indin ayın gökkuşağından,
güneşin gökkuşağından,
indin çatal bir değneye dayandın da
buraya gelmek için, tutarak altın yayı,
saçları ince Umay-Ana!
Korkutma yavruları,
onları yet küçücük omuzlarıyla,
güzelce sık göğsünde,
sağ kolunun altına al,
sağ memenle emzir onları,
kötü gözden sakla onları,
kötü bilicilerden esirge.
Kötü bir ruh yaklaşınca
ger altın yayını
ve yayınla, savutunla
o kötücül geleni sav!
Yaklaştırma yöremizde dolanan ruhu,
yavuz yeli indirme,
uzat tut kişiden tüm ağrıları,
onu götür elinle her iyiliğe,
esirge ruhun uyanışını,
çalının kökünü pekiştir!

(La Prière, Seghers, 1958)

nıp kırlara salıverilen, başı boş bırakılan hayvanlardır. Genellikle **Idık** yada **Iduk** adı verilen bu hayvanlar kesilmez, kanları akıtılmaz. Bu tür kansız kurbanlara Yakutlar **ıtık**, Sagaylar **ızık**, Altaylılar **ıyık**, Çuvaşlar **irih** adını verirlerdi. Kurban olarak sunulan, başı boş bırakılan atın yelesine kırmızı bir şerit bağlanırdı. Altaylılar aradan epey bir süre geçtikten sonra **ıduk**'u törenle keserlerdi. Sagaylar ise ona dokunmazlar, zaman zaman bir şamanın yönetimi altında tören düzenlenir, sahibi hayvanı kutsal bir varlık olarak saklar, korurdu. Şamanlıkta her hayvan kurban edilmezdi. At ve koyun dışında kanlı kurban bilinmiyor. Bu hayvanların da daha çok erkekleri kurban edilirdi. Kırgız destanlarında sığırların da kurban edildiği söylenirse de bunun yaygın bir gelenek olmadığı anlaşılıyor. Dede Korkut destanlarında aygır, boğa (erkek deve), koç gibi hayvanların kurban edildiği yazılıdır. Kırgız-Kazaklarda **baytal** denen ve alnında beyaz akıtma bulunan genç kısrakları kurban etme geleneği vardı. Doğu Türkistan'da tavuk kurban edilirdi, ama bunun şamanlıkla ilgisi yoktur.

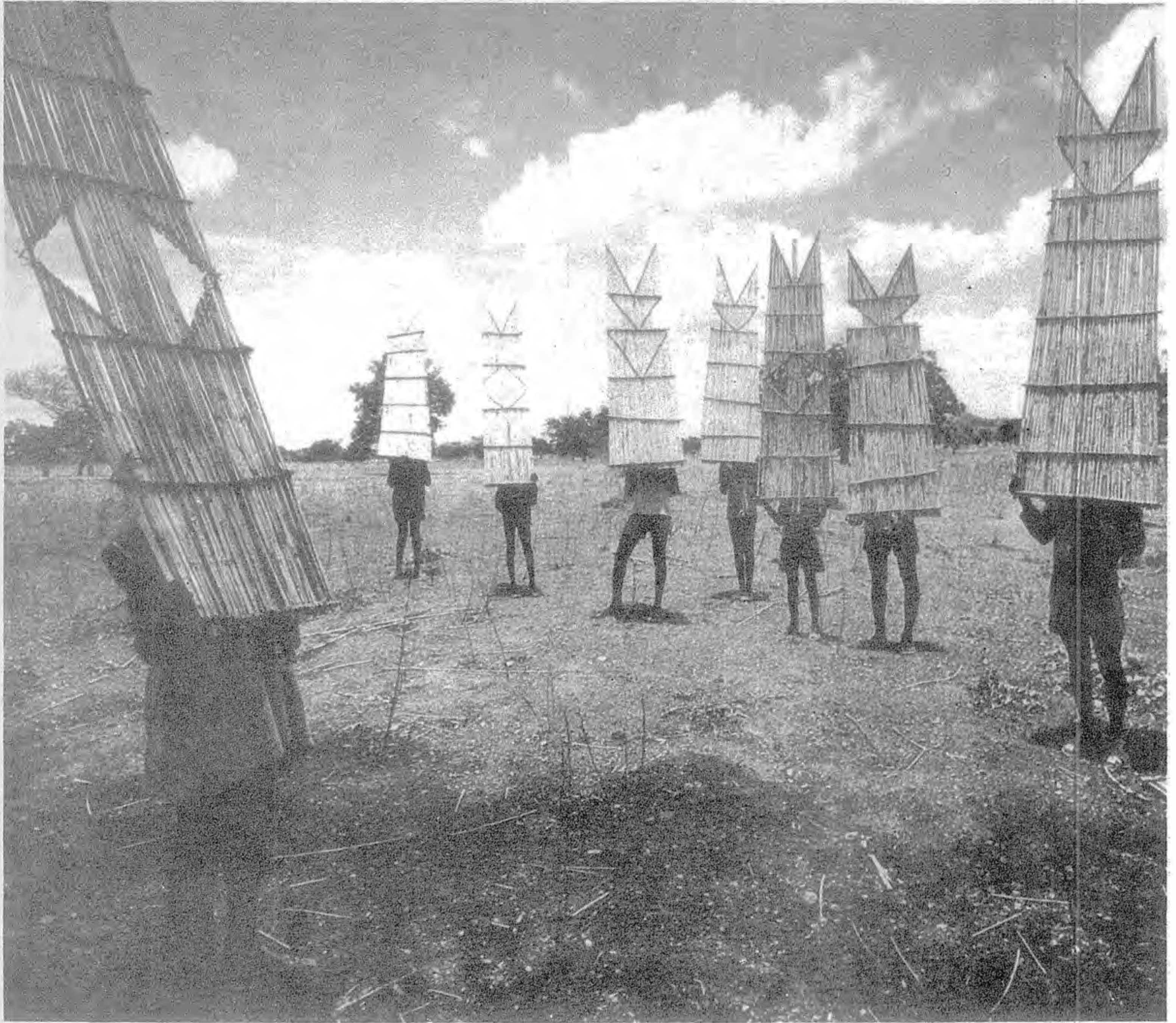
Altay şamanlığında dünyanın sonlu olduğu, günün birinde yıkılacağı inancı vardır. Buna kıyamet anlamında **Kalgançı çağ** (kalıcı çağ) denir. Yeryüzü yaşamı sürekli değildir, günün birinde bitecek, insanlar, hayvanlar, bitkiler yok olacaktır. **Kalgançı çağ** yaklaşınca insan soyunda azalma başlayacak, suçlar çoğalacak, günahlar alıp yürüyecek, bütün insanlardan tanrı korkusu kalkacaktır. İyilik tanrısı **Bay Ülgen** bu kötülüğe batmış durum karşısında yavaş yavaş insanlardan uzaklaşacak, onlardan yardım elini çekecektir. Karanlıklar ülkesinde yaşayan kötülük tanrısı **Erlik** ise yeryüzüne çıkıp her şeyi buyruğu altına alacaktır.

Bu durum karşısında dünyada iyilik tanrıları ile kötülük tanrıları arasında korkunç bir savaş başlayacaktır. İyilik tanrıları insanları kurtarmak, kötülük tanrıları yıkıma götürmek için bütün güçlerini ortaya koyacaklardır. Sonunda iyilik tanrısı **Bay Ülgen**'den başka herkes ölecek, bu savaşa katılan kötülük tanrıları **Erlik, Karaş, Kerey** iyilik tanrıları **Mangdi şire, Maytere** ortadan kalkacaktır. **Bay Ülgen** bütün canlıların öldüğünü, yeryüzünde kendinden başka kimse kalmadığını görünce «kalkın ey ölüler» diye bağıracak, bu çağrı üzerine bütün ölüler kalkacaktır. İşte şamanlıkta insanların yeniden dirilmesi anlamına gelen **kalgançı çağ** budur.

Bu inancın çok değişik anlatımları, düzenlenişleri vardır. Gerçekte ise, bu efsane şamanlığın buluşu değildir. Orta Asya'dan Batı'ya doğru geldikçe dünyanın sonu olayı değişik biçimlerde anlatılır. Şamanlığın günümüze kadar sürdüğü topluluklarda kıyamet (**kalgançı çağ**) efsanesi, yeni yeni görünümler kazanmış, çevrenin gelenek ve göreneklerine göre değişik biçimler almıştır. Birtakım araştırıcılar bu efsanenin Orta Asya kaynaklı olmadığını, Samîlerden alındığını ileri sürerler. Birtakımları da bunların budizmin etkisi altında kalan bir toplumun yaratmaları olduğu görüşünü savunurlar. **Televüt** ve **Telengit** adlı boylarda ise **kalgançı çağ** geldiğinde «yer demir, gök bakır» olur. Hanlar hanlara saldırır, uluslar birbirine karşı büyük kötülükler düşünür, yıkımlar getirmeye çalışır. Taşlar parçalanır, ağaçlar kırılır. İnsanın boyu kısalır, bir arşına iner. Erkekler elin başparmağı büyüklüğünde olurlar. Güçlülerin gücü azalır, dünyanın tadı tuzu kalmaz. Ne baba çocuğunu, ne çocuk babasını tanır... vb.

temel ilke

Görülüyor ki, şamanlık bir dinden çok, temel ilkesi ruhlara, cinlere, perilere buyruklar vermek, gelecekten haber almak düşüncesi olan

Ekvador Afrikası'nda uıne giris töreni.

bir sihirdir. Yalnız, Eskiçağ ve Ortaçağ'da çok yaygın bulunan sihirden farkı, bunların kişisel olmasına karşılık, şamanlığın Orta ve Kuzey Asya topluluklarında ve dünyanın birçok yerinde az veya çok kalabalık «cemaat»lere sahip olmasıdır. Hemen belirtelim ki şamanlık, sanıldığı gibi, yalnız Asyalı Türk topluluklarına özgü değildir. Başta M. Eliade olmak üzere, birçok araştırıcının tesbit ettiğine göre (hiç olmazsa bu tesbitlerin yapıldığı son yarım yüzyıl içinde) Tunguzlarda, Moğollarda, Mançurlarda, Laponlarda, Eskimolarda, Vogul, Ontiyak ve Samoyetlerde, Kafkaslar'da, Hindistan'da, Çin'de, Endonezya'da, Malezya'da, Polinezya'da, Avusturalya'da, Büyük Okyanus'un öteki adalarında, Alaska'da, Grönland ve İzlanda'da, Kuzey Amerika'da, Guyan'da, Amazon bölgesinde ve Afrika'nın birçok yerinde hayvan cinslerinin değişmesi, ruh, cin, peri inançları, törenlerin yapılması bakımından görülen ufak tefek ayrılıkların yanısıra, temel ilkeler değişmemek koşuluyla, şamanlık yaşamıştır.

Gerçek şamanlığın Türk topluluklarında görülen tanrılar ve **«yersu»** inançlarıyla bir ilgisi yoktur. Sierozwsky'ye dayanan ilk Türk araştırıcıları (bu arada Ziya Gökalp) şamanlığı, Türklerin İslamdan önce bağlı oldukları bir din sistemi saymışlardı (1). Onlara göre bugün Yakutlarda yaşayan şamanlık eski Türklerin de diniydi. Bunlar, etnolojik verileri tarihle tamamlamak için Kadı Reşüddüdin'in «Cami üt-Tevârih»inden yararlanmışlardır. Ancak yeni araştırmalar şamanlığın Türklere özgü olmayıp bütün Asya'ya yayıldığını (Samoyet'lerden Endonezya adalarına kadar) ve yerli Amerika kültürlerinde benzerlerine raslanan bir sihir sistemi olduğunu göstermektedir. Şamanlarla **«kam»**lar arasındaki ilişki de kesinlikle kanıtlanmış olmaktan uzaktır. Öte yandan birçok Asya kavminde görülen şamanlar, eldeki tarih belgelerine göre, Moğol istilasından sonra Türkler arasında yayılmıştır. Nitekim Ziya Gökalp'ın dayandığı Câmi üt-Tevârih ve Tarih-i Cihânküşâ gibi kaynaklar, Moğol yönetimi döneminde, başka bir deyişle Moğol etkilerinin Türkler arasında yayıldığı dönemde yazılmışlardır. Ondan önceki Türk tarihinde şa-

(1) 'Totemcilik' bölümüne bakınız.

Ölüyü simgeleyen maskeye korkuyla bakan çocuklar.

manlığa ait hiçbir kayda rastlanmıyor. Bu yüzden de Göktürklerin dini, şamanlık değil, benzerine Çin ve Japonya'da rasladığımız ikici (düalist) ve uyumcu bir Gök-Yer dinidir.

Şamanlığın eski Türk topluluklarının diniyle bir ilgisi olmamasına rağmen, aradaki şaşırtıcı benzerlikler bulunması da doğal sayılmalıdır, Şamanlığın bellibaşlı özelliği, onun girdiği bölgelerdeki halkın ruh dünyasına kolayca uyarlanabilmesidir. Şamanlıktaki vecd (kendinden geçme) ruhun tanrılarla ilişki kurması konusunda eski Türk topluluklarının doğada varsaydığı esrarengiz güçleri, iyiden iyiye istismar etmiştir. Bu, özellikle atalar kültünün, kartal inancının, demirciliğin ve at kurban edilmesinin şamanlığa özgü bir nitelik taşımasında görülür. Böylece şamanlık eski Türklerin inanç sistemini yavaş yavaş işleyerek bunu belirli bir kadro içine almayı basarmış, giderek, bir «din» sağlamlığına ulaştırmıştır.

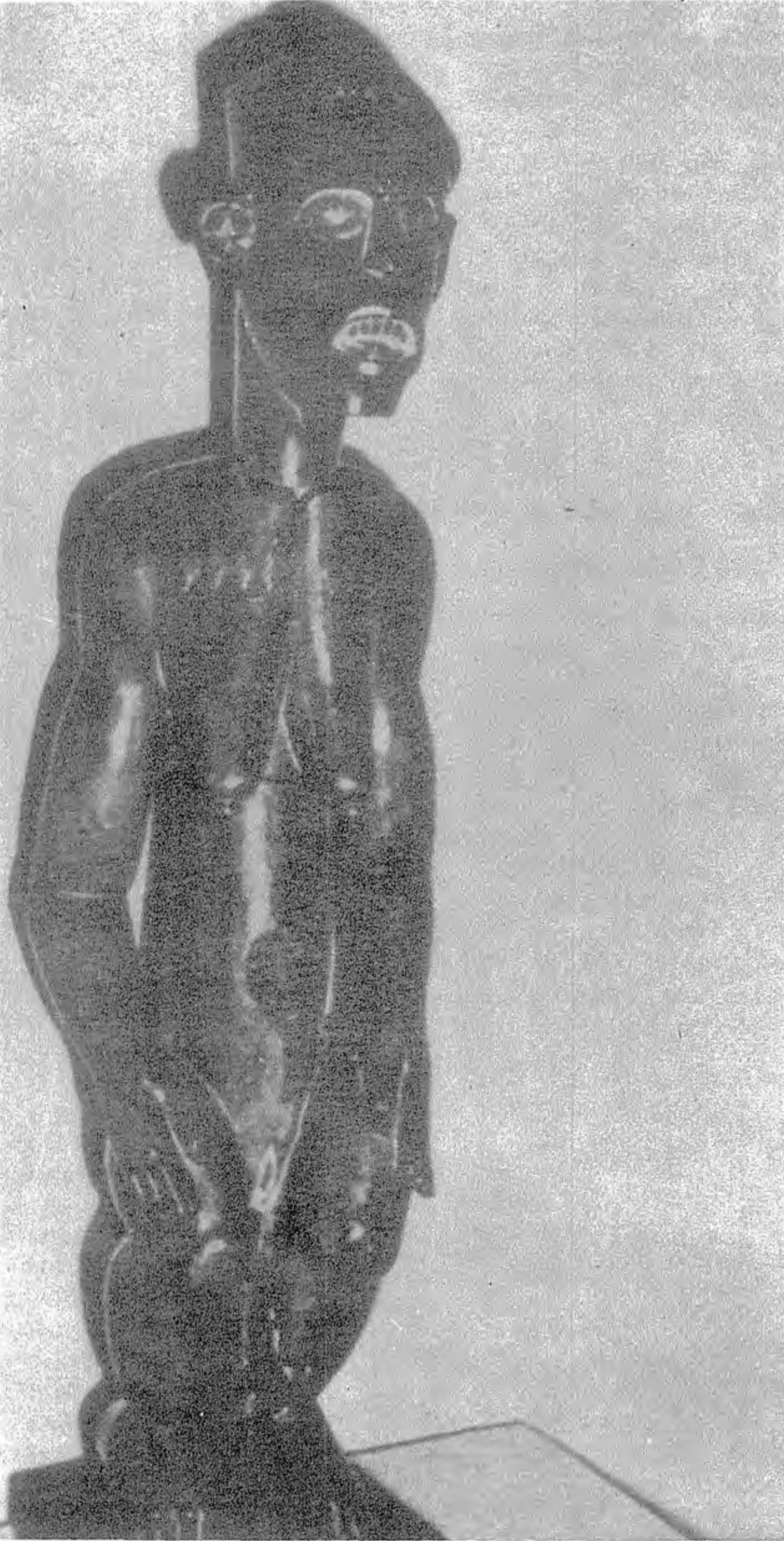
Şamanlığın önemli bir başka özelliği de edebiyat üzerindeki etkileridir. Orta Asya kavimlerinden Buryat'larda şamanlar zengin bir sözlü destan edebiyatının koruyucuları olmuşlardır. Yakut şamanının söz hazinesi 12 bin kelimeyi bulduğu halde, halkın kullandığı kelime sayısı 4 bini geçmez. Kazak-Kırgız şamanları **(baskı)**, şarkıcı, şair, müzisyen, kâhin, hekim ve halk gelenek ve menkıbelerinin yaşatıcılarıdır.

Bazı Orta Asya topluluklarında **«ak şaman», «kara şaman»** ayırımındaki ikilikte İran etkisini görmek mümkündür. Yakutlardaki «hayvan ana», «göksel eş» tasavvurları, ana hukukuna dayalı aile ilişkilerinin kalıntısıdır. Yakutlarda, ilkbahar ve yaz mevsiminde adına şenlikler düzenlenen bereket ve doğum tanrıçası **Ayzıt** için de durum bunun gibidir. Altaylı şamanların yüce tanrı saydıkları **Bay Ülgen** de aynı kökene bağlanır. 9 erkek, 9 kız çocuğu olduğuna inanılan bu tanrı, daha çok bir bereket tanrısıdır; ürünün bolluğu ve iyi nitelikli olması ile ilgilidir. Bu da toprağa bağlı güney kültürlerinin tasavvurlarındandır. Ölülerin ruhları ile ilişkiler Kuzey Amerika'da, Eskimolarda, Avusturalya'da ve eski Kelt'lerde görülür. Altaylılarda uyuşturucu madde (özellikle kenevir tohumu) kullanmanın kaynağı, eski İranlılardır. Üç kozmik bölge ile bunları birbirine bağlayan «mihver» («dünyanın direği») inanışı eski Germenlerde, Hint'te, Mısır'da, eski Yunanistan'da, Bâbil'de vardı. «Dünyanın merkezi», «kozmik dağ» açıkça Hint etkisi; «dünya ağacı» Hint-İran; 7 ve 9 sayıları vb... ise güney etkilerinin sonucudur. Şamanın kutsal cübbesinin temsil ettiği konular, Eskiçağ hükümdarlarının ve din adamlarının elbiselerinde görülür. Şaman aynası da güney kökenli olduğu gibi, şamanın ünlü davulu da, budizm yolu ile, Hindistan'dan gelmiştir. Şamanlık, «sihirli uçuş»u ve öteki özellikleri ile bütün eski Hint'te ve Hint Avrupa'lılarda, eski Çin'de mevcut olmuştur.

Altın Kıyısı yerlilerinin yaptığı iki heykel.

ANİMİZM, FETİŞİZM

Verimi simgeleyen Baluba fetişi.

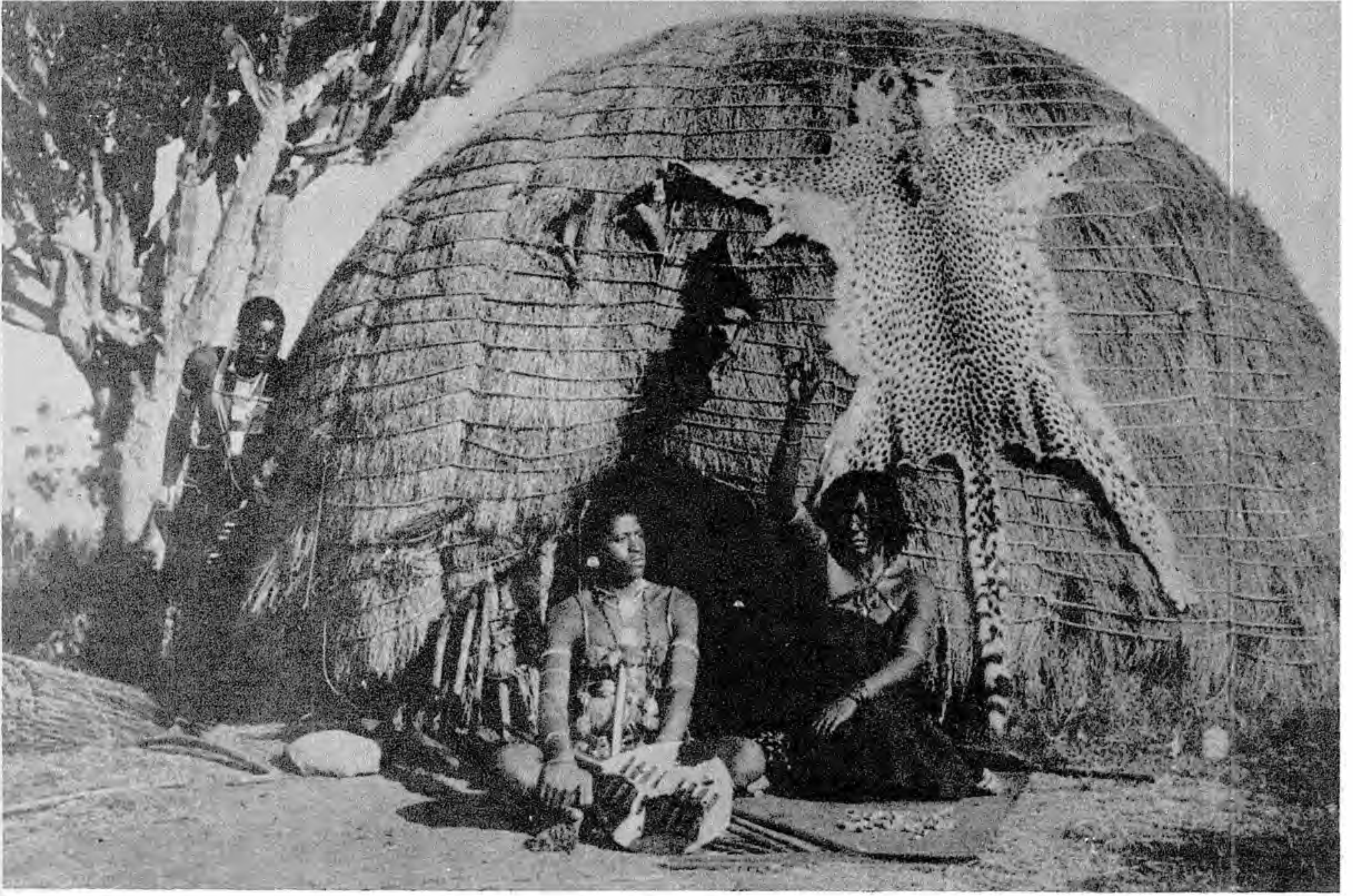
afrika dinleri

Afrika insanının dinsel dünyası Avrupalınınkinden oldukça farklıdır. Bununla birlikte Afrika dininin temelinde yatan birçok kavramda Mısır, Hint ve Avrupa etkisini birarada görmek mümkündür. Bu nedenle de çeşitli inanç sistemleriyle dolu olan Zenci Afrika'nın dinsel yaşamını bütünüyle kavramak oldukça güçtür.

Ne var ki, Afrika'daki yerli dillerin yeterince öğrenilmesi ve Afrika asıllı incelemecilerin katkıları ile Afrika dinleri daha bir açıklık kazanmış, dinsel olguları açıklamak için gerekli olan terim ve kavramları saptamak kolaylaşmıştır.

Afrika'daki ilkel çağdaş dinler arasında en çok **Animizm, Fetişizm** ve **Totemizm** yaygındır. Özellikle Orta Afrika'da, Asya'da ve Pasifik Okyanusu'nun bazı adalarında, hâlâ, yaklaşık olarak 140 milyon kadar insanın kabul ettiği **Animizm** (Canlıcılık) inanışına göre, yalnız canlı varlıkları değil cansız varlıkları da, birer ruh yönetir. Animizmi tabiatta insan ruhuna az çok benzer ruhlar bulunduğunu kabul eden din olarak tanımlayabiliriz. Zenci Afrika'da Animizm, İslamiyetten hemen sonra gelmektedir. Yapılan istatistiklere göre Afrika'daki müslüman sayısı 102 milyon, animist sayısı 95 milyon, Hıristiyan (katolik, protestan ve kıpti) sayısı ise, yaklaşık olarak 60 milyondur.

Animizm terimini, ilk kez 1871 yılında antropolog E.B. Taylor «ruhsal varlıklar»a inanma anlamında kullanmıştır. Taylor'a göre animizm, tikel ruhların ölümden yada bedenin tahribinden sonra da yaşamaya devam ettikleri inancına dayanır. Buna göre ruhlar, önemlerine göre, değişik düzeylerde bulunan ve tikel ruhlardan tanrılara kadar uzanan bir hiyerarşi mey-

Bir savaşçıya büyü yapan Zululu kadın büyücü.

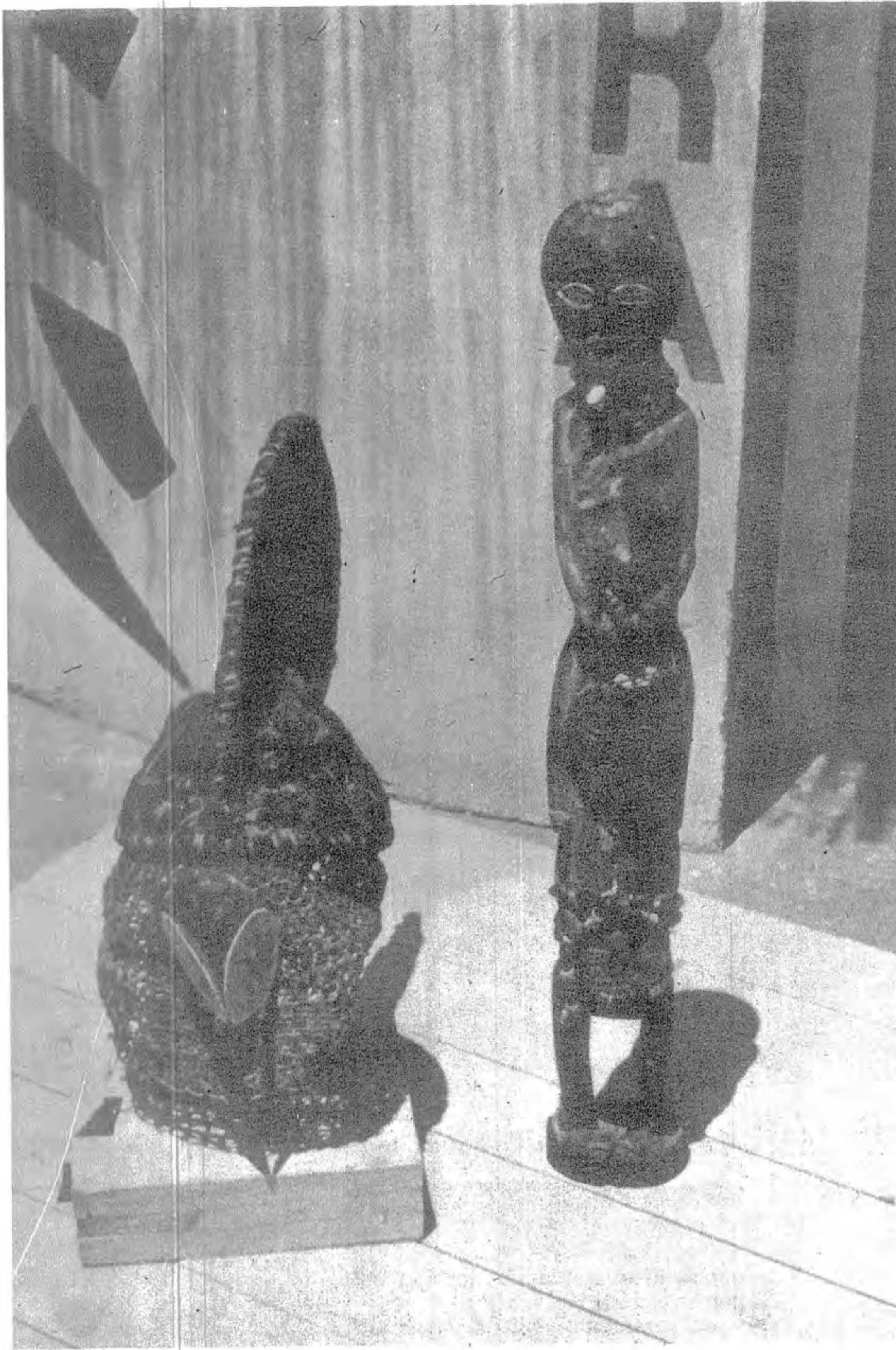
dana getirir. Taylor, «ruh» kavramının kökenini, insanların rüyalarında ve hayallerinde temellendirmiştir. Ona göre ilkel insanlar, özellikle uyku sırasında ruhun bedenden ayrılıp dolaştığını, değişik biçimler aldığını düşünmüşler, bu yüzden insanın ölümünde de ruhun, ama bu kez sürekli olarak, bedenden ayrıldığını sanmışlardır, Çağdaş antropoloji açısından kesinlikle bilinen bir şey varsa o da, birbirinden çok farklı kültür ortamlarında yaşayan insan topluluklarının tümünde «hayalet-ruh» kavramının bulunduğudur. Taylor, bu verilere dayanarak «Animizm»i, dinlerin evreminde bir başlangıç aşaması saymıştır.

Animizm, ruhun bedenden ayrıldıktan sonra başıboş kalmadığına, canlı yada cansız başka nesnelere de girdiğine, başka bir deyişle «ruh gücü»ne inanır. Yalnız hayvanlar yada bitkiler değil, taşlar bile, ölümle bedenden ayrılan insan ruhu için birer barınak meydana getirir. Animizm inancına göre, ruhun bedenden kesinlikle ayrılması için, ölümü beklemek de şart değildir. Ruh, geçici bir süre için bedenden ayrılıp, canlı yada cansız başka bir bedene girebilir, daha sonra yeniden eski bedenine dönebilir. Dinsel anlamda **fetişizm** düşüncesi de bu inanca bağlanır.

fetişizm ve totemcilik

Batı Afrika halklarının dinini niteleyen **Fetişizm** kelimesini, ilk kez Charles Des Brosses **«Culte des Dieux Fétiches»** (1760)adlı kitabında kullanmıştır. (Fetiş kelimesi, Portekizce **Feitiçio**'dan o da Latince Facticius'dan gelmektedir. Sihir gücüne sahip perili nesne, büyülü nesne anlamına gelen bu kelimeyi, Portekizli gemiciler zencilerin dinsel eşyası ile büyücülük alâmetlerini nitelemek için kullanmışlardır.) Fetişizm insanların doğa karşısındaki korkularından kurtulmak için aldıkları tedbirlerden türemiştir. Taşıyana uğur getirdiğine ve doğaüstü özellikleri bulunduğuna inanılan fetişlerin (**nesne** yada **hayvan**), çeşitli doğa güçleri üzerinde etkili olacağı sanılır. Fetişizm, içinde bir ruhun, yada olağanüstü (büyüsel) güce sahip olduğuna inanılan bir nesneye tapınmak anlamına gelmektedir. Ancak Kara Afrika halklarının maddî nesnelerin ötesinde, ruhlara benzetilebilecek bazı manevi güçlere tapındıkları ortaya çıkınca Fetişizm yerine animizm tercih edilmiştir. Fetişizmi, totemcilik ile de karıştırmamak gerekir. Totemcilikte, bitki, hayvan vb.'ye içlerinde bir «ruh» bulunduğu için değil, totem sayılan hayvan yada bitkiden türediklerine inanıldığı için tapınılır. Kara Afrika dinleri arasında totemizme de yer verebiliriz. Özellikle Afrika'nın Uganda bölgesinde yaşayan ve sayıları yaklaşık olarak 650 bin olan Baganda'lar arasında totemizm, en gelişmiş biçimini bulmuştur. Bilindiği gibi, totemizm inanışına göre, insanoğlunun ataları ya hayvan yada bir bitkidir (1). Kimi zaman da ataların bir eşya yada bir doğa olgusu olduğu sanılır. Demek ki totemizme göre insanlar kutsal olarak kabul edilen hayvan, eşya v.b.'den türemiştir. İşte bu kutsal hayvan

(1) 'Eski Türklerin Dini' ve 'Totemcilik' bölümlerine bakınız.

Verimi simgeleyen iki Baluba fetişi

BİR YAKARI

Juok ata, yardım et, iyileşsin oğlum;
el malına el sürmedim hiç,
kimseden bir şey çalmadım anasıyla evleneyim diye,
içimde kötülük yok.
Sana teslim ettim oğlumu bir kurbanlık koyunla.
N'olur iyileştir, n'olur bırak bize!

(La Prière, Seghers, 1958)

veya eşyaya veya benzerine ilkel toplumlar **«totem»** gözüyle bakmakta ve onun kimliği ile kaynaşmaktadırlar. Totemizme bağlı olan ilkel Afrika topluluklarında, totem olarak kabul edilen hayvanı yemek, öldürmek yasak ve günahtır.

Totemizmin dünyada en yaygın olduğu bölgelerin başında Kara Afrika'daki büyük göller bölgesi gelmektedir. Afrika'nın bazı bölgelerinde yaşayan klanlar arasında kabul edilen totemizm, anaerkil bir totemizmdir. Başka bir deyişle, doğan çocuklar babanın değil, ananın totemine bağlıdırlar.

Afrikalıların dinlerini yada din anlayışlarını kavramak oldukça güçtür; bu konuya eğilen Avrupalı araştırıcılar, Avrupa dinlerinden çok farklı, hemen hemen tümüyle duygusal kökenli birçok ayin biçimi ve tanrıyla karşılaşırlar. Ayrıca bu din, birçok bakımdan Mısır, Hint ve Avrupa dinlerinin etkisinde kalmıştır. Bunlar arasında örneğin Sudanlıların (Bambara, Yomba, Dogon ve benzerleri) ve Bantuların (Baluba, Masai, Kikuyu ve benzerleri) Nil kökenli dinleri sayılabilir.

Ama son zamanlarda, özellikle yerli dinlerinin en küçük ayrıntılarına kadar öğrenilmesi ve Afrikalı araştırmacıların eleştirileri konuya açıklık kazandırmış ve Afrika dinlerinde başlıca yeri tutan bazı temel kavramlar ortaya konmuştur.

Afrika topluluklarının en kalabalığı olan Bantular, bütün varlıkları ve soyut kavramları, birbirinden kesinlikle ayrılan dört sınıfta toplar. Kökü, eski Afrika ırklarına kadar indiği sanılan bu kesin sınıflamaya, Nil halklarında ve Sudanlılarda da rastlanır. Bu sınıfları, önem sırasına göre, şöyle sırlayabiliriz: İnsan, eşyalar ve hayvanlar, yer ve zaman, kiplik.

Bundan başka, Afrikalılar nesne ile bu nesneyi belirten ismi birbirinden ayırmazlar; bu yüzden, isim kategorisini kapsayan sınıf, bir çeşit örnek, yada «belirleyici» aracılığıyla gösterilir. Böylece dört belirleyici ortaya çıkar: **mi, ki, ba, ku.** Belirleyiciler isimle iyice kaynaşmış, bölünmez bir bütün durumuna gelmiştir; o kadar ki, belirleyiciler atıldığı zaman, isim kökleri bütün anlamlarını yitiririler. Ama bantu dilinin dört temel kelimesi bu kurala uymaz: **muntu**, insan; **kintu**, eşya yada hayvan; **bantu**, yer ve zaman; **kuntu**, kiplik. Bu kelimelerde ortak kök **ntu**'dur. Oysa **Ntu**, mutlak evrensel güç, doğaüstü bir varlıktır, Bantuların yaratı-

cısıdır, ve bir bakıma Sudanlıların **Amma**'sına benzer.

«nommo»

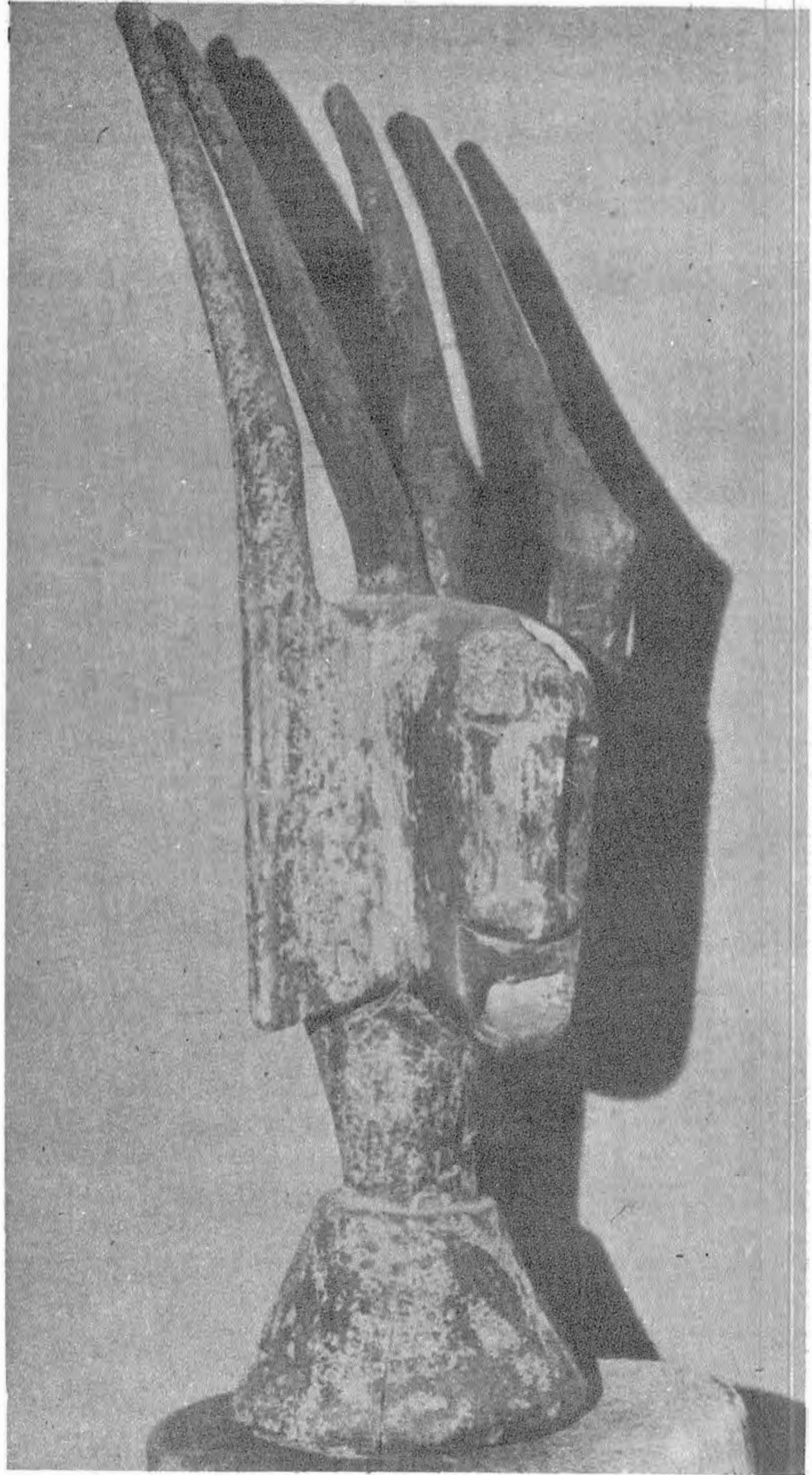
Afrikalıların, özellikle törenlerde, ayinlerde ve toplumsal ilişkilerde, kelimeye (**nommo**'ya) büyük önem vermeleri beyaz araştırmacıların karşısına birçok güçlük çıkarmıştır. Afrikalılar için **nommo** kelimesi, ilk çağlardaki mistik gücünü, bugün de korumaktadır; bu yüzden Afrika dinlerini ortaya koyabilmek için halkların yaşayışını, ilahilerini, dualarını, şarkılarını bilmek gerekir. Bu cümle ve kelimelerin dinsel anlamlarına varmak ve **nommo**'yu kavramak, ancak onları incelemekle mümkündür.

Bantularda büyücü, doğumdan sonra yapılan bir törende bebeğe bir isim koyar ve büyücünün ismi koymasından önce bebek, hayat gücünden (**magara**'dan) yoksun bir **buzima** (hayvansal hayat) olarak kabul edilir. Afrikalılara göre her canlı veya cansız varlığın iki yönü vardır; biçim ve içerik (**buzima** ve **magara**).

Nesnelerin, hayvanların, madenlerin, insanların bir hayat gücü (**magara**) vardır ve bu gücü yalnız kelime ortaya koyabilir; tılsımın, nazarlıkların, putların önem kazanmasının başlıca nedeni de budur. Kaldı ki tanrılar (Yoruba dilinde **Orisha**) bile, kelimenin gücüne boyun eğerler: Yoruba dilindeki **she orisha**'nın anlamı, «tanrıyı yaratmak»tır.

Afrikalıların dinsel hayatı tanrı bakımından oldukça zengindir; ayrıca Afrikalılar, daha fazla hayat gücü kazanabilmek amacıyla her geçen gün yeni tanrılar yaratmaktadırlar; gene aynı amaçla, yabancı tanrıları seve seve benimserler; yalnız bu tanrıları bir kelimeyle belirtmek şarttır. Bu durum, kuşkusuz, bütünüyle Afrikalıların toplumsal hayatlarına, iyilik ve iyi olma isteğine, toplumlarına egemen olan yalın, ama güçlü kardeşlik tutkusuna bağlıdır.

Afrikalıların bilgileri, yaşadıkları çevrenin sınırlarını aşmaz; kendini canlı hissetmenin tek yolu, çevredeki canlı yada cansız bütün varlıkların özüne ulaşmaktır; bu öze ise ancak bu varlıkların başka nesne ve canlılarla olan ilişkileri yorumlanarak ulaşabilir; ama yorumlama da yeterli değildir. Afrikalı, insanın (**muntu**) yaratıkların e-

Bambaraların totemi gazel.

fendisi olduğuna inanır; ayinlerin amacı cansız maddelerden, bitki ve hayvan dünyasından, doğadaki olaylardan hayat gücü koparmaktır; Afrikalıya göre, duygu dünyasından birçok öğeye, ruh (**Orisha**) vermek yeterli değildir, bu ruhun insanın içine girmesi gerekir; hayat gücü (**magara**) ancak bu yoldan özümlenebilir. Kültlerdeki törenlerin, ilkel ayinlerin, gizli toplanmalarının özelliği olan sihirin anlamı budur.

Afrika dinlerinde insan ile tanrı arasında bir aracıya rastlanmaz; herkes kendini bir tanrının peygamberi sayabilir.

Haiti'deki **vodu** klasiklerine göre, törenlerde yapılan danslar (Antillere Sudan'dan gelmiştir) sırasında tanrı, dansa katılanları bütünüyle etkisi altına alır ve tanrının «hayat gücü» törene katılanlar arasında paylaşılır. Tören başkanı, yalnız müzik ve özellikle kelime (**nommo**) yardımıyla töreni yöne-

AFSUNLAMA

Ngil (büyücü)

Sunulmuş kurbanın kutsanmış külleriyle
karanlık ormanı dönüp dolaşan
başıboş gece cinleri
durmadan hiç,
hiç bir zaman...

Topluluk

Yo, yo, hiç bir zaman.

Ngil

Ölümcül kurbanları hiç görmeyen ölüm cinleri.

Topluluk :

Yo, yo, hiç bir zaman.

Ngil

Ölüler ki daha geçmedi,
gözyaşı ırmağından daha geçmedi.

Topluluk :

Yo, yo, hiç bir zaman.

Ngil

Gözyaşı ve âh ırmağından.

Topluluk

gözyaşı ve âh ırmağından.

Ngil

Ulu erinç ırmağından.

Topluluk :

Ulu erinç ırmağından.

Ngil

Gecenin cinleri, karanlık cinler,
koruyucumuz bizim.

Topluluk

Koruyucumuz bizim.

Ngil

Oğul, sakın kendini, oğul,
sakın her zaman.

Topluluk

Yo, yo, her zaman.

(La Prière, Seghers, 1958)

tir.

Afrikalılar, «hayat gücü» fazla olanın daha «iyi», daha mutlu olacağına inanır ve bu yüzden hayat gücünü yitirmekten çok korkarlar; bundan başka hekimlerin ve büyücülerin hazırladığı ilaçlara da çok değer verirler.

Afrikalılara göre, kelimeye **(nommo)** egemen olanlar, yaşadıkları çevreye de egemen olabilir, insana hayat gücü verebilir, yada bu gücü geri alabilirler; bu durum, toplumun şeflere, büyücülere, hekimlerle, zanaatçılara ve benzerlerine, ortak yaşamın denetiminden çıkınca korku ve nefrete dönüşen bir saygı duyulmasına yol açar; şef veya büyücü «kötü»leşebilir yada kelimeyi **(nommo)** kullanma yeteneğini yitirebilir; birinci durumda şef yada büyücü, halk tarafından öldürülür, ikincisindeyse bütün güçlerini yitirir.

Hayat gücü, tılsım, nazarlık ve benzeri nesneler dışında kalan nesneler aracılığıyla da aktarılabilir; bunun sonucu olarak sayısız heykel, put, sanat değeri çok yüksek maskeler ortaya çıkarmıştır. Eseri yapan sanatçının ismiyse hiç anılmaz; çünkü önemli olan eserin yapımındaki kiplik'tir; gerçekte sanatçının maddedeki hayat gücünü almayı bilmesi ve buna başka hayat güçlerini de katarak, kavramlara aktarması gerekir; bu da sadece kelimenin yardımıyla mümkündür. Sanatçı bu tür bir eseri yaparken yanında sürekli olarak özel kelimeler söyleyen bir büyücü bulunur; ayrıca bu büyücü maddeye hangi biçime girmesi gerektiğini de söyler.

Afrika, bugün, Avrupa, Arap ve Hint kültüründen hiç de aşağı kalmayan ve gücünü Afrika özgürlüğünden alan yepyeni bir atılım içindedir. «Zencilik» kavramından sık sık söz edilmesiyse, bir raslantı sayılamaz; çünkü «zencilik» **nommo** ile **magara**'nın kaynaşmasından başka birşey değildir.

afrika'da din ve toplum

Afrika'da günümüzde de uygulanmakta olan ilkel dinler kültü, günlük hayata sıkı sıkıya bağlıdır. Dualar, değişmeyen geleneksel formüller biçimindedir. Nesilden nesile geçen bu dualar belli bir kişi tarafından yazılmış da değildir. Denebilir ki Afrika insanı, geleneksel dinsel inançlarla yoğurulmuştur ve Afrika toplumu, içine hem ölüleri hem de canlıları alan hiyerarşik bir sınıflanma biçiminde örgütlenmiştir. Bu hiyerarşinin en üst basamağında toplumun kurucuları olan **atalar** yer almakta, onların hemen alt basamağındaysa ailenin kurucuları olan **dedeler** gelmektedir. Bunlar, ölülerle canlılar arasında bir geçiş basamağı meydana getirir. Her aile, dedeleri ve ataları tarafından korunur, ama ailenin üstünde soy, soy üstünde köy halkı, köy halkının üstünde de klan yer alır. Klanın başı, aynı zamanda dinsel ve siyasal bir önderdir. Ölülerle doğa arasındaki en güçlü aracı da klanın önderidir. İster bir kişiyi, ister çok kişiyi ilgilendirsin her törene bütün kabile halkı katılır. Hatta kimi vakit çevredeki öteki klanlar bile bu törenlere katılırlar.

Bütün Afrika'da yeni bir çocu-

Kamerunlu bir yerli dinsel dans sırasında.

ğun dünyaya gelmesi büyük bir sevinçle karşılanır, buna karşılık «kısırlık» büyük bir kötülük olarak kabul edilir. Çünkü kısırlık neslin üremesini engeller, dolayısıyle de ataların kabile içinde yaşatılmasını olanaksız kılar. Bu nedenle, örneğin Kenya'daki Masai kabilesi kadınları bir çocuk dünyaya getirdiklerinde türküler yakarak sevinçlerini belli ederler.

Kongolu bir çocuk ve büyük bir maske.

TSUİGOA ATA'YA

Sen ey Tsuigoa,
atalar atası,
atamız bizim.
Buyur ki bulutlar
yağmur getirsin,
biz de yaşayalım
sürümüz de!
Gör nice zayıflamışım
açlıktan, susuzluktan!
Bir yiyebilsem âh
yeryüzü yemişlerini!
Atamız değil misin
atalar atası
Tsuigoa, sen?
Yakardığımızı duy,
al sunduğumuzu;
Sen atalar atası,
sen efendimiz,
sen Tsuigoa!

(Trésor de la Poésie Universelle, Gallimard, 19..)

afrika kozmogonisinde dünya ve insan

Bütün insanlar gibi, Afrikalılar da dünyanın yaratılışı, insanın varoluşu gibi sorunlarla ilgilenmiş, bunlara cevaplar aramaya çalışmışlardır.

Afrika dinlerinde bir «yüce varlık» kavramı vardır. Bu «yüce varlık» herşeyin babası sayılmaktadır. Dünyanın yaradılışı ve kökeni konusunda çeşitli düşünceleri olan Kara Afrika halklarından Turalar bu konuyla ilgili olarak şöyle bir inanca sahiptirler: Yüce varlık **Atana**, önce biri kadın olmak üzere dört insan, sonra bunlar gezinebilsinler diye yeryüzünü yarattı. Ama toprağın üstü çıplaktı, bir tek ağaç bile yoktu. Doğa'nın bu dört insanı besleyebilmesi için **Atana**, güneşi ve ayı yarattı. Ay, toprağa besleyici yağmuru yolluyor, güneş ise ağaçların meyvalarını olgunlaştırıyordu. Ağaçların sayısı gitgide arttı, toprak yeşil bitkilerle örtüldü, yeryüzüne bolluk bereket geldi. **Atana**, daha sonra insanları daha da mutlu kılmak için ormanları, ormandaki hayvanları yarattı. Bu dört insan artık aç kalmayacak, ormanda avlandıkları hayvanlarla geçinecekerdi.

Dogon kabilesinin kozmogonisi ise Tura kozmogonisinden çok daha karmaşıktır. Yüce varlık **Amma**, önce yıldızları yaratarak gökyüzünden boşluğa bırakmış, sonra güneşi ve ayı yaratmıştır; ayın üzerinde beyaz adamlar, güneşin üzerinde de siyah adamlar ortaya çıkmıştır. **Amma**, başka bir toprak ile de yer yuvarlağını meydana getirmiştir. Bu yer yuvarlağı kuzey-güney doğrultusunda uzanmış bir kadındır. Sonra bu kadın toprakla birleşmiş, bir çakal doğurmuş, böylece kırmızı gözlü, yeşil vücutlu ve yumuşak kol ve ayaklı **Nommo**'lar nesli türemiştir. **Nommo**'lardan birisi an-

Bakubaların kutsal eşyalarından bazıları.

nesine suyu temsil eden lifler vermiş, bu arada çakal da boş durmayıp öz anası olan toprakla birleşmiştir. Bu günahtan sonra lifler kırmızılaşmış ve toprak kirlenmiştir.

bambaralar

Afrika'da yaşayan toplumlar arasında elde edilen en iyi ve en eksiksiz mitoslar **Bambara**larınkidir. Bu toplulukla ilgili mitoslar dünyanın yaradılışı ve gelişmesini temellendiren mitoslardır.

Bambara mitoslarına göre başlangıçta **gla** denilen sonsuz bir boşluk vardı. **Gla**'da meydana gelen bir iç devinimle ortaya sağlam ve parlak cisimler çıktı. Bu cisimler, birbirini izleyen iki evrede eridiler. Bu erimeden sonra **gla** ile ikiz kardeşi **dya** dört yönü belirlediler. Bu yönlerden ilki, varlıkların ilk kaynağı olan yöne, yani doğuya yöneldi. Bundan sonra **gla** aşağıya ve yukarıya doğru yaptığı devinimlerle zincirlerini kopardı ve böylece varlıklar birer ruha kavuştu.

Aynı anda, iki **gla** arasında meydana gelen temas sonucu büyük bir patlama oldu; bu kez ortaya «sağlam ve güçlü bir madde» çıktı. Bu madde henüz yaratılmamış nesnelerin üzerine çöktü, ve her nesneyi adlandırdı. Bundan sonra da bütün nesneler **gla**'nın düşüncesine uygun olarak yavaşça devinmeye başladı.

Kısa süre sonra, **gla**'dan bir başka unsur daha ayrıldı ve varlıkların üzerine gelip kondu: bu, insan bilincinin sembolü olan «insan ayağı»ydı. Başlangıçta birbirine benzeyen herşey **gla**'ların **«zo»**ya sorumluluk yüklemesiyle değişmeye başladı. **Zo**, her nesneye gelecekte bir özgürlük tanımakla yükümlüydü. **Zo**, kendisine verilen bu görevi kabul etti ve nesnelere sahip çıkarak onların ilkelerini **«görünmeyen Yo»** anlamına gelen **«Yo yebali»** adlı geniş bir küre içinde toplandı. **Yo**, ruh, daha doğrusu «bir düşünce ve devinim»di.

Evrenin yaratılışı **yo**'dan başlayarak «düşünce»nin bir bileşimi olarak kabul edilmektedir. Bu «düşünce» üç bölümden oluşmaktadır: **yo**, iç söz; **o**, sessizlikten işitilebilecek şeye geçiş; **yereyereli**, yaratıcı titreşim. Bu gelişim, 7 işaretle gösterilmekteydi. 7, insanı temsil eden bir rakamdı: 3 (erkeğin işareti) ile 4 (kadının işareti) rakamlarının toplamıyla meydana gelmişti. **Yo**, bir ruh olarak, kararlarında ve yaratıcı iradesinde özgürdü. Tam

Sierra Leone'de oturan zencilerin iyilik ve kötülük maskeleri

beş kez dört yöne gitmiş ve uzay fikrini yaratmıştı. 22 rakamıyla temsil edilen uzay, **Yo**'nun bir ruh olarak içerdiği bütün niteliklere sahipti. **Nugu**, (iç) kendinde bütün varlıkları ve insanı bulundururdu, **yala** «havanın tohumu» idi ve bütün boşlukları uzayın dört bir tarafına yerleştirirdi; **faya** «rüzgârın tohumu», **sani** «suyun tohumu», **yere** «ateşin tohumu», **yelegu** ise «yeryüzündeki maddelerin tohumu»ydu.

Bu son dört terim aynı zamanda yaradılışın dört temel öğesi olan hava, toprak, ateş ve suyu da belirtirdi. Hava ve ateş erkek, su ve toprak ise dişiydi.

Yo, kendi çevresinde yirmiiki kere dönerek uzayı yaratmış ve dört dünya düşünmüştü: **Dye mana**, «dünyanın tözü»; **dye gale**, «ilk dünya»; **dye bana**, «istenmeyen dünya»; **dye nata**, «geleceğin dünyası». **Yereycreli**'nin bağrında ruh **(miri)** bulunuyordu. Ruhun içinde **«vali»** adı verilen eylem vardı; eylemin içinde nesnelerin gelişimi, **nali** yatmaktaydı. **Nali**'de ise, nesnelerin kökeni bulunuyordu.

Miri, aynı zamanda, içinde doğanın yattığı dünyanın yumurtasıydı.

Miri, birbirinin içine geçmiş üç oval ile temsil edilirdi. **Dye ko** (dünyanın kapısı) adı verilen dış oval devamlı devinim durumundaydı. Doğa'nın doğuşu ve ölüşüne uygun olarak o da kendi ekseni çevresinde dönerek genişler yada daralırdı. **So de** (evin oğlu) adı verilen orta oval'den sonra **Dye vali gale** (dünyanın ilk devinimi) denen ve verimliliği temsil eden iç oval gelirdi. Parçalanıp düzenli bir biçimde uzaya dağılan 22 öğe dış oval **Dye ko**'dan doğmuştu.

Bambaraların anlayışına göre bu öğelerin sınıflandırılması çok çeşitliydi.

Bu 22 öğenin ilk yedisine **bonuana** adı verilmekteydi, ve bunlar, varlıklarla nesnelerin genel karakterlerini özetlemekteydi: **Kelena**, birlik; **Makari**, dindarlık, merhamet; **Mako**, gereklilik; **Sinaya** saldırganlık, kıskançlık; **Fadena**, rekabet; **Maloya**, utanç; **Sia**, ırk, tür, soy.

Bangini adı verilen 12 öğe, insanların nitelik ve alınyazılarını belirtirdi: **Ma ye ma ye**, yetenek, imkân, eğilim; **Mako**, karşılıklı hizmet, sadelik, ağırbaşlılık, bilgelik, eğitim; **Sebaya**, kuvvet, kudret, egemenlik; **Dyuguya**, kötülük, güçlük; **Kunanguya**, kötü talih; **Sira**, yol, kılavuz, itaat, disiplin; **Nafolo**, zenginlik, bereket, sağlık; **Adamadena**, kardeşlik, insanlık, özgürlük, iyilik; **Dahirime**, gıda, mal mülk; **Saya**, ölüm, hastalık, sakatlık, delilik; **Su**, gece, karanlık ve ışık, sır, büyü; **Kle**, gün, güneş.

Jigini adı verilen son üç öğe ise şunlardı: **Kun**, dünyayı düşünen kafa; **Ba**, kendisini meydana getiren kalıp; **Fo**, kendisini yaratan söz.

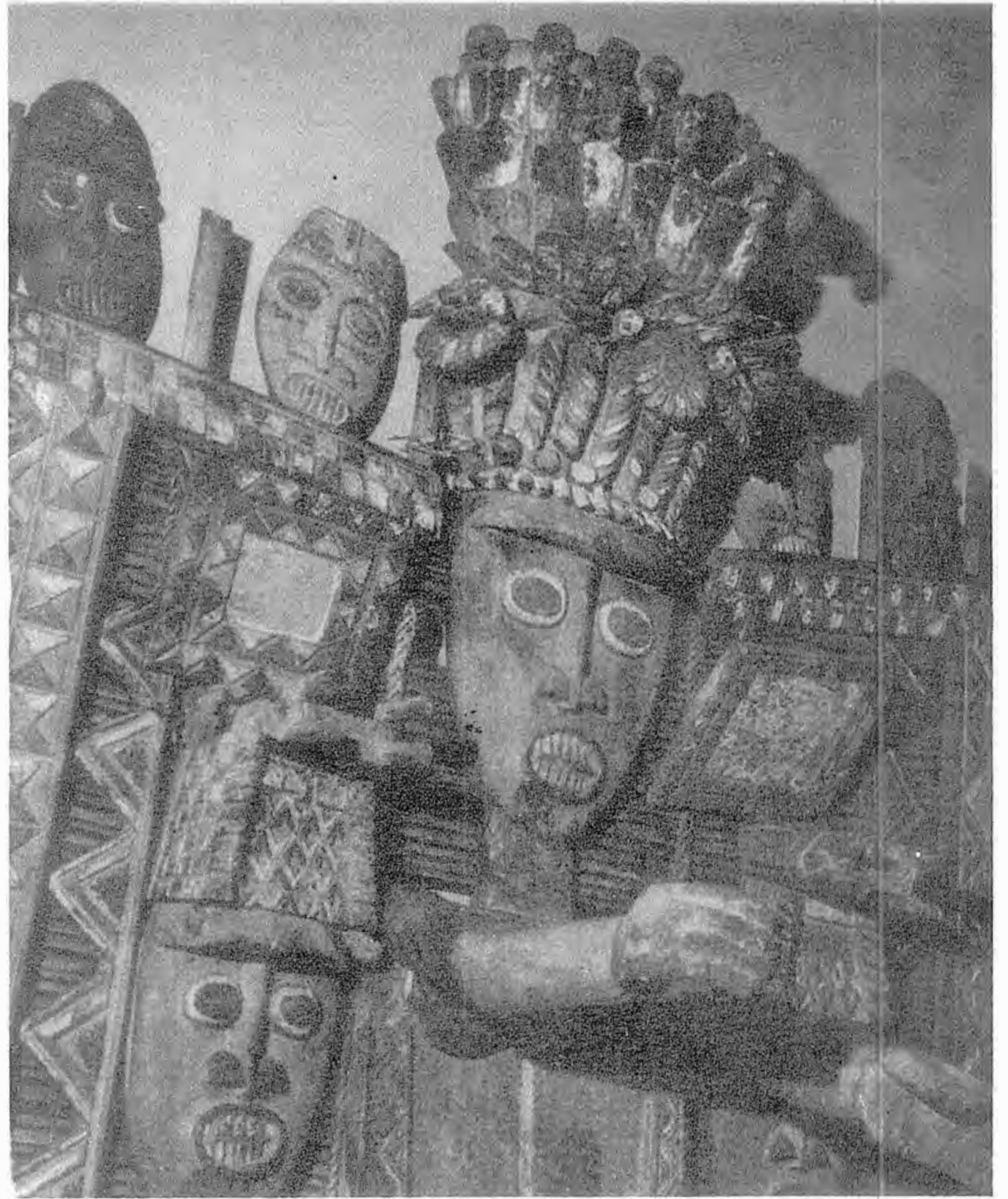
YAĞMUR DUASI

Yağmur ana, üstümüze yağ,
yu çobanımızın kepeneğini!
Yağmur ana, üstümüze yağ,
açlığımız bitsin yağmur selinde.
Yağmur ana, üstümüze yağ,
tanrı tartısıyle ölç payımızı!
Yağmur ana, üstümüze yağ,
bize gerçek seller ulaştır!

Yağmur ana, üstümüze yağ!
kötülüğün uzadı gitti.
Yağmur ana, üstümüze yağ!
gözlerimiz tozdan kör oldu.
Yağmur ana, üstümüze yağ!
açlık hayaleti gelir karşıdan.
Yağmur ana, açlık kurbanı!
ayazlayan soğuk bizi bitirdi.

Kim ki buğday verir kalbur dolusu,
tanrı yiğit kılsın oğlunu.
Kim ki buğday verir elek dolusu,
tanrı gelin versin oğluna.
Kim ki buğday verir avuç dolusu,
tanrı düşmanını yere sersin.
Kim ki buğday verir bir tutam,
kirpikleri çoğalsın tezce.

(La Prière, Seghers, 1958)

Nijerya fetişi.

afrika'da tektanrılı dinler

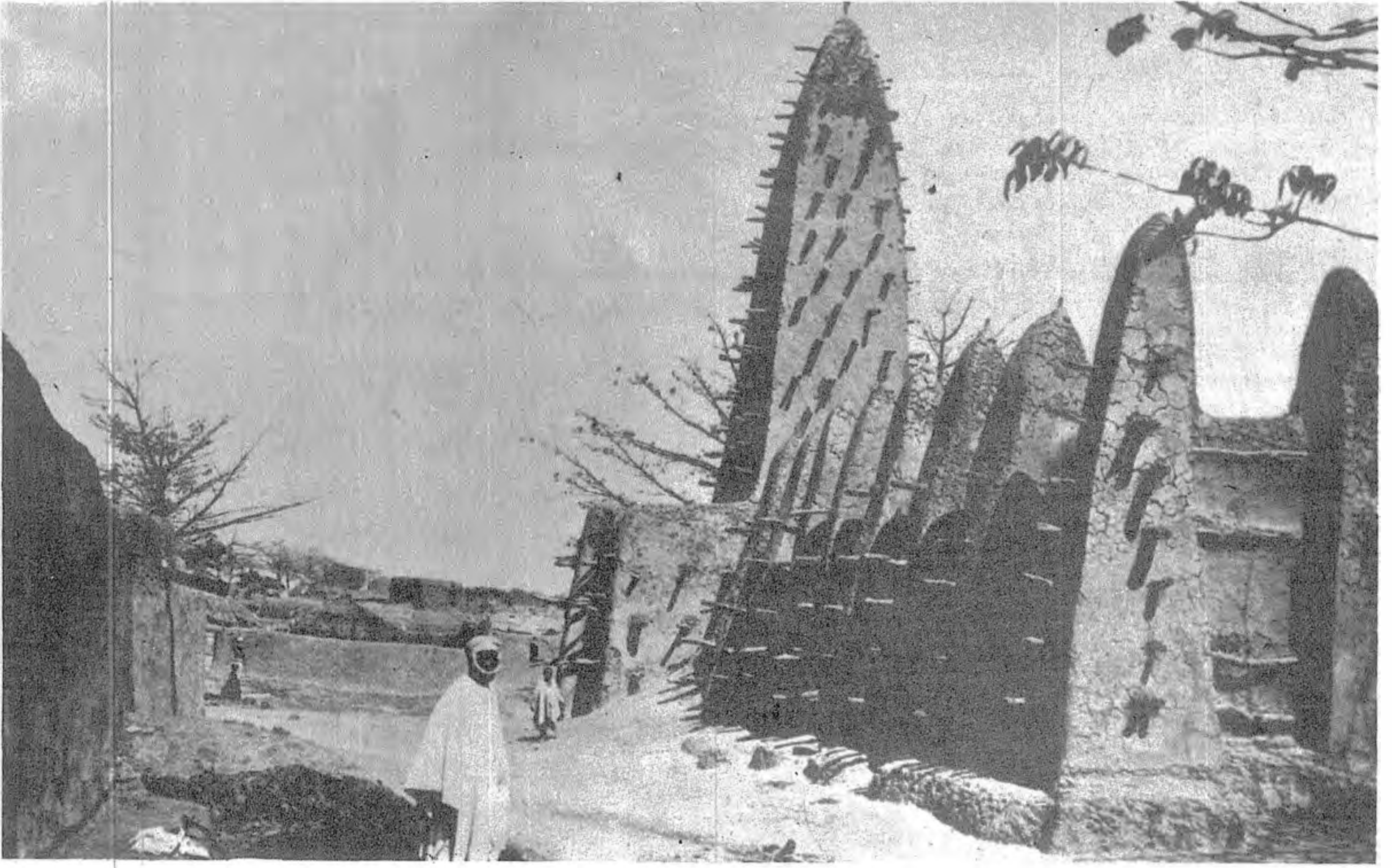
Afrika'da yaygın olan çağdaş dinlerin başında Müslümanlık ve Hıristiyanlık gelmektedir. Bilindiği gibi bu iki din de Afrika kökenli değildir. Gerçekten de, İslâmiyet, berberî Afrika'ya M.S. 680 ile 700 yılları arasında yapılan büyük Arap göçleriyle girmiştir. Buna karşılık Kara Afrika ise Müslümanlığı çok daha sonra tanımıştır. Müslümanlığın Afrika'da yaygınlaştığı ilk devlet, önceleri animist olan, ama gene de oldukça hoşgörülü davranan Gana olmuştur. Müslümanlığın Gana'da yayılıp gelişmesinde en büyük rolü ise Murabitler oynamıştır.

Afrika'da Müslümanlığın etkisi yalnızca Akdeniz kıyılarında sınırlanıp kalmamış, özellikle Afrika'nın bütün doğu kıyılarına kadar uzanmıştır. Afrika'ya yerleşmiş olan ilk Müslümanlar, Kızıldeniz bölgesinde geniş bir alana yayılan ticaret merkezleri kurmuşlardır. Özellikle Bantu ve Boşimanlarla ilişkiler kuran Arap gemicileri, ticaret ilişkilerini daha da geliştirmek için kervanlar meydana getirerek kıtanın iç bölgelerine doğru yayılmaya başlamışlardır. Araplar, ticaret alanında ilerledikçe hem yaşama biçimlerini, hem de dinlerini benimsetmişlerdir. Bunun üzerine Müslümanlık yayılmış ve ortaya, İslâm gelenek ve göreneklerine bağlı, ama değişik bir dil konuşan karmaşık bir toplum çıkmıştır.

Müslümanlığın yayılmasında en büyük rolü oynayan etkenlerden biri de, zenci köle ticareti olmuştur. Önce Doğu Afrika'da başlayan zenci köle ticareti, giderek, Batı bölgelerine de yayılmaya başladı. Kervan yollarında yapılan ticaretin temelini zenci köle ticareti meydana getirmekteydi. Bu ticaret, Sudan ile Batı Afrika devletleri arasında ilişkiler kurulmasına ve Müslümanlığın Doğu Afrika'dan Batıya doğru yayılmasına yol açtı. O dönemlerde İslâm dünyası, Atlas Okyanusundan başlayarak Sudan'ı da içine alan geniş bir bölgeyi kapsıyordu. Müslümanlığın en güçlü merkezi haline gelen Tombuktu, İspanyolların bu bölgelere yerleşmelerine kadar önemini korudu.

Müslümanlığın Kuzey Afrika'ya rahatlıkla yayılmamasına sebep olarak balta girmemiş ormanlar gösterilebilir. Bu ormanların kervan yolları için büyük engel meydana getirdikleri bir gerçektir. Ayrıca bir başka sebep olarak da Kuzey bölgelerinde yaşayan toplulukların sürekli ve düzenli olarak karşı koymaları gösterilebilir.

Öte yandan, Müslümanlığın Güney Afrika'ya da yayılamadığı görülmüştür. Geniş bir örgüte sahip hıristiyan misyonerlerinin

Batı Afrika'nın ve Fildişi Kıyısı'nın başlıca Müslümanlık merkezi Bobo Diulasso camii.

SAVAŞÇILARIN DÖNMESİ İÇİN YAKARI

Engai, Engai, bitir
Topluluk düşmanın gücünü.
Bitir, bitir
Topluluk düşmanın gücünü.
Kızlar, susmayın kızlar
Topluluk yalvarırken Engai'ye.
Bitir, bitir
Topluluk düşmanın gücünü.
Çoban yıldızı, doğarsın işte,
Topluluk Akşam yıldızı,
Bitir, bitir
Topluluk düşmanın gücünü.
Kar örtülü dağlardaki bulutlar, bitirin
Topluluk düşmanın gücünü.
Sen ey göğü kızartan, bitir
Topluluk düşmanın gücünü.

(La Prière, Seghers, 1958)

çabaları sonucu Güney Afrika ve özellikle de Habeş imparatorluğu, Hıristiyanlığın Afrika'daki kalesi durumuna gelmiş ve Müslümanlıkla arasında bir sınır çizgisi çekmiştir.

Bugün Afrika'daki müslümanların, genel nüfusun % 40'ını aştıkları söylenebilir. Bu müslümanların çoğu bugün Mısır'da ve Sudan'da yaşamaktadır. Mısır'da genel nüfusun yüzde 92'si, Sudan'da ise genel nüfusun üçte ikisi müslümandır. Bu arada İspanyol Fas'ındaki müslümanlarla Atlas ülkelerinde oturan müslümanların sayısı 22 milyonu çoktan aşmıştır. Cezayir'de ise nüfusun ancak bir kesimini oluşturmakta olan hıristiyan ve yahudi azınlıklar, ülkede Fransız egemenliğinin sona ermesi üzerine, yavaş yavaş azalmaktadır. Büyük Sahra'da oturan bütün halk müslümandır. Ama Gine körfezine doğru gidildikçe müslüman sayısı azalarak yerini animistlere bırakır. Fransız Ekvator Afrika'sında da müslümanların sayısı yer yer yüksektir. Ayrıca Doğu Afrika'nın birçok bölgesinde müslümanların sayısı oldukça fazladır.

Yukarda da sözünü ettiğimiz gibi hıristiyan misyonerlerinin çalışmaları sonucu Müslümanlık, gü-

ney Afrika'ya yayılmamıştır.

Afrika'da Hıristiyanlığın gelişmesi, Avrupalı sömürgecilerin Afrika'ya ayak basmalarıyla gerçekleşmiştir. Katolikliği kabul eden ilk Afrikalı, zenci Kongo kralı Affonso I olmuştur. Portekiz kralının gönderdiği misyonerlerin propagandaları sonucunda kral Affonso I, 1491 yılında katolikliği benimsemiştir. Ancak Hıristiyanlaştırma hareketi, fiilen XIX.yy. sonlarına doğru başlamış sayılmalıdır. Hıristiyanlık, Avrupalıların sömürge kurma girişimleriyle birlikte gelişti. O tarihten sonra kurulan çeşitli tarikatlar, özellikle katolikliğin yayılmasında başlıca rolü oynadı. Gerçekten de bugün Afrika'da sayısız misyoner dört yanı dolaşmakta ve faaliyet göstermektedir. Ancak gerek sömürgecilik suçlamaları gerekse de Müslümanlığın etkisi, katolik misyonlarını kaygılandırmakta, dolayısıyle de Hıristiyanlaştırma hareketi eski gücünü yitirmektedir. Bugün Afrika'da (özellikle kilise örgütü bulunan bölgelerde) 23 milyona yakın hıristiyan vardır.

Protestanlığın Afrika'ya girmesi ise, ilk protestan sömürgeciler eliyle başlatıldı. 1652 yılında, Jan Van Riebeck'in yönetimindeki ilk protestan sömürgeciler, kıtanın en güney bölgesinde yaşayan zenci Hotanto, Boşiman ve Bantular arasında protestanlığı yaymağa başladı. Kıtada katolik misyonları gibi protestan misyonları kuruldu, bu misyonlar özellikle, Birinci Dünya savaşından sonra gelişti.

İlk protestan misyonları arasında, XVIII.yy.'da Ümit burnu dolaylarına yerleşenler sayılabilir. Daha sonra, başta İskoçyalı misyonerler olmak üzere İngiliz, Amerikalı misyonerler sırasıyla Sierra Leone'ye, Nijerya'ya, Liberya'ya ve Kamerun'a yerleşerek bu bölgelerde protestanlığı yaymak için çeşitli misyonlar kurdular.

Bugün, Afrika'da protestan misyonlarının en yaygın olduğu bölge Madagaskar'dır. Madagaskar'da günümüzde altı protestan misyon faaliyet göstermektedir. Kıtada büyük protestan misyonların yanısıra, birçok küçük misyon cemiyetleri de görülmektedir.

Günümüzde Afrika'daki protestanlık, katoliklikte olduğu gibi büyük ayrılıklar göstermemektedir. Sözgelimi, bugün Afrika'da katoliklik, altı ayrı ve birbirine aykırı öğeden oluşmaktadır: doğu kiliselerin kalıntıları, Portekiz egemenliği altında kurulmuş kiliseler, müs-

Tören dansına hazırlanan bir Bijogoslu kız.

KANKAMA ECİNNİSİNE YARANMA

Kankama, Kuri'li kız, bu türküler senin içindir.
Benimle gel,
benimle gel oraya, ayak basılmadık ülkeye.
Çocuk suyu görünce boğulmuş düşüp,
anlamayıp nice derinse,
gerçekten, anlamayıp nice derinse.
Benimle gel,
benimle gel oraya, ayak basılmadık ülkeye.
Benimle gel,
benimle gel oraya, ancak zürafalar yaşarmış.
Benimle gel,
benimle gel oraya, mandalardan geçilmez derler.
Benimle gel,
benimle gel oraya, ayak basılmadık ülkeye.
Kankama, Kuri'li kız,
ecinni kızı Kuri'nin.

(Keita Fodéba: Chants d'Afrique, Seghers, 1950)

KOLOMB ÖNCESİ AMERİKA'DA DİNLER

Amerika kıtasında, Kristof Kolomb'un kıtayı keşfinden önce çeşitli uygarlıklar ve bu uygarlıklara paralel olarak da farklı dinler vardı.

Kolomb-öncesi Amerika'sında görülen uygarlıkların güçlenip yaygınlaşması sonucunda din alanında da yeni inançlar doğmuş ve yeni efsaneler, geleneksel inançların yerini almaya başlamıştır.

Din, Kolomb-öncesi Amerika'sındaki toplulukların günlük yaşayışlarını çok yakından etkilemiştir. Devlet işleriyle dinsel törenler birbirlerine sıkısıkıya bağlıdır; dinsel inanışın gücü, kabile halkını kesinlikle egemenliği altına almıştır. Bu egemenlik giderek artmış ve kabileler yalnızca siyasal ve ekonomik amaçlar uğruna değil, aynı zamanda yüce tanrılarına kurban edilmek üzere esir toplamak için de savaşmaya başlamışlardır.

Kolomb-öncesi Amerika dinlerini ayrıntılı olarak inceleyebilmek için herşeyden önce, bu kıtada gelişmiş uygarlıklardan kısaca söz etmek gerekir.

Günümüzden binlerce yıl önceki Orta Amerika'ya, özellikle de Meksika dolaylarına bakılırsa buralarda birçok uygarlığın yaşadığı görülür. Bugün de hâlâ kalıntılarına rastlanan bu Orta Amerika uygarlıklarını, tarihsel olarak şöyle sıralayabiliriz: klasik öncesi uygarlık (M.Ö. 1500-M.Ö. 100), la Venta yada Olmek Uygarlığı (M.Ö. 800-M.S. 800), Büyük Okyanus kıyısı uygarlığı (M.Ö. 1000-M.S. 1521), Teotihuacan uygarlığı (M.Ö. 300-M.S. 1000); Zapotek uygarlığı (M.Ö. 650-M.S. 1521), Mikstek-Puebla uygarlığı (M.S. 800-M.S. 1521), Huastek uygarlığı (M.Ö. 1100-M.S. 1521), El Tajin uygarlığı (M.Ö. 1000-M.S. 1521), Toltek uygarlığı (M.S. 856-M.S. 1250), Maya uygarlığı (M.Ö. 1000-M.S. 1697), Aztek uygarlığı (M.S. 1324-M.S. 1521).

Bir Maya tanrısı.

Brezilya Amazon'larında maskeli dansçılar.

ORMAN CİNLERİ

Orman cinleri, gece hortlakları
gün boyunca
insan kanı emen yarasalar gibi
asılı durur
kocaman inlerin kaygan duvarlarına
yeşil yosun ardında, büyük, ak taşlar ardında.

Deyin bize, kim gördü gece hortlaklarını,
deyin bize, kim gördü?

(Trésor de la Poèsie Universelle, Gallimard, 1958)

lüman çoğunluğun bulunduğu bölgelerdeki kiliseler, hıristiyan olup da katolik olmayan bölgelerde kurulmuş kiliseler, çoğunluğu protestan olan, beyazlardan meydana gelen ve İngiliz egemenliği altında bulunan bölgelerdeki kiliseler.

Katolik kilisesindeki bu ayrılıklara oranla Afrika'daki protestanlık daha kaynaşmış durumdadır. Günümüz Afrika'sında protestan sayısı 8 milyona yaklaşmaktadır.

Teotihuacan'daki Güneş Piramidi.

orta amerika uygarlıkları

Eski Meksika uygarlıkları büyük zenginliklerin sonucudur. Günümüze kadar, en eskileri klasik öncesi dönemden kalma 11000'den fazla arkelojik sit ortaya çıkarılmıştır.

Çağdaş bilgiler Orta Amerika'daki uygarlık merkezlerinin Meksika vâdisinde toplandığını gösterir El Arbolillo, Tlatilco, Zacatenco. Bu uygarlıklardan, pişmiş topraktan yapılma eşyalar ve heykeller kalmıştır. Tarımla geçinen bu toplulukların başlıca özellikleri, bereket kültleri ve cenaze törenleridir.

Bu kuruluş çağını, büyük Meksika uygarlıklarının ortaya çıktığı çağ izledi: Meksika körfezi güneyindeki La Venta yada Olmek uygarlığı. Amerika'daki bilinen en eski yerleşme merkezi bir Olmek siti olan Tres Zopotes'de ortaya çıkarıldı. Olmek'lerin bir hiyeroglif yazısı, bir aritmetik sistemi ve bir takvimi vardı. Olmek'ler ayrıca, ağırlığı 30 tonu bulan tek parça taştan anıtlar, dev boyutlu insan başları yapmışlardır.

Orta Amerika'daki bütün büyük uygarlıkların anası olarak tanınan Olmek uygarlığı öteki uygarlıkların tümünü etkilemiştir. Pasifik okyanusu kıyılarındaki uygarlıklar, klasik öncesi döneme rastlar ve İspanyolların Amerika kıtasını fethetmelerine kadar sürer. Bu uygarlıkların coğrafi yayılma alanları, Sinalca devletiyle Nayarit, Jalisco, Colima ve Michoacan'dan geçerek Guerrero'ya kadar uzanır. Ölülere armağanlar sunma geleneği, sayısız küçük heykelin ele geçmesine yolaçmış ve bu toplulukların yaşayışları üstüne bilgi edinilmesini sağlamıştır. Güçlülüğü, yalınlığı, hareketliliği, psikolojik derinliği, gerçekçiliği Pasifik kıyılarında anlatımcı bir üslûbun egemen olduğunu gösterir.

Klasik dönem dört ayrı din ve sanat merkezinde gelişti: ovadaki Teotihuacan'da, körfezdeki El Tajin'de, Oaxaca eyaletindeki Monte Alban'da ve güneydeki Maya kentlerinde, Mısır ekimi, kutsal takvim, din ve dünya görüşüyle ilgili ilkeler ve teokratik sistemin yürürlükte olması, bu kentlerin ortak özellikleridir.

Teotihuacan uygarlığı, aynı adı taşıyan kentte ortaya çıkmıştır: bu uygarlığın etkisi, kuzeyde bugünkü Sonora eyaletine, güneyde ise Guatemala'ya kadar uzanır. Mimarlık, heykel ve resim sanatı eski parlaklığına ulaştı. Teotihuacan adı «tanrıların doğduğu yer» anlamına gelir. Yağmur tanrısı Tlaoe kültüyle daha sonraki dinsel inançları doğuran Quetzalcoatl (tüylü yılan) kültüne dayanan çok karmaşık bir dinin Teotihuacan'da oluştuğu sanılır.

Zapotek uygarlığı, Oaxaca devleti vadilerinde, M.Ö. 400'den M.S.

1500'e kadar uzandı. Zapoteklerde daha başlangıçta, ataların küllerinin saklandığı kaplar ve vazolar, tanrıları temsil ederdi. Oaxaca'nın yanıbaşında yükselen dağların doruklarındaki yapma taraçalarda kurulmuş Monte Alban kenti, bu uygarlığın merkeziydi. Daha sonra (X.-XVI.yy. arasında) Zapotekler Miksteklerin etkisinde kaldılar. Mikstekler oymacılıkta çok ustaydılar; Malta'daki taş mozayıklarda Mikstek sanatının izlerine rastlanır.

Meksika körfezi uygarlığı üçe ayrılır: La Venta bölgesindeki daha önce sözünü ettiğimiz Olmek uygarlığı, Huastek uygarlığı ve en büyük anlatımını kutsal şehir El Tajin'de bulan ve heykelcilik alanında olduğu kadar mimarlık alanında da ün salan Totonak uygarlığı.

Heykelcilikte ileri giden Totonaklar güneşle karanlığın savaşını temsil ettiğinden top oynayanların taş heykellerini yaptılar. Buna karşılık El Tajin uygarlığı tanrıları, dansı, şiiri temsil eden güler yüzlü heykelcikler de yarattı. Daha sonraları bütün Orta Amerika'ya yayılan Quetzalcoatl kültü gibi bazı dinsel inançların kökü, kuzeydeki Huastek bölgesine dayanır.

Teotihuacanların yaratma gücünden esinlenen Toltekler, sözgelimi Tula gibi büyük şehirler yaptılar. Dinsel mücadelelerin sonucunda ortaya çıkan bir iç buhrandan sonra Toltek ülkesi, kuzeyden gelen Kikimeklerin (barbarların) istilâsına uğradı.

X.yy.'da Toltekler Yucatan'ın Maya bölgesine girdiler. Kolomb öncesi dönemde ilk kez, sütun yapan totonaklardır. Yağmur, bitki ve şimşek tanrısı Chac-Mool'ün heykelleri Totonak uygarlığının tipik örnekleridir. Bu tanrının heykelleri biçim yönünden, dinsel koşulların olduğu kadar heykelcilik olanaklarının da göz önünde tutulduğunu gösterir. Heykellerde bu tanrının yüz hatları hep gergindir.

Maya uygarlığı M.S. 300-900 yılları arasında en parlak dönemini yaşadı. Kutsal kentler ve yapıların çatıları, yalancı mermerler ve gösterişli kuleler kapsayan kemerleriyle büyük mimarisi, bu dönemde ortaya çıktı. Mezar taşları ve mihraplar çoğaldı; hiyeroglif yazısı değişmez bir biçim kazandı; matematik ve astronomi çok gelişti. Tapınakların duvarları, yapıların içi, resim ve kabartmalarla süslendi. Kültür alanındaki gerileme döneminden sonra, M.S. 900-1200

Yağmur tanrısı Tlaloc.

YAĞMUR DUASI

Ver bana yeniden yağmurumu
kara yüzlü kocamış kişi!
Ver bana soğuk mevsimimi
kara yüzlü kocamış cin!

Hoş tut beni, yalvarıyorum,
kara başlı kocamış kişi!
Hoş tut beni gök ortasında
kocamış cin.

Geldim sana yalvarmağa
kara başlı kocamış cin.

(Trésor de la Poésie Universelle, Gallimard, 1958)

Kolomb öncesinden kalma bir heykel.

arasında Toltek etkisi ortaya çıktı. Bu Chichen-İtza ve Uxmal dönemidir Toltek etkisinin egemen olduğu dönemin mimarisinde saraylar, tapınaklardan daha fazla önem kazanmıştır

Kolomb-öncesi Amerika sanat çevrimi, aztek-meksika uygarlığıyla sona erdi. Aztekler, imparatorluklarının sınırlarını Guatemala'ya kadar genişlettiler Stratejilerini çok iyi kuran ve iyi birer savaşçı olan Azteklerin, istilâcı İspanyollarla yaptıkları savaşları Aztek imparatorluğunun çökmesiyle sonuçlandı. Böylece, Aztekler parlak bir dönemi geride bırakarak çok güç durumlara düştüler; Azteklerin hemen hemen bütün büyük mimarlık yapıtları yerle bir edildi.

Orta Amerika uygarlığının 30 yüzyıl boyunca uzanan bu sürekliliği bazı ortak ve sürekli maddî kaynaklara dayanır; mısır, domates, kakao, hindi yetiştirme; hekimlikte yararlanabilecek bitkilerin kesinlikle bilinmesi; «pulque» (agave'den yararlanılarak yapılan bir alkollü içki) ve kâğıt yapımında agave kullanılması; pamuk, deri, tüylü kumaş. Bu tür toplumların hemen hemen tümünde görüldüğü gibi toplumsal örgütlenişlerinde daha başlangıçta, büyük bir karışıklık görülür; bir yandan, klanlara ve ailelere bölünme; öte yandan çeşitli iş ve zanaatlara ayrılma. Bu açıdan bakılacak olursa klasik dönemin başlıca özelliği, teokrasinin bütün büyük yerleşme merkezlerinde egemen olmasıdır. Tarih döneminde ise savaşçı sınıfın hiyerarşisi itibar kazanmıştı. Bununla birlikte her iki dönemde de din, hem din adamlarının hem de savaşçı sınıfın dayandığı en güçlü destek oldu. Kaynağını dinden alan bir çok bilimsel bilgi vardır: takvim, yazı; büyük gelişmeler gösteren astronomi; dinsel kitaplar; tarihsel yıllıklar; coğrafya haritaları, almanaklar, vb.

Eski Meksika uygarlıkları maddî gerçekleşme koşullarına, yada kapsadıkları tekniklere indirgenemez; bu uygarlığın yarattığı dünya görüşü çok önemlidir. Bu dünya görüşü dinseldir: din, evrensel kaynaktır ve bu evrensel kaynak herşeyi içine alır. Bu toplulukların evrenle ilgili görüşleri, çok kesin astronomik bilgelere dayanmalarından ötürü natüralizme yakındır. Kozmos'un dinsel olarak temellendirilmesi, toplumsal örgütlenişten tıbba, matematikten savaşa kadar her şeyi düzene koyar. Çıkış noktası, bir devinim olarak kabul edilen dünyadır. Dünya, ölümlü olarak nitelenir. İnsan bu dünyanın merkezi değildir, ama insan olmazsa dünya yok olacaktır. Ölümle hayat, devinimle durağanlık arasındaki dengeyi sağlayan «fedakârlık» kavramı, işte bu düşüncenin sonucudur.

orta amerika'daki başlıca tanrılar

Yüzyıllar öncesinin Orta Amerika'sında insanoğlu tanrılara günlük hayatta büyük yer verirdi. Orta Amerika insanının çok sayıda tanrısı vardı; ama derinliğine bir inceleme yapılacak olursa bu kadar çok tanrının, birkaç temel kavrama indirgenebileceği görülür.

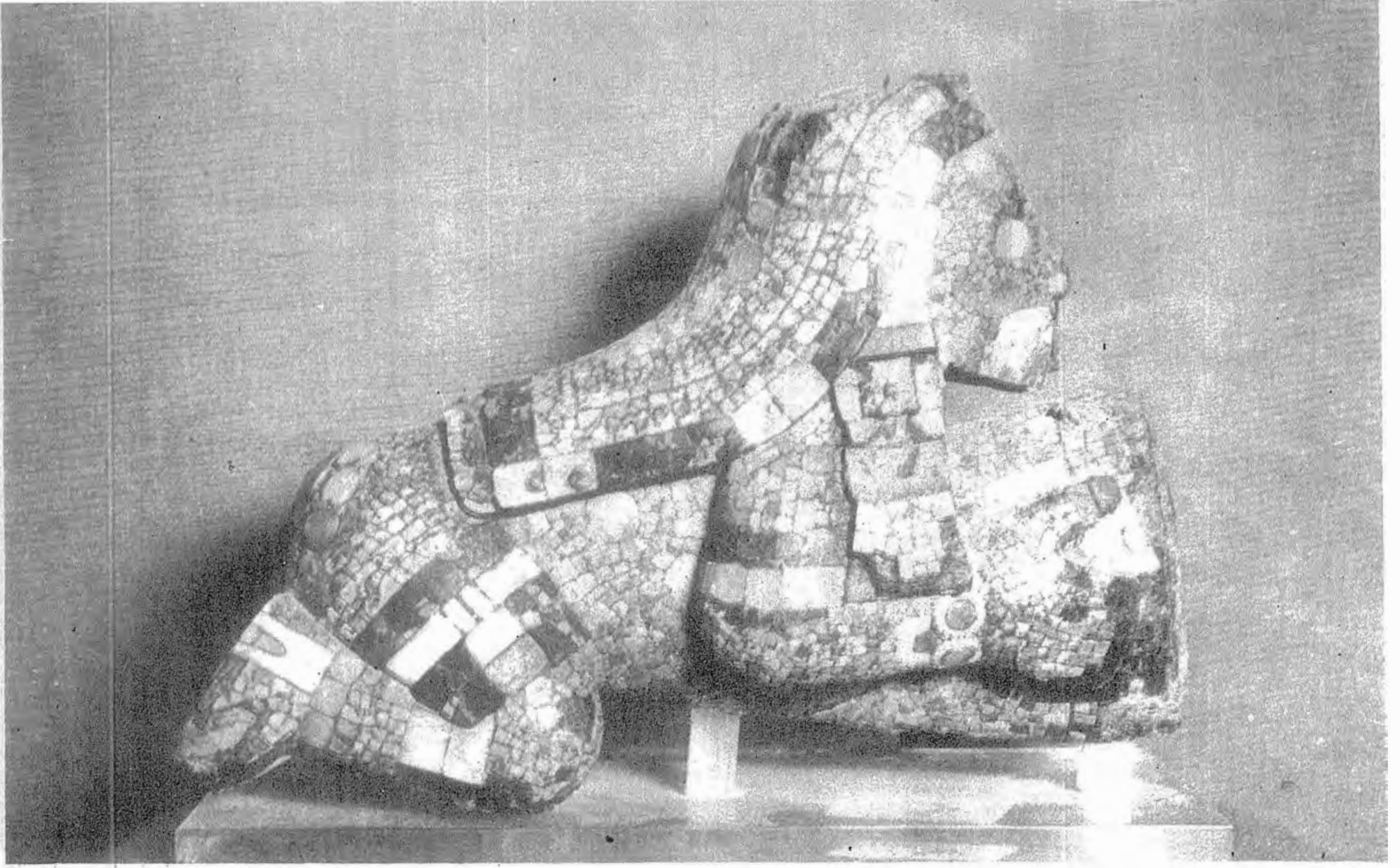
Orta Amerika'nın, İspanyollar tarafından istilâsı sırasında, özellikle Mexico'da, tanrıları temsil eden birçok sembol ortaya çıkmıştır; yerliler her tanrıyı ayrı bir işaretle simgelemişlerdir. Bu işaretler aynı zamanda önemli dinsel kavramları da belirtmekteydi.

Tanrıların 260 günlük takvimde, önemli bir yeri vardı. Tanrıların büyük bir kısmına takvimde, başka adlar takılmıştı. Her birinin bir numarası vardı ve aralarındaki hiyerarşi bu numaralara göre belirlenmişti. Sözgelimi, en büyük tanrılar iki, dört ve beş numaralı tanrılardı. Yedi, dokuz, onüç ve yirmi numaralı tanrılar da önemli sayılırdı.

Hemen hemen bütün eski uygarlıklarda görüldüğü gibi bereket (verimlilik) tema'sı, Orta Amerika uygarlıklarının da temel dinsel kavramlarından biriydi. Bereket tanrıları arasında özellikle, yaratıcı gök tanrıları olan su, yağmur ve rüzgâr tanrılarından söz etmek gerekir. Halkın günlük dinsel yaşantısında büyük bir rolü olmayan bu tanrılar, daha çok yaradılışın birkaç görünümünü açıklamak için

Batı Amerika kıyılarında yaşamış yerlilerden kalma bir heykel.

Üstü renkli mozayiklerle kaplı bir heykel.

gerekli olan soyut kavramları temsil ederler ve genellikle gökyüzünün en yüksek katlarında otururlardı.

su, yağmur ve rüzgar tanrıları

Orta Amerika tanrıları arasında en önemlisi Yağmur tanrısıdır. Gerçekten de bu tanrı her bölgede büyük saygı görmüştür. **Yucatan** Mayalarının **Şak** (Chac), Zapoteklerin **Koçijo** (Cocijo), Mistteklerin **Tzahui**, nahuatl dilini konuşan halkların da **Tlalok** adını verdikleri bu tanrı, klasik öncesi dönemde tek bir tanrıydı. Kimi kez tüylü yılan biçimli motiflerle belirtilirdi. **Tlalok** ve **Şak**, farklı renklerde bulunan ve herbiri dört yönden birini simgeleyen dört ayrı görüntü ile temsil edilirdi.

Yağmur tanrısının Aztekler arasında da önemi büyüktü. Aztekler Büyük Tenoktitlan tapınağında ulusal tanrı **Huitzilopoktli**'nin yanı sıra, **Tlalok**'a büyük saygı gösterirler ve onun adına törenler düzenlerlerdi. **Tlalok**, çoğu kez, dağların dorukları ile bir tutulurdu. (Dağların dorukları da çoğu kez bulutlarla kaplı olduğu için böyle bir özleştirmenin doğal karşılanması gerekir).

Su tanrıçası olan **Çalçihuitlikue** yada öteki adıyla **Matlalkueye, Tlalok**'un karısıydı. Bu tanrıça Meksika'nın özellikle orta bölgelerinde önemli bir tanrıçaydı. **Çalçihuitlikue** mısır ve toprak tanrılarıyla birlikte bir tanrılar üçlüsüne bağlıdır. Bu üçlü, bereket tema'sının değişik öğelerini biraraya getirmekteydi. Bu tanrıça turkuvaz ve yeşimtaşı rengiyle simgelenirdi; Orta Amerika'da yaygın olan bir inanışa göre bu renkler aşırı bolluk, bereket, verimlilik ve suları simgelerdi.

bitki örtüsü tanrıları

Orta Amerika ekonomisinde tarımın rolü büyük olduğu için, bitki örtüsü tanrılarına ön planda yer verilmiştir. Özellikle, mısır tanrılarına bütün köylüler tapardı. Mayaların oturduğu bölgelerde erkek olarak canlandırılan mısır tanrısı E, Orta Meksika'da kadın biçimini almıştı; bununla birlikte, son dönemlerde büyük saygı gören mısır tanrısı **Çinteotl** daha sonra şarkı, dans, ve aşk tanrısı ile birleştirilmiş, takvimde **Ksokpilli** yada **Makuilksokitl** adıyla anılmaya başlanmıştı.

Mısır tanrılarından en önemlisi, takvimde **Kikomekoatl** (yedi yılan) adıyla anılan tanrıydı. **Kikomekoatl**, su tanrısıyla birlikte bütün Aztek tanrıları arasında baş köşeyi alır. **Ksilonen** ise (mısırın genç anası) bu tanrıçanın çeşitli görünümlerinden biriydi.

Yine bir bitki tanrısı olan **Mayahuel**, gerçekte öd ağacının (Orta Amerika'da çok yararlanılan bir bitki) kadın biçiminde tasvir edilmiş bir şekliydi.

Toprak tanrılarıyle bitki örtüsü tanrıları birbirleriyle öylesine karışmışlardır ki, hangisinin toprak, hangisinin bitki örtüsü tanrısı olduğunu anlamak imkânsızdır. Mısır tanrısı gibi toprak tanrısı da belli bir dönemde hem kadın hem de erkek biçiminde temsil edilmiştir. Daha çok erkek toprak tanrısına önem veren Mayalarda su ile özdeşleştirilmiş birçok toprak tanrısının bulunduğu sanılır. Orta Meksika ve Maya topraklarında, **jaguar** ve **yılan** toprak ile özdeş kılınmıştı. Daha sonra ikisi de tanrılaştırılan bu hayvanlardan ilki, «dağın yüreği» anlamındaki **Tepeyolohtli** adıyla bilinirdi. Bu tanrıya, özellikle Orta ve Güney Meksika'da tapılırdı.

Bereket tanrıçasını simgeleyen taş.

Bütün öteki toplumlarda olduğu gibi bütün Orta Amerika toplumlarında da toprak, hayatı ayakta tutan, meyveleri üreten **Ana** olarak temsil edilmiştir. Ne yazık ki Toprak Ana, aynı zamanda, ölümün de sembolüydü; yani toprak, insanoğlunun hem anası hem de mezarıydı. Başka bir toprak tanrıçası da **İkskuina** adıyle de bilinen **Tlazolteotl**'di. Sefalet, günah ve servet ile özdeşleştirilen bu tanrıçaya, özellikle daha sonraki dönemlerde Toltekler ve Aztekler taptılar.

Verimlilik tanrılarının en önemlilerinden biri de **Ksipe-Totek**'dir. Bu tanrı adına yapılan törenlerde çeşitli kurbanların derisi yüzülürdü. Sonra bu derileri din adamları sırtlarına geçirirlerdi. Böylece bitki örtüsünün yeniden yeşereceğine ve toprağın her yıl bu yeşil giysilerini giyeceğine inanılırdı. **Ksipe**, aynı zamanda, altın işçilerinin koruyucusu olarak bilinirdi. Ayrıca askerlikle de ilişkisi olduğu söylenirdi. Kökeninin Tolteklere dayandığı sanılan bu tanrıya **Teotihuacan** döneminde de tapılırdı. Bu tanrının kökenini Oaxaca yada Guerrero'ya bağlayanlar da vardır.

Yukarıda sözü edilen bütün bu tanrıların yani sıra Orta Amerika'da büyük saygı gören yıldız tanrılar da vardı. Sözgelimi, Azteklerde en büyük tanrı Güneş idi; ayrıca Aztek sembollerinde Güneş, genel tanrı kavramını belirtirdi.

aztekler

Eski Amerika'nın en güçlü ve en uygar halklarından biri olan Azteklerin dininde, tanrılar sürekli bir çatışma içindeydi. Tanrıları, **Ometekuhtli** ile **Omeçihuetl**'ın, insanları ise birbirleriyle çarpışan **Tezkatlipoka** ile **Kuetzalkoatl**'ın yarattığına inanırlardı. **Tezkatlipoka,** Mikstek ülkesinden gelmişti. Mikstek ülkesinde ayrı renkte dört yöne hükmeden **Tezkatlipoka**, Azteklerin gelmesiyle parçalandı ve sadece siyah renkle simgelenen Kuzey Yönünü temsil etmeye başladı: doğuyu beyaz renk **Kuetzalkoatl,** batıyı kırmızı renk **Ksipe-Totek,** güneyi mavi renk **Huitzilopoktli** temsil eder oldu. Ateşi icat ettiği de söylenen **Tezkatlipoka** tek ayaklı, öbür ayağının yerindeyse bir yılan başı bulunan, koruyucu ve güçlü bir tanrıydı. Azteklerin en büyük tanrısı **Huitzilopoktli,** dünyanın sahibi olan savaş ve güneş tanrısıydı. Adı **Kuş-yılan** anlamına gelen **Kuetzalkoatl,** efsaneye göre, Tula Tolteklerinin kralıydı. Gene bir efsaneye göre kral Kuetzalkoatl'ın bir gemiyle doğuya doğru yola çıktığı, ama Meksika'nın, İspanyollar tarafından istilâ edildiği sırada ülkeye geri döndüğü söylenir. Doğa'ya hayat veren **Kuetzalkoatl,** bazen yüzüne maske geçirmiş bir ihtiyar, bazen «Kuetzal» adlı uzun ve yeşil tüylü kuşun (Meksika ve Guatemala'nın dağlık ormanlarında yaşayan bir kuş) tüylerini taşıyan bir yılan biçiminde temsil edilirdi.

Bütün öteki Orta Amerika halklarında olduğu gibi Azteklerin de çok sayıda tanrıları vardı; bunlar doğanın çeşitli güçlerini temsil ederdi. Aztekler her yıl, sık sık dinsel törenler düzenler, bu törenler sırasında tanrılara kurbanlar sunarlardı. Daha çok, esirler arasından seçtikleri bu kurbanların yüreklerini siyah ve saydam bir taştan yapılmış çok keskin bir bıçakla

CEHENNEME İNİŞ (İNSANIN YARADILIŞI)

Ve tanrılar dediler: Orada kim kalsa yeğ?
Gök pekişti, yer pekişti.
Orada kim otursa, yeğ, ey tanrılar?
Tanrılar düşünüp durdu bu işi.
Derken geldi Ketzalkoatl. Ölüm Ülkesi'ne yetti,
Ölüm Hakanı'yla, Ölüm Ecesi'yle durdu yüzyüze
ve dahi onlara dedi: İşte ben geldim,
kutsal kemikleri saklarsınız ya, almaya geldim.
Ölüler Hakanı dedi: Alıp da neyleyeceksin, ey Ketzalkoatl?
O dahi dedi: Tanrılar düşünüp durur
yeryüzünde oturan kim olsun diye.
Ölüm Hakanıysa dedi: Peki: Al da üfle sedefimi, al da zümrüt tahtımın çevresinde dolaştır dört kez.
Ama baktı ki sedefte tek bir delik yok, çağırdı kurtçukları, gelip nice delikler açtı onlarsa, deliklerin içinden de hemen arılar geçti.
Aldı Ölüm Hakanı, dedi, yeniden: Peki, al kemikleri! Kullarına, ölülere buyurdu: Deyin de, tanrılar kemikleri buraya getirsin gene!
Ama Ketzalkoatl dedi: Getirmem! Getirmemek üzere alsam gerektir!
Benzeriyse ona dedi: Getiririm de onlara, getiririm de!
Ve Ketzalkoatl yana yakıla dedi: Getirir bırakırım. Böylelikle çıkabildi ve kutsal kemikleri bir bir toplayabildi. Erkek kemiklerini bir yerden, kadın kemiklerini bir yerden. Hepsini devrişip yanına aldı.
Ölüler Hakanı kullarına buyurdu gene: Tanrılar! Gitti kutsal kemiklerimiz! Tez bir tuzak kurasınız! Kurdular bir tuzak. O dahi tuzağa düştü. toprakları sökerek, ödü kopup kuşlardan ve serilip bir ölü gibi ve kutsal kemikler dört bir yana saçılıp ve kuşlar bunları gagalayarak.
Ketzalkoatl tez kurtardı kendini.
Ve yazgısına ağlayıp dedi benzerine: Ey benzerim! Nedir başımıza gelenler?
O dahi dedi: Olacağa karşı durulmaz!
Kemikleri topladılar, yüklenip götürdüler Tamoankan'a.
Vardılar Tamoankan'a. Kuilaztli kemikleri öğüttü,
üstünde de Ketzalkoatl kan düşürdü erkeklik organından.
Tanrılarsa yakınmaya durup dediler:
Doğdu tanrıların cezası!

(Les Poésies Mexicaines, Seghers, 1961)

CENNET TANRISI TLALOK'A İLÂHİ

Tanrı Meksika'da görünür. Sancağın dört bir yönde dalgalanır da kimse ağlamaz artık.
Döndüm iste ben tanrı, kan sungularının bol olduğu yere, günün eskidiği yere döndüm de baktım bir tanrı gibi.
Soylu bir rahibin işidir senin işin de. Sen yarattın bizim derimizi, sen yarattın kendini insan biçiminde. Var mı sana karşı gelecek? Bana karşı gelen yanımda gönenç bulamaz.
Benim yoldaşlarım kaplan başlı, yılan başlıdır.
Tlalokan'da, o yemyeşil cennette top oynarlar, ok atarlar.
Git, bulutların alabildiğine yayıldığı yere git, bulutlu Tlalok ülkesini oluşturan o koyu sislerin bulunduğu yere git!
Ayağa kalkar da haykırırım orada sağlam bir yolla.
Gelip arayın beni, gelin de arayın söylediğim sözleri, korkunç mu korkunç ayağa kalkar ve haykırırım.
Onlar ilerleyecektir dört yıl sonra, ama değil tanınmak için, ama değil sayılmak için; inecekler o güzel, büyük rahibenin yanına; bir araya gelmek ve mezhebi öğretmek için.
Gidin, bulutların alabildiğine yayıldığı yere gidin, bulutlu Tlalok ülkesini oluşturan o koyu sislerin bulunduğu yere gidin!

(La Prière, Seghers, 1958)

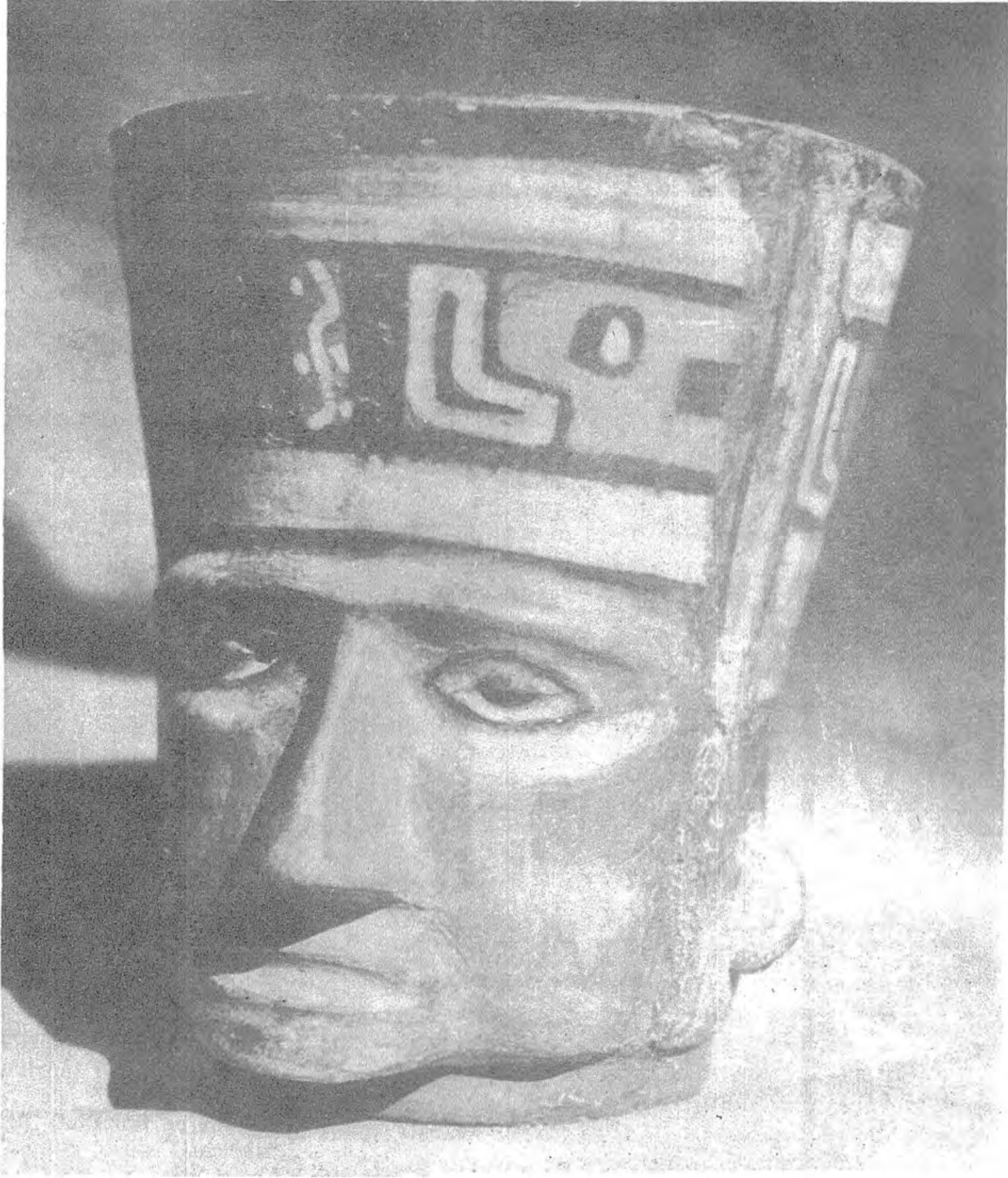
oyup çıkartırlardı. Rahipler bazen tanrılara sunulan kurbanların etini yerlerdi. Aztekler bu dinsel törenleri, **«Tonalpohualli»** adını verdikleri bir takvime göre yaparlardı.

Azteklerin başlıca tanrıları şunlardı:

Huitzilopoktli: Aztek imparatorluğundaki halkların tanrısı olduğu sanılmaktadır. En önemli Aztek tanrılarından biridir. Güneş tanrılarındandır. Fırtınalara hükmeder. Savaş tanrısı olarak da kabul edilir. **Kuetzalkoatl:** Tolteklerin en büyük tanrısıydı. Mayalar ve Nikaragua'lılar da ona başka adlar altında taparlardı. Giderek Aztek tanrıları arasına giren **Kuetzalkoatl,** bilgelik ve rüzgâr tanrısıydı. **Tezkatlipoka** ile sürekli savaş durumundaydı. **Tezkatlipoka:** birçok sıfatı vardı. Hiç yaşlanmayan bu tanrının kültü çok yaygındı. **Tezkatlipoka'**ya, kurban edilen insanların yüreği sunulurdu. **Tonakatekuntli:** Günes tanrısıydı. Onun cennetine ancak savaşta ölen askerler girebilirdi. **Tlalok:** Tolteklerin su ve yağmur tanrısıydı; bu tanrıya küçük çocuklar kurban edilirdi. **Ksipe-Totek:** derisi yüzülmüş kurbanlar sunulan **Ksipe-Totek,** doğanın yenilenmesini temsil ederdi. **Çikomekoatl:** hasat ve bolluk tanrısıydı. Meksika tarımının en önemli maddesi olan mısırı temsil ederdi. **Ksilolen:** filizlenmiş mısırın anasıydı. **Çintoetl:** kırların tanrısıydı: bazen erkek, bazen kadın (**Tlalok'**un kızı ve **Ksilolen'**in anası) olarak tasvir edilirdi. **Mayavel:** öd ağacının tanrısıydı. **Tonatiuh:** Güneş tanrısıydı, **Ksoçipilli:** «çiçeklerin prensi» olarak bilinen bu tanrı müzik, dans, doğanın aydınlığı ve sevgi tanrısıydı. **Ksoçikuetzal:** gençlik tanrıçasıydı. **Koatlikue: Huitzilopktli'**nin ve bütün tanrıçaların anasıydı. **Çalçihuitlikue: Tlalok'**un karısı, pınarlar tanrıçası, düğünlerin koruyucusuydu. **Tlazolteotl:** şehvet tanrıçasıydı. **Miktlantekuhtli:** ölüm tanrısı, **Miktlan'**ın (Cehennem) hükümdarıydı.

İnkalar

Amerika'nın keşfinden önce Peru'nun And dağları bölgesinde kurulmuş olan Keçua imparatorluğunun hükümdarları (bu hükümdarlara «İnka'lar» denirdi), XIII. yy. başında başkenti Cuzco olan geniş ve güçlü bir imparatorluk kurdular. XVI.yy.'a kadar Orta Ame-

Tiahuanaco kültünden (XI-XIV.yy.) güzel bir eser. Bu çok renkli toprak kap dinsel törenler için yapılmıştır.

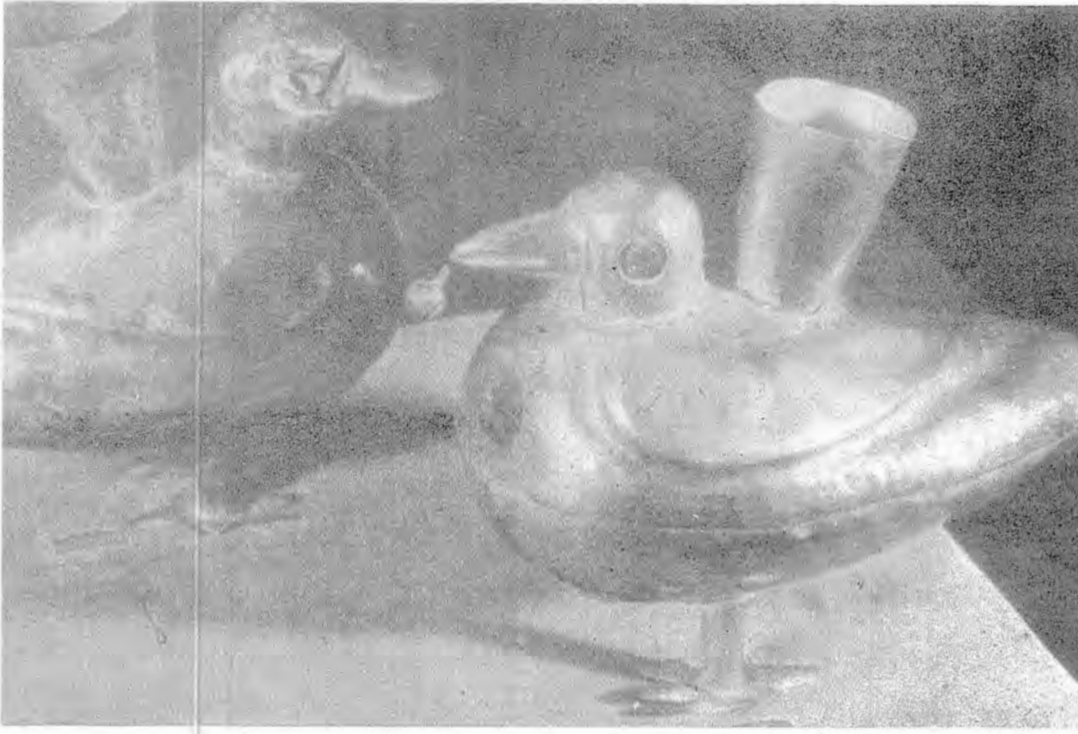
rika'nın en büyük uygarlıklarından birini meydana getiren İnka İmparatorluğunu bu yüzyıl içinde İspanyollar ortadan kaldırdı.

«İnka» adı, İspanyolların bu imparatorluğun hükümdarlarına verdikleri addı. Hükümdar, yani İnka, siyasal, askerî ve dinsel bütün yetkileri elinde toplardı. İnkaların tanrıları Azteklerin tanrıları kadar sayıca çok değildi. İnkaların en büyük tanrıları arasında **Parçamama** (Toprak), **Mamagilla** (Ay), **İnti** (Güneş) ve **Virakoça** sayılabilir. Bütün canlı varlıkların ve kutsal güçlerin yaratıcısı olan **Virakoça'**nın yardımcılarından en önemlisi **İnti** ve **Mamagilla**'dır. Ne var ki, **Virakoça** kültü, çok yaygın değildi ve İnka İmparatorluğunun son döneminde ancak soyluların inanç duyduğu bir sistem durumuna geldi. Bu nedenle **Parçamama** (toprak), **Mamagilla** (ay), **Mamakoka**, (deniz), **Mamasara** (mısır), **İllapa** (yıldırım) ve özellikle de İnkaların en büyük atası sayılan **İnti, Virakoça'**ya oranla daha çok saygı görürdü.

İnkalar bu tanrıların yanı sıra, egemenlikleri altına aldıkları topluluklarn da tanrılarını benimsemişlerdi; ama bu tanrıların kültü, kendi tanrılarının kültü ölçüsünde yaygın değildi.

İnkaların dininde, tanrılara «**huaka**» denilen kutsal yerler ayrılmıştı. İnka uygarlığının egemen olduğu dönemlerde, özellikle Perulular, ölülerini eşyasıyle birlikte ve dizleri karınlarına çekik olarak yeraltı mezarlarına gömerlerdi. Mezarın üzerine bir oda, bir kurgan, yada bazen taştan bir tepecik yapılırdı.

İnkalar ayrıca en büyük tanrıları adına da çeşitli tapınaklar yaptırmışlardı. Tanrılarına daha çok evcil hayvanlar kurban eden İnkaların dinsel törenleri yalnızca İn-

Şimu döneminden kalma altın dinsel tören kapları. (üstte) ve (altta).

ATEŞ VE YEŞİLLİK TANRISI İKSKOZOHKİ'YE İLÂHİ

Alevin sarayında utanmıyayım atalarımdan!
Oradan gelirken utanmıyayım sizlerden!
Bir sicim sarıyorum kutsal ağaca, sekiz defa dolandırıyorum sicimi, büyülü konağından böyle inebilsin diye rahip de.
Alevden konakta şarkınıza başlayın, alevden konakta şarkınıza başlayın. Râhip niye çıkmaz ki? Rahip niçin kalkmaz ayağa?
Alevden konağa gelsinler de kulları, gelsinler de görünsün o da.
Alevden konakta şarkıya ara vermesin kulları, coşup eğlensinler, hora tepsinler göz kamaştırarak.
Çağırın Ece'yi, çağırın gür saçlarından sis ve yağmur sarkan Ece'yi.

(La Prière, Seghers,, 1958)

ka'ya bağlı olan baş rahip yada bu rahibin başkanı olduğu rahipler tarafından yönetilirdi. Tapınakları korumakla görevli olan rahipler arasında namuslarını korumayanlar olursa bunlar ölüm cezasına çarptırılırdı. İnkaların dinsel törenleri tarım yılının başladığını da haber verirdi. Ayrıca yılın her ayında tarımla ilgili bayramlar yapılırdı.

Öte yandan İnkalarda gelecekten haber verme, bir dinsel olgu niteliğindeydi ve oldukça yaygındı. Din adamları hayvanların iç organlarına bakarak kehanette bulunurlar, hekimlikte söz sahibi olan İnka rahipleri, hastalıkları teşhis ve tedavide büyüye başvururlardı.

mayalar

Orta Amerika yerlilerinden olan Mayalar özellikle Honduras, Guatemala ve Yucatan bölgelerinde yaşarlardı. Kolomb-öncesi dönemde büyük bir uygarlık düzeyine ulaşmış olan Maya İmparatorluğu, Eski İmparatorluk (320-987) ve Yeni İmparatorluk (987-1687) olmak üzere ikiye ayrılır. Eski İmparatorluk Peten bölgesindedir; Yeni İmparatorluk ise, yalnızca Yucatan'a yayılmıştır.

Daha çok İnka tanrılarına benzeyen Maya tanrıları arasında özellikle Güneş, Yağmur, Toprak, Buğday, Ölüm ve Yeraltı tanrıları sayılabilir. Bu tanrıların birçoğu çeşitli biçimlerde temsil edilmiştir. Sözgelimi, dört yağmur tanrısı vardı. Dördü de ayrı bir renkle gösterilen bu yağmur tanrılarına **«Şak»** adı verilirdi. Bu tanrıların yanı sıra, bir de kadın işleriyle (özellikle doğum ve dokuma) ilgilenen Ay tanrıçası vardı. Güneş tanrısının karısı olan Ay tanrıçasına «Ana», dolayısıyla Güneş'e de «Baba» gözüyle bakılırdı. Mayalar bütün tanrıların ve bütün insanların ay ve güneşten türediklerine inanırlardı. Aynı inanç Mayaların bugünkü torunlarında da vardır.

Bazı Aztek tanrılarına Maya tanrıları arasında da rastlanır. Sözgelimi, bir Aztek tanrısı olan **Kuetzalkoatl**'ın Maya kültündeki adı **«Kukulkan»** dır. Aztekler gibi Mayalar da Kuş-Yılan **(Kukulkan)** efsanesine inanır ve bu Kuş-Yılana taparlardı. Maya din adamları da tıpkı İnka din adamları gibi gelecekten haber verirler, bunu yaparken de içinde bir takım hiyeroglifler bulunan kitaplardan yararlanırlardı.

ESKİ MISIR DİNİ

M.Ö. 3000 yılından, M.S. 391' de Roma egemenliğine girinceye kadar eski Mısırlıların dini, çok tanrılı bir dindi; biçimleri ve görevleri birbirinden ayrı binlerce tanrı ve tanrıça vardı. Bununla birlikte Mısır dininde totemizmin kalıntılarına da rastlamaktayız. Nil vâdisinde yerleşmiş olan tarih öncesi insanlar putlara tapmışlar ve giderek bu putlar birer tanrı düzeyine yükseltilmişlerdi; bunların her biri bir şehrin, kasaba veya köyün koruyucusu, yöneticisiydiler. Ulaşım imkânları gelişip insanların bilgileri arttıkça, bu tanrılar da birbirleriyle yavaş yavaş birleştirildi. Küçük tanrılar daha büyük ve önemli tanrıların kişiliğinde eritildi ve sonunda baba, oğul ve karı olmak üzere, bir «üçlü» aile birliğine indirgendi.

Menfis'te, **Ptah**, **Skemet** ve oğulları **İmhotep** üçlüsü; Teb şehrinde **Amon-Ra**, **Mut** ve **Hons** üçlüsü, Abidos şehrinde ise bu üçlüler arasında en önemlisi olan **Osiris**, karısı **İsis** ve oğulları **Horus** vardı.

Tanrılar sonuna kadar böyle kaldılar. Bunlar Mısırlıların hayalgücünün yarattığı garip biçimlerde, çoğunlukla hayvan başlı insan biçiminde temsil ediliyordu. En ünlüleri arasında çakal başlı **Anubis**, inek başlı **Hator**, şahin başlı **Horus**, atmaca başlı **Mokot**, dişi aslan başlı **Seket**, domuz başlı **Seth**, timsah başlı **Şebek** sayılabilir.

Bu tanrılarda adı geçen hayvanlardan (çakal, aslan, kartal, domuz, timsah, atmaca, kurt), başka, fareler, su aygırları, karacalar, inek ve kediler de, içlerinde tanrı kıvılcımı taşıyan hayvanlar olarak kutsal sayılıyordu. Menfis'te Apis öküzlerinin Tanrı **Ptah** veya **Osiris**'in ruhlarını taşıdıklarına inanılırdı. **Ra** ve **Horus**'un ruhlarını taşıdıklarına inanılan öbür öküzlere ise, Heliopolis'te tapılırdı. Yukarı - Mısır'ın yerli tanrısı Khnum, bir koç-tanrı; yada koç kafalı bir tanrıydı.

Tapınan köpek başlı maymun (Vatikan. Mısır Müzesi).

Tutankhamon'un sandukası

«Güneş şehri» anlamına gelen Heliopolis'te bütün tanrılar şu yada bu biçimde, güneşle ilgili sayılmışlardır. **Horus** yeni doğan güneşi, **Atum** yada **Thum** batan güneşi, **Aton** ise öğle güneşini temsil ederdi. Böylece Heliopolis, bir güneşe tapınma yeri idi.

Daha sonraki yüzyıllarda **Osiris**'e tapınma en önemli yeri aldı. Ona çeşitli yönlerden tapılıyordu ve bu tapınma birçok efsaneyle zenginleştirilmişti. Romalılar, Mısır'ı ele geçirdiklerinde **İsis**, Roma dünyasına da girdi.

Bu dünyadan sonraki hayata, ölülerin hayatına eski Mısır'dan başka hiç bir yer ve hiç bir dinde böylesine ilgilenilmemiştir. Eski Mısırlılar hemen ölümden sonra ruhun **Amenti** diye adlandırılan «Aşağı Dünya»ya indiğine ve oradaki «Gerçeklik Salonu»nda yargılandığına inanırlardı. Yargıçlar kurulu, Tanrıça **Osiris** ile onun 42 yargıcıydı. Ölçücü başı **Anubis** bir terazi çıkarır, bu terazinin bir kefesine bir tüy yada başka bir gerçeklik işareti yada ruhun kendisini, öbür kefeye de o ruhun sahibi olan adamın dünyada yapmış olduğu iyi işlerin listesini koyardı. Sonra ölüye, işlediği, ama kabul etmek istemediği günahları itiraf ettirilirdi; bu sırada ölünün ruhu kaygı dolu gözlerle teraziye bakardı. Eğer iyi işleri ağır basıyorsa, bu mutlu ruh üç bin yıl yaşamak üzere cennet bahçelerine, **Aşhlu**'ya girme iznini alırdı. Eğer günahlar listesi ağır basarsa o zaman ruh, cezasını tamamlayıncaya kadar kirli birtakım hayvanların bedenlerine girmeye mahkûm edilirdi. Gene de ıslah olmayan ruhlar, ya canavar **Ammait** tarafından yenilir yada parça parça edilerek yokolurdu.

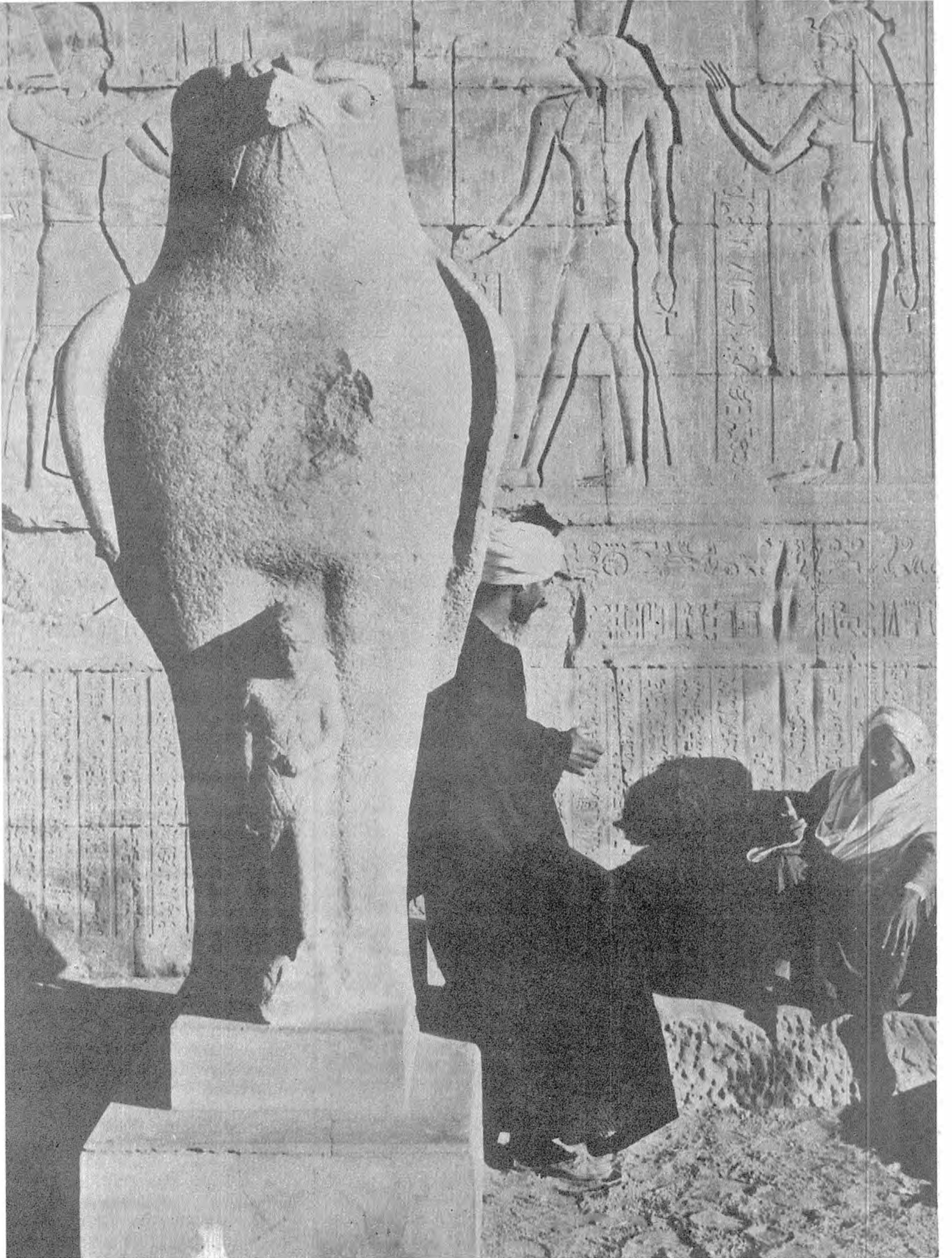
Üçbin yıl **Osiris**'in cennetinde mutlu bir hayat süren iyi ruhun, sonra eski bedenine girerek yeniden dünyaya döndüğüne ve yeni bir hayat yaşadığına inanılırdı. İşte bu yüzden eski Mısırlılar ölülerin cesetlerini çok iyi hazırlanmış mezarlarda dikkatle korumaya büyük önem vermişlerdir. Ruhun eski bedenine dönme ihtimaline karşı, bu bedenin iyice korunmuş olması gerekirdi. Bunun için büyük mezarlar yaptırırlar ve cesetleri mumyalarlardı. Bugüne kadar kalmış olan binlerce mumya, Mısırlıların «yeniden doğuş»a ne kadar güvenle inandıklarının bir belgesidir.

Eski Mısırlılar insan yapısını değişik öğelere ayırmışlardır. İnsanın maddi öğesi, bedendir; Mısırlılar buna **Khat** derlerdi. Eğer iyice mumyalanır ve gerekli dualar yapılırsa **Khat**'ın ölümsüz kalacağına, dağılmayacağına inanılırdı. Sonra her insanın bir **Ka**'sı, başka bir deyimle bir hayali, sureti, ikinci varlığı vardı. Ölünce bu **Ka**'nın bedenden ayrılacağına inanılır, ölünün akrabaları da ölen insanın bir suretini yaptırarak mezara koyar, ayrıca et, su vb. gibi yiyecek ve içecek bırakırlardı: **Ka**'nın çevrede dolaşırken mezarı ziyaretinde yiyecek ve içecek bir şey bulamazsa kırılacağını düşünürlerdi. Mısırlılar hayatın ve heyecanların yeri saydıkları yüreğe **İb**, yada **Ab** derlerdi. Akıl ve vicdanla ilgili güçlerin de **İkh** içerisinde bulunduğuna inanırlardı. **İkh** ruhtan yapılmış, saydam bir şeydi. Bunların dışında insanın bir de asıl ruhu, yani **Ba**'sı vardı; bu **Ba**'nın ölümsüz olduğuna ve cennette yaşayabileceğine inanılırdı.

hayvanbiçimcilik

Mısır'da yapılan çeşitli kazılarda, insan mumyalarının yanı sıra, kedi, şahin, timsah gibi birçok hayvanın da mumyası bulunmuştur. Bu, başlangıçta, Mısır'da totemlere tapan klanların varlığını gösterir. Totemler, ya bir hayvan yada bir bitkiydi; totem-hayvanı öldürmek ve yemek, suç ve günah sayılırdı. Klan çevresinden sonra toprağa bağlanan eski Mısırlılar tarım ve hayvancılıkla uğraşmaya başlayınca, klan döneminden kalan totemin simgesi, daha sonra her köyün yöresel tanrısı durumuna geldi. Apis öküzü hikâyesinin kökeninde de böyle bir motif yatmaktadır. Menfis'in kutsal hayvanı olan Apis, yaradılış ve bereket simgesi sayılmış, büyük saygı görmüştür. Apis ölünce büyük törenler yapılır, ceset özenle ilaçlanır ve yakındaki bir adada bulunan tapınağın alt katına gömülürdü. Bundan sonra ölen öküze benzer yeni bir öküz aranırdı. Hayvanın dilinde mayıs böceğine benzeyen siyah bir leke, alnında köşeli ve beyaz, sırtında ise kartal biçiminde bir leke olması gerekirdi.

Mısırlılar, kimi kez tanrıları bütünüyle hayvan biçiminde, kimi zaman da insan bedenli ve hayvan başlı olarak tasvir ederlerdi. Bu yarı insan, yarı-hayvan tasvirler, tanrı yada tanrıçanın sözgelimi «çakal» yada «aslan» biçimine bürünerek insanlara göründüğünü belirt-

Doğan biçiminde tasvir edilmiş bir tanrı (Edfu tapınağındadır).

ÖLÜNÜN, ÖLÜLER ÜLKESİNDE, BÜYÜK TANRI ÖNÜNDE AÇIKLAMASI

Esen olasın, yüce Tanrı, iki Maât* ların efendisi! Yetkinliğini göreyim diye sana doğru geldim, buraya getirilirken, efendim. Tanıyordum seni, tanıyordum adını bu iki Maât'ların salonunda senin yanına durmuş kırk iki tanrının, ki günah nöbetçiliğinde yaşarlar ve Unnefer'in önündeki soyluluk değerlendirmesi gününü kendi kanlarıyla sularlar.

Günah işlemedim insanlara karşı.
Zarar vermedim kimseye.
Günah işlemedim Doğruluk Alanı'nda.
Bilmeye kalkışmadım bilinmeyeni.
Kötülük etmedim.
Benim için çalışmaya zorunlu kimselerin hakkını yemedim.
Adım köle ağasına çıkmadı.
Sövmedim Tanrıya
Yoksulu varından yoğundan etmedim.
Tanrılara tiksinç olanı yapmadım.
Kötü davranmadım hiç bir köleye sahibinin yanında.
Acı çektirmedim.
Aç bırakmadım.
Ağlatmadım.
Öldürmedim.
Öldürme buyruğu vermedim.
Üzmedim kimseyi.
Azaltmadım tapınakların yiyecek sungularını.
Tanrıların ekmeğini kirletmedim.
Çalmadım mutlunun çöreklerini.
Oğlancılık etmedim.
Kentimin tanrısının kutsal yerlerinde oynaşmadım kimseyle.
Azaltmadım ölçeği.
Eksiltmedim ölçüyü.
Toprak işlerinde kandırmadım kimseyi.
Ağırlık eklemedim teraziye.
Ayarını bozmadım terazinin.
Küçük çocukların ağzından çekmedim sütü.
Davarı otlağından etmedim.
Kuşlara tuzak kurmadım tanrıların sazlığında.
Koylarında balık tutmadım.
Suyu çevirmedim mevsiminde.
Akarsuya set çekmedim.
Ateşi söndürmedim kızgınlığında.
Et sungusu günlerinden geri kalmadım.
Tanrı kısmeti yemden çevirmedim sürüyü.
Hiç bir tanrıya karşı durmadım âyin alayıyla çıkışlarında.
Gönlüm tertemiz, gönlüm tertemiz, gönlüm tertemiz!

(*) Osiris'in iki kızkardeşi: İsis ile Neftis.

(Le Livre des Morts, Les Editions du Cerf, 1967)

mek içindi. İnsanlara özgü işler yapan tanrılar bile hayvan biçiminde tasvir edilebilirdi. Bunlardan başka canavar görünüşlü tanrılar da vardı: adı, «büyük» anlamına gelen tanrıça **Tueris**, su aygırı vücutlu, timsah başlı, aslan ayaklı ve insan kollu bir yaratık olarak tasvir edilmişti. **Tueris** gibi bir başka koruyucu tanrı **Bes** ise, çok daha garip bir biçimde canlandırılmıştır. **Tueris**'in kocası olan **Bes**, ayakları sakat bir cücedir, koca bir kafası, karma karışık sakalları vardır. Kırık burnu ve basık gözleri dışarıya doğru fırlamıştır. Çirkin görünüşüne rağmen bu yaratık, insanları uyurken şeytanların kötülüklerinden korurdu.

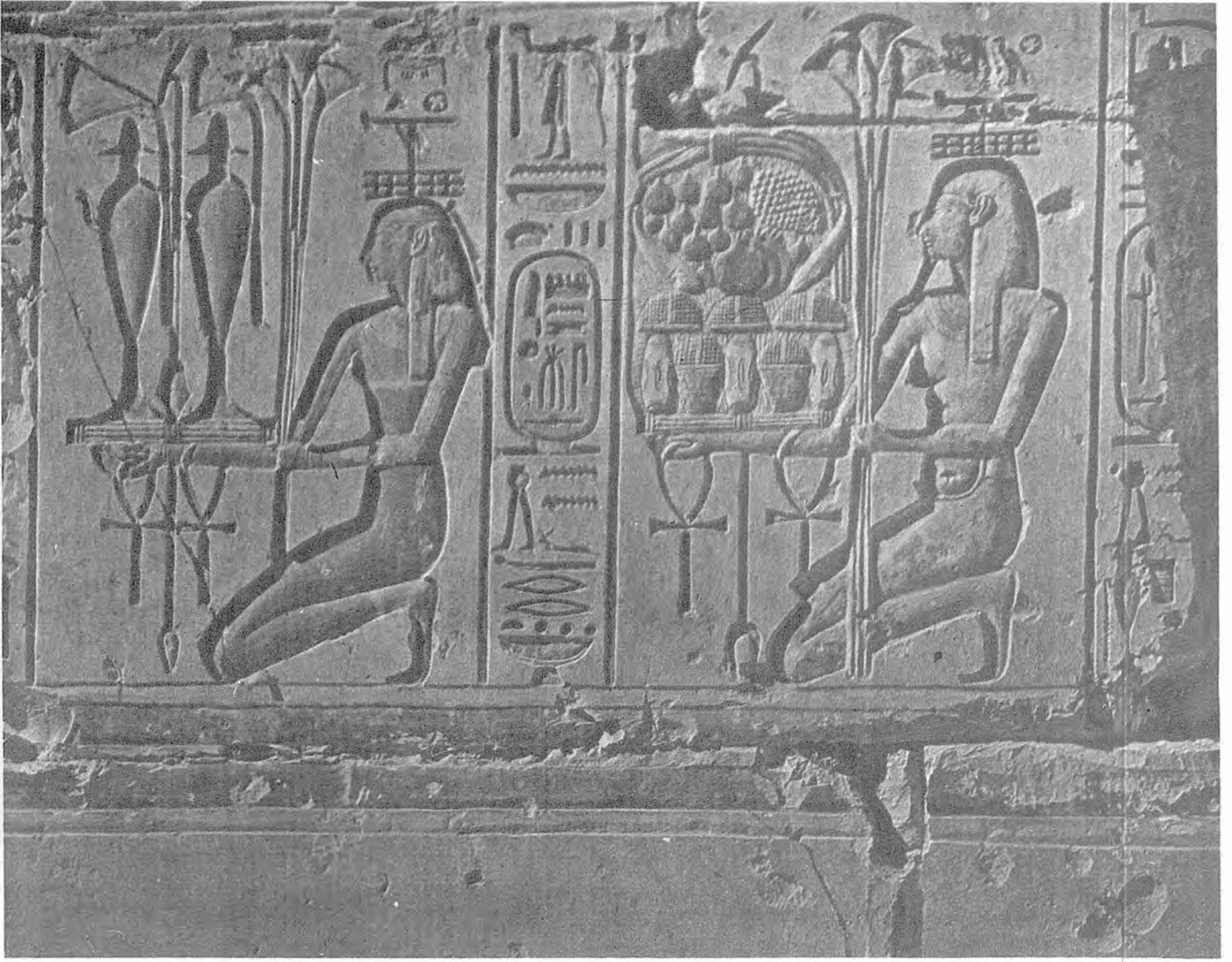
İsveçli tarihçi Nathan Söderblom (1866-1931), Mısır'da tanrıların hayvan biçimliliği konusunda şunları yazmıştır:

«Dinler tarihi, Ksenophon'la Feuerbach'ın tanrıların, insanlar örnek tutularak yaratıldığı yolundaki belitini (mütearife, axiome) teyid etmemektedir. Kural olarak tanrısal nesne, insan biçimine girmezden önce, hayvan biçimine bürünmektedir. İlkel insan için hayvan, insana göre çok daha esrarlıdır. Ama hayvana tapınma, hiçbir yerde, eski Mısır dininde olduğu kadar ısrarla muhafaza edilmemiştir.»

Osiris, Heliopolis Enneada'sının (Dokuzlu Tanrılar Birliği) en tanınan ve en sevilen tanrısıydı. **Osiris** kültü, Delta şehri Busiris'ten bütün Mısır'a yayılmıştı. **Osiris** bir asa ve bir kırbaç ile temsil edilirdi. Bu simgeler daha sonra firavunlar tarafından da benimsenmiştir.

Efsaneye göre **Osiris** gerçekten yeryüzünde, insanlar arasında yaşamıştı. Ama yalnız din adamları yeryüzüne hükmeden bu tanrının varlığı konusunda ayrıntılı bilgiye sahiptiler ve bu ayrıntıları herkese açıklamaktan kaçınırlardı. Bu nedenle, Mısır dilinde yazılmış metinlerde **Osiris**'e ve onunla ilgili efsaneye telmihler yapılmaktaysa da, bugün elimizde **Osiris** konusunda tam ve ayrıntılı bir bilgi yoktur. Bununla birlikte Yunanlı tarihçiler Herodotos, Plutarkhos ve Diodoros'un yazılarından **Osiris** efsanesi ile ilgili, az da olsa, birşeyler öğrenebilmekteyiz.

Ölüm âyinlerinde özel bir önemi olan ve hellenistik devre kadar büyük rol oynayan **Isis** ve **Osiris**'e ilişkin mitoslar, antik «yaratılış» ve «kurtuluş» tasavvurlarını yansıtır. Buna göre, başlangıçta gök tan-

Ramses II tapınağının alçak kabartmaları.

rıçası **Nut** ile yer tanrısı **Keb** arasında sıkı bir birlik vardı. (Bir gök tanrıçası, din tarihinde ender görünen bir olgudur; gök, genellikle bir tanrıça olarak değil, Toprak Ana'yı dölleyen bir tanrı olarak temsil edilir). Bu tasavvurun yanında, eski Mısır'da Gök, inek biçiminde düşünülmüştür. **Nut** ile **Keb** arasındaki birleşmeden **İsis, Osiris, Seth** ve **Neftis** adında dört tanrı-çocuk doğmuştur.

Tanrı-krallar döneminin efsanelerine göre ise, Osiris'ten önceki tanrılar ölüme yenilmemişler, ama gökyüzüne yorgun, umutsuz ve cesaretleri kırılmış olarak dönmüşlerdir. Bunun sebebi de insanların onlara karşı en ufak bir minnet duygusu beslememiş, onların öğrettiklerini benimsememiş ve bunlardan yararlanmamış olmalarındandır. Ama, aralarında yalnızca daha insancıl olan bir tanrı, insanları eğitmeyi başarmıştır. Acıyı ve ölümü insanlarla paylaşmayı kabul eden bu tanrı, **Osiris**'ten başkası değildir. Kendisinden öncekilerin başaramadığı bu oldukça zor görevi **Osiris**, hem kız kardeşi, hem de karısı olan **İsis**'in yardımıyla gerçekleştirmiştir. İyiliksever ve bilge bir hükümdar olarak anılan bu tanrı, bir yandan karısının büyüleyici güzelliği, öte yandan kendi iyiliği ve bilgisiyle halkının o çağa kadar tanımadığı uygarlığı ona tanıtmış ve sevdirmişitr.

O çağlarda insanlar bu uygarlıktan çok uzaytaydılar; vahşi hayvanlarla boğuşuyor, birbirleriyle dövüşüyorlardı. **İsis**, onlara tohum ekmeyi, toprağı işlemeyi, un ve ekmek yapmayı öğretti. **Osiris** ise üzümü sıktıktan sonra bundan nasıl şarap yapılacağını, üzüm yetişmeyen yerlerde oturan insanlara da arpadan bir çeşit bira yapmayı öğretti. Bira ve ekmek çok geç devirlere kadar Mısır'da iki temel tüketim ürünü olmuştur. Bunlarla yetinmeyen **Osiris** insanlara o çağa gelinceye kadar bilmedikleri yeraltı kaynaklarından söz etmiş, onlara bu kaynakları işlemeyi öğretmiştir; böylece hayvanlardan korunmak için ilk madeni silahlar yapılmıştır. İnsanların iyiliği için çalışan **Osiris**'in yanında sanat ve bilim tanrısı Toth da boş durmamıştır. Mısırlıların gözünde uygarlığın en önemli aracı olan yazı işaretlerini bulan odur.

osiris efsanesi

Tanrı-krallar efsanesine göre bundan sonra **Osiris** Mısır'ın yönetimini karısı **İsis**'e bırakarak dünyanın geri kalan bölgelerine uygarlık götürmek için harekete geçer. Büyük bir ordu kurup, dünyayı bir uçtan bir uca dolaşır, bildiklerini insanlara öğretir. Bu görevi sıra-

Firavun Ramses III ve tanrıça İsis.

sında büyük güçlüklerle karşılaşmaz, çok ender olarak silaha başvurur, insanları güler yüzü, tatlı sözü ve bilgisi ile kolayca ikna eder.

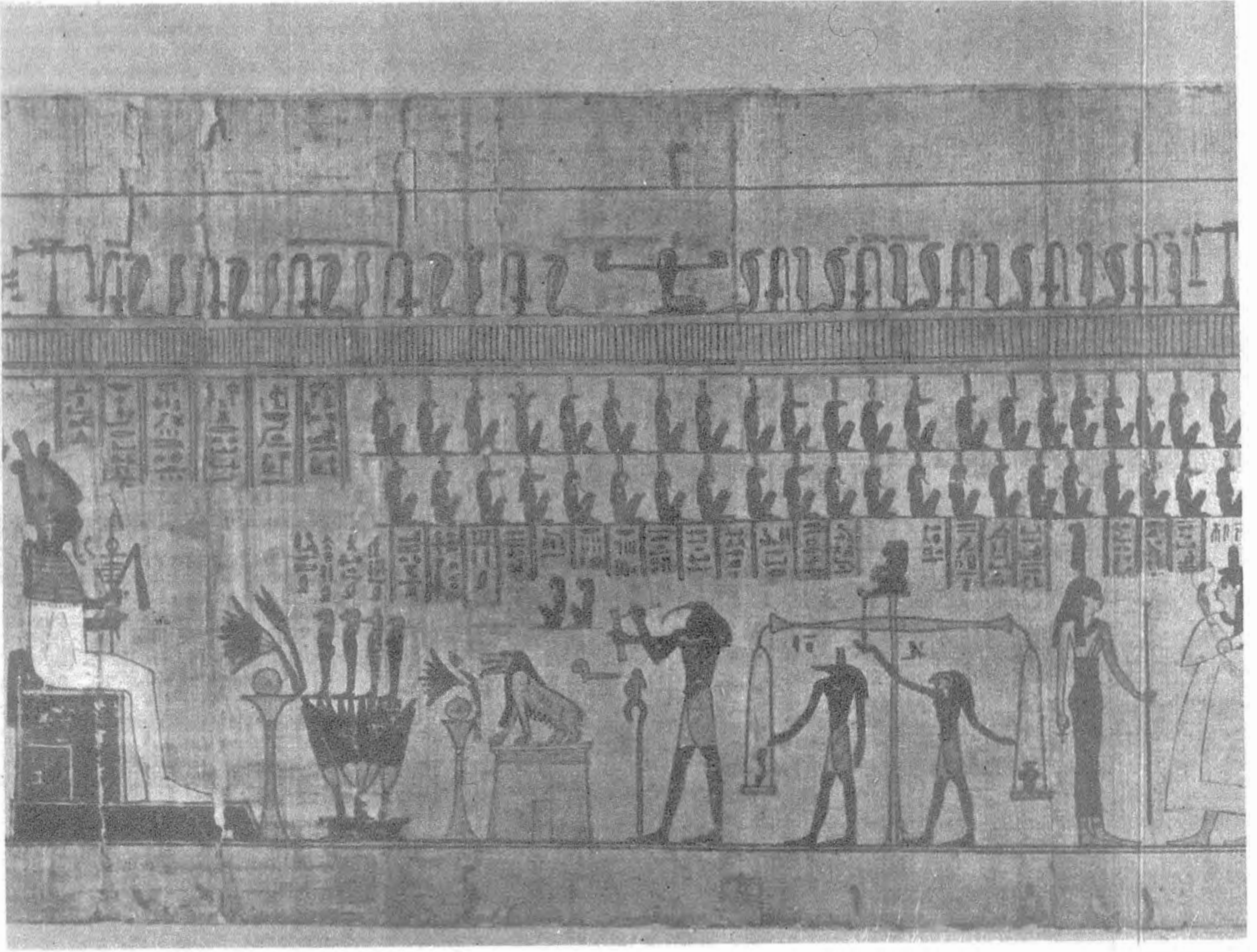
Mısır'a döndüğünde ise **Osiris** kendinden daha önceki tanrılar gibi hayal kırıklığına uğrar. Burada, umduklarının tersine nankörlük ve ihanetle karşılaşır.

Osiris'in **Seth** adında bir erkek kardeşi vardır. Hain ve merhametsiz bir tanrı olan **Seth** çevresine topladığı yetmişiki kişi ve Habeşistan kraliçesi **Aso**'nun da yardımıyla bir komplo hazırlamıştır. Bir bayram günü, **Osiris**'i şölene çağırır. Şölenin verildiği salonun bir köşesine **Seth**'in **Osiris**'in ölçülerine göre yaptırdığı son derece süslü bir sandık konukların dikkatini çeker. **Seth** yemek sırasında şaka yollu, bu güzel sandığı, kimin vücuduna tıpatıp uyarsa ona armağan edeceğini söyler. Bunun üzerine konuklar birer birer sandığın içine girmeye başlarlar. Sandık hepsine büyük gelir, çünkü insan ölçülerinden farklı olan **Osiris**'in ölçülerine göre yapılmıştır. Sonunda sıra **Osiris**'e gelir, o sandığın içine girer girmez Seth'in adamları hemen kapağını kapayıp sandığı Nil nehrine atarlar. **İsis** bu korkunç ihaneti öğrenince yasa bürünür, sonra ülkenin her yanında sandığı aramaya başlar; sonunda iki küçük çocuktan sandığın nehrin hangi koluna atıldığını öğrenir (Plutharkos'a göre, Eski Mısır'da çocuklara **«yarı peygamber»** gözüyle bakılmasının nedeni budur. Plutharkos, «Mısırlılar, çocukları tapınaklarda oynarlarken dinlerler ve sözlerinden gelecekle ilgili anlamlar çıkarırlardı» der.)

Bu arada sandık denize ulaşmıştır. Bir süre sonra **İsis**, sandığın Fenike şehri Biblos'a vardığını haber alır. Sandık bir ılgın ağacının dibinde karaya vurmuştur. Ağaç, birden, olağanüstü bir hızla büyümeye başlar, o kadar büyümüş ve gelişmiştir ki sandığı da içine alır. Ülkenin kralı bu olayı duymuş ağaca hayran olmuştur. Onu kestirerek sarayına bir sütun yaptırmaya karar verir. Ağacın gövdesindeki sandıktan haberi yoktur. Bütün bu olup bitenleri öğrenen **İsis** «tanrısal bir rüzgârla» Biblos'a gider; bitkin ve umutsuzdur; bir çeşme başına oturur. Bir ara kraliçenin nedimelerinin geçtiğini görerek onları selamlar. Onlara saçlarını taramayı, bedenlerini kendi vücudundan yayılan büyüleyici koku ile ovmayı teklif eder. Nedimeler saraya döndüklerinde kraliçeye olanı biteni anlatırlar. Kraliçe, bu yabancının kim olduğunu öğrenmek ister ve nedimelerine kendisini yabancının yanına götürmelerini emreder.

İsis, kraliçenin en samimi arkadaşı olur; kraliçe onu oğlunun süt annesi yapar. Buna karşılık **İsis** de kraliçeyi mükâfatlandırmak ister; bu isteğini, geceleri bebeği ocağın alevlerine tutarak çocuğun bedenindeki bütün ölümlü yanları yakmak ve böylece onu ölümsüzleştirmekle gerçekleştirir. Sonra da bir kırlangıç biçimine girerek doğruca, içinde **Osiris**'in bedeninin bulunduğu sütunun yanına gider ve çevresinde dolaşır. Bütün bunlar bir gece kraliçenin **İsis**'i çocuğunu ateşe tutarken görmesine kadar sürer. Gördüğü manzara karşısında bir çığlık atan kraliçe büyüyü bozar ve böylece de oğlunun ölümsüzlüğüne engel olur. O zaman **İsis** tanrıçalığını açıklar ve kraliçeden sütunu ister. Sütunu kırıp içindeki sandığı çıkarır. Kapağını açar, ağlayarak **Osiris**'in cesedi üstüne kapanır. Sonra kralın büyük oğlunun yardımıyla sandığı bir tekneye yükleyerek Mısır'a doğru yola çıkar. Bir gün gemide, kendini yalnız hissettiği bir sırada sandığın kapağını açıp yüzünü ölünün yüzüne yaklaştırarak ağlamaya başlar. Ama kralın oğlu onu görür. Bunu farkeden **İsis**, çocuğa o kadar kızgın kızgın bakar ki, kralın oğlu korkudan ölür.

Sonunda tanrıça Mısır'a varır. Sandığı ıssız bir yere gizler. Sonra oğlu **Horus**'un büyüdüğü Buto şehrine gider. Ama sandık **İsis**'in sandığı kadar emniyette değildir. Bir gece avlandığı sırada, **Seth** bir raslantı sonucu, sandığı bulur. **Osiris**'in cesedini tanır, cesedi on dört parçaya ayırır ve parçaları bütün Mısır'a dağıtır. Yorulmak nedir bilmeyen **İsis** yeniden yollara düşerek kocasının cesedini aramaya koyulur. Cesedin parçalarını birer birer bulur; yalnız bir parçasını ba-

Ölülerin Osiris tarafından yargılanışı.

lıkıar yemiştir. **İsis**, kocasının cesedinin her parçası için, bulunduğu yerde birer mezar yaptırır.

İsis'in oğlu, Delta'nın bataklıklarında bütün gözlerden uzak, gizlice büyütülmektedir. Çocuk serpilmeye başladığı sıralarda **Osiris**, öteki dünyadan dönerek oğluna, **Seth** ile nasıl dövüşmesi gerektiğini ve onu nasıl yenebileceğini öğretmeye başlar.

Amca ile yeğen arasındaki güçlü savaş, **Horus**'un zaferiyle sonuçlanır. **Seth** hapsedilir, sonra da **İsis**'e teslim edilir. Ama tanrıça öc alacağı yerde **Seth**'i serbest bırakır. Bunun üzerine **Seth, Horus** aleyhine bir dâva açmaya kalkar, Ennead'nın bütün tanrılarını mahkemeye çağırır. **Seth, Horus**'u piç olmakla suçlamakta, bu nedenle de tahtta hiç bir hakkı olmadığını ileri sürmektedir. **Horus**'un gerçekten **Osiris**'in oğlu olup olmadığını saptamak oldukça güç bir iştir; bu yüzden dâvâ seksen yıl sürer; sonunda tanrılar **Horus**'un **Osiris**'in oğlu olduğunu ilan ederler.

İsis, kız kardeşleri **Nefti** ve **Anubis** ile oğlu **Horus**'un da yardımıyla, **Osiris**'i yeniden hayata kavuşturmanın sırrını öğrenmeyi başarır ve kocasının bedeninin parçalarını bir araya getirerek onu diriltir. Mısırlılar **Osiris**'in dirilişini esrarlı ve garip törenlerle kutlarlardı. Dinsel dramlar sahneye konur, din adamları da bu dramlarda rol alırlardı.

Mısırlılara göre evren, insan biçimli birçok tanrının yaşadığı bir ortamdır. Her birinin kendine özgü bir efsanesi vardır.

mısır kozmogonisi

Bütün öteki toplumlar gibi, Mısırlılar da, dünyamızın nasıl oluştuğu sorusuyla ilgilenmişler ve bunu cevaplandırmaya çalışmışlardır.

Mısır kozmogonilerinden en eskisi Nil vadisinin, bir yıl içinde uğradığı değişikliklerden esinlenmişe benziyor: vadi her yıl Nil'in taşan suları altında kalır, sonra bu suları emer ve sanki yeniden doğardı. İşte yeraltı da, günün birinde, su baskınına uğramış, sonra bu suların altından bir tepe ortaya çıkmıştı. Tepeyi örten çamurun içinde dört çift kutsal su hayvanı yaşamaktaydı; bu hayvanların dişileri kurbağa, erkekleri de yılandı. Adları ise biraz karışıktı: **Nun** ve **Naunet sıvı** kaosu, **Kuk** ve **Kauket** karanlığı, **Huh** ve **Hauhet** belirsizi, **Amon** ve **Amaunet** de bilgisizliği belirtirdi.

Daha sonra tepenin üzerinde bir yumurta belirdi, bunun içinden bir kaz çıktı ve tepenin doruğunu ışığa boğdu; bu kaz, güneşti. Sonra ses ve ışık, o güne kadar yeryüzünde hüküm süren sessizliği ve karanlığı yırttı.

GÜNEŞE İLÂHİ

Güzelliğin ışıldar göğün ufkunda
ilk var olan canlı güneş!
Yükselirsin de doğudan
doldurursun her yeri güzelliğinle.
Güzelsin, ulusun
parıldarsın, tüm ülkenin üzerindesin.
Işınların sarar toprakları
ve yarattığın her şeyi.
Ulaşırsın en sonuna her şeyin, ey Râ,
ve bağlarsın oğlun Akhnaton'un sevgisiyle.
Işınların yeryüzünde, sen uzaktasın,
görürüz de seni bilmeyiz yürüyüşünü.
Gittin mi sen batı ufkundan
karanlıktır toprak, ölü gibi.
Sarılı başlarıyla uyur evlerinde insanlar,
bir göz ötekini görmez.
Çalsalar başlarının altındakini
farkına varmazlar.
Çıkar ininden her aslan,
bütün sürüngenler ısırır;
sessizlik içindedir yeryüzü
ve onu yaratan uyur kendi ufkunda.
Ertesi gün yükselip de ufuktan
parıldadın mı ey Güneş, gün boyu
var olursun ışıklarınla,
bayram eder iki ülke de:
insanlar uyanır, ayağa kalkar,
ayırırsın çünkü yatağından herkesi;
vücutlarını yıkarlar, elbiselerini giyerler,
yukarı kalkar tapınan elleri;
ışıl ışıl yanarsın çünkü:
herkes işine gücüne başlar.
Sürüler memnundur otlaklarından,
ağaçlar, bitkiler yeşerir,
kuşlar uçar yuvalarından, kanatları över seni,
zıplayıp durur kuzular,
uçan, kanat çırpan ne varsa hepsi
yaşar sen doğduğun için onlara.
Kayıklar inip çıkar ırmağı,
açıktır her yol, parıldarsın çünkü sen;
deredeki balıklar sıçraşır durur yüzünün karşısında,
ışınlarınsa denizin ortasındadır.
Doğurtursun kadınların içindeki meyveyi,
tohum verirsin erkeğe,
ananın göğsünde beslersin oğulu:
sütannesin ana bağrında.
Soluk veren sensin yaratıklara, canlandırmak üzere;
çocuk çıktı mı karından doğum gününde
açarsın söze onun ağzını
ve sağlarsın geçimini.
Civciv daha kabuğun içindeyken cıvıldar,
soluk verirsin ona yaşaması sürsün diye,
verdiğin zaman da kabuğu kırma gücünü
dışarı çıkıp koşar, doğmuştur artık.
Sayıya gelmez işlerin.
Yok yanında var olan başka bir tanrı, tek tanrısın sen;
gönlünce yarattın yeryüzünü
ey tek Tanrı, insanları, sürüleriyle;
yabancı ülkelerde, Suriye'de, Nübya'da
ve Mısır ülkesinde
herbirini yerine yerleştirdin, yaptın gerekeni,
herbirinin bir kısmeti, hesaplı günleri var;
dilleri ayrı ayrı
görünüşleri gibi;
derileri ayrı ayrı
farklı kıldığın için birbirinden halkları. (Devamı 542. sayfada)

Kozmik tanrılara gelince, bunların en önemlisi güneş tanrısıdır. Bu tanrı, çeşitli görünümleri ve değişik görevleriyle Mısır'ın dinsel hayatını ve günlük yaşantısını yakından etkilemiştir. En yaygın adı **Ra'**dır; ama bazen **Khepri** diye anılır. Güneş tanrısı, tıpkı mayıs böceğinin dışkısını yuvarlayışı gibi, önü sıra bir güneş kursunu yuvarlar; akşamleyin de Heliopolis tanrısı **Aton** kılığına girer. Önemli bir başka tanrı da **Osiris**'in oğlu Horus'dur. **Horus,** ülkeye hükmeden firavunun bedeninde canlanır. Bir şahin yada daha çok şahin başlı insan biçiminde tasvir edilen bu tanrı, öteki tanrılara yukardan bakar, hiç kimse ona bakamazdı; «O, tanrılardan uzaktaydı.»

Güneş, altından yapılmış son derece güzel bir kayık içindeki bir taht üzerine oturmuş gökyüzünde dolaşmaktadır. Kendisini insan biçimindeki yıldızlar izlemektedir. Bütün büyük tanrılar da onun ardından giderler; gökler hâkimi **Ra** oturduğu yerden dünyayı yönetmektedir. Yanında ise tanrıların bilge kâtibi **Toth** bulunur. İkonografide **Ra**, insan biçiminde canlandırılmıştır ve çevresinde yılan sarılı bir güneş kursu vardır. **Ureo** adlı bu yılan, ateşten soluğuyla tanrının düşmanlarını yakmaktadır. **Ra** yolculuğunun sonunda, Batı tanrıçasının ülkesine varır; burada kayığından inerek «akşamın sandalı»na biner ve o andan itibaren de ölüler ülkesindeki gece yolculuğuna başlar.

Mısır dininde Ay'ın da büyük yeri vardır. Mısırlılar yıldızlar arasında da bir hiyerarşi kurmuşlardı. Bunların arasında en soylu olanlar hiç batmayan yıldızlardı. Şafaktan az önce kaybolan sabah yıldızı güneşin yüzünü yıkamakla görevliydi. Bunlar dışındaki iki önemli tanrı da **Sirio** ve **Orion**'dur. **Orion,** daha sonraki dönemlerde **İsis** ve **Osiris** ile özdeşleştirildi. **Orion,** bağ bozumu mevsimini açar ve yeni yılın başlangıcını belirtir; **Sirio** ise temmuz başında şafakta belirir ve bu durum Nil taşkınının işareti sayılırdı. Mısır'ın bilinen en eski takvimi işte bu efsaneye dayanmaktadır.

Başkent tanrısı olan **Ammon** önemini, Tab sülâlesi çağında kazanmıştır. O döneme kadar pek tanınmamış olan **Ammon,** bu sülale çağında güneş tanrısı **Ra** ile bir tutularak **Amon-Ra** adını almıştır. **Amon** kendisine inananlara, daha çok koç biçiminde görünürdü (özellikle Nübye'de.) Yunanlıların **Ze-**

Kefren sfenksi (uzunluğu 57 m., yüksekliği 20 m'dir)

us'unu karşılayan bu tanrı kimi yerde kulaklarının hemen üstünde boynuzlar bulunan bir insan başı biçiminde temsil edilirdi. XII. sülale döneminde **Amon-Ra** için oldukça büyük bir tapınak yaptırılmıştı. Tapınağa yapılan bağışlarla zenginleşen bu tanrının rahipleri giderek, firavunlar için tehlikeli olmaya başlayınca Amenotis IV bu rahiplerin etkisini azaltmak için **Ammon**'a karşı düşmanca davrandı ve devlet tanrısı olarak kabul edilen **Aton** kültünü kurdu.

Ammon'un daha çok bir koç başıyla temsil edilmesi yüzünden başta Teb olmak üzere birçok yerde koç kutsaldı. O şehirlerde oturan hemen herkes tanrının simgesi sayılan bir koç beslerdi. **Ammon**'un alâmetleri, güneşin sembolü olan bir kurs, boynuzlar ve iki tüydü.

Güneş küresi ile temsil edilen **Aton**'un kültünü kuran Amenofis IV, bu tanrıyı **Ammon**'a karşı yüceltti. Amenofis'in çabalarıyla **Aton**, bir süre **Ra** ile bir tutuldu. Piramit metinlerinde de adı geçen **Aton** yüce ve büyük bir güneş küresidir. Amenofis IV'e gelinceye kadar daha önce birçok kral da ona tapınmıştı.

Önceleri şahin başlı bir tanrı biçiminde temsil edilen **Aton** sonraları, yine Akhenaton tarafından yüksek kabartma bir güneş olarak temsil edilmeğe başlandı. Bu kabartma güneşin alt kısmından yayılan ışınlar, el biçiminde sona ermekteydi.

Tapınılacak tek tanrı ve en yüce yaratıcı olarak bilinen **Aton**'un bu elleri Akhenaton ile karısı Nefertiti için bir hayat simgesiydi. Böylece de tek mutlak hâkim ve bütün canlı güçlerin tek yaratıcısı olarak görülüyordu.

Akhenaton, **Aton**'un evrenselliğini her yerde kabul ettirmek eğilimindeydi. Bu nedenle **Güneş İlâhileri** adıyle bilinen ünlü ilâhiler yazdı. Ancak **Aton**'un yüce kürkünü halkına ve özellikle de Teb rahiplerine kabul ettiremedi. Adına

RUHU BEDENE GERİ GETİRMEK İÇİN SÖZ

Ey Kişi, sağsın işte, yeni yenilendin baştan başa, tazelendin işte büsbütün, kötü şey yok bulunduğun yerde. Güne çıkıyorsun, tad alıyorsun ışınlarından, ve tanrı dinlenmeye geliyor bulunduğun yere. İnip çıkıyorsun ayakların itilmese de.

Açık senin için dünyanın iki kapısı, kırıldı senin uğrunda saklı ülkenin kapıları; kapıcılar ellerini sana doğru uzatıyorlar, senin yaklaşmana sevinip: «Yeğlenmiş giriyorsun, sevilmiş çıkıyorsun.» Onlardan ilki olarak seni gösteriyor o, uzaklaştırıyor sıkıntını.

Esen olasın! Övüyor seni Yaklaşılmazlar, ölüler ülkesinde yanınsıra gelenler.

(Le Livre des Morts, Editions du Cerf, 1967)

GÜNEŞE İLAHİ

(Baştarafı 540. sayfada)

Yarattın da Nil'i aşağı dünyalarda
çıkardın yeryüzüne, insanları sağ tutmak için,
ey sen, efendisi hepsinin.
Sensin efendisi hepsinin, üzülensin onlara,
efendisi tüm ülkelerin
günün anlı şanlı güneşi, ey Râ!
Bütün uzak ülkelere geçer emeğin,
göğe yerleştirdiğin bir Nil var, ki indi onlara
dağları döğdü dalgalarıyla bir deniz gibi,
suladı tarlalarını.
Ne eşsizdir tasarıların, ey sonsuzluk efendisi!
Verirsin gök Nil'ini
yabancı uluslara, hayvanlarına her çölün
ve aşağı dünyadan fışkıran Nil'i
Mısır'a verirsin tek.
Bütün tarlaları besler ışınların,
parıldadın mı sen
yaşarlar ve senin için ürün verirler.
Mevsimler getirirsin yarattıklarını korumak için,
kış getirirsin tazelik vermek üzere onlara
ve senin tadına varsınlar diye sıcaklık getirirsin.
Uzak göğü sen kurdun yükselmek için
ve seyretmek için oradan yarattıklarını.
Teksin sen ve doğarsın canlı güneş görünüşünle
belirdiğin, ışıldadığın
ve uzaklaştığın ve geri geldiğin zaman.
Milyonlarca varlık yaratırsın kendinden;
Köyler, kentler, çayırlar, yol ve ırmaklar
bütün gözler görür seni
gündüzün güneşiyken sen toprağın üstünde.
Canımın içindesin sen,
yalnız oğlun bilir seni, firavun Akhnaton bilir,
tasarılarının, gücünün tutsağı kıldın onu.
Ne geçerse dünyada
bir simgedir senden: sensin onu yaratan.
Sen doğarsın, yaşarlar,
sen batarsın, ölürler;
sensin yaşamanın süresi,
sensin veren yaşamayı.
Gözler güzelliğini seyreder akşama dek
ve her çalışma durur
sen batınca sağ yanda.
Ve doğunca büyütürsün
senin üyelerinden doğmuş oğlun Akhnaton için
ve pek sevgili karısı
ömrü sonsuz ve mutlu Nefertiti için.

(Trésor de la Poésie Universelle, Gallimard, 1958)

firavun Akhenaton tarafından beş tapınak yaptırılan **Aton** kültü, eski çağın başındaki tek tanrıcılığın belirgin örneklerinden biri sayılır.

piramitler ve mumyalar

Piramitler Mısırlıların dinsel hayatında önemli bir yer tutar. Piramit sayısı da bu önemi belirtmektedir. Mısır'da, mısır egemenliği altında yapılmış olan piramitlerin sayısı 60'tan fazladır. III. Sülâle döneminde yapılan ilk taş anıtlar, bu piramitlerin başlangıcı sayılmaktadır. Yine aynı sülalenin başlangıcında yapılan ilk anıt, Kral Zozer'in Sakkara'daki piramitidir. Bu anıt - mezarı kralın mimarı İmhotep yapmıştır. Bu anıt, üst kısmı bugün kaybolmuş olan levhalarla kaplı belli boyuttaki taş parçalarından yapılmış ve boyları birbirinden küçük ardarda altı **mastaba**'dan (küçük küçük mezar bölümleri) meydana gelir. Anıtın alt bölümünde dehlizler bulunmaktadır. Bu dehlizlerden hükümdarın mezarının bulunduğu odaya ve binlerce vazoyla dolu depo ve odalara geçilir. **Sakkara** piramidi, öteki anıt-mezarlarda olduğu gibi çeşitli tapma yerleri ve birçok ek yapılardan meydana gelmiştir. Mezar yapısının çevresinde geniş bir çevre duvarı bulunmaktadır. Mezarın bulunduğu piramit biçimindeki yapı bütünün ana bölümünü oluşturur. Mezarın içindeki bazı yollar da aşağı odalara bağlıdır.

Mısır piramitlerinin en ünlüleri Gize, Keops, Kefren ve Mikerinos piramitleridir. Yüksekliği yaklaşık olarak 147 m., taban genişliği ise 323,7 m. olan Keops piramidi dünyanın yedi harikasından biridir.

Bilindiği gibi Mısır piramitleri bütün dünya tarihçilerinin dikkatini üzerine çekmiştir. Bu piramitlerden ilk söz eden tarihçi Herodotos'tur. Ondan öğrendiğimize göre, piramitlerin en büyüğü olan Keops'un yapımı tam yirmi yıl sürmüş ve yüzbini aşkın işçi çalıştırılmıştır. Belki yüzbin rakamı mübalâğa gibi gelmektedir ama, böylesine büyük ve hacımlı bir anıt-mezarın yapımı için gerçekten de büyük bir el emeği gerekmektedir.

IV. sülale devrinde piramitler bazı değişikliklere uğramışlardı. Bu sülalenin ilk kralı Senefru, tepesi kesik üç katlı bir piramit, sonra a-

Tanrı Anubi bir ölüyü mumyalıyor (Kahire Müzesi'ndeki bir mezar taşından).

çıları çok dik bir piramit, daha sonra da çok geniş tabanlı bir piramit yaptırdı. Orta imparatorluk devrinde görülen El Fayyum piramitleri ise kerpiçten yapılmıştı ve üstleri kireç ve granit levhalarla kaplıydı. Bu levhalar bugün kaybolmuştur.

Mısırlılar, ta başlangıçtan beri ölülerini mumyalarlardı. Bu konuda da Yunanlı tarihçi Herodotos'un anlattıkları oldukça ilginçtir. M. Ö. 450 dolaylarında Mısır'a seyahat eden Herodotos, Mısırlıların, cesetleri bazı işlemlerden geçirerek çeşitli maddelerle mumyaladıklarını görmüş ve bu mumyalamanın dinsel hayattaki önemini belirtmişti.

Ailesinden birinin ölümü üzerine Mısırlılar doğruca mumyacılara giderlerdi. Mumyacı müşterisine değişik yöntemlerle hazırladığı üç tip mumya gösterirdi. Bu mumyalar tahtadan yapılmış örneklerdi ve herbirinin fiyatı farklıydı. Herkes kendi bütçesine göre mumya yaptırırdı.

Efsaneye göre ilk mumya örneği tanrı **Anubis**'in, **Osiris**'in cesedine uyguladığı yönteme göre yapılmıştı ve oldukça pahalıydı. Ancak, zengin ailelerin ölüleri bu yöntemle mumyalanırdı. Mumyacılar sanatlarını başkalarına öğretmek istemediklerinden yalnız başlarına çalışmak isterlerdi. Mumya seçimini yapan kimse, mumyacının rahat çalışması için onu yalnız bırakırdı.

Mumyacılara rahipler de yardım ederlerdi. Mumyacılar mumyalamak için gerekli olan sedir ağacı yağı, tarçın v.b. maddeleri Mısır'a komşu ülkelerden rahiplerin yardımıyla getirtirlerdi.

Mısırlılar, ölü bedendeki suyu çıkartmak için cesedi sud karbonat içinde dinlendirirlerdi. İç organları alınmış olan ceset, iş bittikten sonra yıkanır, temizlenir, iç boşluklarına kokulu maddeler ve reçineler doldurulur, yüz kısmına ise kokulu yağlar sürülürdü. Sonra da cesedi sıkı sıkı sarmalama işine geçilirdi.

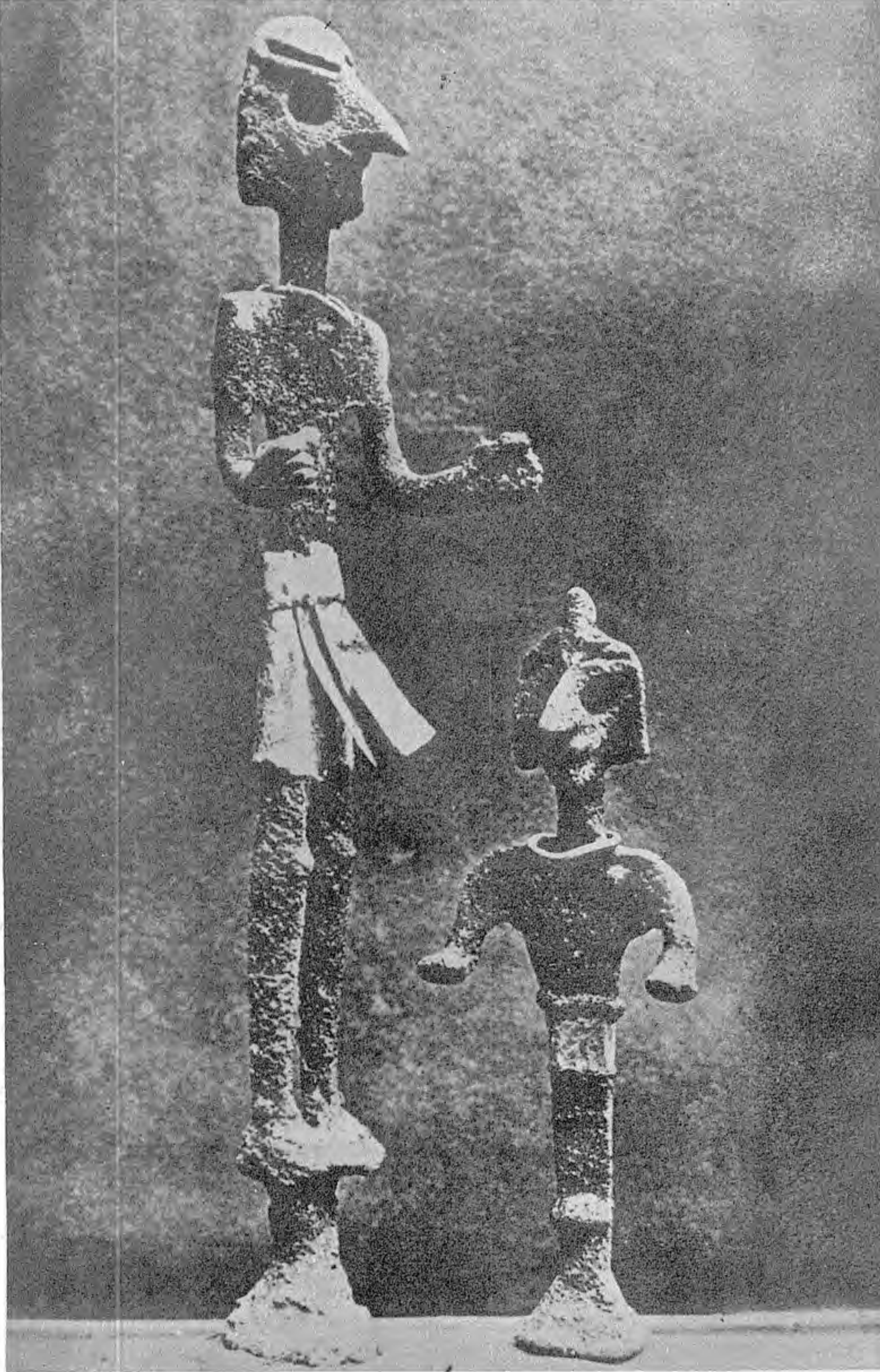
Sarmalama, mumyacıların üstünde titizlik gösterdikleri bir işti. Vücudun çeşitli organları çok ince ketenden yapılmış bir bezle sarılırdı.

Bu sarma işlemi bittikten sonra mumya daha dayanıklı bezlerle kundaklanır ve bir çeşit kocaman paket haline getirilirdi. Daha sonra zamkla yapıştırılmış keten bezlerden oluşan bir sanduka içine konan cesedin üzeri renkli bir maddeyle örtülürdü.

Mumyaların şeytanlardan korunmasına dikkat edilir, bu nedenle de sandukaların içerisine muskalar, mürekkeple çizilmiş yaprak bezemeler, yazılar yada lâhit süslemeleri konurdu.

Ayrıca mumyaların çevresinde dinsel ayinler de yapılırdı. Mumyaların üstüne konan süslemeler dinsel sahneleri, koruyucu simgeleri, ve âyin yöntemlerini temsil ederdi.

MEZOPOTAMYA DİNLERİ

M.Ö XIII.yy.'dan kalma tanrı heykelleri.

Günümüzden dört bin yıl kadar önce, Babilliler ve Asurlular, tanrılar tanrısı **Anu**'ya taparlardı. Tarih öncesinin bu uzak dönemlerinde önemli sayılabilecek nice olaylar geçmişse de bu olaylar konusunda kesin bilgimiz yoktur. Bununla birlikte, geniş Mezopotamya ovasında yaşayan ilkel insanın, topraktan fışkıran ve bir tohumda süregiden hayat, rüzgârlar, fırtınalar, nehir taşmaları, su baskınları gibi doğa olayları karşısındaki tepkilerinin ne olduğunu biliyoruz. İlkel Mezopotamya insanı kendisini büyük ölçüde etkileyen doğa olaylarıyla karşı karşıya kalınca, bu olayları üstün bazı varlıklara mal ederek, bunları açıklayacak bir sistem kurmuş, böylece de öteki eski pagan dinlerine benzeyen bir din ortaya çıkmıştır. Belli başlı çoktanrılı dinlerden biri olan bu din, giderek, daha da yetkinleşmiş, yüksek kavramlara ulaşmıştır.

Gökyüzüne tapma, eski Mezopotamya insanının, belki de, ilk dinsel tecrübesi olmuştur. Bu dinsel tecrübeyle insan bir yandan da aklı ile doğanın sırrını ortaya çıkarmağa çalışmıştır. İnsanoğlu gökyüzünün yüceliğini ve onun karşısındaki kendi güçsüzlüğünü görünce, manevî kuvvetleri kabul etmek zorunda kalmıştır. İşte o zaman gökyüzü onun kafasında, sonsuzluğun, değişmezliğin ve sürekliliğin simgesi olmuştur. İnsanoğlu tarafından anlaşılması imkânsız olan gökyüzündeki bölgeler ve katlar, bundan böyle ona mutlak gerçekler gibi görünmeğe başlamıştır. İlkel Mezopotamya insanı, kendisinden de üstün bir varlığın belirtilerini sezer gibi olduktan sonra, onu kişileştirmeğe kalkışmış ve böylece göktanrısı **Anu** doğmuştur. Giderek daha çok astronomiye yönelen Babilli din adamları, yıldızları inceleyerek bu alandaki bilgilerini derinleştirerek, her yıldıza dinsel bir anlam verme-

Asurlardan kalma bir taş (Londra, British Museum).

ye başladılar. Böylece de, bir yıldız teolojisinin doğmasına önayak oldular.

Gezegenlerin hareketlerini ve takım yıldızlarını gözlemleyen din adamları, gökyüzü cisimleri arasındaki dengeyi sağlayan ve yıldızların yörüngelerinden çıkmalarına, evrenin kaosta yer değiştirmesine engel olan bir gücün varlığını farkettiler. Babilliler yıldızları, tanrıların insanlara görünüp güçlerini duyurdukları birer biçim olarak düşündüler. Babil **Yaradılış Destanı'**nda «Yıldızlar Tanrıların Suretleridir» denilmesi bundan dolayıdır.

Mezopotamya insanının yıldızlara önem vermesi, Mezopotamya dinine özel ve belirli bir görünüm kazandırmıştır. Babillilere göre, yıldızlı gökyüzü belirsiz dünyamızı aydınlatan bir çeşit yetkin ve ideal bir dünyadır. Babilliler, insanoğlunun geleceğinin aydınlık gökyüzüne çok önceden yazıldığına ve kaderin, yıldızların durumlarına, yer değiştirmelerine bağlı olduğuna inanmışlar, böylece de astrolojinin kurulmasına yol açmışlardır.

sümerler ve samiler

Mezopotamya uygarlığı Sümerler ve Samiler gibi iki büyük etnik grubun biraraya gelmesinden oluşur. Dicle ve Fırat nehirlerinin suladığı bu bölgeye, burada kurulan, uzun yıllar boyunca bir din ve kültür merkezi olarak kalan Babil (Bab-İlani «Tanrılar Kapısı») şehri yüzünden, Babil ülkesi denmiştir.

Çok eski devirlerde Sümer adı verilen ve İran körfezine kadar uzanan bölgede Sümerler, daha kuzeyde, bugünkü Bağdat'ın güneyinde ise Samîler («Akad»lar) oturmaktaydı. Ülke ilk olarak geçmişlerini ve nereden geldiklerini bilmediğimiz Sümerler tarafından işgal edilmiştir. Son elli yıl içinde yapılan kazılardan elde edilen bilgiler, bu etnik grubun her iki nehir boyunca uzanan bataklıklarda, sazdan ve balçıktan evlerde oturduğu dönemden, uygarlığın en ileri olduğu döneme kadarki yaşayışları konusunda bilgi sahibi olmamızı mümkün kılmıştır. Asur ve Babillilerin bu Samî ırktan olmayan selefleri, çok haklı olarak, uygarlığın babaları kabul edilmişlerdir.

Bu insanlar bundan tam beş bin yıl önce kilden tabletler üzerine çivilerle şekiller çizerek, ilk olarak yazı kullanmaya başlamışlardır. Başlangıçta «piktografik, yani sadece resime dayanan, ve doğrudan doğruya insan ve eşya şekillerinden oluşan bu yazı, daha sonra, her işaretin bir hece değerinde olduğu «logografik» yazıya dönüştü. XIX.yy.'ın ilk yarısında yapılan arkeolojik kazılarda çivi yazılı binlerce kil tablet ele geçmiştir. Son on yıl içinde de, Sümer edebiyatının incelenmesi ile bu hal-

ENUMA ELİŞ (YARATILIŞ ŞİİRİ)

Nice ki yukarıda gökler daha adsızdı,
nice ki aşağıda yer daha ad almamıştı,
nice ki ilkolan Apsu — odur bunları doğurtan —
nice ki Mammu, nice ki Tiamat — onlardır doğuran —
bütün sularını bir etmişlerdi.
Nice ki kutsal odalar daha kurulmamış,
bataklıklarda sazlar görülmemiş,
tanrıların hiç biri ışımamıştı,
nice ki adsızdılar, nice ki yazgılar belli değildi.
Derken tanrılar doğdu Apsu'nun, Tiamat'ın bağrından.
Lahmu ve Lahamu yükseldi, birer ad aldılar,
çağlar büyüdü ve genişledi,
Derken Ansar ve Kisar doğdu — bunları geçen —
günler uzadı, yıllar eklendi.

Anu'yu, babalarıyla yarışan Anu'yu,
bu ilk oğulu Ansar eşit kıldı kendine.
Anu da Nudimmut'u kendine benzer doğurttu.
Nudimmut'sa kardeşleri için güçte berk,
yüce kavrayışlı bir bilge ve Yaratan oldu,
babasının atasından, Ansar'dan daha berk.
Derken tanrılar, o kardeşler bir oturum düzenleyip,
Tiamat'la birleşmeyi kurup, işe giriştiler.
Tanrılar katında ulu kavga oldu,
Tiamat'ı şaşkına döndürdüler.
bağrışmaları tâ Apsu'ya dek yatışmadı.
Tiamat bu patırtıya ses etmedi, karışmadı ya

yıkımları Apsu'ya ağır gelmişti,
tutumları ona kötüydü, çünkü onlar pek güçlenmişti.
Büyük tanrıları doğurtan Apsu, bunun üstüne,
bağırdı ve ulağı Mammu'ya dedi:
«Mammu, içimi gönendiren ulak,
gel seninle Tiamat'a varalım.»
Vardılar da Tiamat'ın önünde oturdular,
ilk doğurduklarından, tanrılardan söz ettiler.
Apsu ağız açtı
ve Tiamat'a yüksek bir sesle dedi:
«Bunların tutumu bana ağır gelir,
gündüzleyin dinlenemem,
geceleyin uyuyamam;
yola gelsinler diye ben bunlara kırım salsam yeğ,
dirlik gelse, evet, gelse de uyuyabilsek yeğ.»

Nice ki Tiamat bu sözleri işitti,
katı kızgınlığa düşüp kocasına bağırdı,
katı acıya düşüp tek başına gitti,
tuttu yüreğini üzüntü
«Her ne ki biz yarattık, bunu yok etmek ne ola?
Tutumları dayanılmaz ya bizimkisi yumuşak gerek.»
Söz kendine geldikte Mammu öğütledi Apsu'ya
şu iyicil olmayan öğütleri.
«Baba, yok etsen yeğ bu başkaldırıcı tutumu,
gündüzleyin dinlenip geceleyin uyuyabilsen.»
Apsu bunu işittikde yüzü aydınlandı
tanrılara, oğullarına tasarladığı kötülükten,
Mammu'nun boynuna dolandı,
o bunun kucağına oturdu ve bunu kucakladı.
Her ne ki birlikteyken tasarladılar,
bunları ilk doğanlara, tanrılara söylediler.
Tanrılar bunları dinledikte ayaklandılar,
sonra ses kestiler, üzgün üzgün oturdular.
Ne ki en uyanık, en bilge, en düşünür,
her şeyi bilir Ea onun içinden geçeni de bildi,
ona karşı bir evrensel, tılsımlı yüz çizdi de berkitti,
ona karşı tanrısal, saf büyüsünü kullandı,
onu okuyup üfledi ve suların üstüne yerleştirdi,
Apsu'nun üstüne uyku boşaltıp, onu bir mağaraya atıp
onu uyuttu üstüne uyku boşaltıp.

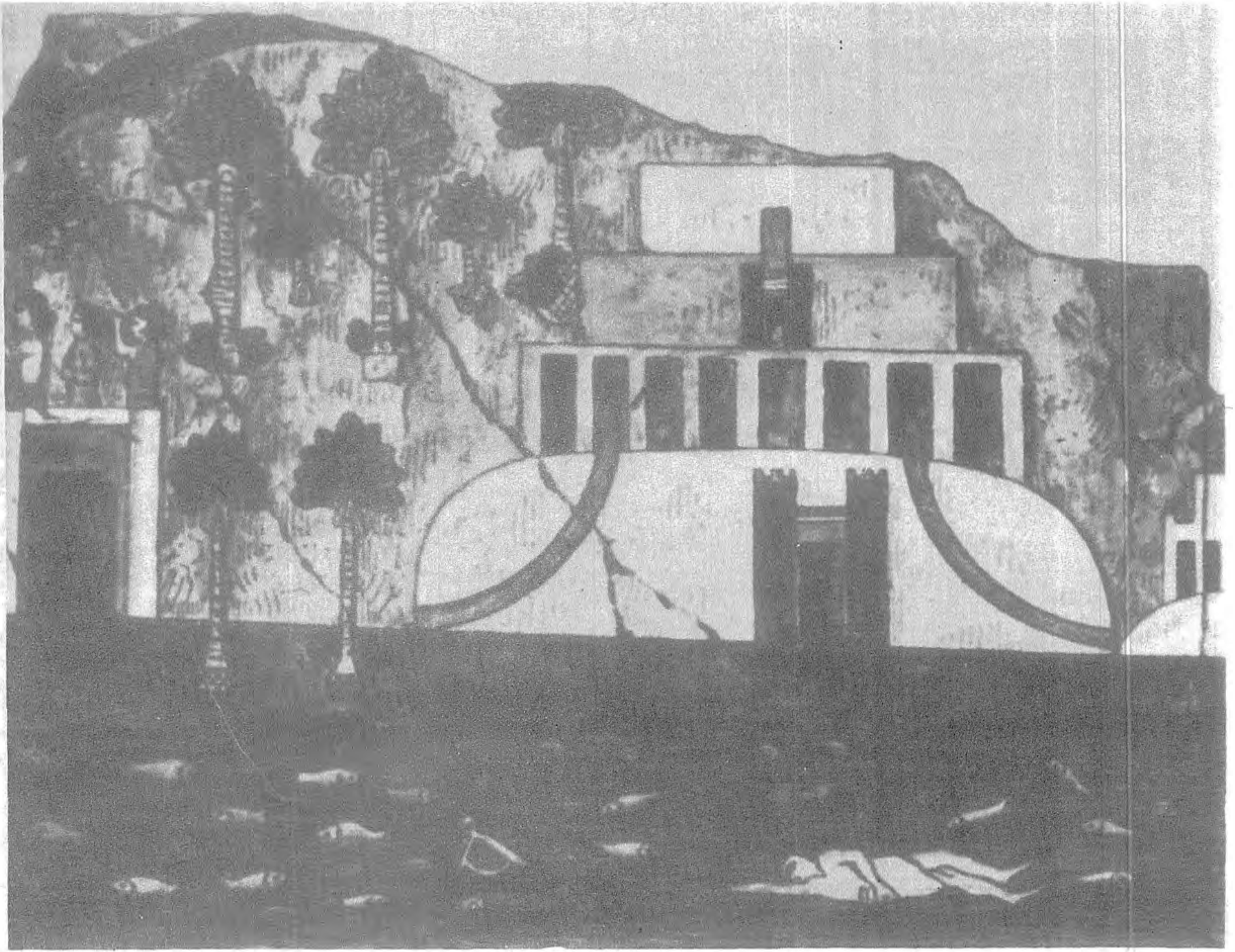
(Devamı 548. sayfada)

kın dinsel ve toplumsal hayatı konusunda önemli bilgiler elde edildi. Sözgelimi, Asurbanipal'in 1884'te ortaya çıkarılan büyük kütüphanesi gibi kütüphanelerde birçok ilahi, dua, mezmur, büyü formülü, gaipten haber verme sanatı ile ilgili metinler, özdeyişler, efsaneler ve destanlar bulunmuştur. Az da olsa bu efsanelerden, ülkenin çok eski devirlerine, tufandan önce Sümer ülkesinde yaşayan efsanevî kralların hüküm sürdükleri dönemlere ait bilgiler elde etmek mümkündür. Bu metinlerde tanrıların ve kahramanların adlarına da rastlanmaktadır. Tufandan sonra da birçok efsanevî kral hüküm sürmüştür. Bu dönemin mitolojik hükümdarları arasında Etana'yı saymak gerekir. Efsaneye göre Etana, kartal sırtında uçmaya çalışan bir çobandır. Günün birinde gökyüzüne ulaşır ama, başı döndüğü için yeryüzüne düşer, 635 yıl hükümdarlık yapar. Sümerlerin ve Babillilerin ulusal kahramanı olan Gılgamış ise, yine efsanevî bir sülâle olan Uruk hanedanındandır ve 120 yıl süreyle hükümdarlık yapmıştır. Sümer mitolojisinin son derece zengin olması bu kavmin ne ölçüde hayalci ve duygusal olduğunu göstermektedir.

Asur-babil dininin oluşmasında, Sümer etkisinin yanısıra, Samî etkisi de görülmektedir.

Arap çölünden gelen Samiler, göçebeydiler. Göçebelik yüzünden hep kıtlık çeken ve binbir güçlüğe göğüs germek zorunda kalan bu savaşçı ırk, iki nehir arasında uzanan bereketli topraklarda talihini denemeye kalktı. Bulunduğu ortama uymakta hiç güçlük çekmeyen bu kavim, Sümerler gibi yerleşik bir etnik grupla karşılaşınca hemen onlara katılmakta hiç bir sakınca görmedi. Sümerlerle Samiler arasındaki savaşlar Mezopotamya tarihinin başlangıcında birkaç bin yıl sürmüştür. Birlikten ayrılan ve belli bir bölgeye yerleşen Samî kavimleri, bağımsız bir prenslik meydana getirdiler; her kavim kendi kendisinden sorumluydu. Çeşitli bölgelerdeki yöresel tanrılarda adeta bağımsız bir kimlik kazandılar.

İşte o zaman Mezopotamya'da, dinleri ve mitolojileri ayrı birçok **güneş ülkesi** ortaya çıktı. Bu güneş ülkeleri sonradan birleştilerse de, hiç bir zaman tam olarak birbirleriyle kaynaşmadılar .M.Ö 1900'e doğru, birinci Babil İmparatorluğu'nun kurulması ile Samîler, Sümerleri bütünüyle egemenlikleri al-

Bir Konioundik alçak kabartması; solda gözlemevi, sağda Asur tapınağı.

tına aldılar. Böylece kuzeyde Dicle nehri kıyılarında Asur krallığı, güneyde ise Babil krallığı kuruldu. İlk Babil sülâlesinden itibaren Samîler Sümer dilini bir yana iterek, kendi dilleri Akatçayı ulusal dil olarak benimsediler (Sümerce ve çivi yazısı yalnızca dinsel metinlerde kullanılmıştır).

Büyük Babil hükümdarı Hammurabi'nin ünlü yasaları Akad dilinde yazılmıştı. Krallığına ait toprakları yasal yollardan birleştirmek isteyen Hammurabi bu düşüncesini gerçekleştirirken, Sümerce yazılmış eski yasalardan yararlanmış, ama Samî ırkın yasalarını da göz önünde tutmuştur.

Sümerlerinkine oranla daha ileri bir dine sahip olan Samîler, kendi tanrılarını inkâr etmediler, ama bu tanrıları, gene de Sümer Pantheonu ile birleştirdiler; çünkü bu tanrılarla kendi tanrıları arasında bir benzerlik bulmuşlardı. Ayrıca çöl hayatına özgü dinsel görenekleri de bir yana iterek Sümerlerden tapınma biçimlerini, dinsel törenleri ve mitosları öğrendiler. Asur-babil dinindeki Sümer-samî motifleri örgüsü ve tanrıların çokluğu işte ancak bununla açıklanabilir.

Gökyüzü, Babil Pantheonu'nun baş tanrısıydı. Gök tanrısının yanısıra, Güneşe de tapılırdı. Güneşten sonra Ay gelirdi. Gecenin meşalesi olay Ay'ı, Venüs ve öteki yıldızlarla burçlar izlerdi. Toprağı çevreleyen pınarları, ırmakları, gölleri besleyen Okyanus yada **Apsu**'ya da, Pantheon'da bir yer ayrılmıştı. Bütün bunlardan başka Pantheon'da bir de yer tanrısı vardı. Babil önemli bir tarım ülkesiydi, başlıca geliri ekili topraklardan elde ettiği ürüne bağlıydı. Bu yüzden bereket tanrılarına Babilliler çok önem verirler, bu tanrıları çoğunlukla kadın biçiminde tasvir ederlerdi.

Babilliler, bir de fırtınalar tanrısı **Enlil**'e taparlardı. Olağanüstü olayların, ölüm, savaş, açlık, veba, onulmaz hastalıklar gibi felaketlerin de cinlerden geldiğine inanırlardı. Daha sonraları bu felaketten korunmak için bir takım koruyucu tanrılar seçtiler.

Eski Mezopotamya'lılara göre evren, bir krallıktı. Bu krallığın hakimi ve sorumlusu Gökyüzü idi. Bütün doğa olayları da Gökyüzü'nün emrindeydi. Doğadaki denge, evrende hüküm süren yapıcı ve yıkıcı güçlerin çatışmasından doğuyordu.

Gök ile Yer arasındaki sürekli bir etki tepki çarpışması vardı. Bununla birlikte bu çarpışmanın başlıca ve en belirgin etkeni, dünyayı yöneten tanrıların kaprisi değildi. Bu konuda ayrıca ahlâk ve hukuk kurallarını da gözönünde tutmak gerekir. Dinî düşüncenin evrimiyle tanrılar artık, yalnızca doğal güçler olmaktan kurtularak toplumsal yaşamı etkileyen ahlâk değerlerine dönüştüler.

KÖTÜ RUHLARI KOVMA DUASI

Varın gidin, uzaklaşın, bırakın gidin,
utanın, utanın da kaçıp gidin,
varın gidin, savuşun, uzaklaşıp gidin,
büyünüz duman gibi çıksın göklere;
varın gidin gövdemden, uzaklaşıp gidin gövdemden
utanın gövdemden,
savuşup gidin gövdemden,
varın gidin gövdemden,
gidin de bir daha yaklaşmayın gövdeme, dolaşmayın
gövdeme, ilişmeyin gövdeme, yerleşmeyin gövdeme.

(La Prière, Seghers, 1958)

ENUMA ELİŞ (YARATILIŞ ŞİİRİ)
(Baştarafi 546. sayfada)

Mammu gücünü diriltmekte güçsüz oldu,
Ea kaslarını kırmakla ve tacını koparmakla
onu korkunç görkeminden ayırdı, o da acıdan haykırdı,
sonra zincirledi Apsu'yu ve ölüme koydu.
o Mammu'yu bağladı ve kafasına yavuzca vurdu,
Apsu'nun üstüne barınağını dikti,
Mammu'yu tuttu, zincirini de berkitti,
yağılarını zincirleyip, onları yenip,
o, Ea, yağısının üstünde yengisini kurunca
odasında yorgunluk çıkarmaya gelip
— o, ona Apsu dedi — orda adak yerlerini belirterek
gecesel odasını kurduğu bu yerde
karısı Damkina'yla görkem içre yaşadı.

Sonra yazgıların kutlu yerinde, talihler tapınağında
bir tanrı doğurtuldu bilgeler bilgesi, tanrıların bilgilisi,

Apsu'nun bağrından Marduk doğdu.
Doğurtan babası Ea,
doğuran da anası Damkina.
Ona tanrıçalar göğsü emzirildi,
yanında bir tanrıça bekledi, onu korkunç bir görkemle dolduran.
Boyu görklüceydi, bakışları kor gibi;
doğumu bir erkeğinki oldu: baştan doğdu o.
Ea, döl veren baba, onu gördü de
yüreği kıvandı, ışıdı, sevinçle doldu,
onu yetkin kıldı ve ona çift tanrısal öz verdi.
O, tanrılar üstünde çok çok ululandı, hepsini de geçti;
boyutları bilinmezlik içre ve görklüceydi,
usla kavranılmazdı, gözle sarsılması güç,
gözleri dört idi ve kulakları dört,
dudakları kımıldasa ateş kıvılcımlanırdı.
Onda dört kulak büyüdü,
eş sayıda gözleriyse gördü her şeyi.
Tanrılar arasında büyümekle boyu ulaşılmaz oldu,
üyeleri devce oldu.

Ne çocuk, ne çocuk,
güneş-çocuk, gökler güneşi!

(R. Labat· Le Poème Rabylonien de la Création, Maisonneuve, 1935)

babil pantheonu

Babil Pantheonu oldukça geniştir. Birçok arşivde tanrı adlarını kapsayan çok sayıda ve uzun listeler ele geçirilmiştir. Asurbanipal kütüphanesinde bulunmuş olan «büyük liste»de ise 2500'den fazla tanrı adı yer almaktadır. Ama şunu da belirtmeliyiz ki birçok durumda her ad, belli bir tanrı için kullanılmamıştır. Ayrıca listede tek bir tanrıya atfedilen birçok sıfat da (**Marduk**'un elli adı gibi) yer almaktaydı. Yine bu adlardan birçoğu Sümer tanrı adlarının Akad yada Babil dillerine çevrilmiş şekliydi. İşte bu sebepler yüzünden Asur-Babil Pantheonu son derece zengindir. Din adamları, bu tanrıları kendi aralarında bir hiyerarşi sırasına sokmuşlardır. Bu, tıpkı kral ile kralın çevresindekileri andıran bir sınıflandırmaya benzemektedir. Bu tanrıların en büyükleri **Anu, Enlil, Bel, Ea, Sin, Şamaş, Adad, İştar, Ninurta, Mergal**'dir. Bunları, küçük tanrılar, başka bir deyişle yöresel, herkes tarafından tanınmayan ve tapılmayan tanrılar izler. Ondan sonra da şeytanlar, yarıtanrılar ve tanrılaştırılmış kahramanlar gelmektedir.

tanrı şekilleri

Asur-babil din adamları öteki antik halklar gibi, sayıları çok fazla olan tanrılarını üçlü (trinité) tanrı topluluklarında birleştirmişlerdir. Bu üçlemelerden en ünlüsü belli bir dönemden sonra, Asur-Babil pantheonunun en üst noktasına yerleştirilen **Anu-Enlil-Ea** üçlemesidir. Bu üçlemeyi meydana getiren figürler gökyüzü, yeryüzü ve okyanustur. **Anu** gökyüzüne hükmeder. **Enlil**, yeryüzünü yönetir, **Ea** ise sulara ve yeraltı dünyasına hakimdir. Buna benzer ikinci bir üçleme de Ay tanrısı **Sin**, Güneş tanrısı **Şamaş** ve Venüs tanrıçası **İştar**'dan oluşmuştur. Çok parlak bir gezegen olan Venüs sabah yıldızı olarak savaşlara, gece yıldızı olarak da aşka hükmeder.

Daha önce Samîlerin, tanrılarını Sümer tanrılarına benzetmek için ne kadar çaba gösterdiklerini gördük. Bu eğilim, birçok tanrıyı birleştiren yeni yeni tanrıların ortaya çıkmasına yol açtı. Bunun en

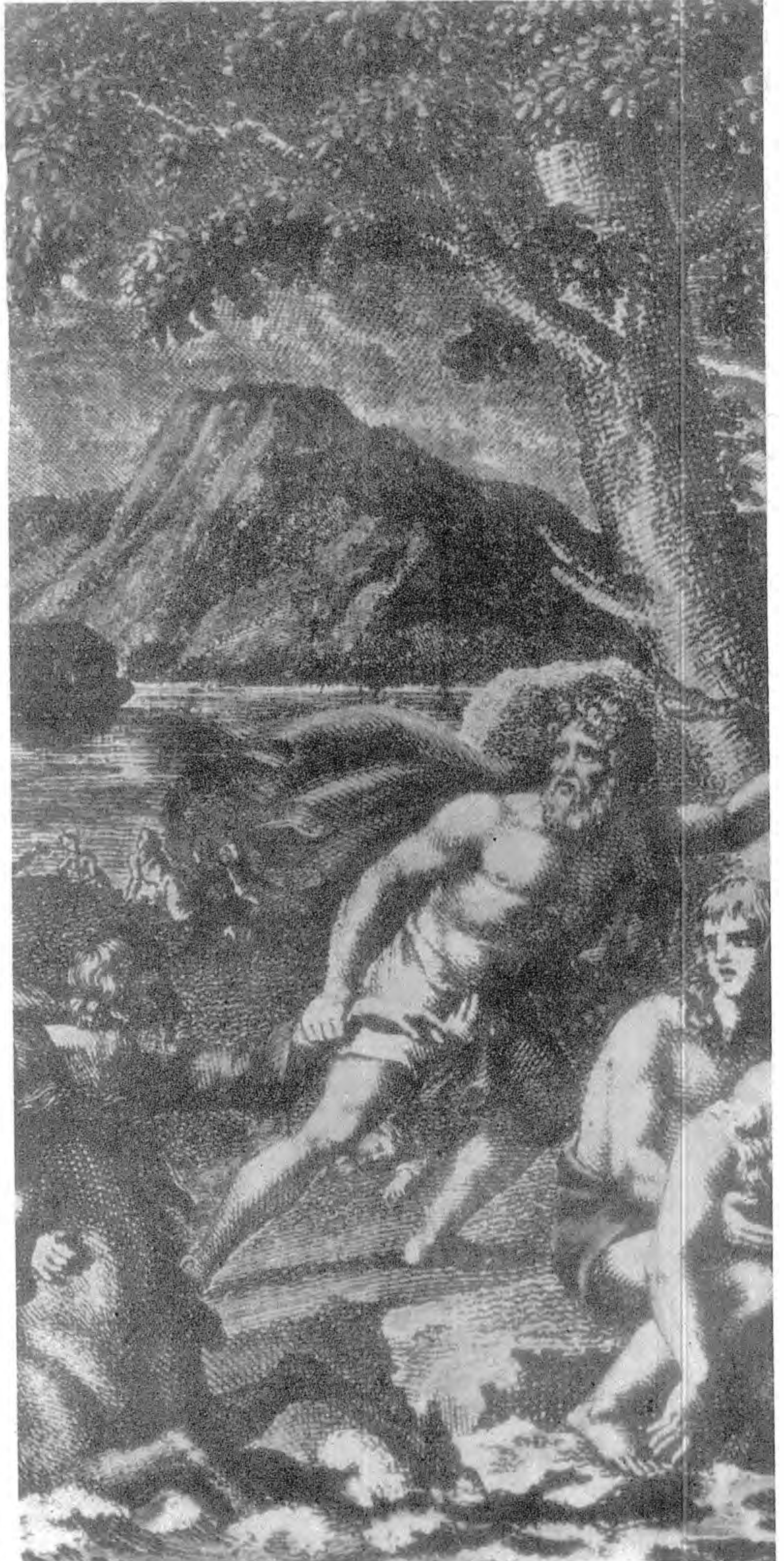
belirgin örneği **İştar**'dır. **İştar**, daha sonraki dönemlerde, öteki bütün tanrıçaları kişiliğinde toplamıştır. Bu eğilimin temelinde yalnızca dinsel değil, siyasal nedenler de aranmalıdır. Bütün Mezopotamya yöresi, Babillilerin egemenliği altına girip de tek bir imparatorluk kurulunca Hammurabi yasaları, dinin de yeni siyasal örgütlemeye uymasını istemiştir. İmparatorluğa bağlı din adamları Babil'in ulusal tanrısı **Marduk**'a bütün öteki tanrıların yetkilerini yüklemişlerdir. Daha sonra Asurlu bilgeler de, bu siyasal gerçeklerle ulusal tanrıları **Assur**'u, pantheonun başına yerleştirmeye kalkmışlardır. Bunlar, din birliğini sağlama doğrultusunda başarısız girişimlerdir. **Marduk** ve **Assur**, öteki tanrıların kişiliklerini silememişlerdir.

Asurların ve Babillilerin «tanrı» anlayışında, iki özellik göze çarpmaktadır: Bunlardan birincisi tanrıların «kişileştirilmesi», ötekisiyse tanrıların çok «nüfuslu olmaları ve evreni mutlak bir biçimde hakimiyetleri altında tutmalarıdır. Tanrı (batı Samî dilinde **baal**, Akad dilinde **belu**) insanların ve eşyaların sahibidir.

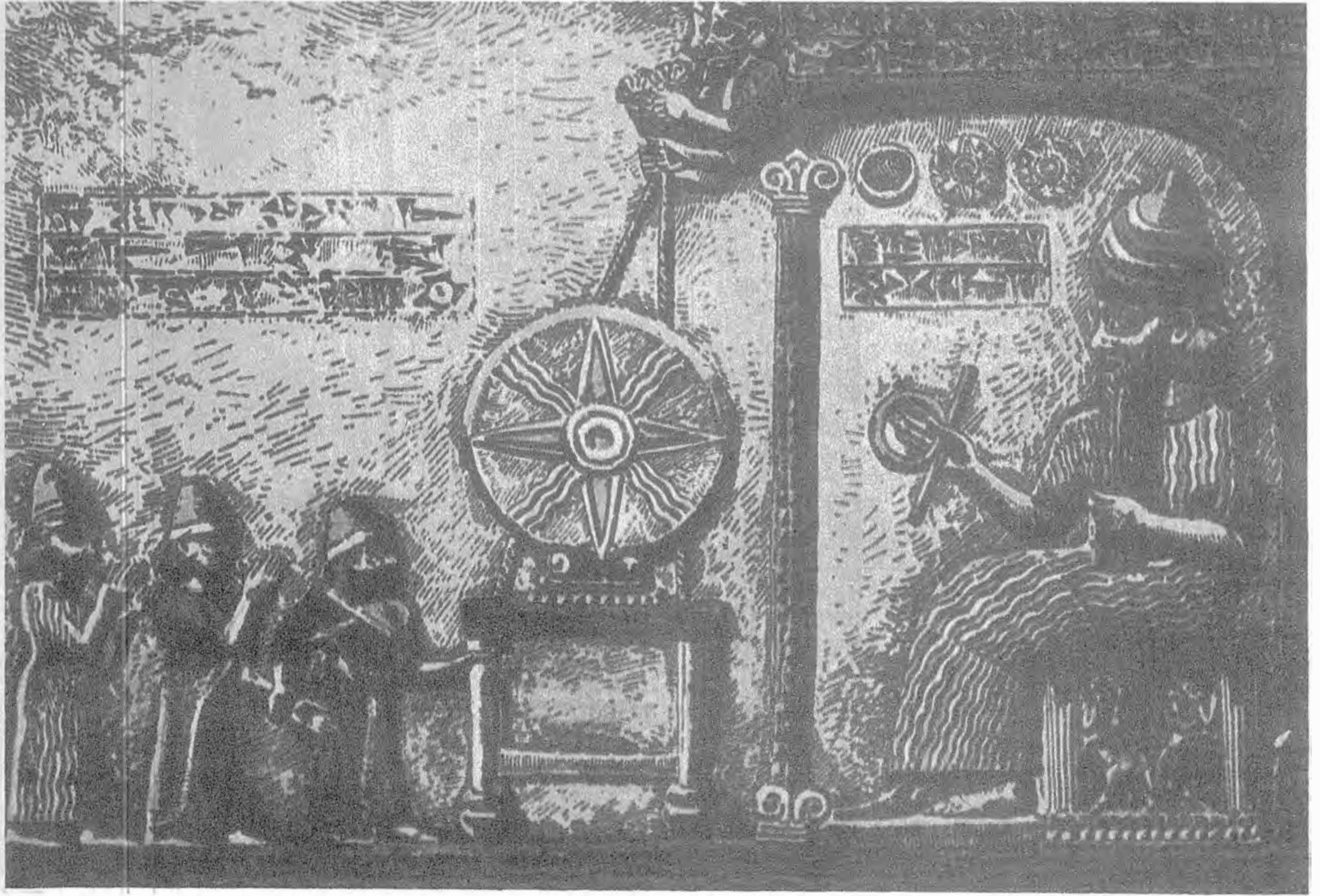
Asur ve Babillilerde tanrılara insan görünüşleri verme eğilimi, bazen tanrıları hayvan biçiminde tasvir etme eğilimine dönüşmüştür. İnsan biçiminde düşünülen tanrıları, insanlardan büyük oluşları, yetkinlikleri, yücelikleri, ağırbaşlılıkları ve çevrelerine yaydıkları **Melammu** adı verilen tanrılara özgü büyük parıltı ile insanlardan ayrılırlardı. Tanrılar yüceydiler, yetkindiler; insanların yapamadıklarını yapar, herşeyi bilir, gizli olan ve insanoğlunun gözünden kaçan herşeyi görür, bir bakışta gökyüzü ve yeryüzünün sırlarını görüp geleceği haber verirlerdi.

Bedenleri insana benzeyen tanrılar, insanlar gibi giyinir, süslenir, uyur ve yemek yerlerdi. Eski Mezopotamya halkı, daha sonra, antropomorfizmi (insanbiçimcilik) son derece ileri götürerek tanrılara da insanlarınki gibi birtakım kusurlar yüklemekten kaçınmadılar. Aslında iyi yürekli ve merhametli olan tanrılar, bazen öfkelenir, tutkularına kapılır, kibirlenir, iki yüzlülük yaparak dalavereye bile baş vururlardı.

Asur ve Babillilerin, başlangıçta, tanrıları insan biçiminde tasvir ettikleri ve onları ölümlülerden ayıracak hiçbir işaretle süslemedikleri, ama giderek bundan vazgeçe-

Babil tanrısı Enlil'in insanları yok edişi.

Güneş tanrısı Samas ve ona tapanlar.

rek tanrı tasvirlerine (insanlardan ayırdedebilmek için) bir taç yada benzeri bir süs ekledikleri sanılmaktadır.

Çeşitli resimlerde, taştan yontularda, duvar süslemelerinde, hattâ insan heykellerinde ve genellikle üzerlerinde kabartma tanrı tasvirleri bulunan mühürlerde tanrılar, ya oturmuş yada ayakta, onlara tapan ölümlüleri kutsarken veya onlardan çeşitli armağanlar alırken tasvir edilmiştir. Tanrıların giysileri ya o zamanın yada ilk tanrı tasvirinin yapıldığı dönemdeki giyiniş tarzını yansıtmaktadır. Sargon krallarının hüküm sürdürdüğü devirlerde tanrılara, Asur krallarının elbiselerine benzer giysiler giydirilmiştir. Yine bazı dönemlerde tanrıların başına, tepesine kuş tüyünden bir şerit bulunan silindir biçiminde bir taç konmuştur. Ellerinde tanrısal gücün simgesi olan bir âsâ yada bir halka veya uzun bir sırık taşırlar. Kimi tasvirlerde de tanrıların elinde mızrak, pala, balta, yay, yada topuz gibi silahlar görülür. Bu silahları tanrılar ya birbirleriyle savaşırken, yada vahşi hayvanlara karşı kullanırlardı. Daha sonraları tanrı tasvirinin yanında, tanrının öldürdüğü yada kendisine sunulan hayvanın tasviri de görülmeğe başladı. Bir tanrı ne kadar değişik biçimde tasvir edilmişse o kadar özelliği var demekti. Sözgelimi **İştar**, ekinleri filizlendiren tanrıça olarak tasvir edildiğinde yanında mutlaka bir yılan bulunurdu. Yeryüzü, savaş tanrıçası olarak yanında aslan bulunan silahlı bir kadın biçiminde tasvir edilmiş, Gökyüzü aşk tanrıçası olarak çevresi güvencinlerle kuşatılmış bir kadın olarak canlandırılmıştı.

Tanrılar da insanlar gibi «evlerde» yada «saraylarda» otururlardı. Onların yeri, genellikle gökyüzüydü. Ama yeraltında, Cehennem'de oturan Cehennem tanrıları da vardı. Deniz tanrıları ise Okyanusların derinliklerinde yaşardı. Bütün bu tanrılar canları isterse oturdukları yerlerden ayrılır, dilediklerinde geri dönebilirlerdi. Yeryüzüne inen tanrılar, kendilerine ayrılmış tapınaklara giderlerdi. İşte o zaman bu tapınaklarda bulunan heykelleri, cansız suretler olmaktan kurtularak somut birer kişilik kazanırlardı.

Kendi tapınağına inen bir tanrı çevresi, karısı ve çocuklarıyla çevrili bir hükümdara benzerdi. Bu hükümdarın çevresinde aile fertlerinden başka, hizmetçiler de bulunurdu. Bu hizmetçiler, hem öteki tanrılar, hem din adamları arasından seçilirdi. Ayrıca en sevdikleri hayvanları da yanlarında alıkoyuyorlardı. Tapınağa inen tanrıya yemekler sunulur, geziye çıkacağı sırada yanına kumanya bırakılırdı. Hükümdar gibi, tanrı da kendisine bağlı olanları huzuruna çağırır, onların dertlerini dinler, onlarla kimi zaman yumuşak ve tatlı bir dille konuşur, kimi zaman da sert ve kızgın sözlerle bakardı. Müminler de, tanrının niyetini anlayabilmek için onun yüzünü dikkatle incelerler, ellerini tutar, giysilerinin eteklerini öperlerdi.

Antropomorfizmin (insanbiçimcilik in) yanısıra, tanrıları sembollerle tasvir etme eğilimi de belirmeğe başladı. Asur ve Babilliler tanrıları insan figürleri içine sıkıştırmakla, onlara sonsuzluk bağışlamanın imkânsızlığını düşünmüş olmalılar ki, giderek tanrıları tasvir etmede bir takım sembollerden yararlanmağa başladılar. Asur ve Ba-

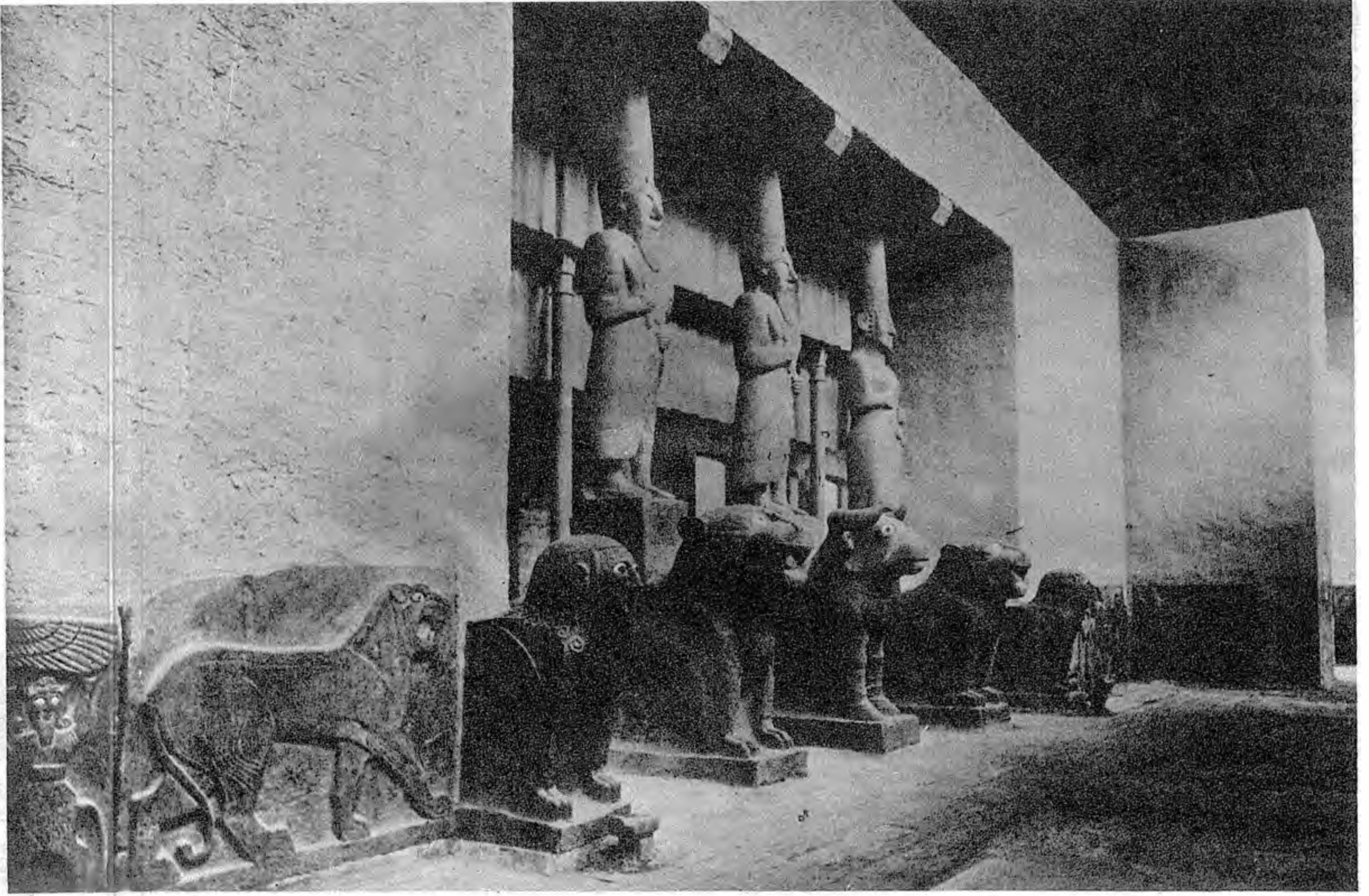

Saint-Elme Gautier'nin Louvre Müzesindeki iki kabartması: Tanrıya (soldaki) hediye sunan iki kişi.

billiler tanrıları canlandırırken artık insan suretleri yerıne, tanrı ile açık veya gizli bir ilişkisi olan eşya biçimlerini kullanıyorlardı. Sözgelimi, tanrı **Anu** hiç insan biçiminde canlandırılmamıştı. Sembolü, bir taht ve yıldızlarla süslenmiş bir taçtı. Boğa boynuzları kuvvetin, gururun, mutlak iktidarın simgesiydi. Bir tanrıya ait boğa boynuzları ne kadar çoksa o tanrı o kadar güçlü sayılırdı. Başlangıçta boynuzları hilâl biçimine benzediği için boğa, Ay-tanrı **Sin**'in simgesi olarak kabul edilmişti, ama daha sonraları boynuz, öteki tanrıların da sembolü haline geldi ve tanrı heykellerinin başına sahici boğa boynuzları konmağa başlandı. **Enlil,** sembolik olarak lobut, âsâ ve iki aslanla temsil edilirdi. Su ve Okyanus tanrısı **Ea** ise, koç başlı ve balık kuyruklu bir âsâ şeklinde canlandırılmıştı. Savaş tanrısı **Marduk**'un bir kaideye çivilenmiş mızrağı vardı. **Sin** hilâl ile, **Şamas** ise bir güneş kursu ile temsil edilirdi. **İştar**'ın sembolü **iki** yılanın sarıldığı değneğin ucunda duran bir yıldızdı. Fırtına tanrısı Adad'ın simgesi yıldırım, **Ateş** tanrısı **Nusku**'nun simgesi ise **bir**

Asur kralları aynı zamanda falcı olan din adamlarını yanlarından ayırmazlardı.

Üç Hitit tanrısı: Güneş tanrısı, Tesup ve Hepet (Berlin Müzesi).

YEDİLER

Yedilerdir onlar, yediler,
deniz diplerinde onlar yediler,
gökte emir kulu onlar, yediler.
Deniz diplerinde, gök konutlarında
büyüyüp güçlendiler.
Onlar ne dişi ne erkek,
bora getirendir onlar,
ne evlendikleri var ne doğurdukları,
ne acıma bilirler ne bağışlama,
ne yalvarmayı duyarlar ne yakarmayı,
dağlarda büyümüş atlardır onlar,
düşmanıdır onlar Ea'nın,
onlar tanrıların guzalu'su,
yolu bozmak için sokakları tutarlar,
kötüdür onlar, kötü!
Yediler onlar, yedi kez yedi.
Gök adına olmaz olsunlar,
yer adına olmaz olsunlar!

(Trésor de la Poésie Universelle, Gallimard, 1958)

lambaydı.

Bütün bu sembollerin yanısıra Asurlular ve Babilliler, tanrıların tasvirinde matematik ve astronomiden yararlanmışlardır. Babilliler bilimsel alanda elde ettikleri bilgileri din alanında kullanmışlar ve her tanrıya bir numara vermişlerdi. Bunun nedeni, tanrıların «tanrısallık»larını ve onlarla ölümlüler arasındaki mesafeyi daha da belirgin kılmaktı. Sayılar, kesin şeyler belirtmediği için tanrısal sonsuzluk ve uçsuz bucaksızlığın anlamını verebiliyordu. Bulunan bir tablet üzerinde, birçok tanrı adının yazılı olduğu ve her birinin karşısına da kendisini temsil edecek sayının yer aldığı görülmüştür. **Anu**'nun numarası **Diş**'ti (60). 60 en üstün rakamdı, çünkü Mezopotamya sayı sisteminin en üstün rakamıydı. **Enlil** 50, **Ea** 40 ile belirtilirdi ve kendisine **Şanabi** (üçte iki) denirdi; çünkü 40 rakamı tanrılar tanrısı **Anu**'ya mal edilen en yüksek ve en kutsal sayı olarak kabul edilen 60 rakamının üçte ikisine eşitti. **Sin** bir ayın günlerinin sayısı olan 30 ile, **Şamaş** 20 ile, **İştar** 15, **Adad** 6 ile gösterildi. Demek ki, rakamlar büyüdükçe tanrının önemi de artıyordu.

Ur-Nina soyunu konu alan alçak kabartma.

I. Babil sülâlesi zamanında ise tanrısal yüceliği belirtmek için yıldızlardan yararlanıldı. İnsan biçiminde tasarlandıklarında tanrı tasvirlerinin yanına onun özelliğini belirten bir yıldızın konulduğunu biliyoruz. Bu, zamanla daha da yerleşmiş ve her tanrı tasvirinin yanına belli bir yıldız yada burç resmi yapmak âdet olmuştur.

üçlü tanrı toplulukları

Yaradılış destanına göre dünyanın kökeni **Anu**'nun şahsında ilk tanrısal kişiliği belirtir. Bu, **Anşar**'ın **Kişar**'dan, başka bir deyişle gökyüzü dünyasının yeryüzü dünyasından ayrıldığı sırada ortaya çıkmış ve kendini kabul ettirmiştir. Demek ki, **Anu**, mutlak anlamda ilk tanrıdır. O gökyüzüdür, bütün tanrıların en yücesidir; bu yüzden ona «tanrılar babası» **(abû-ilâni)** ve **«tanrılar kralı»** denir. Anu'dan da «Anu'nun onuru» adıyla, tanrısal öz anlamında **anutu** sözcüğü türetilmiştir. Pantheondaki bütün öteki tanrılarda somut doğa olgularının simgesini bulmak mümkündür. Oysa **Anu**'nun soyut bir özelliği vardı; o hareketsiz ve anlaşılması imkânsız bir tanrıydı. **Anu**, **Enlil** ve **Ea** ile birlikte, kozmik üçlemeyi meydana getirir. Gökyüzü **(Anu)**, Su **(Ea)** üzerinde yüzen Toprağı **(Enlil)** örter. **Anu**, gökkubbenin tepesindeki bir tahtta oturur; önünde iki çeşit taç, iki çeşit de âsâ vardır. Gökleri, yerleri hep bunlarla yönetir. Gökyüzündeki yıldızlar onun silahlarıdır ve kötüleri yoketmek amacıyle yaratılmışlardır.

Anu'nun öteki tanrılara olan üstünlüğü, bazı durumlarda onlara karşı gösterdiği konukseverlikten anlaşılabilir: sözgelimi tanrılar, çok sevinçli yada çok üzgün olduklarında, **Anu**'nun göklerinde biraraya gelirler.

Anu tam bir hükümdardır, monarşik otoriteyi simgeler krallar güçlerini doğrudan doğruya ondan alırlar. Bu nedenle hükümdarlar özellikle **Anu**'ya tapınırlar. **Anu**, evrensel bir hükümdar olduğu için, savaşçı bir tanrıdır. Kimi kez ona «baba» da denir; ama kendisine bağlı olanlarla hiçbir ilişkisi yoktur. Gerçekte Gökyüzü sözgelimi toprağı ısıtan güneşten, yada yeryüzüne bolluk getiren yağmurdan daha az somuttur, daha uzak ve daha durgundur. **Anu**'nun bayramı, yeni yılın başlangıcı ile dünyanın yaradılışının kutlandığı güne rastlar. Ama daha sonraları, yeni yılda, **Marduk** onuruna şenlikler yapılmağa başlanmıştır. **Marduk**, hareketli ve yaratıcı güce sahip bir tanrıdır; dünyayı deniz canavarı **Tiamat'ın** bedeninden yaratmıştır. Fırtınalı ve toprağa bolluk getiren yağmurlu günlerde **Enlil**, onun yerini alır.

Anu'nun karısı olan **Antu**'ya gelince, o yeryüzüyle özdeşleştirilmiştir. Kimi kez. **Antu**'ya **Ki** de de-

Kral Sargon kutsal ağaç önünde.

GÖK TANRISI ENLİL'E

Enlil, Ata-Sümer, dön geri,
işte kentin, bak!
Kara başlar çobanı, dön,
işte kentin, bak!
Sungular evine dön,
işte kentin, bak!
Büyük sungu alanına dön,
işte kentin, bak!
Ur temellerinin tuğlasına dön,
işte kentin, bak!
Larsa temellerinin tuğlasına dön,
izte kentin, bak!
Çok gecikir misin
genişleyen kentine?
Yitirdiğin kadına
acır mısın birgün?
Buğday dağıttığın kente,
bu kente,
susamışın suya kanıp
artık içmeyeceği,
genç kocaya kadının
kocam! diyebildiği,
küçük çocuğa kadının
yavrum! diyebildiği,
genç kızın ağabeyim!
diyebildiği kente,
loğusa annenin
oğlum! diyebildiği
çocuğun
babam! diyebildiği kente,
sokaklarında herkesin
gönençle koşuştuğu,
güçsüzün ölüp gittiği,
güçlünün ölüp gittiği,
köpeklerin av avladığı,
tören sofralarında
yeller esen kente!

(Trésor de la Poésie Universelle,
Gallimard, 1958)

nilmektedir. **Anu** ile **Antu** çifti, Yunan mitolojisindeki **Uranos** ve **Gaia** çiftine benzetilmektedir. **Anu**'ya şehirde taparlardı. Efsaneye göre kral Gılgamış tarafından kurulan Uruk şehrinde çok ünlü bir tapınak vardı. **«Anu'nun evi»** anlamındaki **Eanna** tapınağında halk her gün, **Anu**'ya tapınır ve ona büyük adaklar sunardı. Kızı **İştar**'a da saygı gösterilirdi. **İştar**'a gösterilen saygı kimi zaman babasınkine yaklaşırdı. Tanrı, bir gövde üzerinde oturulmuş iki tane taçla temsil edilirdi. Taçlardan biri Sümer, öteki de Akad krallıklarının sembolüydü. Bu bize, Mısır tanrılarının, Yukarı ve Aşağı Mısır krallıklarını simgeleyen çifte işaretini anımsatmaktadır.

Yengeç ve oğlak dönenceleriyle sınırlanan gökyüzü krallığı Asurlu ve Babilli astronomlar tarafından üçe bölünerek Ekvator bölgesi **Anu**'ya, bunun kuzeyi **Enlil**'e, güneyi ise **Ea**'ya ayrılmıştır.

Anu'nun yanısıra özellikle **Enlil**'e tapılırdı. **Enlil**, daha önce de belirttiğimiz gibi, Toprak tanrısıydı. Yılın ilk iki ayı (mart-nisan) bu iki tanrıya adanmıştı. Özellikle Babil kozmik üçlemesinin ikinci tanrısı olan **Enlil'e Anu'**dan daha çok önem verilirdi. **Enlil** adı Sümer dilinde, «rüzgâr ve fırtınaların efendisi» anlamına gelmekteydi. Bu nedenle, **Enlil**'in sert ve güçlü bir yaradılışı vardı: **Enlil**, her yeri yıkan fırtınaydı; evrensel tufanın çıkmasına sebep olmuştu. Bundan dolayı da **Enlil** hem toprak, hem de fırtına tanrısı olmuştur. **Enlil**, **bel**'di, evrenin efendisiydi.

Enlil, Ea ile birlikte «kader»i belirtirdi. Yasalara uyulmasını sağlar, suçluları kuşlar gibi büyük ağı içine hapsederek cezalandırırdı.

Hiçbir Babil efsanesinde **Enlil**'den iyiliksever bir tanrı olarak sözedilmez. Öfkelenince ortalığı karıştırır, büyük zararlara yol açardı. **Enlil**'in yasaları «**Kader tableti**»ne yazılmıştı. Bu tableti **Zu** adlı bir kuş çaldı; çok sonra da **Marduk**'un eline geçti. İnsanın kaderini belirle-

mekle kalmayan **Enlil**, yasalarına uyulup uyulmadığını denetlemek için inceleme yapar, bu yasalara karşı gelenler çıkmışsa onları elindeki **ububu** (tufan) adlı silahıyla cezalandırırdı. **Enlil** savaşa katıldığında, yanına oğullarını alırdı. Büyük oğlu **Ninurta** savaş ve av tanrısıydı, küçük oğlu **Ningirsu**'ya ise «**Enlil**'in güçlü savaşçısı» ünvanı verilmişti.

Kozmik üçlemenin üçüncü tanrısı ise **Ea** idi. Bu tanrıya, başlangıçta, **Enki** denirdi. **Ea**, su ve okyanus tanrısıydı. Babil teorilerine göre Toprak, **Ea**'nın üzerinde yüzerdi. Asur ve Babilliler toprağın altında büyük ve geniş bir tatlı su örtüsünün uzandığını düşünürlerdi. Bütün nehir ve göller bu yeraltı suyu ile beslenirdi. Okyanus ufkun ötesindeydi ve toprağın sınırlarını belirlerdi. **Yaradılış Destanı**'nda, **Ea**'nın büyük bir savaşa katıldığı ve bu savaştan zaferle çıktıktan sonra su tanrısı olduğu yazılıdır. Başlangıçta tatlı suları simgeleyen erkek **Apsu** ile tuzlu suları (Okyanusları) simgeleyen dişi **Tiamat** arasında bir fark yoktu. Ea, sihirli güçleriyle **Apsu**'yu uyuttu, bütün kaslarını mahvetti, tacını başından çıkarıp aldı, sonra da onu zincire vurarak öldürdü. Bütün bunlardan sonra **Apsu**'nun yerini aldı ve orada kalabalık ailesiyle birlikte oturmağa başladı.

Su, herşeye hayat veren ve yine bütün herşeyin bir gün kendisine döneceği bir töz'dür. Dünya yaratılmadan önce de su vardı; tufan çıkınca su herşeyi mahvetti, sonra da bütün varlıkların temel unsurlarından biri oldu. Suya batan dünya, yıkımın simgesidir. Çünkü herşeyin büyük bir okyanusun derinliklerine batacağı anlamına gelmekte, insan için de ölümü simgelemektedir. Ama her biçimi eriten su, arıtmaya, yeniden türetmeye ve canlandırmaya da yönelmiştir. Suya batırılmış olan herşey, sembolik olarak «ölür», sudan çıktığında ise yeniden hayata başlayacak bir çocuk gibidir.

Su, ruhu günahlardan arındıracak, günahkâr ve kötü ruhlu şeytanları altedecek, hastalıkları iyileştirecek güçtedir. Tanrılara sunulduğu, ayrıca âyinler sırasında kullanıldığı için, dinsel törenlerde su bulundurulması zorunluydu.

Eridu'daki esrarengiz bir tapınakta kutsal bir ağaç olan **kiş-kanu** bulunuyordu. Büyü yapılırken bu kutsal ağaçtan yararlanıldı. Tanrı **Ea**'ya balık adaklar sunulurdu. Tanrı **Ea**, su gibi temizdi, elleri ağzı akpaktı. Son derece akıllı ve bilge bir tanrıydı, bu yüzden de ona **bel nimeki** (bilgeliğin efendisi) denmekteydi. **Ea**, bilgelik tanrısı olduğu için sanat ve zanaatların ve daha çok akla ve ustalığa dayanan uğraşıların koruyucusuydu. İnsan neslinin yaratıcısı olan **Ea**, insanların üstüne titrerdi.

Bir Kalde tanrısı.

Tufan Efsanesi'nde **Ea**'nın çok önemli payı vardır; insanlardan hoşnut kalmayan bazı tanrılar, onları yoketmeyi kararlaştırırlar. Tanrı **Ea**, sevdiği bir insan olan **Ut-Napiştim**'in rüyasına girer, ona bir gemi yapmasını emreder. Ut-Napiştim gemiyi yapar; icine ailesini, işçilerini, davarlarını, kırlardaki hayvanları, tohumlarını yerleştirir. Tufan başlar, bütün insanlar boğulur. Tanrılar bu durumdan pişmanlık duyarlar. Tufan, bütün şiddetiyle yedi gün sürer. Ut-Napiştim bir güvercin salıverir, kuş geri gelir; bir kırlangıç salıverir, o da geri gelir; sonra bir karga salıverir, o geri gelmez. Bunun üzerine gemisini durdurur, geminin karaya oturduğu dağın doruğunda bir kurban keser.

Tufan düzenlemiş olan tanrı **Enlil**, Ut-Napiştim'e gemi yaptırarak insan ve hayvan soyunun yokolmasını önlediği için Ea'ya kızmıştır; ama sonra yatışır ve Ut-Napiştim'le karısına ölmezlik bağışlar

Babil kralı Melisipak II kızını tanrıça Nana'nın koruyuculuğuna teslim ediyor

Görülüyor ki Babil mitolojisinde Ut-Napiştim, bir tür «Nuh» peygamberdir.

Enlil gibi Ea'nın da bir karısı vardı; asıl adı, **Damkina**'ydı ama, ona «toprağın hanımefendisi» anlamında **Ninki** denirdi; Ea ile Damkina'nın birleşmesinden **Marduk** doğmuştu. Öteki çocukları ise bitki tanrısı **Tamuz**; pınar ve düşler tanrıçası **Nina** idi.

Tanrı Ea'nın çok tasviri yoktur. En çok bilinen sureti, bir deniz canavarının sırtındaki bir taht, yada tabure üzerine oturmuş tasviridir; sembolü ise bir keçi-balıktır. Bu garip yaratığın bedeninin üst kısmı keçi, alt kısmı ise balık kuyruğu biçimindeydi. Ea'ya **Ayar** (nisan-mayıs) ayı ayrılmıştı. En büyük Ea tapınağı, eski Eridu şehrindeydi.

Ay tanrısı **Sin**'dir. Ondan sonra Güneş ile Venüs gelir. Güneşle Venüs Ay'ın çocukları kabul edilirdi. Tanrının Sümer dilindeki adı «Işık, parlak, aydınlık» anlamına gelen **Nannar**'dı. Asur ve Babilliler Sin'in parladığını, büyüdüğünü, küçüldüğünü ve kendi kendini yarattığını söylerlerdi.

İnsanoğlu da ay gibi doğduğu ve değişik evreler geçirdikten sonra öldüğü için, bu benzerlik eski Mezopotamya halkına, bir hüzün ve umut kaynağı olmuştu. Tarım ve bereket tanrısı olan **Sin,** durmadan yenilenen yaşamın simgesi sayılmış bu yüzden de yılan, spiral ve yıldırımla temsil edilmişti. **Sin**'in kutsal sayısı 30'du. Bu, Babilliler için, aynı zamanda bir aydaki gün sayısıydı.

Kutsal Babil takvimi, gerçekte bir ay takvimiydi, ve ayın çeşitli evreleri, **Sin**'e tapanlara göre, dinsel açıdan büyük önem taşımaktaydı. Ayın ilk günü (yeni ışığın günü) bayram günüydü; ayın yedinci günü «kötü gün» idi; ayın on beşinci günü dolunay bayramı yapılırdı; yirminci günü (muhteşem gün) Sin'in günüydü; yirmi sekizinci gün «yok olmuş» yada «kötü gün» olarak kabul edilirdi. Çünkü bu ve ertesi günlerde tanrı **Sin** cehenneme iner, yer altı sularında dolaşırdı. Otuzuncu gün (30, **Sin**'in kutsal sayısı olduğu için) bayram günüydü.

Şamaş'ın (Güneş) ikiz kardeşi olan **İştar, Sin**'in (Ay) kızıydı ve asıl önemini Hammurabi döneminde kazanmıştı. O dönemlerde **İştar** adı, tanrıça anlamına geliyordu. Asurlularca savaş tanrıçası olarak kabul edilen İştar'a, Uruk'da Aşk tanrıçası olarak tapılırdı. Uruk'daki tapınma sırasında İştar adına yapılan törenler açık saçık törenlerdi. Asurlular **İştar**'ı, ulusal tanrı Asur'dan sonra gelen ikinci büyük tanrı sayarlardı. Uruk'da ise, ona Gök tanrısı **Anu**'nun yanında yer verilirdi.

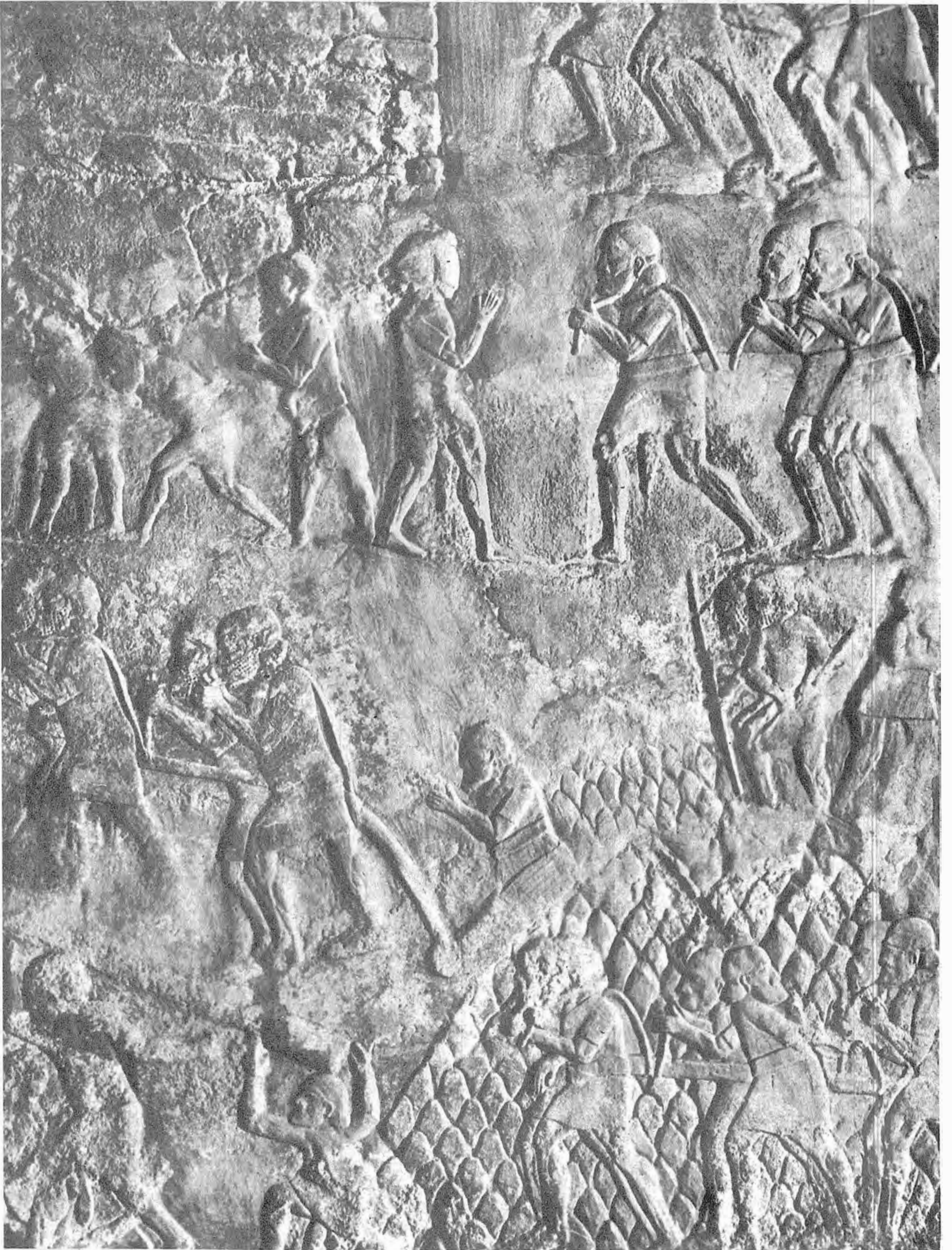
Özellikle, Gılgamış Destanı'nda büyük bir yer tutan **İştar,** ayrıca birçok Babil efsanesinde de yer almıştır.

Gılgamış Destanı'nda tanrıça **İştar**, krala âşık olur; ama **Gılgamış** onun, bütün sevgililerini öldürdüğünü bildiğinden, yüz vermez. Buna öfkelenen **İştar,** kralın üzerine azgın bir boğayı saldırtır; kral, arkadaşı **Engidu**'nun yardımıyla boğayı alteder. **Engidu,** kıllarla kaplı, bilge bir yaratıktır. İştar, Engidu'yu lanetler, o da ölür. Cüzzama tutulan Gılgamış, ölmekten korkar, Cennetlikler Adası'na, atası Ut-Napiştim'e akıl danışmaya gider. Atası, **Gılgamış**'ın cüzzamını iyileştirir, ona gençliği geri getiren bir bitki salık verir. Gılgamış, bunu ele geçirir; ama bir yılan bitkiyi yer.

Asur Kralı I. Sargon (yada Şarrukin) ile ilgili bir başka efsane daha vardır ki, burada da **İştar**'ın adı geçer. Kralın babası meçhuldür, bir sepete konup Fırat'a salıverilmiş, bir köylü onu kurtarmıştır. **İştar** onu görüp aşık olur, krallığa yükseltilir (Samuel Reinach'ın belirttiği gibi bu efsanenin konusu da Musa ve Romulus'la ilgili efsanelerin konularının eşidir).

Kutsal Kitap'ta adı **«Sayda'lı tanrıça»** olarak geçen **İştar**, genellikle doğurkanlık simgesi, Analık ve Bereket tanrıçası olarak kabul edilmekteydi. Finike'de ve özellikle de Sayda'da İştar'ın **Eşman** ile birlikte önemli bir yeri vardı.

İştar, bir savaş tanrısı olarak tasvir edildiğinde, şatafatlı giysilerle bezenmiş olarak görülür. Genellikle, ya bir tahtta oturmuştur yada ayaktadır. Elinde ise bir halka

Tapınağın taşlarını ve heykellerini taşıyan işçiler (Paris, Louvre Müzesi).

GÜNEŞ TANRISI ŞAMAŞ'A

Sen ulu dağlardan çıkınca, Şamaş,
görününce ulu dağlardan,
kaynakların bulunduğu dağlardan gelip,
insan yazgılarının belirlendiği,
yerle göğün birleştiği Dulazag'dan çıkınca sen,
göğün dibinden çıkınca sen,
hak elde etmek için ilerler senin önünde büyük tanrılar,
Anunnakıler ilerler bilgelikli söz etmek için,
ve insanlar ve uluslar hep birlikte sana bağlar umutlarını,
kendi kendine yürüyen hayvanlar, dört ayaklılar,
gözlerini çevirirler senin ulu ışığına doğru.

Sen ancak kendinden öğüt alan ulusun, bilgesin ey Şamaş,
bir ulu buyurgansın ey Şamaş, bir yerle gök yangıcı.
Herkes içinde olanı sana söyler.

Bütün yaratıkları kışkıvrak saran fırtına
hemen yakalar kötüyü,
yüceltir haklıyı, doğruyu.

Kendi içlerini bilmeden ilenmeler savuran,
kendi içlerini görmeden birbirlerine yaklaşan
yıkıcıyla adam öldürücünün hayatı
ve namtaru'nun yakaladığı kimsenin
ve ashakku'nun kaptığı kimsenin
ve üzerine kötü utukku'nun atıldığı kimsenin
ve yavuz alu'nun kendi yanında alakoyduğu kimsenin
ve acımaz atimmu'nun geceleyin dövdüğü kimsenin
ve koca gallu'nun yok ettiği kimsenin
ve kötü bir tanrının bütün gücü kendisinden geri aldığı kimsenin
ve gögsünün kıllı yerlerini yavuz rabisu'nun yolduğu kimsenin
ve babartu'nun güçten ettiği kimsenin
ve labaru'nun yere çaldığı kimsenin
ve ahhazu'nun paraladığı kimsenin
ve ardat-lili'nin baktığı kimsenin
ve ardat-lili'nin yere çaldığı
ve üzerine kötü bir damga vurulacak kimsenin
ve sürgün edilmenin yaraladığı kimsenin
ve yavuz bir ağızın lânet okuduğu kimsenin
ve kötü bir dilin sövdüğü kimsenin
ve kötü bir gözün öfkeyle baktığı kimsenin
ve büyünün yaktığı kimsenin
ve büyüleyenin mahvettiği kimsenin hayatı
ey Şamaş
senin, yalnız senin ellerindedir,
ve sen bütün dillere kılavuzluk eden, egemen olan
tek varlıksın, ey Şamaş!

(La Prière, Seghers, 1958)

ve ucunda iki yılan sarılı bir âsâ tutmaktadır, omuzunda da silahları vardır. Asurlular onu tasvir ederken eline bir yay ve bir kılıç vermişler ve yedi aslanın çektiği bir arabaya oturtmuşlardır.

Aşk ve Doğurganlık tanrıçası olarak ise **İştar** çocuğunu emziren bir ana olarak tasvir edilmişti. Simgesi, genellikle altı yada sekiz ışınlı Venüs yıldızıydı; kimi zaman da bir yıldız kursu ile temsil edilirdi. **İştar'ı** simgeleyen hayvanlar, güvercin ile aslandı.

Doğa'nın öfkeleri, öbür dünya, Ateş ve Cehennemler tanrısı olan **Nergal'**in adı ise, Sümercede **«Büyük Şehrin Beyi»** anlamına gelmektedir. Eski bir veba yada salgın hastalıklar tanrısı olan **İrra** ile özdeşleştirildiği sanılır. **Nergal,** krallığının nüfuzunu arttırmak isteyen korkunç bir tanrıdır. Özellikle, yeraltı ülkesinde yaşar; hem oranın hükümdarı, hem de dev, cin vb. gibi varlıkların ilâhıdır.

Nergal «dönüşü olmayan» ülkeyi zorla ele geçirerek Cehennem ve Ölüm tanrısı oldu. Ondan önce Cehennemler ülkesini **Ereskigal** (Büyük Toprakların Kraliçesi) adlı bir tanrıça yönetiyordu. Tel el Amarna arşivlerindeki bir yazıda, **Nergal'in Ereskigal'**i tahtından indirip, onunla nasıl evlendiği anlatılır. **Nergal'**in **Ereskigal'**den başka karıları da olmuştur. Bunlardan biri, adı **«çıkışı olmayan»** anlamına gelen **Laz'**dır.

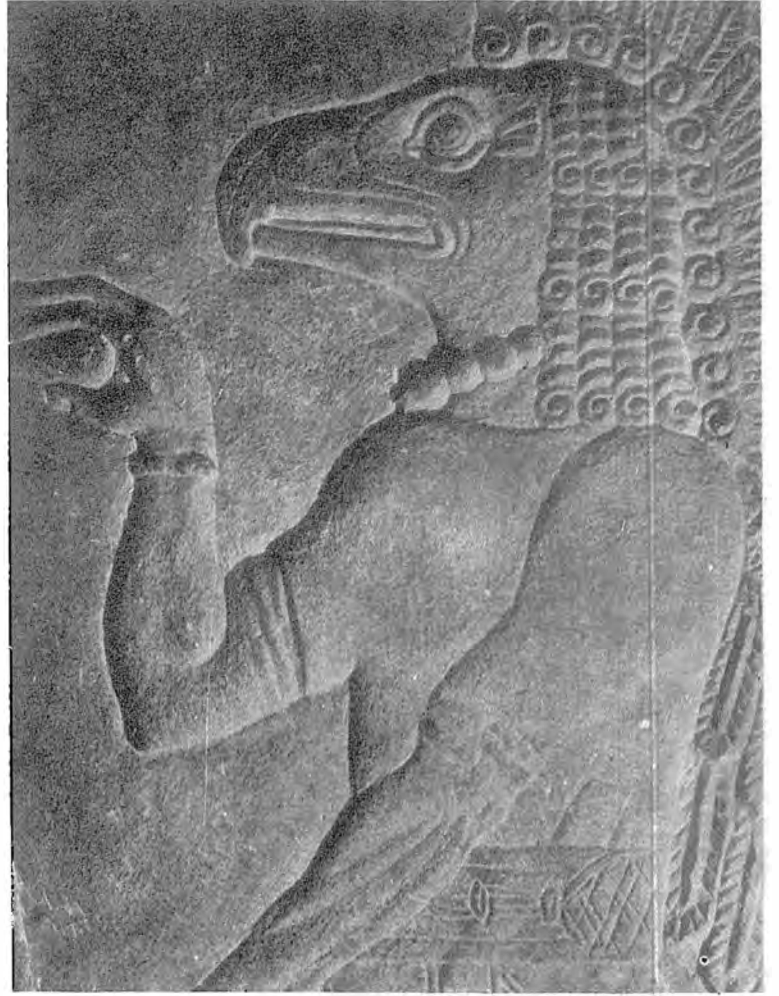
Nergal'in belli bir tasviri yoktur; sembolü, aslan başlı bir âsâdır. Sembolik hayvanları aslan, karga, ejderha ve boğadır. **Nergal'**e hiç kimse karşı koyamaz. Çünkü er yada geç, bütün ölümlüler onun «dönüşü olmayan» ülkesine gideceklerdir. **Nergal'**in kutsal sayısı 14, yıldızı da Mars'tır (Merih).

öteki tanrılar

Fırtınalar, yıldırımlar, yağmurlar ve gökgürültüsü tanrısı olan **Adad**, aynı zamanda iyilik hem de kötülük tanrısıdır. Fırtınalar ve bütün göksel olayların tanrısı olarak **Adad** korkunç bir şekle büründü. Yağmurların efendisi olunca verimin çok olması için bol yağmur yağdırdı.

Adad birçok şekilde tasvir edilmişti. Daha çok karısı **Shala** ile olan tasvirleri yaygındır. Kimi kez, sembolü olan boğanın sırtında ayak-

Kartal başlı Asur cini, kutsal ağaçtan kutsal su alıyor (solda). Bir kötü cin (sağda).

ta görünmektedir. Kendi adına yazılmış bir ilâhide **Adad**'dan «koca boğa» ve «gökyüzü aslanı» diye söz edilir.

Adad'ın simgesi tanrısal kuş, **İm-pig**'dir. Bu, aslan başlı bir kartaldır. Kapalı kanatların altında ya iki aslan yada iki geyik saklar, çabukluğu ve rüzgârın hızını simgeler.

Nimurta savaşçı bir tanrıdır, denizin derinlikleri kadar engindir. Boyu gökyüzüne kadar ulaşır. Eski bir ilâhide şöyle ilginç bir evren kavramı yer almaktadır. **Nimurta**'nın yüzü gökyüzü, gözleri **Enlil** ve **Ninlil**'dir; çenesi **İştar**, dudakları **Anu** ve **Antu**, kulakları **Ea** ve **Damkina**, kafatası **Adad**, boynu **Marduk**'tur. Böylece, **Nimurta** öteki tanrıları da kendisinde toplayarak bütün uzayı doldurur. **Nimurta**'nın karısı doğum tanrıçası olan **Gula** (hayat veren) yada bereket tanrısı **Bau**'dur.

Asur ve Babillilere göre, bitki tanrılarının en ünlüsü **Tamuz**'du. Suyun döllediği çiçek açan kırları temsil ederdi. **Tamuz** ayında (haziran - temmuz) ekin biçilirdi. Sonra, bitkilerin büyümesi durup, sıcaklık artınca artık doğanın ölümü başlardı.

Elulu (eylül) ayında **Tamuz**'un ölümü, doğanın ölümünü de simgeler. Ama **Arahsamma** (Ekim-kasım) ayında **Tamuz** yeniden doğar, hurmalar toplanır. Mısır'daki **Osiris** gibi, **Tamuz**'un da Gökyüzüne çıkmadan önce, ölümden geçmesi gerekir. **Tamuz**'un eski bir kahraman yada tanrılaştırılmış bir mitoloji kahramanı olduğu sanılır. İlk Uruk krallarının adları arasında bu tanrının adına rastlanmıyor.

Her yıl doğanın yeniden canlanmasını kutlamak için törenler düzenlenirdi. Bu törenlerde bir çeşit kutsal pantomim yapılırdı. Bu pantomimde tanrının ölümü, Cehenneme inişi, sonra yeniden yeryüzüne dönüşü temsil edilirdi. **Tamuz**'un resmi, bir sandala konarak nehrin akışına bırakılır ve böylece tanrı dalgalar arasında kaybolur giderdi. Sonra anası, tanrıça **İnnini**'nin ağlayıp dövündüğü cehennemin derinliklerine inip oğlunu arardı. **Ereskigal**'e başvurup oğlu **Tamuz**'un serbest bırakılmasını ister, izni koparınca da yedi cin yardımıyla yeryüzüne çıkarırdı.

Tamuz'a özellikle **Ningiszida** ile birlikte tapınılırdı **Tamuz** da, **Ningiszida** da yılan biçiminde canlandırılmışlardır. Her yıl deri değiştiren ve **Apsu**'ya bağlı dölleyici kaynaklardan çıkan yılanın bereket simgesi olduğu meydandadır.

Doğa olaylarına egemen olan tanrıların yanısıra büyük şehirlerde oturanlar, bir heykelle temsıl edilen bir şehir kralına taparlardı. Bu heykel bir tapınağa konurdu. Bu tanrıya «şehrin kralı» yada «şehrin babası» denirdi. Şehrin ölümlü kralı ise ancak tanrının sözcüsü olabilirdi. Bir şehrin nüfuzu artmaya başlayınca, o çevredeki tanrının da nüfuzu artar, giderek, **Marduk** gibi ulusal bir tanrı olurdu.

Hiçbir doğulu tanrı, **Marduk** kadar ün ve zafere ulaşamamıştır. Babillilerin çok ünlü Yaradılış Destanı, **Marduk**'un düzen getirici, «insanlar ve tanrılar dünyasının efendisi» olduğunu söyler. Tufan efsanesi de bunun devamıdır. Sümer kökenli bu efsanelerin Hammurabi döneminde yazıldığı sanılmaktadır. Yaratılış Destanı'nın sonunda **Marduk**'a verilen elli sıfat birer birer sayılır. Gerçekte **Marduk**, öteki tanrıların başlıca özelliklerini toplamaktadır.

BİR YAKARI

(Her nisan ayının beşinci günü sabaha doğru yapılan törende bir rahip Dicle ve Fırat'tan alınmış ve okunmuş suyu serperek tanrı Bel'e doğru ilerler ve şu yakarıyı okurdu :)

Tanrımdır o benim, tanrım değil mi o?
Kaderleri yazan Dimmerankia tanrımdır benim,
tanrım, sakin ol!
Musirkezda yıldızı, tayfı ve haleyi tutan yıldız tanrımdır benim,
tanrım, sakin ol!
Eridu yıldızı, bilgeliği tutan yıldız tanrımdır benim,
tanrım, sakin ol!
Asari yıldızı, bitkileri veren yıldız tanrımdır benim,
tanrım, sakin ol!
Ak yıldız, dünyaya talih simgeleri gönderen yıldız tanrımdır benim,
tanrım, sakin ol!
Gud yıldızı, önünde yağmur gezdiren yıldız tanrımdır benim,
tanrım, sakin ol!
Hak ve doğruluk yıldızı Gena tanrımdır benim,
tanrım, sakin ol!
An yıldızı, kızgın Gira tanrımdır benim,
tanrım, sakin ol!
Deniz sularını kabartan yıldız, Kaksika yıldızı tanrımdır benim,
tanrım, sakin ol!
Supa yıldızı, Enli'lerin tanrısı tanrımdır benim,
tanrım, sakin ol!
Ne Ne Gar yıldızı, o kendi kendini doğuran yıldız tanrımdır benim,
tanrım, sakin ol!
Numusda yıldızı, o yağmuru süzen yıldız tanrımdır benim,
tanrım, sakin ol!
Akrep göğüslü yıldız, denizin göğsünde yürüyen yıldız tanrımdır benim.
tanrım, sakin ol!
Dünyanın ışığı Şamaş tanrımdır benim,
tanrım, sakin ol!
Sin yıldızı, o karanlıkları ışıtan yıldız tanrımdır benim,
tanrım, sakin ol!
Tanrım ulumdur benim, tanrım efendimdir benim,
yoktur onun dışında başka bir ulu.

(Yakarının ikinci bölümü Bel'in karısı Beltil'e yöneltilirdi).

Bağışlayan Kadınım, yatışabilen Kadınım,
öfkelenmeyen Kadınım, kendini yatışmaya salan Kadınım,
nimetlerini veren Kadınım, bağışlayan Kadınım benim, bağışlayan Kadınım,
öfkelenmeyen Kadınım, nimetlerini bağışlayan Kadınım,
yakarışları kabul eden Kadınım, bağışlayan Kadınım,
«Kadınım» onun adıdır, yer ve gök ıssı Damkianna'nın adıdır,
«Kadınım» onun adıdır, yıldızların en parlağı Dilbat yıldızının adıdır,
«Kadınım» onun adıdır, en güçlüleri yıkan Yay Yıldızı'nın adıdır,
«Kadınım» onun adıdır, göğü seyreden Oğlak Yıldızı'nın adıdır,
«Kadınım» onun adıdır, bolluk yıldızı Hegala'nın adıdır,
«Kadınım» onun adıdır, en cömert yıldız Beltesa'nın adıdır,
«Kadınım» onun adıdır, gök bağının, Araba Yıldızı'nın adıdır,
«Kadınım» onun adıdır, tohumları üreten Eru Yıldızı'nın adıdır,
«Kadınım» onun adıdır, hayat veren yıldızın, Ninmah'ın adıdır,
«Kadın» Kadınımın adıdır. Değil mi adı «Kadınım»?

(La Prière, Seghers, 1958)

Marduk, böylece, en güçlü tanrı durumuna geldi; dünyanın yaratıcısı oldu. Okyanus Tanrısı **Tiamat** ile yaptığı savaşta **Marduk**, aklın ve zekânın, düşüncesizce harcanan kaba kuvvete karşı zaferini temsil eder. **Tiamat**'ı yendikten sonra tanrılara tapınan, onlara hizmet eden bir varlık bulunsun diye insanı balçıktan; Kaos ve Okyanus ejderi olan **Tiamat**'ın parçalanan bedeninden de dünyayı yaratır. O, büyük bir kahraman, düşmanlarını mahveden bir savaşçı, zayıfların elinden tutan yüce bir tanrıdır. **Marduk**, acımasız bir fırtınadır; insanların hem anası, hem de babasıdır.

Marduk'un başlıca tapınağı, Babil bölgesindeki «yüce ev» anlamına gelen **Esagila**'dır. I. Babil sülalesinden sonra **Marduk**'a her yerde tapılmağa başlandı. Babil kralları **Marduk** kültünü kabul ettiler.

Bu tanrıya yapılan sunulardan en ünlüsü **Zagmuku**'dur. **Zagmuku,** ilkbahar yada nevruz bayramıydı. Nisan ayının başlarında kutlanırdı. Babil mitolojisine göre, tanrılar o gün mâbedin en kutsal yerinde toplanır, gelecek yılın mukadderatını tayin ederek, göklere yazarlardı. Bu törene, tanrı heykelinin elinden tutarak yürüyen Babil kralı da katılırdı. **Marduk,** bu şenlikte yıldızlarla süslü bir elbise giyer, elinde bir sopa yada bir âsâ, bir halka ve bir pala tutardı; yanında domuz burunlu, çatal dilli ünlü yılanı bulunurdu. Simgesi bir gövde üzerine yerleştirilmiş çivili bir mızraktı; yıldızı ise Jupiter'di.

Aşur, kültü Babil ülkesine taşmamış tek Asur tanrısıdır. Başlangıçta bir kabile tanrısıydı. Sonradan bir halkın ve bir ulusun tanrısı oldu. Asur kralının ve Asur halkının düşmanları onun da düşmanıydı. Onun yardımı olmasa krallar zafere ulaşamazdı. Savaşlarda elde edilen zafer, kralların değil **Aşur**'undu.

Aşur'un Asur tanrıları hiyerarşisindeki yeri, her zaman, birinci sıra olmuştur. **Aşur**, yaratıcı tanrı olarak **Marduk**'un yerini tutmuş, özellikle Asur krallığının başkentleri olacak şehirlerde (Asur, Kalku, Ninova) ona saygı gösterilmiştir.

Ninova şehrinin yakılıp yıkılmasından sonra bile, **Asur** kültü bazı bölgelerden silinmemiştir. Asur imparatorluğunun yıkılmasından sekiz yüz yıl sonra buraya gelen Arâmiler, eski tanrı **Aşur**'a, **Assor** adı altında tapınmağa devam etmişlerdir.

ANADOLU DİNLERİ

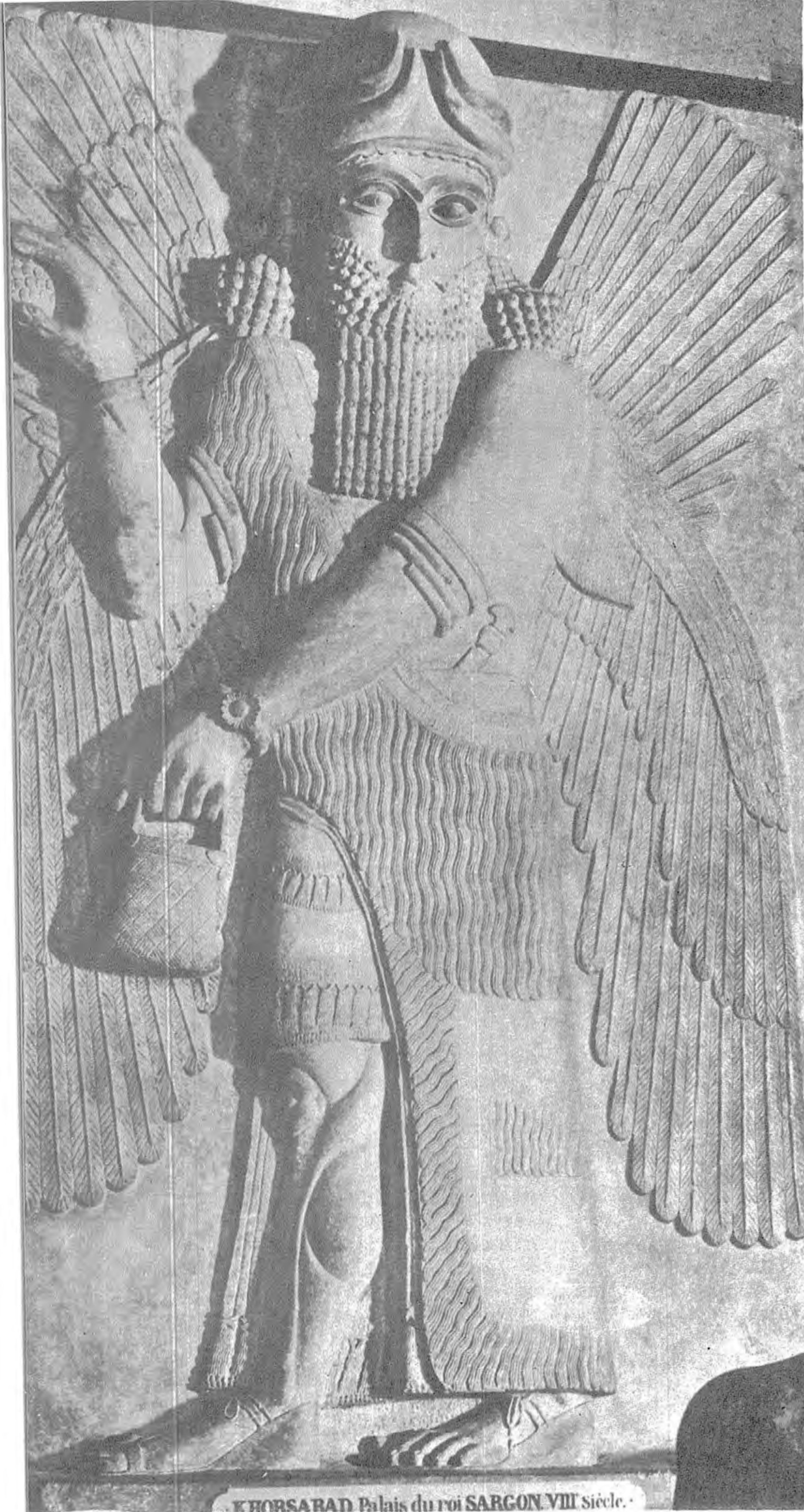
Anadolu dinleri genellikle ikiye ayrılır. Biri, Hititlerden önce yaşamış ve Hitit kaynaklarında **Hatti** diye adlandırılmış insanların benimsedikleri, öteki Hititlerle başlayan dinler. Her iki dönem dinleri arasında bir bağlantı vardır, öncekiler sonrakileri etkilemiştir. Bu iki dönemdeki dinler de çok tanrıcı doğa dinleridir. «Hitit öncesi» denen ilk dönem üstüne güvenilir nitelikte kesin, açık bilgi veren yazılı belge pek kalmamıştır. Ancak gerek Luvilerin, gerek onlara komşu olan Hititlerin inançlarında görülen gelişmede daha eski Anadolu uluslarının etkileri vardır.

En eski Anadolu dinlerinin üç ayrı nitelik taşıdığı, üç ayrı doğa varlığını örneklendirdiği Hititlere geçen inanç düzeninden anlaşılıyor. En eski Anadolu insanı da, sonrakiler gibi göklere, sulara, yere tapıyordu. Onun düşüncesinde de gök varlıkları, karalar, sular birer tanrı niteliğindeydi, özlerinde tanrısal güçler saklıydı. Bütün doğa varlıkları, birer tanrı olarak düşünülüyordu.

Hitit, Luvi, Urartu gibi en eski Anadolu uluslarının dinlerinde görülen, onların yapılarıyla açıklanamayan birtakım inançları yansıtan kurumlar daha eski uluslardan kalmıştır. Bunlar, ya Anadolu'nun eski yerlilerinden, yada Anado'luya bilinmeyen bir çağda gelmiş başka ulusların bıraktığı inanç kalıntılarıdır. Anadolu uluslarında görülen dinlerin ulaştığı gelişim çizgisi göz önünde tutulursa, bu inanç varlıklarının birdenbire ortaya çıkmadığı, daha eski çağlarda yaşayan insanlardan kaldığı, sonradan Hititlerin kendilerinden önce, o bölgede yaşayan topluluklara **Hatti** adını verdiklerine göre, onları tanıdıkları, onlarla komşuluk ettikleri, yada yurtlarını ele geçirdikleri anlaşılıyor. Hattiler, doğa dinine bağlı, çok tanrıcı inançları benimse-

Savaşçılar, kadınlar ve hediyeler (Paris, Louvre Müzesi).

Kutsal su kabı taşıyan bir cin.

memişlerdi. Onların dininde en yüce tanrı gökte oturur, buyruğu altındaki yabancı tanrılarla işlerini görürdü. Güneş, ay, yıldızlar gök tanrısının yönetimi altında bulunan birer tanrıydı. Gökyüzüne geçen bütün olaylar bu tanrıların işiydi. Gökgürültüleri, şimşekler, yıldırımlar, yağmurlar, boralar, kasırgalar, azgın rüzgârlar gök tanrılarının değişik davranışlarını gösteren doğa olaylarıydı. Yeryüzüne bolluk gökten yağar, yıkım ve mutluluk gökten gelirdi.

Hattilerin ikinci tür tanrıları yer tanrılarıydı. Yeryüzünde geçen, karalar (toprakla) ilgili bütün olaylar bu yeryüzü tanrılarının denetimindeydi. Yer tanrıları yüksek dağlarda, sık ormanlarda, büyük kayalıklarda, geniş vadilerde yaşardı. Bu yüzden bu gibi yerler kutsaldı. Adaklar buralarda sunulur, törenler buralarda düzenlenirdi.

Üçüncü tür tanrılar su tanrılarıydı. Irmaklar, göller, pınarlar, denizler, su niteliğinde olan bütün doğa varlıkları bu tanrıların yönetim alanı içindeydi. Bu yüzden sular da kutsal bir nitelik taşırdı.

Hattilerde tanrılar gördükleri işler bakımından ikiye ayrılırdı: İyilik tanrıları, kötülük tanrıları. İnsanları mutlu kılan, sevindiren, bolluk veren, barış sağlayan, hastalıkları, yıkımları gideren, önleyen iyilik tanrılarıydı. Savaşları, salgın hastalıkları, kıtlıkları, selleri, fırtınaları, insanların başına yıkım ve mutsuzluk getiren bütün olayları yaratan kötülük tanrılarıydı. İyilik ve kötülük tanrıları birbirleriyle savaşır dururdu; aydınlık iyilik tanrılarının, karanlık kötülük tanlarının işiydi. Ölümden sonra ruhlar yaşar, kutsal sayılan yerlerde dolaşır, insanların yakasını bırakmazdı. Bu yüzden onlara karşı saygı duyulur, adaklar sunulurdu.

Anadolu'daki yerleşmelerin M. Ö. 7000 yıllarına kadar uzandığı göz önünde tutulursa Hattilerin de başka insan topluluklarının etkisi altında kaldıkları söylenebilir. Çünkü Hattilerden Hititlere geçtiği bilinen inanç varlıkları tarih açısından ele alınırsa öyle kısa bir süre içinde doğup biçimlenmiş türden değildir. Tanrıların değişik doğa olgularını yansıtması, birer insan niteliğinde düşünülmesi, ruhların ölümsüzlüğüne inanma, dinsel törenler, iyilik kötülük tanrıları, insan davranışlarının (ilkel ölçüler içinde bile olsa) tanrılaştırılması çok uzun bir süreyi gerektirmiştir.

Anadolu'nun şimdilik bilinen

Kötülükleri kovan bir tanrıçanın heykeli (solda). Sennacherib dönèminden kalma bır alçak kabartma (sağda).

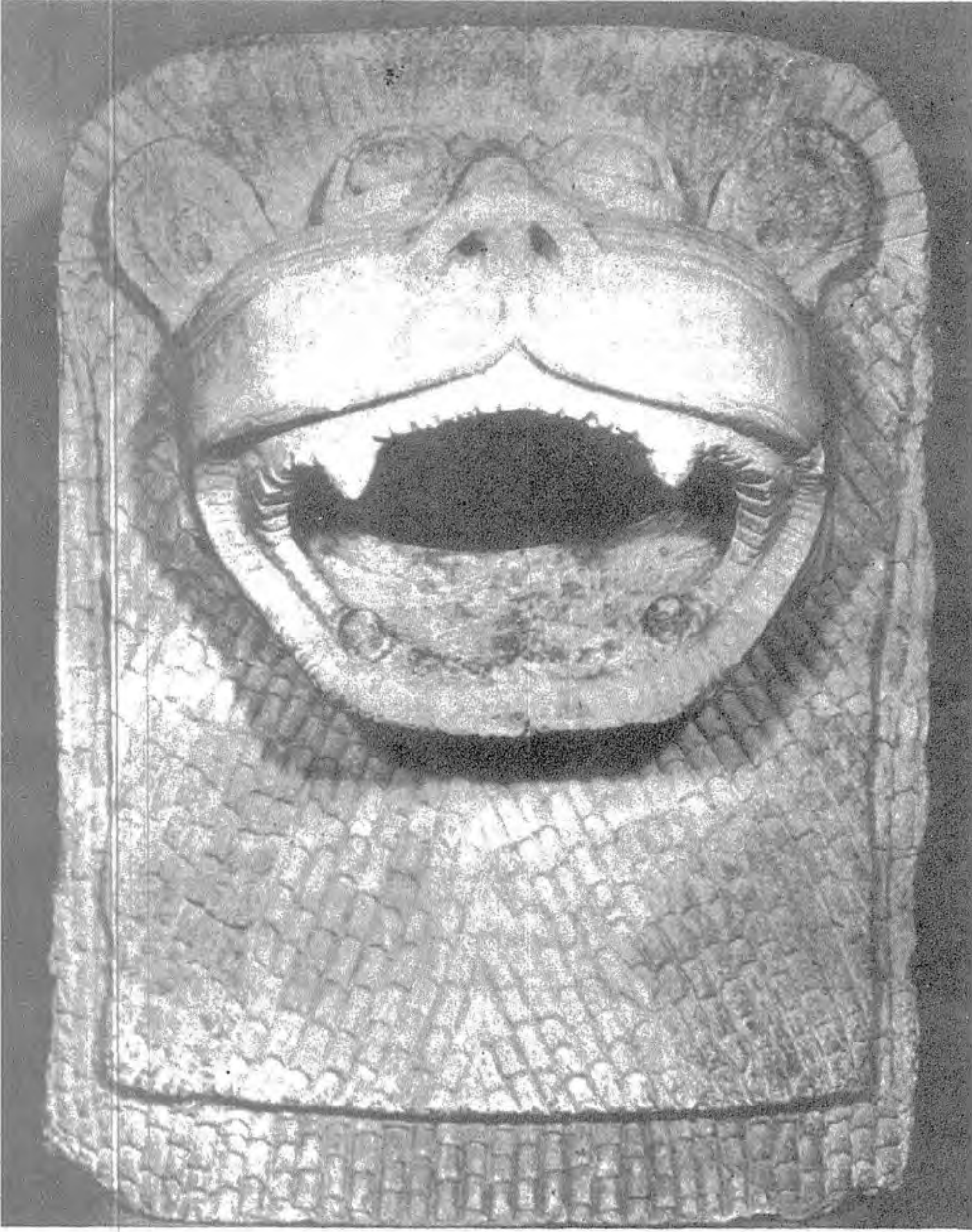
en eski yerlilerinden Hattilerin inançlarına göre bütün doğa varlıkları canlıdır; dağların, kayaların, suların, gök varlıklarının ruhları vardır. İyi ruhlarla kötü ruhlar bu doğa varlıklarına sinmiştir. Bitkilerde, yemişlerde görülen besleyici, geliştirici güç, tanrısal bir niteliğin belirtisi sayılmıştır.

Bu ilk dönem dinlerinde özellikle Hattilerde, tapınmalar daha çok dağlarda, büyük kayalıklarda, su başlarında, ırmak kıyılarında yapılırdı. Rahip anlamına gelen birtakım kavramların sonraki uluslara (bu arada Hititlere) geçmesi, bu ilk topluluklarda din işlerine bakan birtakım görevlilerin bulunduğunu gösteriyor. Rahipler, belki de dinsel törenleri yönetir, fal bakar, olayların gidişini, gelecekle ilgili işleri önceden bilmeye ve bildirmeye çalışırlardı.

Ölü gömme, ölünün yanına kutsal eşyaları koyma geleneği bu dönemde de vardı. Arkeolojik kazılarda meydana çıkan birtakım mezar buluntuları bunu gösteriyor. Dinsel törenlerin, tapınmaların en büyükleri güneşe karşı düzenlenirdi. Bu dönemde hayvan kurban edildiğini gösteren belirtiler varsa da tanrılara insan kurban edildiğini gösteren buluntular, belgeler yoktur. Bu ilk dönem dinlerinin kalıntılarına birer inanç varlığı olarak, Anadolu'nun Doğu, Batı, Orta ve Kuzey kesimlerinde rastlanmaktadır. Ege kıyılarında, Doğu Anadolu'da, Kızılırmak yörelerinde, Ankara çevrelerinde, Antalya kesimlerinde görülen bu inanç kalıntıları sonradan gelen çok tanrıcı dinlere bağlı uluslarca olduğu gibi benimsenmemiş, bir bütünlük içinde sürdürülmüştür. Birtakım suların, dağların, ırmakların Hattilerce benimsenmiş olması, kutsal sayılması, daha başlangıçta Hattiler tarafından bir din niteliğinde saygı görmesi, oralarda daha önce yaşamış insanlardan kalmadır. Yoksa ne Hattiler ne de onlardan sonra gelen Anadolu ulusları, bu dinleri birdenbire yaratmış değillerdir. Eskilerden, kendilerinden önce gelenlerden birçok inancı almış, düşünce dünyalarında özümlemiş, sindirmişlerdir. Anadolu'da ortaya çıkan bütün ilkel dinlerde, üçlü bir yapı vardır. Gök, yer ve su yapının üçlü çatısını kuran doğa varlıklarıdır. Anadolu dinleri, giderek yoğunlaşan, ulusların geleneklerine, yaşama koşullarına göre biçimlenen düşünce ürünleridir.

ikinci dönem dinleri

Bu dönem dinlerine inanan ulusların kimler oldukları, ne zaman, nasıl yaşadıkları açıkça biliniyor. Bunlar Hititler, Luviler ve Urartulardır. Bu üç ulusun dinsel yapısı arasında büyük bir benzerlik vardır. Üçünün de dini çoktanrıcı bir doğa dinidir. Gökleri, yerleri, suları temsil eden ayrı ayrı toplulukları vardır. Yeryüzünde büyük dağlar, denizler, gökte güneş, ay birer tanrı olarak saygı görür. Anadolu'da bütün büyük dağlar, akarsular, denizler, göller, ormanlar kutsaldır. Her birinin ayrı güçte, ayrı nitelikte birçok büyük ve küçük tanrıları vardır. Küçük tanrılar yardımcı, büyük tanrılar yönetici durumundadır. Tanrılar kendi aralarında özel bir topluluktur. İnsanlarla olan bütün

Babil aslanı (M.Ö. XII.yy.).

KIRALİÇE PUDUHEPA'NIN DİLEĞİ

Hitit kıraliçesi Puduhepa'nın, o büyük kıraliçenin, Kumanni kızının sözleri:

Sultanım Lehvani'den, «güneşimin» kişiliğindeki sağlığa güvenerek, şu dileği diledim:
Ey tanrıça, sultanım benim, karşında «güneşime» uzun yıllar hayat ve sağlık verirsen, o da, var olduğu sürece, kendini sana verir.

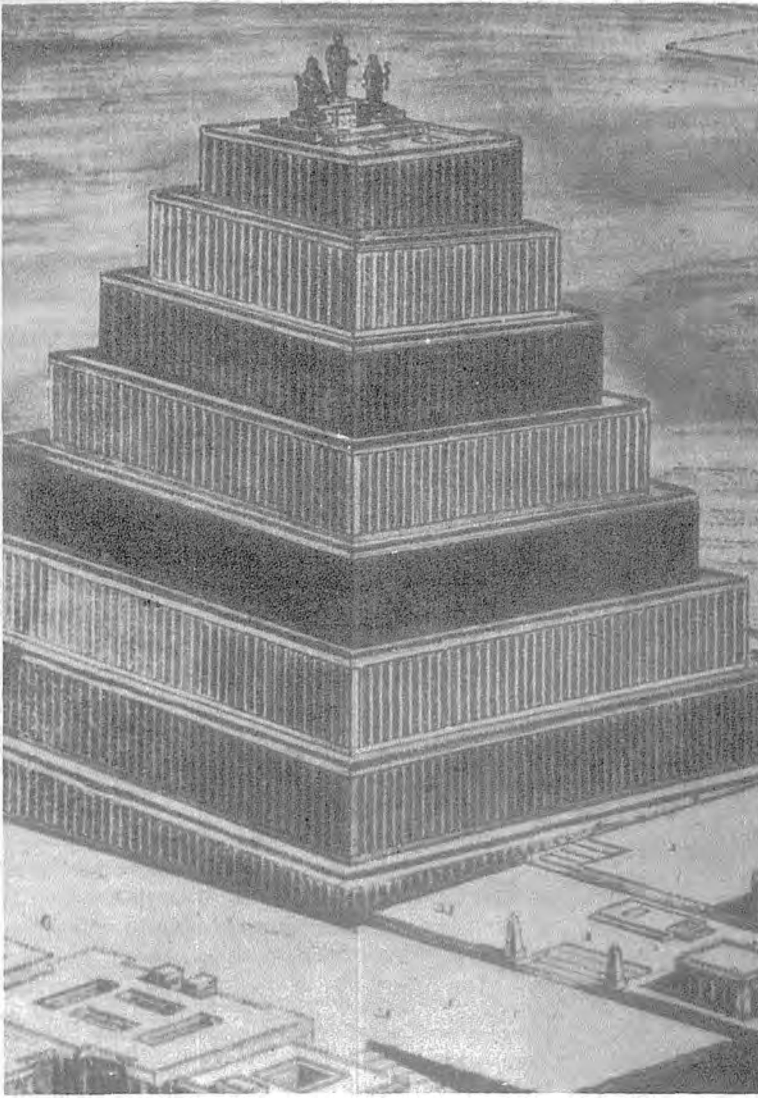
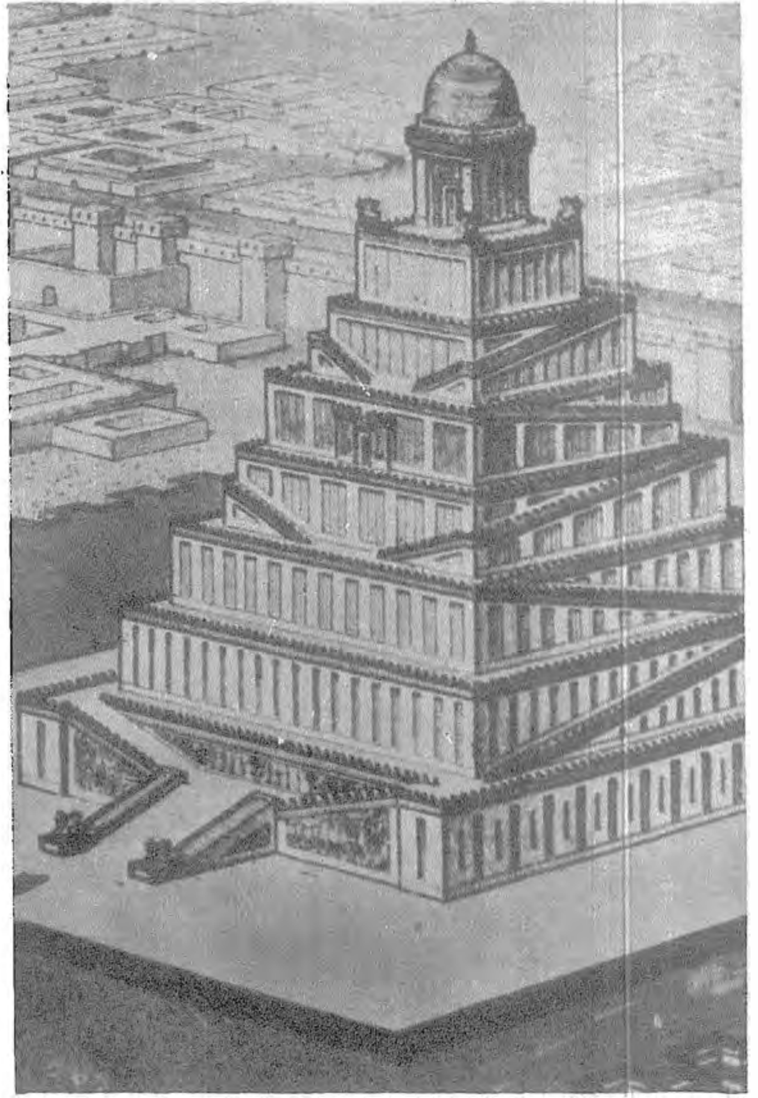
(La Prière, Seghers, 1958)

ilişkileri de doğa olayları dolayısiyledir.

Anadolu dinlerinde «tanrı» kavramı ile insan eylemi arasında önemli bir ayrılık, başkalık yoktur. Bir eylem insanüstü bir nitelik kazanınca tanrısal olur. İkinci dönem dinleri tanrısal eylemlerle insancıl davranışların daha somut, daha gerçek bir niteliğe büründüğü çağdır. Bu dönemde tanrılar insan biçimini almış, bütün davranışları, eylemleri insanlaşmıştır. Gelişen insan düşüncesinin bütün yaratmaları, bir tanrı eylemi olarak anlatılmaya başlanmıştır. İkinci dönemde insan, inandığı tanrıyı kendi gibi düşünmeye, tasarlamaya başladı. Tanrı ile insan arasındaki biçim ayrılığı, belli ölçüler içinde, ortadan kalktı. Bu dönem (ikinci dönem) dinlerinin Hititliler, Luviler, Urartular aracılığı ile Yunan, Roma, Avrupa uluslarını etkilemiş olması da söz konusudur. Bu dinler belirli ölçüde tektanrıcı dinleri etkiledi. İkinci dönem tanrıları insan gibi düşünen, konuşan, seven, sevilen, kızan, öfkelenen, savaşan, kıtlık yada bolluk bağışlayan sözün kısası insan varlığında dile gelen bütün eylemleri, tutumları, davranışları özlerinde gerçekleştiren kutsal varlıklardır. Bu varlıkları içeren dinlerin gelişmesinde Mezopotamya dinlerinin, özellikle Sümerlerle Akadların büyük etkileri olmuştur. Bunu Hitit, Luvi, Urartu dinlerinden gelen Sümer ve Akad din kavramları, tanrı adları Mezopotamya uluslarının dilleri ile açıklanabiliyor.

İkinci dönem Anadolu dinlerinde birinci dönemde olduğu gibi, üç ayrı nitelik görülür: Gök tanrıları, yer tanrıları, su tanrıları. Bu üç düzeyi kaplayan tanrı topluluğunun üç ayrı özelliği vardır: koruyucu, besleyici, yıkım getirici. Böylece doğanın gök, yer, su gibi üç ayrı katında bulunan tanrıların, gene üç ayrı niteliği, üç görevi vardır. Bu üç görev alanı için ayrı ayrı tanrılar topluluğu söz konusudur.

Hitit tanrıları içinde en ünlüsü **Kupapa**'dır. **Kupapa** bir bolluk tanrıçasıydı. Ekinleri geliştiren, insanları besleyen, besin sağlayan, geçimi düzenleyen bir gücü, insanları koruyucu bir görevi vardır. Kadınların, evin, ocağın, çocukların, sözün kısası doğanın en eli açık varlığı oydu. **Kupapa** bir gök tanrıçasıydı, insan biçimindeydi. Sayısız memelerinden evrene bolluk saçıyordu. **Kupapa** için çeşitli yerlerde sunaklar, tapınaklar yapıldı. Yılın belli günlerinde onun için törenler

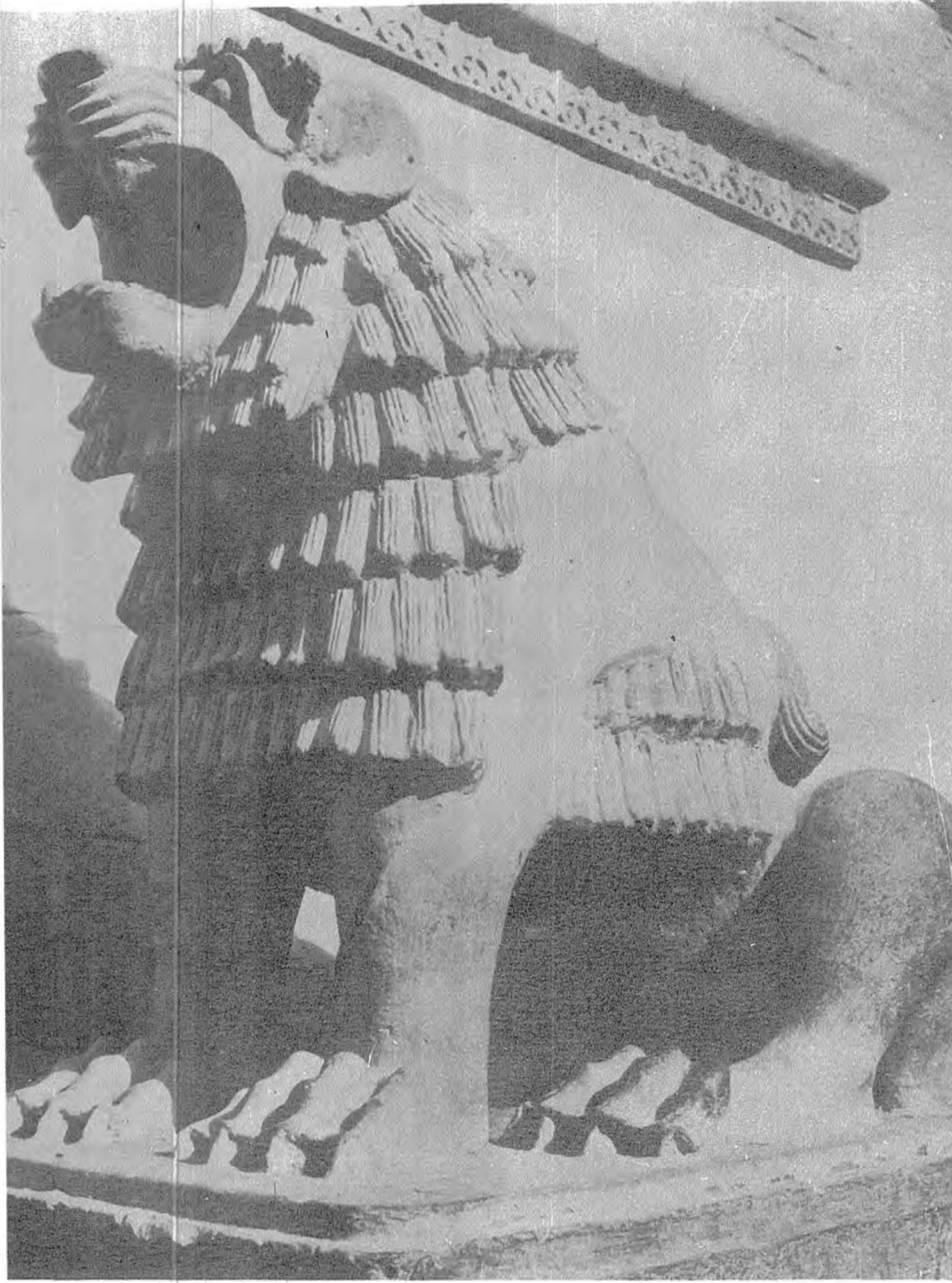
İki Kalde tapınağı. Khorsabad gözlemevi (solda) ve Esagila gözlemevi (sağda).

düzenlenir, dernekler kurulur, şölenler verilirdi. **Kupapa**'nın Hititlerden çok önceki Anadolu'da saygı gören bir gök tanrıçası olduğu kesindir. Hitit dininde tanrıların böyle üçüzlü bir düzen içinde olması, bir görüşe göre Sümer etkisiyledir. Sümerlerle komşu olan, onlarla ilişkiler kuran Hitit öncesi Anadolu ulusları, Sümer inançlarını da benimsemiş, tanrılarına inanmış, saygı duymuştur. Hitit dilinde görülen Sümerce kavramlar, tanrı adları bu gelenek yoluyla alınsa gerek. Nitekim Babillilerin gök tanrısı **Anu**, toprak tanrısı **Enlil**, su tanrısı da **Ea** adını taşır. Hitit bölgelerinde de bu adlar görülüyor.

Hitit dininde tanrılar bir de koruyucu, yıkım getirici olmak üzere ikiye ayrılır. Koruyucu tanrılar barışçı, yıkım getirici tanrılar ise savaşçıdır. **Kupapa (Kubaba)** koruyucu bir tanrıçadır. Koruyucu tanrıların başında Arinna ilinin koruyucusu olan tanrıça **Vuruşemu**, Hattuşaş ilinin koruyucusu tanrı **Lama** gelir. **Kamruşşaba** adlı kraliçe-tanrıça koruyucu görevi olan bir tanrıçadır; Arinna ilinin güneş tanrıçasıdır. **Haşameli** hayvanları koruyan, onların besinlerini sağlayan bir iyilik tanrısıdır; Özellikle hayvanları veba salgınlarına karşı korur. **Hapantalliyas** da koruyucu, iyilik edici tanrılardan biridir; savaşlarda insanları, illeri korur, yıkımları önlemeye çalışır, kıtlıkları sona erdirir. **Pahhur** ateş tanrısıdır; bütün ateşler, yalımlar onun buyruğu altındadır. **Haşhaş**, koruyucu ocak tanrısıdır; evlerde, ocakları yönetir, korur. Bu yüzden ona ocaklarda saçılar, adaklar sunulur. **Şuppilulia** ise arınmış, serin pınarların tanrısıdır; dağlarda, kırlarda, ormanlarda çıkan pınarları korur. İnsanlar ona adaklar sunar, saçılar saçar, saygı gösterir. Buna karşılık o da insanların susuzluğunu giderir, sağlıklarını korur, pınarların kurumasını, kuraklığı önler. **Haşameli**'nin kardeşi **Telepinu** da bir iyilik tanrısıdır, insanlara besin sağlayan bitkilerin, ürünlerin koruyucusudur.

Hitit dinine göre her doğa olayı bir tanrının kişiliğinde dile gelir, gerçekleşir. Bu tanrıların kimi komşu uluslardan gelmiş, kimi Hitit ulusunca yaratılmıştır. Bu tanrılar arasında en yüce sayılanı, güneş tanrısı **Utu**'dur **(İştanus)**. Yeryüzüne aydınlık saçan, insanlara iyilik eden, güler yüz gösteren bu tanrıdır. Güneş tanrısının yanında ay tanrısı **Kaşku (Selardis)** bulunur. Hititlerin yerli ve yabancı birçok iyilik tanrısı vardır. Bunların görevleri, oturdukları yerler, yetki alanları ayrı ayrıdır. Her biri için özel törenler düzenlenir, adaklar sunulur. İnsanlara, hayvanlara iyilik eden, besin sağlayan, onları koruyan tanrıların en ünlüleri **Zit Ariyas, Harziş, İmar** (Arinna ilinin güneş tanrıçasının oğlu) ve **Mezula**'dır (Arinna ilinin koruyucu güneş tanrıçasının kızı **İmar**'ın kardeşi).

Hitit dininde iyilik tanrılarının yanında kötülük tanrılarının yer aldığı görülür. Bu tanrılar, genellikle fırtınalar, kasırgalar yaratan, ortalığı allak bullak eden öfkeli varlıklardır. Yıldırım, şimşek, bora gibi insanları ürküten, denizlerde fırtınalar yaratan bu tanrılardır.

Asur aslanı (Bağdat, Arkeoloji Müzesi).

GÜNEŞE İLÂHİ

Hakgözetir tanrım benim, ey Güneş, ey yerin göğün kralı!
Sensin güç dağıtan, sensin veren onu; sensin bağışlayan,
sensin veren yakarılanı.
Bağışlayıcısın sen, ey Güneş, sensin acıyan.
Seversin doğru kişiyi, yardımına gelirsin onun.
Güneş, ey Ningal'in oğlu, gök maviliğidir sakalın.
İşte, ben insanoğlu, yere kapanıyorum senin önünde.

(Histoire des Littératures 1, Gallimard, 1955)

Bunlardan genellikle korkulur. Fırtına tanrılarının en büyükleri **Zas Hazuna** ile **Teşup'tur.** **Teşup,** Hurrilerin baş tanrısıyken Hititlilerce de benimsenmiş, saygı görmüştür. Fırtına tanrısı **Zas Hazuna**'nın yardımcıları vardır. Bunlar **Saspunas, İskur, Nerik** adlarıyla anılır. **Zippalanusia** fırtına tanrısının karısı, **Levanis** fırtına tanrısının kızkardeşidir. **Lelvani** ise savaş tanrısıdır; yurdun içinde ve dışında yapılan bütün savaşları yöneten odur; sevdiği ulusa başarı sağlar, sevmediğinin, savaşta kızdığının başına yıkım getirir. Hititlerde birçok su tanrısı vardır. Bunlar deniz, göl, ırmak gibi sulara bakar, onlarla ilgilenirler. Su tanrılarının başında **Aruna** adı verilen denizler tanrısı gelir. Denizlerde olup biten bütün olaylar, işler bunun buyruğu altındadır. Bu tanrıya sunulan adaklar, kurbanlar denizde olur, yada karada yapılıp sonra denize atılır. **Sulikatta** ırmaklar tanrısıdır, özellikle Tamarre ırmağının baş yöneticisidir. **Aşkesaya** ve **Piva** da su tanrıları arasında yer alır. Bütün bu tanrılar topluluğunun dışında doğa olaylarını yöneten, küçük ölçüde olaylara karışan yardımcı tanrılar da vardır. Hititlerde de ruhların yaşadığı, insana iyilik kötülük ettiği inancı vardır. İnsanın ölümünden sonra mutlu olacağına yada mutsuzluk içinde ceza çekeceğine inanırlardı.

hititlerde törenler

Hititlerde, öteki Eskiçağ Anadolu uluslarında bütün tapınmalar, adaklar, saçılar, sunuşlar belli törenlerle yapılır. Töreni bir din görevlisi yönetir. Törenlerde kurban kesilir. Törenler, açık havada ve kapalı yerlerde, tapınaklarda olmak üzere iki yerde yapılır. Açık havada yapılan törenler kutsal sayılan yerlerde, kaya yanlarında, dağ doruklarında, su başlarında, ırmak kıyılarında, ormanlarda, ağaç altlarında düzenlenir. Kapalı yerlerdeki törenler ise özel tapınaklarda olur. Hititlerin bu amaçla düzenledikleri iki büyük dinsel bayramları, törenleri vardır. Bunlara **«ilkbahar bayramları»** denir. Biri **Prulliya,** öteki **Antahşumsar'dır.** Kısa bir zaman aralığı ile ilkbahar aylarında yapılan bu bayramlara başta kral olmak üzere bütün yöneticiler, devlet görevlileri katılırdı. Her iki bayramda da kurbanlar kesilir,

tanrılara adaklar sunulur, şölenler verilirdi. Bu bayramlar ilkbahar aylarında doğanın canlanması çevrenin yeşermesi, açılması nedeniyle yapılırdı.

Hitit kralları, başarılı bir savaştan döndükten sonra tanrılar adına törenler düzenler, onlara adaklar sunar, kurban keserlerdi. Kutsal sayılan hayvanlar bu kurbanların dışındaydı. Zafer törenlerinde başta gök tanrısı olarak bir geyikle birlikte gezdiğine inanılan kader tanrısı **Runda**'ya yakarılır, adaklar sunulurdu. Törenleri yöneten görevliye rahip anlamında **sankunnis** denirdi. **Sankunnis** bu törenlerden başka topluluğun dinle ilgili işlerine de bakardı; büyük törenleri kralın yönettiği de olurdu. Törenler, kralın yönetiminde olunca bütün il halkının katılması gerekliydi. Uzak illerden daha önce duyup gelenler, özellikle görevliler, çevre illerinin valileri bu büyük törene katılırlardı. Bir de küçük çapta dinsel törenler söz konusuydu. Bunlara yalnız o törenin yapıldığı çevre halkı katılırdı.

Hititlerde geyik, kartal, yılan, arslan, boğa, birtakım kuşlar, pars kutsal hayvanlar arasında yer alır. Hayvanlar arasında en korkuncu **İlluyanka** denen ejderdir. Büyük ırmaklarda, engin sularda yaşayan **İlluyanka**, kötü, yıkım getirici bir varlıktır; onunla ancak kartal savaşabilir. Kaya kabartmalarında, kazılarda çıkan buluntularda bu ejderle ilgili birçok tasvire rastlanır.

Hitit dininde, hayvanlar gibi, birtakım bitkiler de özel bir kutsallık taşır. Bunların başında, üzümle buğday gelirdi. Buğday, bolluk ve bereket tanrısının insanlara bağışladığı besin niteliğinde olduğu için kutsallık sayılırdı. Kayın ve meşe ağaçları ile hastalıkların giderilmesine yarayan ilaç yapımında kullanılan birtakım şifalı otlar da kutsaldır; onların özünde tanrısal niteliklerin bulunduğuna inanılırdı.

Hititlerde, Hititöncesi dönemlerde olduğu gibi, ateş kutsaldı, ateşin **Pahhur** adı verilen özel bir tanrısı vardı. Ateşin yakıcı, yok edici özünde tanrısal bir gücün gizli olduğu inancı vardı. Ateşin yakıldığı ocak da kutsaldı. Bütün bu kutsal varlıklar için gereğinde özel dinsel törenler düzenlenir, onlara adaklar sunulurdu.

Hititlerde din doğrudan doğruya devleti, onun başyöneticisi olan kralı ilgilendiren bir toplum kurumuydu. Devletin bir dini vardı, dine karşı suç işlemek, devle-

Larsa'ya dua eden adam (M.Ö. XVIII.yy.).

te karşı suç işlemek sayılırdı. Hititlerin aşağı yukarı her ilinde, ilden küçük yönetim bölgelerinde tapınakları vardı. Bu tapınakların bakımı, korunması için **«sankunnis»** adı verilen özel din görevlileri bulunur, bunlar tapınaklarda yapılan dinsel törenleri yönetir, savaşın yapılıp yapılmaması konusunda fal bakar, tanrıların düşüncelerini, görüşlerini fallarla öğrenir yetkililere bildirirlerdi.

Hititlilerin ölü gömme işlemleriyle ilgili yeterli bilgi yoktur. Ancak Hititlerin ölülerini gömdükleri, özel gömme törenleri düzenledikleri, ölülerin yanlarına birtakım kutsal eşya koydukları sanılıyor. Hititlilerin yaşadıkları yörelerde bulunan birkaç mezar kalıntısından çıkan özel eşya, kapların ölülere sunulan birer armağanı içerdiği, ölülerle birlikte gömüldüğü inancını doğuruyor. Ancak Mısır'la, Mezopotamya ulusları ile yakın ilişkiler kuran Hititlilerin onların dinleri etkisinde kaldıkları gözönünde tutulursa, onlar gibi ölülerini özel törenlerle gömdükleri de düşünülebilir.

hurri dini

Hurriler de Hititliler gibi göğe, yere ve sulara tapıyorlardı, onların dininde de bu doğa varlıkları kutsaldı. Her varlık alanının ayrı ayrı tanrıları, bu tanrılarla ilgili törenleri, bayramları vardı. Bütün tanrı-

Lamassu (M.Ö. VIII.yy.'dan kalma Asur eseri).

lar, kendi aralarındaki görev düzenine göre, belli basamaklarda bulunur, birinin yetki alanına öteki karışmazdı. En büyük tanrı gök tanrısı **(Teşup)** ile gök tanrıçasıydı **(Hepat)**, öteki tanrılar bunlardan sonra gelirdi. **Teşup** fırtınaları, yıldırımları, şimşekleri, kasırgaları, boraları yöneten, yeryüzüne yukardan bakan, bütün evreni kuşatan bir tanrıydı. **Teşup** ile karısı **Hepat'**ın birleşmesinden, bütün evren yeni bir canlılık, yeni bir güç kazanırdı. Onlardan sonra gelen en güçlü tanrı, bir kahramanlık tanrısı niteliği taşıyan **Kumarbi** yada **Kumarve** idi. **Kumarbi,** bir bakıma, tanrılar atası durumundaydı.

Hurrilerin yaşadıkları bölgedeki büyük dağlar, tepeler kutsaldı. Bunlar arasında en önemlisi **Van** gölü bölgesinin yüksek dağlarıydı. Bu dağların yükseklikleri, **kış** yaz karlarla, buzlarla örtülü olmaları yüzünden insanların çıkamayacakları kadar çetindi. Hurriler bu çetinliği tanrıya yaklaşmanın güçlüğü diye yorumlarlardı. Kutsal dağlar insan gücünü aşan birer tanrı görünümü, niteliği taşır, onlara yaklaştıkça, insan, tanrıya yakın olur diye düşünülürdü. Bu yüksek dağların yönetimi dağ tanrısı **Hazzi**'nin elindeydi.

Hayvanlar arasında kutsallık taşıyan, boğa idi. Hurrilere göre boğa, bir tanrının yeryüzündeki görüntüsüydü. İki büyük boğa tanrısı vardı: **Hurriş** ve **Şeririş**. Bunlar boğaların koruyucusu, hayvanları seven, kötülüklerden koruyan tanrılardı. Hurrilerde de geyik, arslan, kartal gibi hayvanlar kutsal sayılır, saygı görürdü.

Yılın belli günlerinde, özellikle ilkbahar başlarında bayram yapılır, törenler düzenlenirdi. Hurrilerde yıldız tanrısı **Şauşka** ile ay tanrısı **Kuşuk** adına düzenlenen törenler en önemlileriydi.

luvilerde din

Luvi dini de bir doğa dinidir, doğa varlıklarına tapmayı gerekli kılar. Luvilerin inançlarına göre göklerde ve yerlerde insan gücünü aşan varlıklar kutsaldır. Özlerinde tanrısal bir güç, bütün evreni kuşatan bir erk vardır.

Babil kralı Sargon.

Luvilerin büyük tanrısı **Tarhun** yada **Tarhuni** adı ile anılan gök tanrısıdır; yağmurlar, fırtınalar, boralar bunun yönetimi altındadır. Bu tanrı gök tanrılarının içinde özel bir yeri olan (birtakım araştırıcılara göre en büyük tanrı sayılan) güneş tanrısı **Tivat**'tan sonra gelir. **Tivat**, gökleri aydınlatan, yeryüzüne ışık saçan, kötü ruhların barındığı karanlıkları dağıtan bir tanrıdır; karanlıklarla sürekli bir savaş içindedir. **Tivat** ortaya çıkınca bütün karanlık tanrıları, kötü ruhlar, kötü cinler kaçar, karanlıklar ülkesinde gizlenirler. İkinci güneş tanrısı **Şimege**'dir. Bu tanrı da **Tivat** gibi karanlıklarla, kötülük tanrılarıyla savaşır. Luvilerin, ayrıca su tanrıları, dağ tanrıları, orman tanrıları, kır tanrıları vardır, bu tanrılar arasında **Tarhunza** ve **Hamanni** ayrı, özel birer yer tutar. Hititlerde olduğu gibi Luvilerde de dinin başlıca ilkesi temizliktir. Hititlerin inançlarına göre temiz olmama en büyük suçlardan, cezayı gerektiren durumlardan biridir. Bu inanç Luvilerde de vardır. Luviler, rahiplere başvurarak, yapacakları işlerde, özellikle savaş açmada fala baktırır, gök varlıklarının yörüngeleri üzerindeki hareketlerinden birtakım sonuçlar çıkarırlardı. Kral, savaşa gitmeden önce rahipten durumu sorardı. Bu inanç, bütün Anadolu dinlerinde vardır. Eski Mısır, Mezopotamya ve Hint dinlerinin Anadolu dinlerini etkilediği, onların birtakım inançlarının Anadolu uluslarınca benimsendiği anlaşılıyor.

Luvilerde de öteki Eskiçağ Anadolu uluslarında olduğu gibi ölülere karşı büyük bir saygı gösterilir, ruhun gövdeden ayrıldıktan sonra sonsuz bir ülkede yaşadığına inanılırdı. Bu nedenle ölü gömülürken özel törenler düzenlenirdi. Törenleri rahipler yönetirdi. Onlara göre gövde çürür, ruh yaşamını sürdürürdü. Ölünün başı doğuya çevrilirdi. Birtakım ölülerin yatırılarak değil de oturur biçimde gömüldüğü anlaşılıyor. Bunun nedeni bilinmemekle birlikte ölünün oturur gibi, eli ayağı bağlanarak gömülüşünün ölünün mezarından kalkmasını, dirilince, dünyaya dönüp insanlardan öç almasını önlemek için yapıldığı öne sürülmektedir.

Hititlerin benimsediği bütün tanrılara inanan Urartu toplumunun da en büyük tanrısı güneş tanrısı **Ardini**'dir. **Ardini**'nin buyruğu altında daha birçok yardımcı tanrı vardır: **Nolaini, Hutuini, Sebitu, Arsimela.** Bu tanrılar su tanrıları, yer tanrıları diye ayrılarak doğayı yönetirler. Urartu dininde başta güneş olmak üzere bütün gök varlıkları, yeryüzündeki yüksek dağlar (özellikle Ağrı dağı) kutsaldı. Doğum kutsal bir olaydı. Yeryüzüne bitkilere, ağaçlara, insanlara, hayvanlara canlılık veren sular, yağmurlar taşıdıkları tanrısal nitelikler yüzünden kutsaldı. Bu bakımdan sulara karşı iyi davranılması, iyice temizlenmeden kutsal sayılan ırmaklara, göllere, pınarlara yanaşılmaması gerekiyordu.

son dönem dinleri

Anadolu'da en büyük dinleri yaratan Hititlerin yanı sıra, sürekli

Ninova'da Asurbanibal'in sarayında ortaya çıkarılan bir alçak kabartma (bugün Paris'te Louvre Müzesi'ndedir).

göçler yüzünden, toplum kaynaşmaları sonucu başka dinler de doğdu. Bunlar, gene Anadolu uluslarının düşünce ve inanç ürünü olan çok değişik nitelikte dinlerdir. Öz bakımından birer doğa dini olan bu inanç düzenleri çevrelerinin özelliklerini, geleneklerini yansıtma bakımından oldukça değişiktir. Lidya, Frigya, Likya gibi adlarla anılan Anadolu uluslarının inandığı bu dinler daha çok Akdeniz ve Ege Denizi yörelerinde görülür. Kuruluş bakımından, bu dinler de, yer, su ve gök varlıklarına inanan çoktanrıcı inanca bağlanır. Eskiçağ Anadolu uluslarında olduğu gibi M.Ö. X. ve VIII.yy.'a kadar belli bölgelerde egemen olan bu topluluklarda da çevrenin özelliğini yansıtan inançlar, gelenekler, görenekler vardır. Bu dönem dinlerinde görülen en büyük özellik, din inançlarının daha belirgin bir biçimde kurumlaşması, büyük tapınakların yapılmasıdır. Din işlerine bakan belli bir rahip sınıfı vardır. Devlet yöneticileri, krallar birer din görevlisi değildir.

Anadolu'nun bu döneminde, eskiden olduğu gibi, gök tanrıları, yer tanrıları, su tanrıları vardır. İlk dönemlerden kalma bu tanrıların adları, az da olsa nitelikleri değişmiştir. Bütün tanrılar, onlara inanan ulusların dillerine göre adlandırılmıştır. Sözgelimi **Kupapa** değişmiş, **Kybele**'ye dönüşmüştür. Eski inançlar bırakılmamış, yalnız, biçim ve nitelik değiştirmiştir.

Eski dinlerle bu son dönem dinleri arasında görülen en büyük ayrılıklardan biri de tanrıların en küçük, en duygusal insan işlerine karışmalarıdır. Tanrılarda kadın kaçırma, kız kaçırma, kural dışı sevişme, çapkınlık, hırsızlık, sarhoşluk, vurgunculuk gibi eskiden kötü, yakışıksız, suç sayılan bütün küçültücü eylemler yaygınlaşır. Bu eylemler ulusların tutumlarından, davranışlarından doğan neticelendirici olaylardır. Her ulus kendi niteliğini yansıtan bir tanrı düşünür. Bu tür tanrıların Ege kıyılarında daha kalabalık bir topluluk içinde yaşadığı görülür. Yunan, Fenike, Roma, Mısır dinleri arasında oluşan kaynaşma, sonucu doğan tanrı kültleri yavaş yavaş bütün Batı Anadolu bölgesini kapladı. Anadolu'da doğan, gelişen Eskiçağ dinleri, evrensel bir nitelik kazanıp özünden, yerliliğinden uzaklaştı. Birtakım yeni inançlar ortaya çıktı. Son dönem dinlerinde görülen başka bir özellik de tanrıların ulusal bir biçim, yerli özellikleri yansıtan bir anlam kazanmasıdır. Bir ulus neye, hangi varlık yada davranışa önem veriyorsa dininde de en yüce doruğa o eylemle ilgili tanrıyı koymuştur. Bir ulus için en önemli olay savaş ise, en büyük, en güçlü tanrı savaş tanrısıdır. Böyle bir tanrının, tanrıçanın çevresinde masallar, efsaneler, öyküler uydurulur. Eskiçağ'da Anadolu tanrıları olağanüstü erkle donanmış varlıklardı. Son dönemde ise, ulusların bilgi alanındaki gelişmesi, ilerlemesi ölçüsünde tanrılarda böyle bir özellik ortaya çıkar. Bilici (kâhin), sanatsever tanrılar, tanrıçalar, cinler ortaya çıkar. Bütün sanatçılara, bilgelere esin (ilhâm) gönderildiğine inanılır. Sanatçı tanrı ile sıradan insan arasında sözü geçen kutsal bir varlık oluverir. Bergama, Lidya, Frigya, Likya sanatçıları bu gibi özellikler, nitelikler taşıyan insanlardı, sanatçıların birtakım tanrısal güçlerle donatıldığına inanılıyordu. Bu yüzden Anadolu'da sanatla din elele yürümeye başladı. Tanrıdan esinlenen sanatçılar yada öyle olduğuna inananlar bütün güçlerini dinle ilgili yapıtların yaratılması üzerinde yoğunlaştırdılar. Anadolu'da doğan bütün Eskiçağ dinleri doğa dini niteliğindedir. İnsan kutsal varlık olarak yalnız doğayı bilir, ona saygı duyar, gereğinde tapar. Başta kral olmak üzere bütün güçlü insanlar tanrısal niteliklerle donatılmış varlıklardır. Ancak, bu ilk dönemde, insanın tanrısal nitelikler taşıması, onun bir yeryüzü varlığı olarak yaşamasına engel olmaz: İnsan tanrısal bir nitelik taşır, ama tanrı değildir; bir yandan Mısır'dan gelen inançların etkisi, öte yandan Babil dininin yaygınlaşması sonucunda insan yavaş yavaş tanrılaşmaya başlamıştır. İnsanın (kralın) bir tanrı olduğuna inanıldı. Hititlerde kral insandı, tanrı değildi. Bütün kutsallığı tanrıya en yakın bir kimse olmasından ileri geliyor, tanrının özel olarak görevlendirildiği bir kişi sayılıyordu. Sonradan tanrı-krallar yada kral-tanrılar ortaya çıktı.

ESKİ YUNAN DİNİ

Birçok başka din gibi Yunanlıların dini de, kaynağını hayret ve korku duygularından alır ve herhangi bir Afrika veya Polinezya kabilesinin dini kadar vahşi ve kabadır. Bunun tersini düşünme eğilimimiz bu dini anlatan edebiyatın öteki ülkelerinkine oranla sanat ve edebiyatla daha fazla iç içe oluşundan, öykü ve âyinlere hayali bir çekicilik katmasından dolayıdır. Bu süsleme olmasaydı Yunan dinini kolaylıkla barbar bir din olarak nitelendirmek mümkündü. Homeros destanları gibi bazı eski kaynaklar da sonradan değiştirilmiştir ve İbrani yazıtları konusunda olduğu gibi burada da daha ilkel gelenek ve inançlara dikkatle eğilmek zorunluluğu vardır.

Konuya bu görüş açısından yaklaşılırsa Yunan dininde, hemen hemen evrensel olan, «ölülerden korkma» tutkusunun sayısız kanıtını buluruz. Ölüler hâlâ mezarlarında yaşamaktadır ve onlara düzenli olarak yemek sunmak gerekir. Eski çağlarda, ölülerin yalnızlık çekecekleri düşünüldüğünden, karıları ve köleleri de kurban edilir ve ölüyle birlikte gömülürdü. Hayattayken uğraştıkları işleri, öldükten sonra da sürdürmek isterler düşüncesiyle, silahları ve âletleri dikkatle mezara yerleştirilirdi. Eğer bu ihmal edilirse ruhların intikamı **(keres)** korkunç olurdu: Çevreye ölüm ve hastalık saçmaya hazır olan bu ruhların sayısı onbinleri aşıyordu. Gerçekte ruh, tam anlamıyla insan demek değildi; insanın kendisi, onun bedeniydi; ama ruh insan şeklini alırdı. Yeteri kadar cesursanız, elinizde bir kap dolusu taze kanla mezarın başına gider, büyülerle hayaleti dışarı çıkararak kanı içirirdiniz. Kan, hayat demek olduğu için, hayalet onu içerken geçici bir canlılığa kavuşur ve onu sorularınıza cevap vermeye zorlayabilirdiniz. Odysseus, Teiresias'ın gelecekten

Atlante dünyayı sırtında taşıyor (Napoli, Ulusal Müze).

Tanrıların kralı ve babası Zeus yıldırımlar yağdırıyor (Padova).

haber vermesini bu yöntemle sağlamıştı.

Eğer ölü, Agamemnon gibi bir kral yada Akhilleos gibi bir önderse ona mezarında, bir **«Chtonian»** yada yeraltı tanrısı olarak tapılır, hayattayken yönettiği kent yada klan üzerindeki denetimini hâlâ sürdürdüğü düşünülürdü. Akhilleos ve Hektor'un belki de bir düzine mezarı vardır; bu, onların klanlarının bir yerden ötekine göç ettiğini yada öteki halkların onlara hoşgörünmek için bu iki kahramanın mezarını yaptıklarını gösterir. Mezar, kabilenin toplumsal ve dinsel merkeziydi ve kahramana kabilenin atası gözüyle bakılırdı. Birçoklarının görüşüne göre, temelde dinsel tören olan Yunan tragedyasının kökeni, hiç değilse kısmen, bu atalara tapınmaya dayanır. Kahraman'ın anısına şiirler **(dithyramboslar)** yazılır ve söylenir, onuruna kutsal danslar düzenlenirdi; bunlarla Aeschylos'un tragedyaları arasında çok az fark vardır.

Atalara tapınabilmek için temiz olmak gerekirdi. Örneğin, bir cesede dokunmak en azından kirlenmek demekti ve böyle bir kazaya uğrayan kişi bu pislikten kurtulmak için suda, denizde yada ırmağın akar suyunda yıkanmak zorundaydı. Yunanlılar buna temizlenmek anlamındaki **cathario** sözünden gelen **catharmos** adını verirlerdi. Dolayısıyla Euripides'in **İphigenia Tauris'te** adlı tragedyasında rahibe, kralın kurban etmek istediği iki yabancının kanla lekeli olduklarını ve arınmaları gerektiğini söyler. «Çeşme suyunda mı, yoksa okyanus dalgalarında mı?» diye sorar kral. «Tuzlu deniz» diye cevap verir rahibe, «bütün pislikleri temizler». Sadece kurban olunanın değil, kurban edenin de temizlenmesi gerekir. Eğer yakarıcı, tanrıdan birşey elde etmek istiyorsa yere kapanarak yada ellerini göğe doğru kaldırarak ona, törelere uygun biçimde yakarır, belli kelimeler kullanırdı; çünkü büyüden pek az farkı olan duanın, büyülü bir gücü vardı. Genel olarak büyüyle birlikte adak adanırdı; çünkü (herşeye rağmen insan olan tanrıların gönülleri armağanlarla alınabilirdi. **Zeus** İlyada'da «Hektor bana, çok kıvrımlı İda tepelerinde ve büyük kentte birçok yanık öküz armağan etti; bu yüzden yüreğim ona acıyor» diyerek, Hektor'u yaklaşmakta olan ölümden kurtarmayı düşünür. Dolayısıyla, karşılaştığında lütûflar elde etmeyi uman insanlar tanrılara yiyecek ve içecek yada kurbanın hoş kokusunu sunmak durumundaydılar.

Tanrısal güç, ne sadece ölülere ne de yüce ve basit doğa olgusuna özgüydü; her şeyde, ne kadar küçük olursa olsun, bir «ruh» vardı.

Apollon, Delos'a varmadan önce adalılar bir taşa tapınırlardı ve o Delphoi'ye geldikten sonra da Delphoililer bir taşa tapınmaya devam ettiler. Aziz Paulus çağında bile Efeslilerin «Jüpiter'den gelen timsale» tapındıkları bilinir. Böyle taşlara Samîler «Tanrının evleri» anlamına gelen **«Bethel»**, Yunanlılar ise aynı anlama gelen **«Baityls»** adını

Prometeus ve akbaba.

verirlerdi: Ağaçlar, ırmaklar, kaynaklar, kuşlar, hayvanlar hep tanrısal varlıklardı ve hepsinin gönlünü hoş etmek gerekirdi; bu varlıkların nasıl hoş tutulacağını gösteren rahipler de vardı. Sonraki dilde, bir zamanlar evlerin düşünüldüğünü yada başka cansız varlıkların konuştuğunu varsaydıklarını gösteren örnekler vardır. Bu yüzden de, insanların istemeden sarfettikleri rasgele sözlerin «kehanet» sayılmasına şaşmamak gerekir. Odyssea'nın ikinci bölümünde Telemakhos, bir adamın farkında olmadan kendisine hayır dua etmesini **pheme,** yada uğurlu bir söz sayar. Tanrıların ve şeytanların iradesi de çeşitli yollarla, özellikle sebepleri anlaşılmayan ve dolayısıyla insanlardan daha kaprisli olarak düşünülen bu varlıklara bağlanan doğal olaylarla ortaya çıkardı. Anî bir yıldırım düşmesi, güneş yada ay tutulması, kuşların uçuşu, sendelemek yada hapşırmak, geleceği haber veren belirtiler olarak görülürdü. Bir ay tutulması olayı nedeniyle kâhinler tarafından bütün bir ay kampta hareketsiz kalmaya zorlanan Atinalı bir general, ordusunun toptan mahvına sebep olmuştu. İlyada'nın başında kâhin Calchas, bir yılanın bükülmelerine bakarak savaşın süresini önceden haber vermişti. Bin yıl boyunca, her gün bu kehanetler sürüp gitmiştir.

eski gelenekler

Yunanlılar her zaman Yunanistan'da yaşamadılar: Kuzeyden geldiler ve kendilerinden önceki kabileleri yarımadanın uçlarına sürdüler. Sonradan gelen Yunan kabileleri daha önce yarımadaya yerleşmiş olan Yunanlıları egemenlikleri altına aldılar; Böylece Pelopones'de, Dorlar Akhalıları buyrukları altına aldılar. Bunun sonucu olarak da, çoğunlukla eski gelenekler ve tanrılar bir kenara itilmedi, onlarla kaynaşan yeni gelenekler ve tanrılar ortaya çıktı. Dolayısıyla, da, tanrıların güçleri ve yetkileri bakımından büyük karışıklıklar meydana geldi. Bir kabilenin en üstün tanrısıyla, bir başka kabilenin en üstün tanrısı arasındaki öncelik sorununu çözümlemek gerekti; ama bu sorun, uzlaşmalar ve birbirlerinin alanlarına tecavüzler olmadan sonuçlandırılamıyordu. Norse mitolojisinde, **Thor**'un egemenliğinin nerede bitip **Odin**'inkinin nerede başladığını kesin olarak bilemediğimiz gibi Yunan mitolojisinde de Apollon'nun hükümranlığı ile **Helios**'un, yada **Hecate**'ninkiyle **Artemis**'in egemenliği arasındaki kesin sınırları belirtemeyiz.

İnsanlar ölülerini gömmeyi bırakıp yakmaya başladıklarında «ruh» kavrâmı da değişikliğe uğradı.

İnsanlar ruhu bir tür ateş yada soluk olarak düşündükleri halde, bir çeşit beden olarak da hayal etmeye devam ediyorlardı. İnançlara göre, ruh, mezarda yada ölünün

APOLLON'A İLÂHİ

Ey yüce Apollon, gel Peon'la birlikte,
senden dilediğim şeylere kulak ver, ey tanrı,
Parnas tepesini, Pito bölgesini bırak, ey ulu,
sana adanmış ağızlarımız anlatılmaz sözler söylerken;
ey ulu Zeus'un ilk habercisi, İao,
ve sen gök kosmosunu yöneten Mikail,
seni de çağırıyorum Cebrail,
inin Olimpos'dan aşağı, buraya gelin!
Bizi mutlu kılmak için çağırılan doğu tanrısı,
ey Adonai, töreni yönetmeye gelsen doğudan;
ey babası kosmosun, bütün doğa titrer önünde,
yalvarırım sana Olimpos adına, o tanrısal başın adına,
yalvarırım tanrısal mührün adına, ki görüştür o,
yalvarırım kosmosu tutageleni sağ elin adına,
yalvarırım zenginliği saklayan tanrı testisi adına,
yalvarırım sonrasız Tanrı adına, her şeyin sonrasızlığı adına,
yalvarırım kendi kendini yöneten varlık adına, görkemli Adonai,
yalvarırım doğup batan Elios adına,
yalvarırım bu kutsal, tanrısal varlıklar adına, göndersinler diye
rumudakini, gönlümdekini tamamlamağa yetecek tanrısal soluğu.
Duy beni ey mutlu,
yalvarırım sana ey yerin, göğün ve kaosun ve ruhlar dolaşıp duran
Hades'in başı,
gönder o şeytanı geceleyin kutsal büyülerime,
itilen şeytanı buyruğuyla Gereklilik'in,
evimin yanına gelince o
tatlı, iyi dilekli olsun, düşmanca bir duygu bulunmasın içinde bana,
gönlümden geçen isteği açıklasın bana, gözönüne serip gerçeği.
Sense kızma kutsal büyülerim yüzünden bana, bekle bütün vücudun
görkemle belirsin diye ışıkta.
Çünkü sen kendin buyurdun insanlar arasında bilinsin diye bu şeyler.
Adını yardıma çağırıyorum Moira'ların adını çağırır gibi,
iyicil ol bana ey ilk baba, ey kendi kendinden doğan ata,
yalvarırım bütün güçlerden daha büyük gücün adına,
yalvarırım Hades'e kadar yıkım götürenin adına,
iyiliğinde benden uzaklaştırarak onları, bana acı çektirmeyerek
iyi dilekli ol diye her zaman.

(La Prière, Seghers, 1958)

yakıldığı yerde kaldığı halde, gene de, toprağın altında dolaşıyor, bazen de havada uçuyordu. Doğal olarak, bu tutarsızlıkların yalnızca Yunanistan'a özgü olmadığını da burada belirtmek gerekir.

Yeraltı, tıpkı İbranilerin Cehennemi **(Sheol)** gibi, karanlık ve maddî olmayan hayatın var olduğu bir yer olarak düşünülürdü. Homeros'a göre bütün hayaletler içinde yalnızca **Teiresias** bütün zihinsel yeteneklerini korumaktaydı; ötekilerse gölgeler gibi ortalıkta uçuşmaktaydılar. Akhilleos'un hayaleti Odysseus'a şöyle der:

Güneşin tanrısal ışıkları altında, günlerini acıyla geçiren bir ırgatla birlikte çalışmayı ölülerin tüm zenginliğine yeğ tutardım.

Yunan mitolojisinde cehennemi **(Hades)** dört ırmak sınırlamaktaydı: nefret ırmağı **Styx**; keder ırmağı **Akheron**; ateş ırmağı **Phlegeton**; gözyaşı ırmağı **Kokytos**; bir de iyice uzakta, unutkanlık ırmağı, **Lethe**. Ruh, **Styx** ırmağının kıyısına varınca kayıkçı **Kharon** onu karşıya geçirirdi. Dolayısıyla, Kharon'a olan borcunu ödeyebilmesi için, cesedin ağzına bir sikke yada metelik konurdu. **Hades'in Evi** adı verilen bu yerden geri dönüş yoktu; buna rağmen daha sonraları Herakles ve Theseos gibi, yarı-tanrıların buraya vardıkları ve sağ salim geri döndüklerine ilişkin efsaneler anlatılmıştır. Laconia'daki Taenarus ve Güney İtalya'da Avernus yakınlarındaki yarlar gibi bazı yarların bu yerin girişini oluşturduğu düşünülürdü.

Hades kavramının, başlangıçta, herhangi bir ahlâk düşüncesiyle ilişkisi olmadığı sanılır. Sonraları ise, tanrının gözdelerinin sonsuz mutluluğa kavuştuğu **Elysium**, yada asilerin **Minos**, **Rhadamanthus** ve **Heacus** adlı üç yargıç tarafından cezalandırıldığı **Tartarus** tanımlarında ifâdesini bulan Ceza ve Mükâfat gibi ahlâkî kavramlara rastlarız. Homeros'da, Tantalos ve Sisyphos gibi suçluların cezalandırılışından söz eden bölümler vardır. Homeros'a göre suçluların öcünü alanlar, günahkârları karada ve denizde kovalayan kanatlı köpekler biçimindeki **Erinye'lerdir. Bunlar vicdan azabının kişileşmiş simgesi olarak değil de, öldürülenin ruhunun öldürenin ardına düşmesinin somut ifâdesi olarak düşünülürdü. Erinye'ler Hades'te otururlar, öçlerini almak için büyü yoluyla yeryüzüne çıkarlardı. Annesini öldüren Orestes olayında Erinye'ler bu cinayetin öcünü almakla yükümlü olan en yakın akrabayı temsil ederler; Orestes'in kendisi hem katil, hem de en yakın akraba olduğu için, Erinye'ler hem ona karşı, hem de onun adına bu görevi yerine getirdiler.**

Yunanlılarda buna benzeyen birçok doğaüstü varlığa rastlanır; çocukların ruhlarını alıp götüren kanatlı kadınlar olarak tasvir edilen Harpi'ler; gemicileri büyülü türküleriyle mahva sürükleyen, Odysseus'un rastladığı Siren'ler; insanların kader ipliğini büken üç kader perisi; görünüşü ölüm saçan Medusa ve daha yüzlercesi...

büyük tanrılar

Büyük tanrılar söz konusu olunca, ozanlar ve felsefeciler onları bir çeşit hiyerarşik düzene bağlıymış gibi göstermek isterlerse de, başlangıçta böyle bir uyumlu ilişkiler bütünü söz konusu değildi. Örneğin **Zeus**, ancak Homeros çağında kesin üstünlük kazanmıştır ve öteki tanrılar, ister istemez, onun buyruklarına boyun eğmişlerdir. Bu mevkiini fazla zorluk çekmeden kazanmasının nedeni, öteki tanrılarla yaptığı yarışmalardır. **Titan**'larla yaptığı korkulu savaşlardan sözedilir ama **Titan**'lar ona yardım da ederler; bazen **Zeus** da bir **Titan** olarak görünür. **Zeus Uranos**'un yerine geçen babası **Kronos**'u tahtından eder. Bununla birlikte **Zeus**'un Kronus'un oğlu olarak düşünülmesi, belli bir ölçüde onunla aynı doğa olgularını temsil ettiğini gösterir. **Zeus**'un bir gök tanrısı olduğu kesindir; hatta Ye-

Akhilleos'un annesi, deniz tanrıçası Tetis.

geçicidir. Gemici için liman nasıl değerliyse, «güneşin eriştiği her yer» **Zeus** için aynı şekilde değerlidir; **Danae** ile bir altın yağmuru olarak yatar (burada «altın yağmuru» göksel bir olgu olan güneş ışınlarını simgeler); başka bir yerde, kucaklayışıyla öldürdüğü **Semele** ile buluşur. **Leto** ile evlenir, güneşi ve ayı temsil eden **Apollo** ile **Artemis**'in babası olur. **Demeter** ile (Toprak Ana'yla) evlenir ve bu birleşmenin sonunda **Hades**'e kaçırılan ve her yıl altı ayını orada geçirmek zorunda bırakılan **Kore** yada **Persephone** doğar. Bu, ekinin devşirilecek duruma gelmesini sağlayan güneşle toprağın birleşmesidir. Kız oğlan kız **Kore**, hem insanlığın gençliğini, hem de ilk yazın bereketini (uzun bir kış uykusundan sonra doğanın ilk yazla birlikte yenilenişini) temsil eder.

Yunan Pantheonu'nun öteki büyük tanrılarına baktığımızda da doğaya karşı duyulan bu korkunun varlığını görürüz. Önceleri düzinelerle deniz tanrısı vardı; **Poseidon** ancak yavaş yavaş üstünlüğünü onlara kabul ettirebilmiştir; denizden korkulur ve ona tapılır. Bazen insanı mahveden, bazen de Odysseia'daki **Neukothea** gibi insanın altına yaşmağını sererek zarar görmeden karaya ulaşmasını sağlayan dalgalara ve dalgaların beyaz köpüğüne de tapınılır. Birçok doğum tanrı ve tanrıçası da vardır. **Zeus**'un başlıca — ve sonuç olarak tek — karısı **Hera**'dır; **Hera** giderek, kadınların koruyuculuğu görevini üstlenir, doğumlarda onlara yardım eder, uğradıkları haksızlıkların öcünü alır.

Zeus, İo ve Hera.

hova gibi bir ağaç tanrısı niteliği aldığında bile bu göksel gücü yitirmez. Göksel bir doğa olgusu olan yıldırım, genellikle en yüksek ağaçlara düştüğü için, yıldırım çarpmış meşe ağacı **Zeus**'un gücünün açık bir belirtisi sayılırdı. **Zeus** bir elinde yıldırım, yanında da bir kartal olduğu halde temsil edilir. İnsanlar onun kişiliğinde Etna gibi volkanların ve Kilikya'daki depremlerin açıklanmasını bulmuşlardır: bunlar, **Zeus**'un mağlup ettiği ama hâlâ yerin altında boş yere mücadele eden **Titan**'lardır. **Zeus** yağmur tanrısıdır, **(Zeus Hyetos)**; bulutları devşiren de odur **(Zeus Nephelegereta)**; aynı zamanda dağ tanrısıdır **(Corypheaus)**: Yunanlıların bildikleri bütün dağlar içinde, gökyüzüne en yakın olan Olympos'u özellikle seçtiği için de **Olympos**'tur. Göğün bütün olguları ya onun, yada görevlilerinin işidir. **Zeus**'un, insanın doğa karşısındaki duyduğu çaresizliğin ürünü olduğu bile söylenebilir.

Zeus'un sayısız kadını varsa da, bunların büyük çoğunluğu gelip

insanbiçimcilik

Mitolojinin «insanbiçimcilik» eğilimi ile sonradan ortaya çıkan ve düşünce soyutlamasının gelişmesini gösteren «allegori» eğilimini dikkatle birbirinden ayırmak gerekir. Birçok tanrı ve tanrıça adını, bir allegori olarak düşünme eğilimi vardır; bunlar mutlaka sonradan allegori durumuna gelmişlerdir, ama başlangıçta herşeyin, giderek bir kavramın bile insan biçiminde gösterilmesi, bir allegori değildir. Böylelikle, örneğin Spencer'in **Una ve Error**'un da olduğu gibi, tanrıların önce soyut birer kavram, sonra da bir insan olarak düşünülmediği kesindir. Felsefe geliştikçe, insanbiçimcilik allegori durumuna geldi.

Tanrıça Athene'nın saçtığı kusurlar yeryüzüne iniyor.

Eski efsanelerde **Metis** yada Akıl'dan **Zeus**'un karısı ve **Athene**'nin anası olarak söz edilir; «akıl» kavramı, ancak daha sonraki çağlarda soyut bir kavram olmuştur. **Themis**, yasa yada Düzen, **Zeus**'un bir başka karısıdır. Düşünce ilerledikçe allegori kullanımı da ileri gitti: sanat eserlerinde **Themis**, elinde adalet terazisi olduğu halde resmedilmeye başlandı. Aynı şey **Horae** yada Mevsimler için de söz konusudur. Yılın mevsimleri belirli bir düzene uygun olarak birbirlerini izledikleri için **Themis**, onların anası sayılır. Bu düzenlilik düşüncesinin, soyut ve felsefî bir kavram olarak ortaya çıktığını düşünmemeliyiz. Mevsimler, zaman içinde danseden ve düzenli olarak aynı yere dönen genç kızlar olarak gösterilir. Homeros, «Onlara, kapılarını açmaları ve kapamaları için Olympos ile birlikte yüce gökyüzü verilmiştir» der; bunlar soyutlama değil, sözgelimi, elleri ayakları olan tanrısal-insanlardır. İlyada'nın başka bir yerinde Uyku ve Ölüm, **Sarpedon**'un bedenini Truva düzlüklerinden Lykia'ya taşırlar. Birçoklarına göre, bu bölüm daha sonra yazılmışsa da ozanın henüz allegori kullanabilme aşamasına ulaşmadığı anlaşılmaktadır.

Bunun gibi **Moira**'yı sadece Kader'in insan biçiminde kişileştirilmesi olarak düşünmekten de kaçınmalıyız; o, alışılmış insan niteliklerini de benliğinde toplayan bir tanrıçadır. **Ate**'yi de sadece «kötülük» olarak düşünmemeliyiz: o, kötülük yapmaktan hoşlanan bir tanrıçadır, bu da çok farklı bir şeydir; **Plutos** «zenginlik»in kendisi değil, zenginlik tanrısıdır; **Charis** zarafet yada güzellik değil, zarif bir varlık, ateş tanrısı **Hephaistos**'un karısıdır. Achilleus'un Agememnon'u öldürmeyi düşündüğü ve **Athene**, kimseye görünmeden ona engel olduğunda, **Athene** insan biçimli bir vicdan değil **Zeus**'un kızıdır; kısacası somut bir varlıktır.

Doğal olarak süsleme süreci,

Agamemnon'un altın maskesi.

URANUS'A

Uranus için
günlük kokusu!

Her şeyin babası Uranus, yok olmaz bölümü dünyanın,
bütün yaratıkların bilinmez başlangıcı, bütün yaratıkların sonu, ey dünyanın efendisi, ey yeryüzünün çevresinde fırdolayı dönen, ey mutlu tanrıların tahtı, sen ki yer değiştirirsin bir eşkenar dörtgen yakıcılığıyla,
ey her şeyi çevirip kuşatan yer ve gök bekçisi,
sen ki gezdirirsin göğsünde korkunç gerekliliğini doğa'nın, ve görürsün her şeyi, uy mutlu Kronos'un oğlu, seçilmiş şeytan,
Duy beni, sağlıklı bir ömür bağışla ben kuluna!

(La Prière, Seghers, 1958)

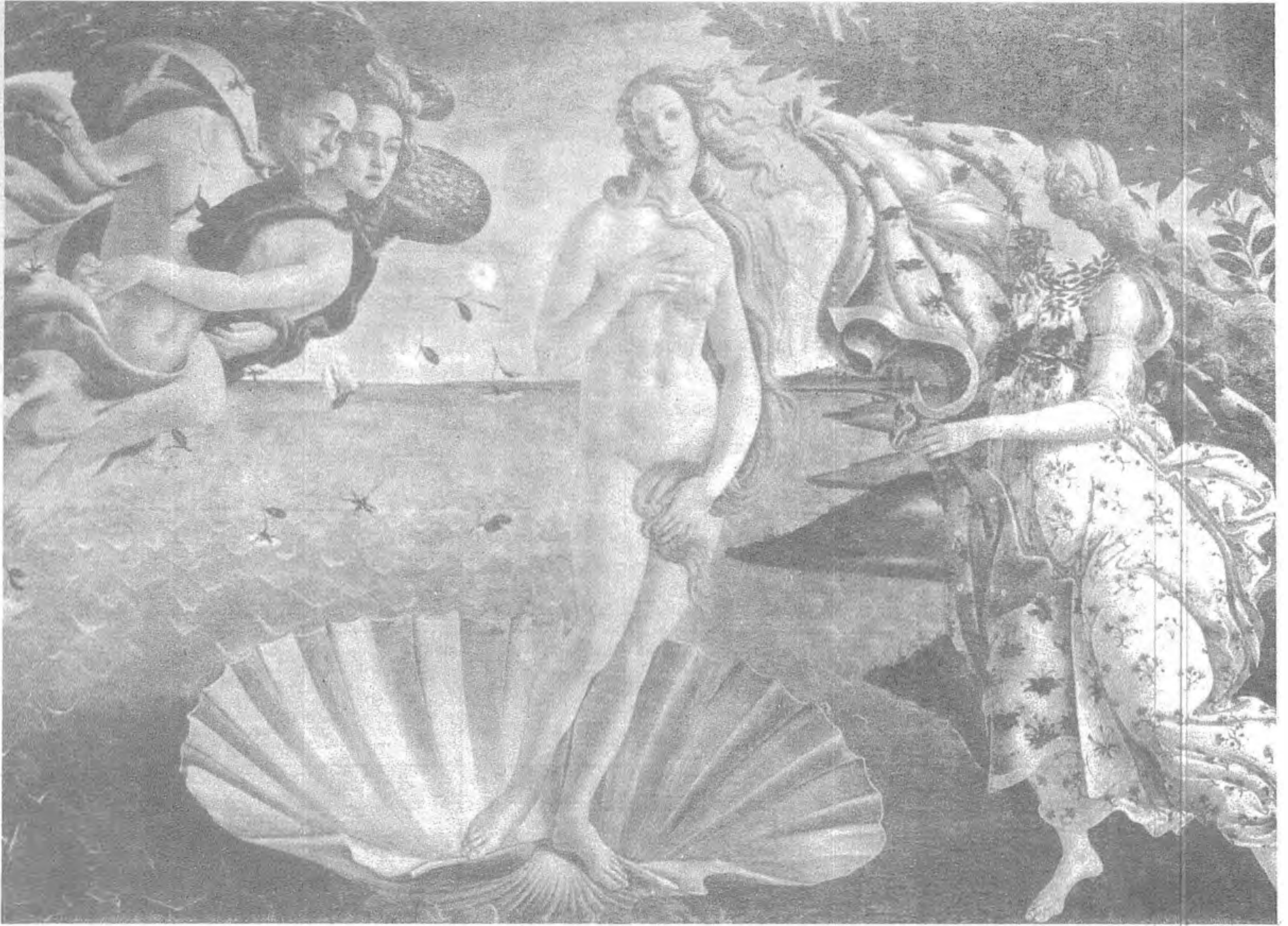
gittikçe daha çabuk gelişerek hemen her soyutlamanın özellikle insan biçimli olarak kişileştirildiği döneme ulaştı. Ama bu süreç ilk zamanlardaki tanrıların insanlaştırılması ile aynı şey değildir. Homeros için **Musa'**lar, ezgi değil, ezgi tanrıçalarıdır: **İris**, gökkuşağı değil **Zeus'**un habercisidir. **Poseidon** deniz değil, denizin hakimi ve üzerindeki sürücüdür.

Böylece belirtilen anlamda tanrıların çoğunun tanrısal varlıkların kişileştirilmesi olduğunu söyleyebiliriz. **Helios** güneş, **Selene** de aydır; her ikisine de doğarken ve batarken tapınılır. Birçok mitolojide olduğu gibi **Helios** gökyüzünde dört atlı bir araba içinde dolaşır. Babasının yerine arabayı sürerken yok olan **Paethon'**un öyküsü, belki de, bir güneş tutulmasının efsanesidir. Bunun gibi rüzgârlar da dört nala giden atlar biçiminde temsil edilirler.

üreme, döllenme kültleri

Ama bütün bu kültler içinde en önemlisi, ister toprağın ürünleri, isterse insanlarınkinde olsun üremeye, döllenmeye olan tapınmadır. Bütün doğal enerjiler gibi bu güçler de kişileştirilmiş ve tanrısal güçler olarak kutsanmıştır. Dinsel ödevlerin en hayret verici ve belirgin olanlarının çoğu bu bereket tanrılarına ilişkindi. Bu tanrılardan ikisi Hıristiyanlığı bile etkilemiştir; birincisi, aşk tanrıçası **Aphrodite'**in kültüdür; hemen belirtelim ki **Aphrodite**, Yunan kökenli değildir. Onun, Yunanlıların Kıbrıs'a gitmelerinden sonra tapınmaya başladıkları **Asurî** tanrıçası **Ashtorith** yada **Astarte** olduğunu gösteren belirtiler vardır. Kuşkusuz, **Astarte'**ye dikkate değer benzerlikler gösteren **Phrygia'**daki **Kybele** ve Hitit ülkesindeki **Derketo** kültünden de bazı unsurlar alınmıştır. Aslında, hiçbir kült bu kadar yaygın değildir. Başka adlar altında **Aphrodite'**ye hemen heryerde tapınılmaktadır: buna benzer ayinlerle üremenin Hindistan'da da kutsandığını göreceğiz; Musa'nın yasalarında bu konuda birçok yasaklamaların olması, İbranilerin Kenanlılarda bu kültün hakim olduğunu gördüklerini, kendilerinin de sürekli olarak bu eğilime kapıldıklarını gösterir...

Bu kültün eksiksiz bir tanımı

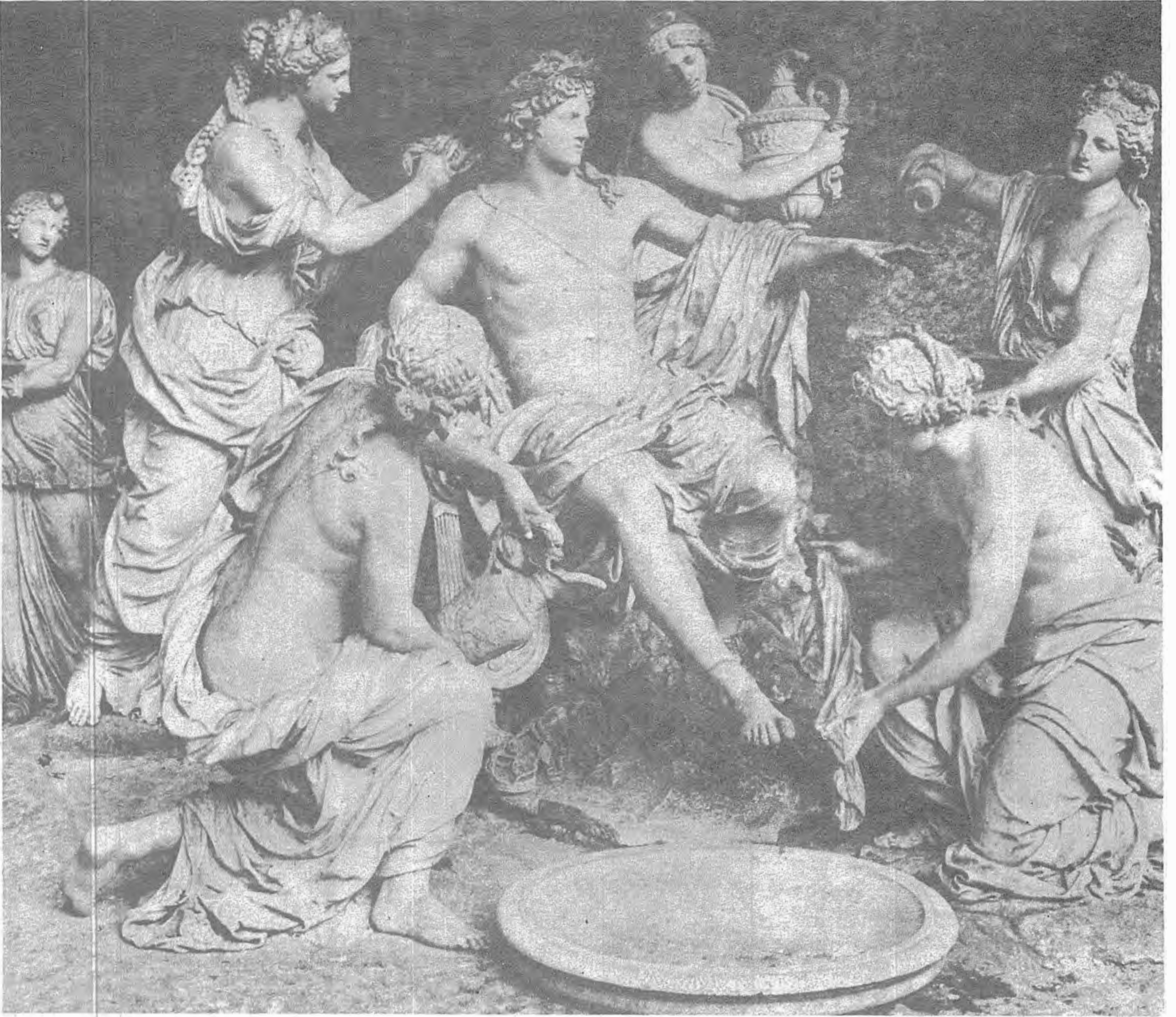
Tanrıça Aphrodite'nin doğuşu.

II. yüzyılda yaşayan Yunanlı yazar Lukianos'un **Suriyeli Tanrıça** adlı yazısında bulunabilir. Çok ilginç ve meraklı bir yazıdır bu. Burada yalnızca **«Aphrodisia»** adıyla bilinen ve bütün Yunanistan'da, ama özellikle Kıbrıs'taki Paphos kentinde kutlanan şölenin kısa bir özetini vermekle yetinelim. Paphos, bir rastlantı sonucu Aziz Papulus'un İncil'i vaazettiği ilk Hıristiyan kentlerden biridir. Burada kanlı kurbanlara izin yoktu; tanrılara yalnızca ateş, günlük ve çiçek sunulurdu. Eğer söylendiği gibi, bazen keçiler de kurban ediliyorsa, bunun sadece kehanette bulunmak için yapıldığı sanılır, ayrıca tanrıça adına verilen şölenler tapınağın içinde yapıldığı halde, keçi kurban etme işi dışarda olurdu. Vergilius, «Paphos»da «Venüs'ün tapınağı vardı ve yüz sunak sabae tütsüsüyle parıldar ve ortalığı taze koparılmış çiçeklerin kokusu sarardı» der.

İki kentin adıydı Paphos; Eski ve Yeni. Kararlaştırılmış zamanda kadınlar ve erkekler Yeni Paphos'da bir araya gelir ve **Agetor** adı verilen **Aphrodite** rahibinin yönetimindeki bir alayla yedi mil uzaktaki eski kente yürürlerdi. Oraya ulaştıklarında tapınmanın kurallarını yerine getirirler ve onu izleyen «gizli âyinlere» katılan kız yada delikanlılar tanrıçanın kültüne girmiş olurlardı. Birçok dinde olduğu gibi bu katılma, dinsel orospuluğu gerektirirdi. Bu, yüz kızartıcı değil, tam tersine onur verici bir törendi. Gerçekte, buna uygunsuz gözüyle bakanlar önce Yahudiler, sonra da Hıristiyanlar olmuştur.

Bununla toprağın üretkenlik gücü arasındaki yakın bağlantı, Yunanistan ve Yakın Doğu'nun değişik yerlerinde **Hyacinthos, Hylas, Adonis, Attis** ve şarap tanrısı **Dionysos** gibi bazı tanrılar için yapılan şölenlerde açıkça görülür. Bunlar ve bunlara bağlı efsaneler Hint tanrılarına, Mısır tanrısı **Osiris**'e şaşılacak ölçüde benzemektedir. Daha çok bilgimiz olsaydı belki de Abimelech tarihinde sözü edilen «Üzümlerin Çiğnenmesi», yada her yıl Jephthah'ın kızı için tutulan dört günlük yas gibi İbrani şölenlerine de benzediklerini bulabilecektik. Peygamber Ezekiel, Yahudi kadınlarının **Adonis** yada **Tammuz'a** tapınma törenlerinin bütün gerçeklerini yerine getirdiklerini görmüştü: «yaptıkları daha da büyük uygunsuzlukları göreceksin. Ve sonra beni Tanrı'nın Evi'nin kapısına götürdü ve, eyvah, orada kadınlar oturmuş **Tammuz** için ağlıyorlardı.» Burada **Attis** efsane ve ayininin kısa bir özetini verelim. Çünkü bu sadece Hıristiyanlığı derinden etkilemekle kalmayarak Roma İmparatorluğunun hemen her yanına yayılmış ve etkisi altına almıştı. Buna karşılık, **Attis** kültüne çok benzeyen ve sadece Yunan dünyasında bilinen **Adonia** kültü, Batı'yı etkileyememiştir. **Attis** 25 martta dirilmiştir; bu baharın başlangıcıdır. Hıristiyanlara göre İsa da o gün dirilmiş, Yahudi geleneğine göre ise Tanrı dünyayı yaratma işlemini o gün bitirmiştir.

Phrygia'lı bir genç olan **Attis'e**, tanrıça **Kybele** çılgınca aşık olmuştu. Bir bademi göğsüne koyarak gebe kalan bir bakireden doğan **At-**

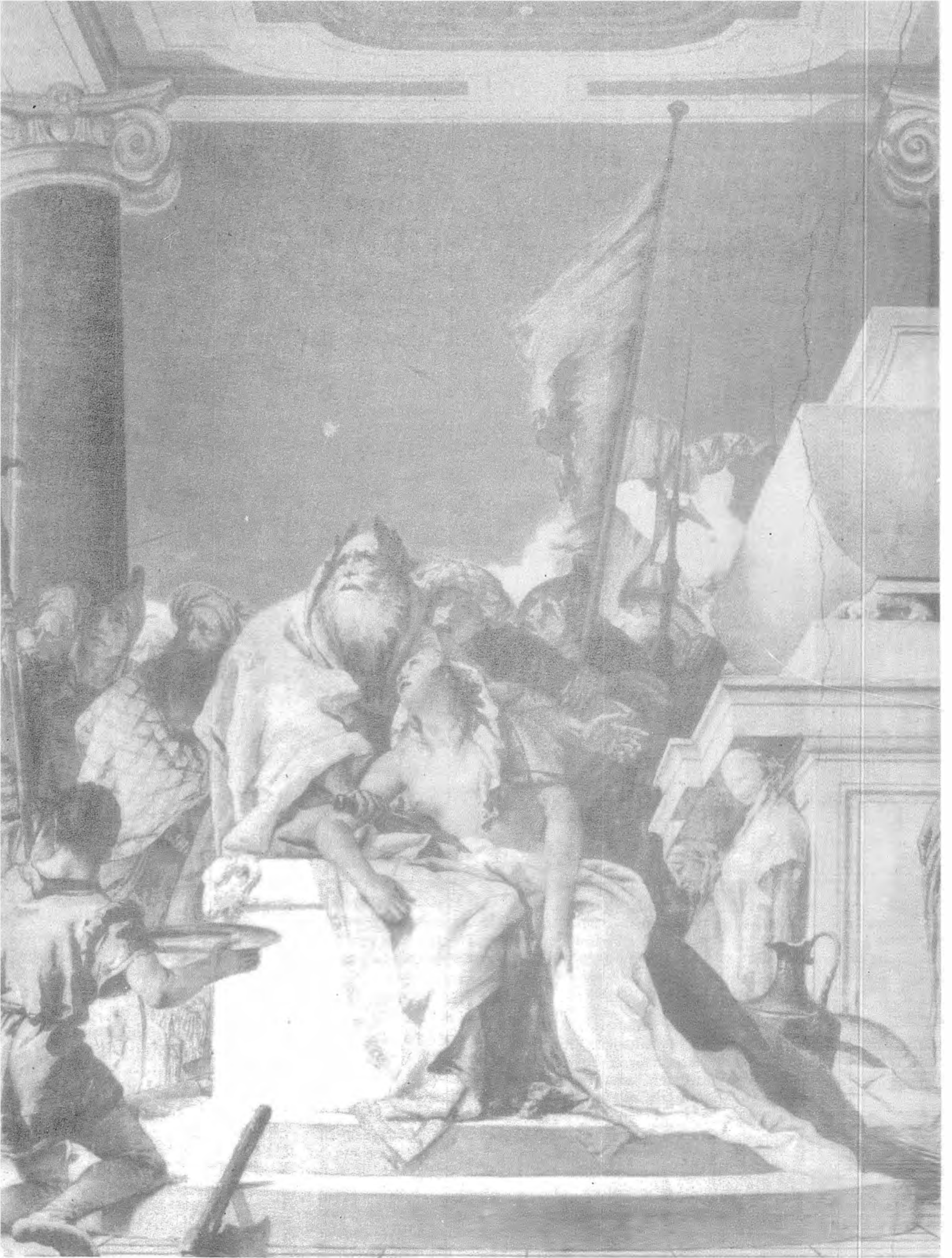

Tanrı Apollon ve su perileri.

tis, **Kybele**'nin sevgisini, ölümlü bir kızla evlenerek hiçe saydı. **Kybele** de ondan öç aldı. Bir öyküye göre, bir çam ağacının altında intihar etmiş, bir başkasına göre ise **Adonis** gibi, bir yaban domuzu tarafından öldürülmüştür. **Attis**'in yere akan kanından menekşeler bitmiştir.

Attis kültünün «Gallos» adı verilen rahipleri, **Kybele**'nin hizmetindeki hadımlardır. Her yıl martın **27**'sinde, bahar geldiğinde, bir çam ağacı kesilerek **Kybele** tapınağına getirilir ve bir ceset gibi uzatılarak kutsanırdı. Ağaç taşıyanlar **(Dendrophori)** onunla ilgilenir, üzerine menekşeden taçlar koyar ve ağaca genç bir adam tasviri bağlarlardı. İkinci gün borozanlar çalardı. Üçüncü gün ise, baş Gallos'un yönettiği vahşi ve gürültülü bir dansla başlardı; bu dansta külte bağlı olanlar, büyük bir coşkuyla bıçak ve hançerlerle kendilerini yaralarlardı; böylece birçok genç «tanrı olur», yani her biri birer **Attis** haline gelerek kendilerini bıçaklarlardı. Sonra bereket sembolleri toplanır ve **Attis**'e yeniden hayat vermekte yardımcı olmak üzere toprağa gömülürdü. Bütün bu korkunç olayların az çok benzerleri Efes'teki **Artemis** yada Babil'deki **İştar** ayinlerinde de vardı.

Bu törenlerin yanısıra bir gizli ayin yada kutsama yer alırdı. Tapınıcıların arasına katılmak için başvuran kişi, önce oruç tutar ve yasçılarla birlikte ağlardı; sonra kutsal ayinlerde kullanılan iki çalgıdan (davul ve zil) yemek yer ve içki içerdi. Bu, bir çeşit 'vaftiz' gibiydi. Sonra üzeri ızgaralı bir çukura inerdi. Izgaranın üstüne bir boğa getirilir ve kutsanmış bir kılıçla kurban edilirdi. Yeni katılan kişi bedenini ve elbiselerini bu kanla yıkar ve böylece bütün günahlarından arınmış olurdu. Kan içinde yıkanmaya **«Tauroboliom»** adı verilirdi ve bu ayinin birçok izine Roma, Galya ve Almanya'da rastlamak mümkündü. **Attis**'in bir bitki tanrısı olduğu hemen hemen kesindir (tabii bunun yanısıra başka birçok şeyi de temsil etmesi mümkündür). «Çok bereketli» olarak nitelendirilir ve «yere düşüp ölen» ve sonra dirilen buğdayla özleştirilir. Bir heykelinde elinde buğday başakları ve başında üzerinden buğday başakları fışkıran bir şapka olduğu halde temsil edilir: Çam kozalakları, narlar ve meyvelerden yapılma bir çelenk giysisini meydana getirir. **Attis**'in annesi, ister bakire **Nana**, isterse

Agamemnon'un kızı İphigenia'nın Artemis'e kurban edilişi.

Aphrodite'nin oğlu Aeneas.

GECEYE İLÂHİ

Şarkısını söylüyorum gecenin, insanları, tanrıları yaratan gecenin.
Kaynağıdır gece evrenin. Siprisus deriz biz ona hâlâ.
Yıldızlarla parıl parıl ey mutlu tanrısallık, ey kara güneş
bize barış, bize dirlik düzenlik ve bol uyku ver.
Ey mutluluk, ey büyü, uyanıklar kraliçesi, düşler anası,
ey avutucu, ey sen ki bütün yoksulluklara erinç verirsin,
ey uyutucu, ey atlı, ey kara ışık, evrensel dost,
ey bitmemiş, ey yerden ve gökten zaman zaman,
ey değirmi, ey karanlık sığınlarla eğlenen,
ey ölüler katından ışığı koğan ve yeniden onların yanına kaçan.

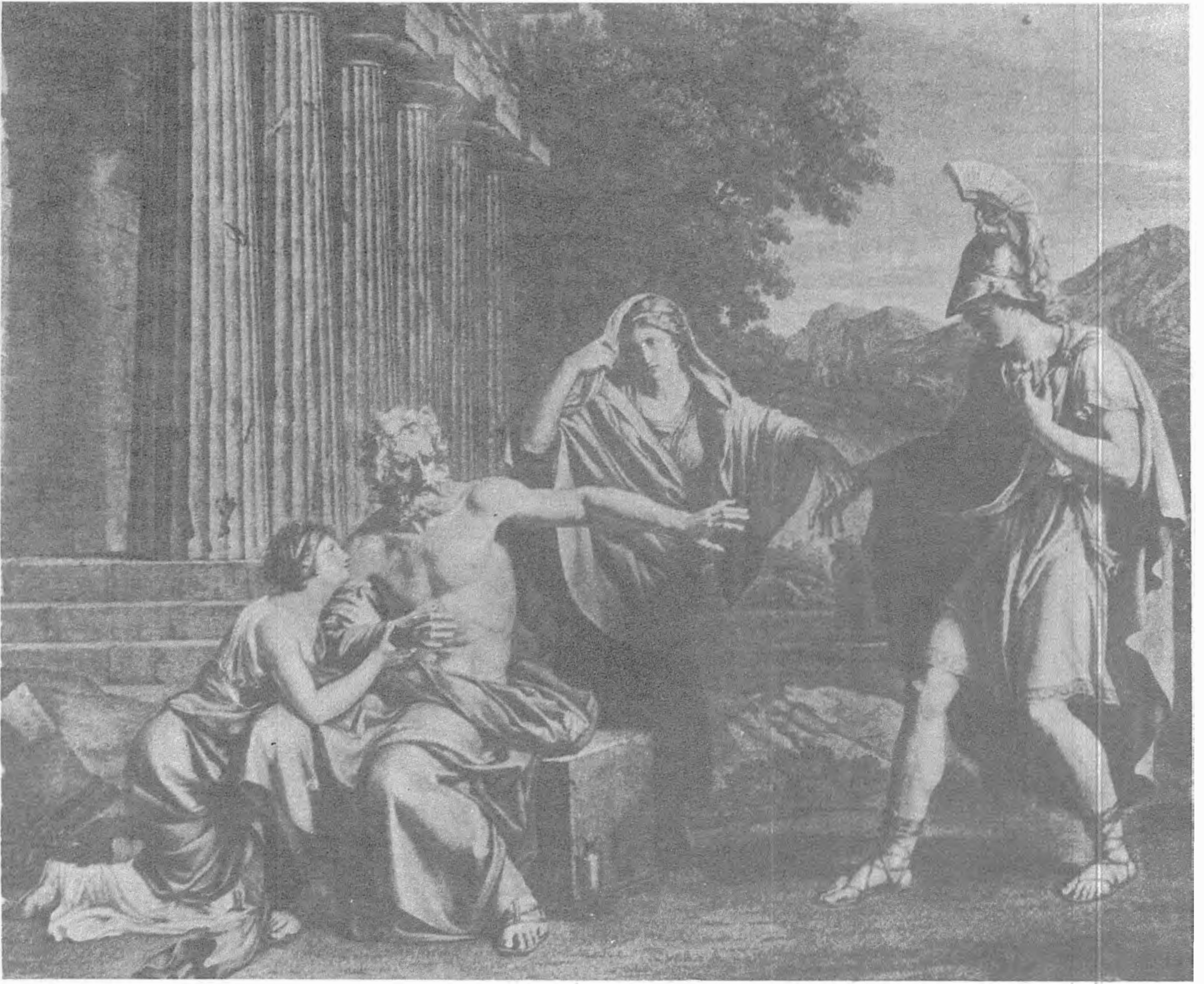
Sahibidir korkunç uğursuzluk her şeyin.
Ey mutlu gece, ey milyonla erinç, ey evrensel sevecenlik,
sana yalvaran sesi işiterek, ey bağışlayıcı,
koğabilirsin gölgede parlayan korkuları, iyi dilekli görünerek sen bize.

(Trésor de la Poésie Universelle, Gallimard, 1958)

yüce tanrıça **Kybele** olsun, evrensel verimliliğin tanrısıdır. Bütün üretkenlik biçimleri — insan, hayvan ve bitki — onun gözetimi altındadır. Tohum ekimi, tohumların **Hades**'e gitmesi demek olduğu için insanlar yas tutarlardı. İlk filiz, tohumun **Hades**'ten geri geldiğini gösterir; dolayısıyla insanlar bayram eder. Buğdayın bu bölümü ve dirilişi, güneşin ölüm ve dirilişine o kadar yakından bağlıdır ki, çoğu kez, birbirine karıştırılır. Buğday, yerin altında olduğu süre içinde **Persephone Hades**'te demektir. **Adonis** gibi, **Attis** de yabancı bir tanrıdır ve onun kültü dışardan alınmıştır. Fakat Yunanlılar **Attis**'in, atalarından kalma bazı tanrıların çok uzun zamandan beri yaptığı işin aynını yaptığını anlamışlardı. Laconia'da **Hyacinthos** şöleni, belki de **Attis**'in ortaya çıkışından binlerce yıl önce kutlanmaktaydı; bu törende, aynı **Attis** şöleni gibi, ölen tanrı için yas tutulur, sonra da tanrının dirilişi ve göğe çıkışı sevinçle kutlanırdı.

dionysos kültü

Daha da ünlü olan **Dionysos** kültü de Yunanistan'a gelmiştir. **Dionysos**, Trakya kökenlidir; Trakyalılar ise küçük Asya'daki Phrygialıların akrabasıdır. Phrygialıların **Sabazios** adlı tanrıları vardır; **Sabazios Attis'e, Attis** de **Adonis**'e benzer. **Dionysos** kültü Yunanistan'a geldiğinde, Yunanlıların önceden tanıdığı bir tanrıydı; sadece kendisine Yunanlıların alıştığından daha vahşi ve fanatik bir biçimde tapınılmaktaydı. Dionysos geceleri, ellerinde meşaleler olduğu halde dağlarda müzik ve şarap etkisiyle kendilerinden geçen kadınlarca kutsanırdı. Bunlara **Bakkha**'lar (bağıranlar), **Mainad**'lar (çılgın kadınlar), yada **Thyiad**'lar (öfkeliler) adı verilirdi. Bu çılgınca coşku içinde kadınlar, **Attis**'in müridleri gibi, yalnızca tanrıyı **görmekle** kalmaz, kendileri de tanrı **olurlardı**; ruhları bedenlerinden çıkar ve tanrıyla birleşirdi. Euripides'in kuşku ve sempatiyle gizlediği bu ayinlerdir ve bu gözlemin ürünü ölümsüz Bakkhalar oyunu olmuştur. Tanrıyla birleşme eylemle temsil edilmelidir: bu coşkulu şenlikte kendilerinden geçtiklerinde kadınlar, tanrının onlarda cinsleştiğine inandıkları yılan yada başka hayvanları parçalar, e-

Teb kralı Oidipus (Antoine Alexandre'in baskısı).

tini yiyip kanını içer, derilerine sarınır ve doğal güçleri tükenip tüm boşalma halinde yere yıkılıncaya kadar dansetmeyi sürdürürlerdi. **Dionysos** kültünü ve birçok çevrede uyandırdığı tepkiyi anlatan çeşitli efsaneler çıkmıştır. Bir öykü Trakya kralı Lykurgos'un **Dionysos'a** nasıl karşı çıktığını ve Maenadları ülkesinden nasıl kovduğunu, buna öfkelenen tanrı Dionysos'un da ondan nasıl korkunç bir öç aldığını anlatır. Bir şenlik sırasında **Pantheus'u** parçalayan **Agaue'**nin öyküsü de Euripides'in **Bakkha'**larda anlattığı öykülerden biriöç almaya dayanabilir, ama farklı bir kökeni olduğu sanılır. **Pantheus,** tapıcıları tarafından parçalanıp yenen tanrıdır. Ayinin yanlış bir şekilde okunması, sonraları, onun tanrının kendisi değil de mahvedilmeyi haketmiş bir düşmanı olduğu sanısına yol açmıştır. **Orpheus'un** parçalanmasını anlatan benzer bir öykü de vardır.

Çok sayıdaki gizli Yunan kültü **(mysterialar)** içinde en ünlüsü (önceleri sadece) Attica'daki (Atina'nın Batısı) Eleusis'de görülen **Eleusinia** kültüdür. Bunlar öylesine ünlüdür ki Yunan yada Latin yazarları gizli kültlerden söz ettiklerinde **Eleusinia** ayinlerini belirtmek isterler. **Demeter** onuruna yapıldıkları için bu ayinlerin verimlilikle ilgili oldukları açıktır. Kaybolan kızı Persephone'yi aramak için yollara düşen Demeter, Atina yakınında Eleusis'deki Istırap kayasına (bir çeşit Baitlys) oturur, kent sakinlerine tahıl dağıtırdı. Eleusis'teki tapınak Demeter ve Persephone kültünün merkeziydi. Bu, Eleusis'e özel bir kutsallık kazandırdı ve ülkenin siyasal başkenti Atina olduğu zaman bile, bu küçük kent dinsel başkent olma niteliğini korudu. Efsane, Demeter gizli ayinlerini **(mysteria)**, Poseidon'un oğullarından Eumolpos'un kurduğunu belirtir. Eleusis rahipleri, Eumolpus'un torunları olduklarını iddia ederlerdi; Eleusis rahipleri olan Attika'lı kibar sınıfa **Eumolpid'**ler denmesinin nedeni budur.

Böylece Yunan dininin, aslında birbiriyle karışarak kaynaşmış üç türünü yada dönemini görmüş olduk: a) ölüler ve doğal güçler karşısında duyulan korku sonucu bir doğa yada kahramana tapma; b) bu tapınmanın, insan biçimindeki tanrılara tapınma durumunu alması; c) bu tanrıların ve kahramanların hayat ve ölümlerinin mistik bir açıklamasına geçiş. Ama bunların yanısıra bazı bakımlardan, bugün din olarak nitelendirdiğimiz sisteme benzeyen ve daha sonraki yüzyıllarda Hıristiyanlığın kabul edilmesini hazırlayan bir dördüncü ev-

Tanrıça Athene ve Hercules

re de vardır. Bu, eski kültlerin çekiciliğini yitirmesiyle birlikte, kesin olarak dinin yerini alan ahlâk felsefesidir. Hıristiyanlıktan çok önce bazı erdemli kişiler pagan tanrılarının öykülerini «ahlâksızlık» olarak lanetlemişlerdir. Aslına bakılırsa, sözkonusu erdemli kişilerin bu öykülerin kökenini saptamaları ve **Zeus**'un aşkları yada **Aphrodite** kültünün hayasız törelerini anlatan efsanelerin doğal nedenlerden kaynaklandığını kavramaları olanaksızdı; dolayısıyle de bunlara karşı duydukları nefreti açıkça belirtiyorlardı. **Eutyhypron**, babasına karşı olan davranışlarını haklı çıkarmak için **Kronos**'un, babası **Uranos**'un cinsel organını kestiğini örnek gösterince Sokrates, kendine özgü müphem ve alaycı diline rağmen, bu öykü konusunda ne düşündüğünü kuşkuya yer bırakmayan bir kesinlikle belirtir. Ksenephon da bu tür hayasızca öyküleri reddeder. Platon, Homeros'u Cumhuriyet'inden kovmuştu. Socrates'in ağzından yaptığı savunmada Platon, Sokrates'in tanrılara inanmadığını reddeder ama onun inanmazlığı yeterince açıktır: Sokrates Atina mitoslarındaki tanrılara inanmamaktadır.

«Tanrı tanımaz» suçlamasına rağmen, insan aklının kavrama yeteneği yavaş gelişti; bu da ahlâkın ilerlemesiyle sağlandı. Ciceron zamanında, M.Ö.I.yy.'da Romalı yöneticilerin siyasal amaçlarla resmî tapınmayı sürdürmelerine rağmen Yunan ve Roma tanrılarına inanan bir tek aydın kalmamış gibiydi.

Daha aydın kafalar bu ölü dinin yerine, felsefeyle ilgilendiler. Bunların seçebilecekleri çok sayıda felsefe sistemi vardı: ama bunlardan ikisi ötekilerden daha belirgindi. Aziz Paulus, Romalıların inanmadığı pagan tanrıların sunakları kentin bütün sokaklarını doldururken, bu iki felsefe sisteminin Atinada gelişmekte olduğunu görmüştü. Bu sistemlerin gücü, ahlâki düşüncelerden çok Evren ile ilgili kuramlara dayanmaktaydı. (1)

epikuros'çuluk

Lucretius'un yüce şiirinde anlatıldığı gibi Epikuros'çuluk günlük dinin uzlaşmasız bir reddedilişi ve bu dinin önayak olduğu cinayetlerin lanetlenmesi ile başlar. Amacı, tanrıların insanlara karşı olan tavrını mahkum etmek ve bizi onlara olan korkumuzdan kurtarmaktır. Lucretius tanrıların varlığını tam anlamıyla reddetmez, ama onları bütün acılarımız ve sevinçlerimize karşı kesin ilgisizlik içinde yaşadıkları ebedi istirahat yerine gönderir. «Eğer biri denizi Neptün, buğdayı da Ceres olarak adlandırmak istiyor, şarap yerine yanlışlıkla Bacchus diyorsa, bırakalım tanrıların anasının toprak, olduğunu söylesin, ama bir tek şartla; eğer gerçekten zihnini iğrenç din duygularıyla kirletmeye tahammül ediyorsa.»

Bununla birlikte Epikuros'çuluk da bir dindi. Epikuros, «Zihin rahatlığına **(ataraksia)** kavuşmak istiyorsanız eşyanın tabiatını araştırın» diyordu; «çünkü hoş görülere değil, hayatımızı korkudan uzak olarak geçirmeye ihtiyacımız var. Korkuların en kötüsü de ölüm korkusudur». Şimdiye kadar yazılmış olan en güzel dizelerle Lucretius, öbür dünyayı insanların bir işkence yeri olarak düşünmelerine sebep olan canavarca öyküleri kınamış; ölümün, dünyayı sarsan Roma-Kartaca savaşının dahi rahatsız edemeyeceği bir sürekli uyku olduğuna insanları inandırmağa çalışmıştır: **Tantalos**'un tepesindeki kaya, **suç**luların korkusundan başka bir şey değildir: **Tityos**'un karaciğerini didikleyen akbabalar ise, vicdan azabıdır. Ölümlü hayatı ölümsüz ölüm çekip aldığında artık **var** olmayanın korkacak hiçbir şeyi ola-

(1) Vergilius, Aeneas'ı bitirir bitirmez şiiri bırakıp kendini felsefeye vereceğini söylediğinde son yıllarını dine adayacağını belirtmek istiyordu.

maz. Böyle olduğu için de hayatın tadını çıkarmak gerekir; bu da gereksiz acıları önlemekle sağlanır. Gereksiz acılar içinde aç gözlülük, hırs, oburluk ve beden hazları sayılabilir. Epikuros, «ihtiyacımız olan ulaşılabilir olandır, ulaşılamayana ise ihtiyacımız yoktur» der. Bu bilgece razı olma anlayışına göre en iyi şey, haz'dır. İnsan, bilgelikte kendi kendini denetleyerek hayatta bir haz dengesi sağlayabilir. Cesaret ile önleyemediğimiz acılara sabırla katlanabiliriz.

İşte Epikuros düşmanlarının, hattâ dostlarının bile şaka yollu, «domuzca» olarak nitelendirdikleri düşünce budur.

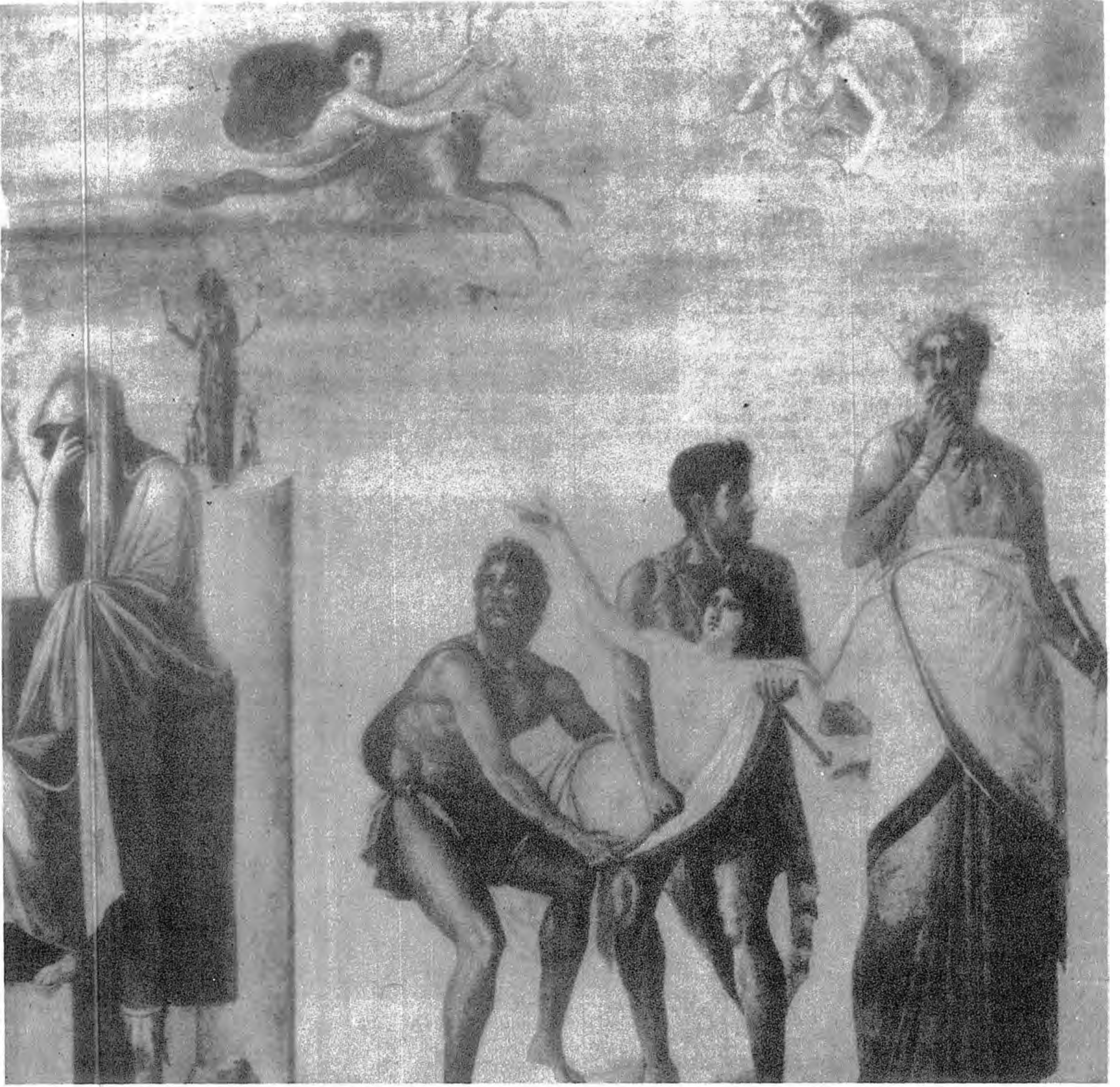
Epikuros Atina'lı, büyük rakibi Zenon ise doğuluydu ve onun düşüncelerinde Doğu'dan gelen çok şey vardır. Liberal papazların onun sistemini Hıristiyanlığa yakın bulmalarının nedeni budur. Stoa'cılığın, insanları entellektüel planda Hıristiyanlığa hazırlamış olduğu kesindir. Stoa'cılık, dünyanın karma karışık olduğu, insanların yarından her zamankinden fazla kuşkuya düştüğü ve kader tekerleğinin dönüşünün alışılmıştan daha çok şansa bağlı olduğu bir dönemde, yani tam zamanında ortaya çıkmıştır. Epikuros, insanlara bu kötü zamanı mümkün olduğu kadar iyi geçirmelerini salık veriyordu. Zenon ise, onlara acının günah olmadığını, tek günahın kötülük yapmak olduğunu söylüyordu; başka hiç bir şey önemli değildi. Doğruluktan ayrılmadığı ve tanrıya hizmet ettiği sürece köle bile hürdü.

Epikuros'un dünyayı, sınırsız zaman içinde tesadüfen gördüğümüz dünyayı, atomlardan ve Kaos'tan çıkarmasına karşılık Stoa'cılar dünyanın mantık ve Lagos tarafından kurulduğunu iddia ederler. Mantık, «hayat boyunca yaşayan, ulaşılabilen her yere ulaşan, bölünmeden yayılan, harcanmadan işleyen» ve insan aklını yöneten şeyle özdeş olan **Ölümsüz Ateş**'tir. Böylece, yıldızların yörüngesini düzenleyen yasa bizim hayatlarımızı da düzenler. Gökleri sağlam, diri tutan gücün insanların mütevazi eylemlerini de yönetmesi gerekir. Kleanhes, «Logos'un bir adı vardır: basit insanlar ona **Zeus** adını verir. Biz senin ürününüz, evren yuvarlanırken senin iradene uyar» der. Başka bir şiirinde şöyle seslenir: «Bana yol göster ey **Zeus**, ve sen ey ölümsüz kader; hiç sarsılmadan seni izleyeceğim». Dünyanın nereye gideceğini bilen, çünkü onun gidişini önceden **belirlemiş** olan bir yaratıcının öngörüsüne **(Pronoia)** olan insanca bir tür kozmopolitlik de karışmaktaydı. Manilius'un dediği gibi evren, kader tarafından değil yüce bir tanrının buyruklarıyla yönetilen tek cumhuriyetti:

Odysseus ve sirenler (Luca Giordano'nun tablosu).

Acı yada kötü bir şey olmayınca, zenginlik yada yoksulluğun, soyluluk yada köleliğin gerçek «Ben»le ilgisi kalmayınca, Stoa'cılık bu «önemsiz şeyleri» oldukça önemli gören basit düşünceyle yetinmek zorunda kalmıştı. Bu zorluğun üstesinden gelmeye çabalarken Stoa'cılığın laf kalabalığına baş vurduğu, bir ölçüde de tutarsızlık gösterdiği açıktır. Eğer acı dayanılmaz olursa (kötü olmayan bir şeyin nasıl böyle olabileceğini ne Zenon, ne de onu izleyenler açıklayabilmiştir) kişi bu dayanılmaz dünya ülkesini göksel ülkeyle değiştirmek hakkına, «sonsuza geçişe», başka bir deyişle kendini öldürme hakkına sahipti. Böylece, Zenon da dahil olmak üzere birçok stoacı intihar etmiştir. Caton, ömrü boyunca Sezar'ın çekilmez hakimiyeti altında yaşayacağını anladığında öbür dünyaya geçişini kendisi hazırladı. Brutus da ikinci bir Caesar'a yenildiğinde aynı şeyi yaptı. Sağ duyunun filozofu olan Aristoteles bedensel sağlığın, zenginliğin ve rekabetin ve dostluğun iyi birşey olduğunu savunuyor, Zenon ise tek iyiliğin erdem olduğunu ve erdemin de iyi niyette saklı bulunduğunu söylüyordu; **eylemler** kendi başlarına iyi yada kötü değildir, onları böyle yapan insanların niyetidir. Gerçek er-

İphigenia'nın Artemis'e sunuluşu.

deme ulaşamamış kişi, bu iyi niyete **sahip olamaz;** dolayısıyla herkes günah işlemiş ve kimse tanrının hoşgörüsünü kazanmamıştır. Bütün günahlar aynı derecede kötüdür; suyun elli kulaç altındaki kişinin boğulacağı nasıl şüphesizse bir parmak altındakinin boğulacağı da aynı derecede şüphesizdir.

Doğrusu bu, sıradan insana zor gelen bir inanıştı ve sıradan adamın ozanı olan Horatius haklı olarak onunla alay etmişti. Zenon'un kendisi bu inanışı değiştirmek gereğini duydu.

«Bir stoacının yaşantıda yararlı bulduğu, «gerekli» **eylemler** vardır» diyordu. İlk bakışta bu görüş, azizler için ve sıradan insanlar için iki ayrı ölçü koyan katolik düşüncesinin başlangıcı olarak düşünülebilir. Ama pek açık olmayan bir biçimde Zenon, bu görüşü iyinin tek olduğu kuramıyla uzlaştırmaya çabalamıştır; **Spondaios** yada yetkin insan tarafından örneklenen bir tek doğruluk ölçüsü olduğunu, böylelikle gerçek stoacıyla dünya arasında geçilmez bir sınır bulunduğunu savunmuştur.

Hiç bir din, ilk dönemlerinde, katı bir mükemmeliyetçilik yasası öne sürmekten geri kalmamıştır. Aslında bir dinin başarısı, sağduyunun masum, hattâ gurur verici bulduğu şeyleri yasaklamaya bağlı gibi gözükmektedir. Eski Hıristiyanlık, eski Calvin'cilik eski methodizm süslü giysiler, dansetmeyi reddetmekte, tiyatroyu küçümsemekteydi.

Hepsinde, sonradan, uzlaşmalara gidilmiştir. Stoacılıkta da bu meydan okumayı görüyoruz. Stoacı ikinci bir hayata inanmakla bugünün korkularına ve aldatmacılarına karşı koymaktaydı. Yöneticilerin zorbalığına yada geleneklerin gizli baskısına hiç bir kahraman stoacılardan daha cesur bir biçimde **karşı** çıkmamıştır.

ROMA DİNİ

Hıristiyanlığın, barışçı ve iyi örgütlenmiş olan Büyük Roma İmparatorluğunun varlığı ile gelişme olanağı bulduğu tarihte bilinen gerçeklerdendir. İsa'nın, tek bir emirle «bütün dünyaya hükmeden» Augustus döneminde doğmuş olması bir talih eseriydi. Aziz Paulus'un Hıristiyanlığın tekellendirilmesi konusunda çalışması için bu denli elverişli bulduğu şartlar, Roma yönetiminin, düzeni sağlayan Augustus'un çalışmaları, Tiberius'un tarafsız adaleti ile yaratılmıştı. Bununla birlikte başka yönlerden de İmparatorluk, bir **Preparatio Evangelica** idi. Roma'nın doğuşundan önce, her ulusun bir dini, hemen hemen her köyün de bir kültü olduğunu söylemek, bir abartma sayılmaz. Suriye'de Antiochus Epiphanes'inki gibi, büyük imparatorluklarda din birliğini kabul ettirme yolunda çabalar olmuştu; ama bunlar başarısızlığa uğramış ve görüldüğü kadarıyla, Roma'nın etkisinde kalmışlardı. Evrensel bir din düşüncesi bir bakıma dar, bir bakıma da açık görüşlü olan birkaç Yahudi dışında kimsenin aklına gelmemişti. Yahova Krallığı evrensel olacaktı; Yahudilerin tanrısı, Yahudi olmayı kabul eden herkesin tanrısı olmaya gönüllüydü, ama şartlar çok ağırdı. Öte yandan Yahudilikten önce birçok din de başka dinleri (bu arada Asur dini) egemenliği altında toplamaya çalışmıştı, ama Asurluların **Asur**'u bütün dünyanın tek tanrısı durumuna getirmeyi düşündükleri yolunda hiçbir belirti yoktur.

Oysa şimdi, dünyayla ilgili sorunlarda birliğe yol açan ve elverişli kara ve deniz yolları sistemi ile halkları birbirine yakınlaştıran Roma İmparatorluğunun gücü «birlik» düşüncesinin din alanında da gelişmesine yardımcı oldu; dar milliyetçilik duyguları kaybolmuş bir kişi, sözgelimi bir Kapadokyalı veya Numidyalı olmaktan çok, Roma

Roma tanrılarından Mercurius.

Yağmur ve Irmak tanrısı Jupiter.

BEDDUA

Dilerim ulu tanrıdan, dilerim Kupidon'dan, dilerim başının üstünde bir atmaca gezdiren tanrıdan, dilerim yedi yıldızlardan ki ben şu büyüyü söyledikten sonra Dionisia'nın oğlu Sektilius'un gözüne uyku girmesin, karasevdadan yanıp tutuşsun, ne dinlenme bilsin ne uyku, dili dişi kitlensin, ben Amena'nın kızı Septimia da gönlüne bir girip bir daha çıkmayayım. Yanıp tutuşsun, aklı başından gitsin ben Amena'nın kızı Septimia'nın özlemiyle.

Sen lütfunu esirgeme de Dionisia nın oğlu Sektilius uyku yüzü görmesin, beni özleye özleye karasevdalara düşsün de yanıp kül olsun, ruhu da, yüreği de eriyip gitsin, bütün üyeleri de eriyip gitsin Dionisia oğlu Sektilius'un.

Bu dediklerim olmazsa, inerim Osiris'in o girilmez mağarasına, açarım mezarı, salıveririm onu akıntıya.

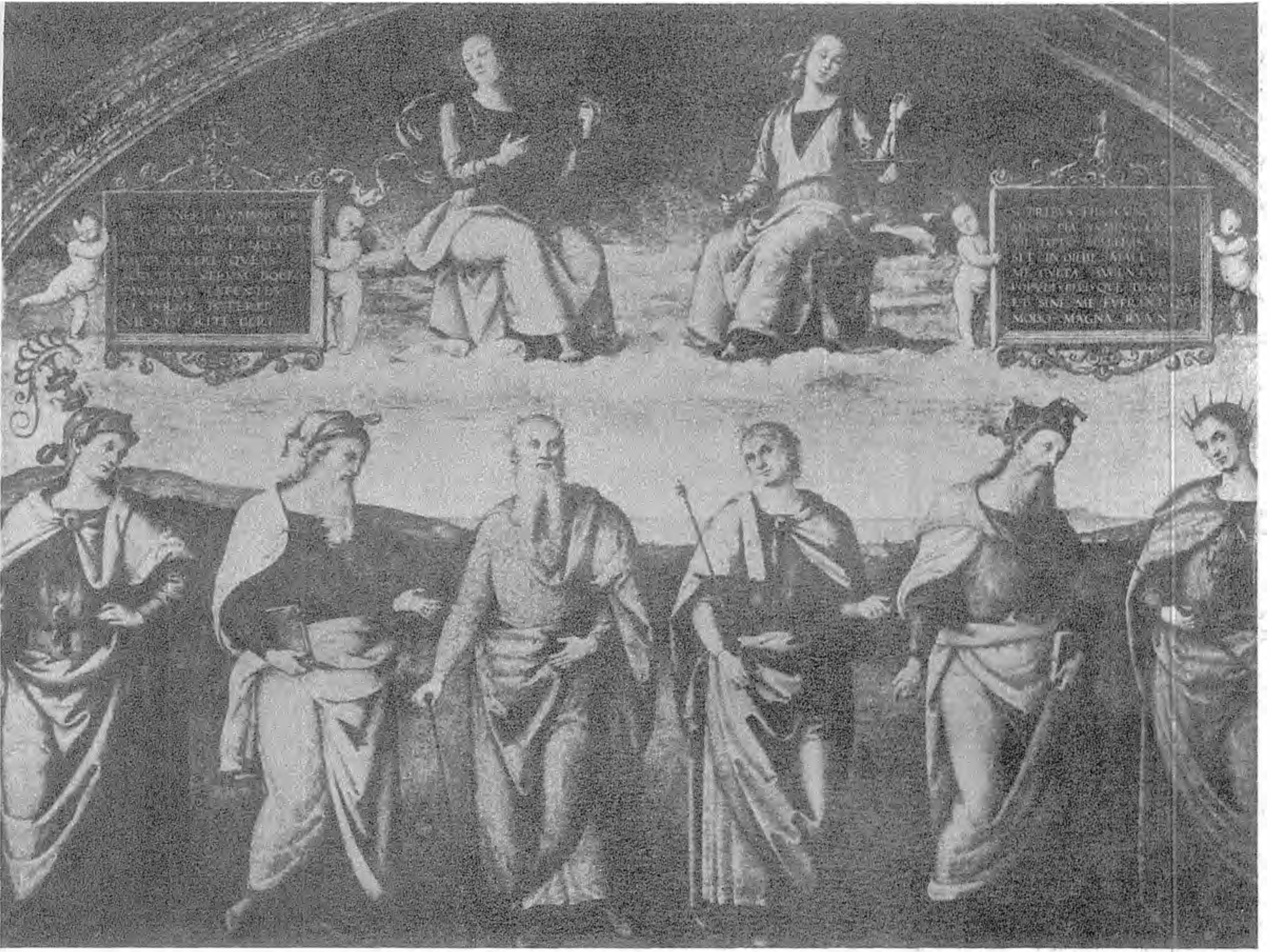
Baş rahibesiyim ben ulu tanrı Akrammakalae'nin.

(La Prière, Seghers, 1958)

yurttaşı olmaktan gurur duymaya başlamıştı. Julius Caesar, Galyalıları yurttaşlığa kabul ettiğinde, bunları bir anlamda Galyalı olmaktan çıkarmıştı .Milliyetçilik yada bölgecilikle birlikte bölgesel tanrılar da ortadan kalktı; başka bir deyişle Kapadokyalı'nın Romalı olması, Kapodokyalı tanrının **Jupiter Optimus Maximus** karekterine bürünmesine yol açtı; tek bir İmparatorluk, kişilerin tek bir din düşünmesine alışmalarını sağlıyordu. Değişik tanrılara tapınan halklar, sonuç olarak, aynı tanrısal güçlere tapınmakta olduklarını anlamaya başlamışlardı. Bu yüzden, daha önce değil de, ancak İmparatorluk çağında evrensellik iddiasında olan dinlerin ortaya çıkışını görüyoruz.

Hıristiyanlığın gelişmesinde önceki dönemde ise Roma dünyasında din bir **Pagus** veya ev tapınaklarının toplamıdır ve bireyle fazla ilgili değilmiş gibi görünmektedir. Bu «tabu konusunda duyulan sınırlı bir endişe», şu yada bunun buluşmasında duyulan korku anlamında bir **religio** (din) idi. Bireyin dinle ilgisi onun, **Pagus**'un kaderini değiştirmesi ihtimali ile ortadaydı. Sözgelimi bir Vesta rahibesi, topluluk ile ocak tanrıçası **Vesta**'nın ilişkilerini bozacak biçimde davransaydı derhal yok edilirdi. **Pagus**'a herhangi birşey bulaştığında bir «temizlik», arınma gerekliydi. Bir cesede dokunmak veya bir **hosttis** yada yabancıyla serbestçe konuşmak bile **Pagus**'u oluşturan topluluğu felakete sürüklemeye yetebilirdi. Bir anlamda dinsel ayinler, bir salgın hastalığın yayılmasına karşı tıbbî tedbirler niteliğindeydi. Genç'den aileye, barınaktan eve geçişte de aynı şey söz konusuydu. Burada yine «endişe» aile ve ev konusunda duyuluyordu; ev sakinleri dost ruhları gücendirmeyecek ve düşman olanları yatıştıracak veya içeri sokmayacak biçimde davranmak zorundaydılar. Bir kap ruhu, eşik ruhu, menteşe ruhu vardı; bütün bunlar hoş tutulmalıydı. Ocak tanrıçası **Vesta, Penus** yada kiler tanrıları, **Genius** yada ailenin hayatını devam ettiren ruh... bütün bunlar yatıştırılmalı, hoş tutulmalıydı. Öte yandan orman ruhu **Silvanus**'un ev içine girmesine engel olunmalıydı. Tarlada,. **di agrestes**'e tapınmalı, harman ve eyin şölenleri düzenli olarak kutlanmalıydı.

Daha büyük Roma tanrıları konusunda bilgimiz azdır. Bu tanrıların adlarının çoğu sıfat niteliğindeydi: **Saturnus, Neptunus, Vertumnus.** Bu da Romalıların tanrılarla

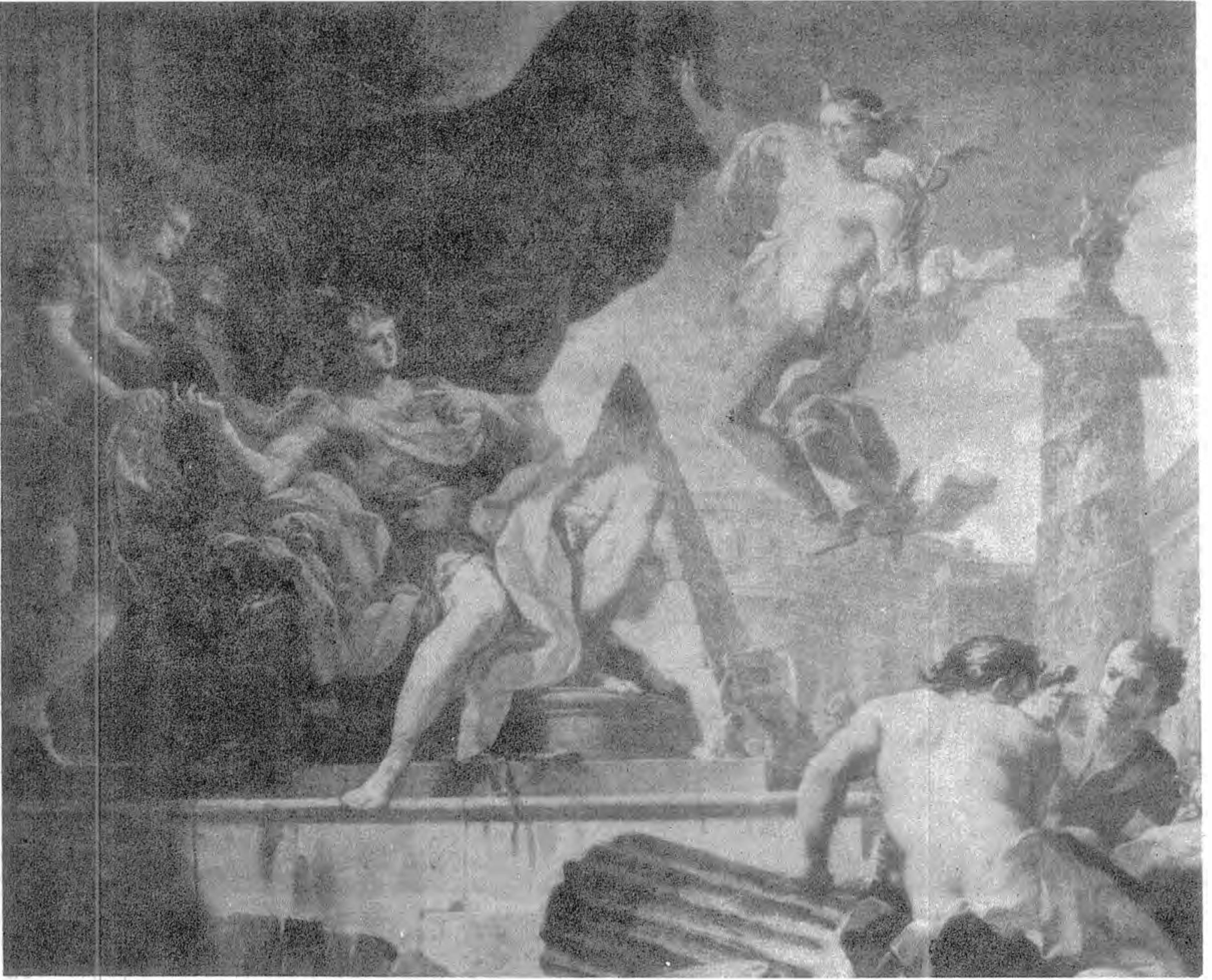
Perugia'daki Collegio del Cambio'dan bir fresk.

ilgili olan şeyleri, tanrılardan daha fazla düşündükleri sanısını uyandırır. Ayrıca birçok tanrı da gruplar halinde görülür: **Lares**, **Penates** ve **Lemures** gibi.

Henüz irade ile irade sahibi arasındaki farkı tam olarak kavrayamamış olmalarına rağmen, aslında tapındıkları, tanrı iradesi yada **numen**'di. Fakat tanrıya doğru adıyla seslenme zorunluluğu, düşmana bilgi verme ve bu ada sahip çıkarak tanrıya çalışmasına yol açsa bile, yavaş yavaş uygun adların bulunmasına yol açtı. **Jupiter**'e bile, rahip şöyle seslenmekteydi: «Ey, en iyi ve en büyük Jupiter, yada sen kendine hangi ismi seçiyorsan».

kentleşme ve tanrılar

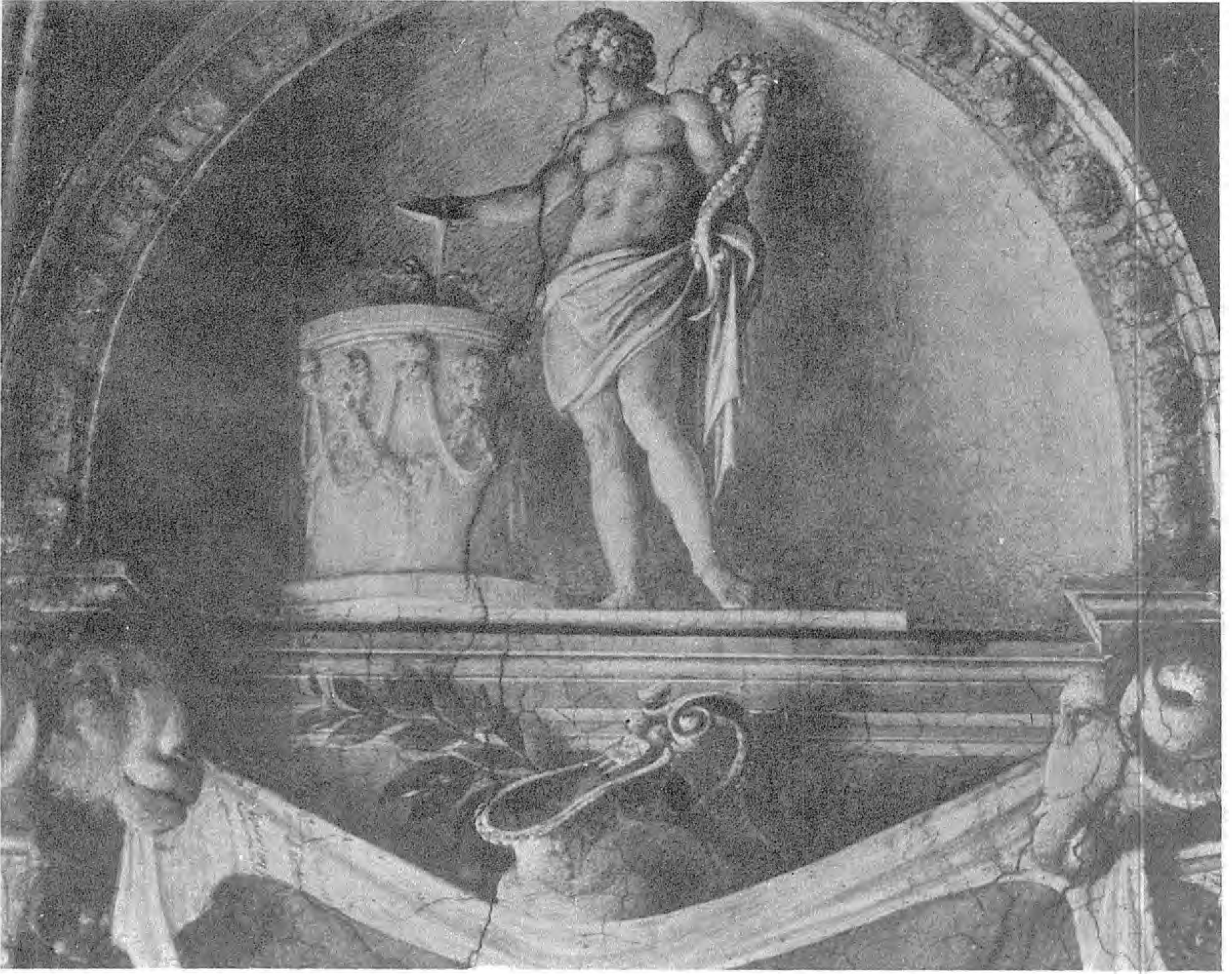
Roma'da kentleşme başlayınca tanrıların kapsamı da genişledi. Aslında, ev kapısının ruhu olan **Janus**, kent kapısının tanrısı durumuna geldi; **Vesta**, şimdi kentin kutsal ateşinin sürekli olarak yandığı bir ocağa sahipti. Roma'nın sınırları genişledikçe, Latin şehirleri arasında sonra da İtalya içinde öncelik kazandıkça, mahalli tanrılardan daha cisimleşmiş, daha kolay canlandırılabilir yabancı tanrılar ortaya çıktı. Söz gelimi **Hercules**, bir Yunan kolonisiyle kurulan ilişkiler sayesinde bir ticaret tanrısı olarak belirdi; ünlü gelenek onların gelişlerini savaşta gösterdikleri yardıma bağlasa da, «Büyük İkiz Kardeşler» **Castor** ile **Pollux**'ün de aynı yoldan geldiği sanılır. Zanaat tanrıçası **Minerva** ise, Romalılara Etrüsklerden geçmişti. Roma, dinsel merkezi Aricia kenti olan Latin Ligua'sının başı durumuna geldiğinde Aricia'nın orman, yada av tanrıçası **Diana**, Romalı bir tanrıça oldu. Ama Romalıların gözünde **Diana**, daha çok **Apollon**'un kardeşi, bir ışık (yada ay) tanrıçası sayılırdı. Bir anlamda **Jupiter** bile yeni bir tanrıdır; sıfatları **(optimus maximus)** Latinlerin tapındığı bütün **Jupiter**'ler arasında, onun bir tanrı olarak, artık en iyi ve en büyük olduğunu gösterir. Böylece eklentilere Romalılar kadar hiçbir ulus açık olamazdı. Pantheon'larına yapılan bir eklenti özellikle ünlüdür. Hannibal ile yapılan korkunç savaş süresince, tahmin edilebileceği gibi, halk **moti in religionem** idi. Her yanda âlâmetlerden söz ediliyordu; kurtlar beklenmedik yerlerde ortaya çıkıyorlar; bir boğa bir evin üst katına çıkıp kendini aşağı atıyordu. Kâhinler bu âlâmetleri açıklamakla meşguldü. Devlet, onlara **«procutario»** yoluyla «yardım» ediyordu. Şehir temizlendi; genç askerlerin tanrısı **Juventas**'a yakarıldı ve **Hercules**'e de bir yakarışta bulunuldu. Metarus'taki savaştan sonra bile, bir korku hissedilmekteydi. Hannibal İtalya'daydı ve orada olduğu sürece de bu korku devam edecekti. Bunun için de güçlü tedbirler gerekliydi. Gaipten haber veren Sybilla kitaplarına danışıldı; bir Sybilla kâhini, Küçük Asya'dan

Tanrı Mercurius Aeneas'a Roma'nın yolunu gösteriyor.

Magna Mater'in (**Kybele**'nin) getirilmesi gerektiğini söyledi (bu durum, toplumun yeni ve daha köklü inanışlara duyduğu özlemin belirtisidir). Bergama kralı Attalus, **Magna Mater**'in Roma'ya gitmesine izin verince tanrıça siyah bir taş biçimine girdi. Efsane, **Kybele**'yi taşıyan geminin Ostia'daki bir sığlıkta karaya oturmasından söz eder. Bu sırada **Ana Tanrıça**'nın (**Magna Mater**'in) sesi duyuldu: kente, temiz, afif ellerde girmek istemektedir; bu yüzden de gemiyi ancak bir bakire yerinden oynatabilir. Derken Claudia Quinta adında bir kız ortaya çıkar, kirletildiği, kızoğlan kız olmadığı konusunda iftiraya uğramıştır. **Ana Tanrıça**'dan bakire olduğunu kanıtlaması için, geminin kendisi tarafından çekilmesine izin verilmesini ister. Gerçekten de öyle olur; Claudia halatları eline alır, gemiyi Tiber nehrinden yukarı, Roma kentine kadar çeker. Bu olaydan sonra **Magna Mater** Romalı askerleri korur; Hannibal ordusuyla birlikte İtalya'yı terkeder.

Magna Mater, Roma'nın kabul ettiği Doğu'lu tanrıların ilkiydi. Aslında bir Mısır tanrıçası olan **İsis** kültü de, yaygın muhalefete rağmen birçok taraftar buldu. Ama başlıca yabancı etki, Yunan etkisiydi. Yunanlılar, Romalılardan yüzyıllar önce güney İtalya'ya girmişler ve ülkenin **Magna Graecia** yada **Büyük Yunanistan** adını almasına yol açacak ölçüde zengin ve yaygın koloniler kurmuşlardı; ama bu koloniler, kentleşme doğrultusunda birleşip Romalılara karşı güçlü bir cephe meydana getiremedikleri için teker teker teslim oldular. Roma'nın egemenliği altına giren bölgeler, Yunan düşüncesi etkisinin azaldığını göstermiyordu. Siyasal ve askerî açıdan Latinlerden çok daha aşağı oldukları halde, Yunanlılar uygarlık, araştırıcı düşünce ve çağın sanatları konusunda su götürmez üstünlüğe sahiptiler. Yunanlılar, Roma imparatorluğuna, ismen fethedilmiş, oysa gerçekte fethedenler olarak girdiler. Bu fethin görünüşteki işareti, Yunan tanrılarının ve mitoslarının kabul edilmesiydi. Bu, garip bir süreçti. Romalı tanrılar, Latin adlarıyla, Yunanlı nitelikler aldılarsa da, temelde önemli değişimlere uğradılar. **Zeus, Jupiter; Artemis, Diana; Hera, Juno; Poseidon** da **Neptun** haline geldi, ama sonuç çoğunlukla tam bir değişimdi. **Zeus**'un bazı acayipliklerinin, ağırbaşlı **Jupiter Optimus Maximus**'a pek uyduğu söylenemez. **Ares** ile **Mars**'ın, her ikisinin de savaşla ilgili olmalarından başka, Roma halkının atası (**Mars**) ile Homeros destanlarındaki zavallı barbar Trakyalı tanrı (**Ares**) arasında ortak yana rastlanmaz. Yine de Romalılar bu büyüye kapıldılar. Ozan-

Tanrı Bonus Eventus bitkilerin ve meyvelerin büyümesini sağlıyor (Correggio'nun freski).

lar, Yunan mitolojisini, Romalı adlara maledebilecekleri tanrı efsaneleri bulabilmek için altüst etmede birbirleriyle yarışa giriştiler. Özellikle Ovidus, güzel ve şaşırtıcı bir biçimde kişileri birbirine karıştırır ve mitosları da böler. Hellen uçarılığını gözlemenin dışında, gerçek İtalyan özü ile Yunan eklentisini birbirinden ayırdedebilmek gerçekten çok güçtür. Bu karışıklık da, Roma'nın dinsel düşüncesinin dış etkilere açıklığı konusunda bize yeni bir kanıt verir.

pythagoras'çılık

Her dinin, onu değiştiren bir felsefesi olduğuna göre, Romalılar Yunan mitosları ve bu mitosların çözmeye çalıştığı sorunlara ilişkin felsefeyi, zayıf ve bilinçsiz bir biçimde de olsa, kabul ettiler. **Magna Graecia**'nın din felsefeleri arasında en dikkate değer olanı, Pythagoras'çılıktı. Bu, matematik, ayin ve doğu mistisizminin garip bir karışımıydı; eğitilmemiş kişilerin Pythagoras'çılığı tanrıtanımazlıktan ayırdedebilmesi çok güçtü. Erken tarihlerden başlayarak bu, tartışmasız bir biçimde Roma toplumuna kendini kabul ettirmeye başladı; Romalılar mistisizme yada metafizik düşünceye yatkın olmadıklarından, Pythagoras'çılığın Roma'daki etkisi felsefî olmaktan çok, dinsizlik yönünde oldu; yapıcı etkiler değil, yıkıcı etkiler meydana geldi. Hannibal savaşlarının sonuna doğru Roma'da bu şüphecilik bir hayli artmıştı. Bu sürecin mucizelere inanma gibi bâtıl inançların gelişmesiyle birlikte yürüdüğünü söylemek şaşırtıcı değildir.

Bâtıl inançları ve felâketleri hafifletebilecek bir dine sarılmanın yanısıra, hiçbirşeye inanmamanın son derece artması olağandır. İnsanlar herhangi bir tanrıya tapınabilirler yada var olan herhangi bir tanrıyı da reddedebilirlerdi. Şehir duvarlarından seyredilebilen yıkımların ve kapılara dayanmış bir savaşın kol gezdiği Roma'da da durum böyleydi. Elbette Romalılar tanrılarına güvenirken, düşman da kendi tanrılarına güvenmekteydi; Romalılar zaferleri için **Jupiter**'e dua ederlerken, Hannibal da Gades'teki **Melcarthe**'a dua etmekteydi. Hangisi gerçek tanrıydı? Yada hiçbir tanrı mevcut değil miydi? Bu dönemde tanrılar olsa bile onların insanlarla hiç ilgilenmediklerini düşünenler de vardı. Bunu açıkça söyleyenlerden biri ozan Ennius'dur. Ennius, ikinci Pön savaşına katıldı ve kendini gösterdi. **Magna Mater**'in Tiber'den yukarı getirilişini gördüğü sanılır. Ama o-

PRİAP'A

Esen olasın ey yüce Priap, her şeyin babası!
Bana tam bir gençlik bağışla,
büyüleyeyim diye delikanlıları, genç kızları gözalıcı güzelliğimle,
oyunlar ve bitip tükenmez eğlenceler benden uzaklaştırsın diye kara kaygıları,
dayanılmaz bir yaşlılığın korkusu bana acı vermesin diye,
uğursuz konaklarına doğru beni sürükleyen
mutsuz bir ölüm korkusuyla canım yanmasın diye:
oranın kralı hayal dalgalar gibi tutar ölülerin ruhlarını,
giden geri gelmez bir daha.

Ey yüce Priap, esen olasın!
Haydi ne kadar varsanız hepiniz koşun, genç kızlar,
saygıyla övenler kutsal ormanı,
kutsal suyu saygıyla öven genç kızlar,
hepiniz koşun da söyleyin bağışlayıcı Priap'a tatlı bir sesle:
Esen olasın ey yüce Priap, her şeyin babası!
Ve o, gerçekten, kötü ve kan dökücü kimseleri uzaklaştırır da
tatlı gölgelerin sessizliğinde ormanları geçmenize göz yumar sizin,
saygısız ayaklarla kutsal dereleri geçen
ve ellerini yıkayarak suyu bulandıran kara ruhluları uzaklaştırır

nice dualarla kendini size sunmadan önce, ey tanrısal kızlar.
Öyleyse deyin hepiniz: Ey Priap, hoş tut bizi, ey tanrısal,
esen olasın ey Priap, ey kutsal baba,
ey Priap, yaman dost, esen olasın!
Hoşlanırsın sana yaratıcı demekten, dünyayı var edici demekten
ya da evrenin kendisi ve Phisis ve Pan demekten
Gerçekten de, yeri göğü, denizi dolduran her şeyin var olması bir senin gücünledir,
bu yüzden esen esen olasın ey Priap, ey kutsal!
Jupiter bile, sen istedin mi, yavuz oklarını bir yana kor, ışıklı tahtını bırakır, istekle dolu,
sensin güzel Venüs'ün, öfkeli Kupidon'un kutsadığı, ve üç güzellerin ve sevinç veren Lieas'ın.
Öyle tatlı bir yaratık olamazdı Venüs sen olmasaydın,
üç güzeller ve Baküs ve Kupidon canayakın olamazlardı.
Ey Priap, yaman dost, esen olasın!
Sana dua eder utangaç kızlar, nicedir düğümlü kemerleri çözülsün diye,
kocasının yaman bir erkekliği olsun diye sana yalvarır kadın,
ey Priap, kutsal baba, esen olasın!

(La Prière, Seghers, 1958)

BİR BEDDUA

Nasıl şurada gömülmüş yatan ölü konuşup görüşemezse Rodina da Markus Lisinius Faustus için ölmüş olsun da artık onunla konuşup görüşemesin. Nasıl ölüler insanlara, tanrılara hoş gelmezse Rodina da artık Markus Lisinius'a değerli gelmesin, onun için şu mezarda yatan ölüden farksız olsun. Sana ısmarlıyorum Rodina'yı Dis Baba*, Markus Licinius Faustus'a hep iğrenç gelsin diye. Markus Edius Amfion'a da, Gaius Popilius Apollonius'a da, Vennonia Ermiona'ya da, Sergia Glicinna ya da hep iğrenç gelsin diye!

(*) Cehennem tanrısı.

(La Prière, Seghers, 1958)

yunlarından birinde, tanrıların var olabileceğini, gelgelelim bizi hiç düşünmediklerini söyler.

Çağın en popüler tiyatro yazarlarından Platus'un durumu, daha da ilginçtir. Bu da, Yunanlılardan örnek alarak, tanrıları en gülünç ve en aşağılık biçimde sunar.

Bu arada, ilk Romalı krallar arasında en dindarlarından olan ve Roma dinsel kurallarının koyucusu olan **Numa**'nın kutsal adı, din kurumunu kasten sarsmak amacıyla kullanıldı. Numa'nın eseri olduğu iddia edilen, kaba Pythagoras'çılıkla dolu bir kitap ortaya çıktı. Giderek Numa'nın savunduklarının tam tersi yayılmaya başladı. Bu din kurumunun ve onun bağlı bulunduğu devlet otoritesinin sarsılması demekti. Senato, kitabı yasakladıysa da etkisini yok edemedi. Bazı Romalı senatörler bile bunun etkisinde kaldılar.

Bu sürecin, Roma'nın sadece İtalya'nın efendisi olmaktan çıkarak bütün Akdeniz dünyasının tek yöneticisi durumuna geldiği şaşırtıcı yüzyılda yavaşlaması beklenemezdi. Bu egemenlik, fetihlerin gerçek tanrısı Urbs Roma'nın prestijini arttırabilirdi; ama aynı şey tanrıların hepsi için söz konusu değildi. Fetihler, dindarlık veya inançlıktan dolayı yapılmamıştı; bunlar şiddet, hile ve talihin bir araya gelmesinin sonucuydu; başka bir deyişle fetihler **Jupiter**'e bağlı değil, baht tanrıçası **Fortuna**'ya tapınılmasına yardım etti: bu fetihleri korkunç bir sefalet dönemi izledi. Bu dönemde ise Roma silahlarını kendine çevirmiş ve neredeyse parçalanma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı. Iç savaşlar, Lucertius gibi başkalarını da tanrıların hiçbir dünyevi acının ulaşamadığı bir yüce sükûn içinde yaşadıklarına inandırdı. İnsanlar, acı bir şüpheciliğe yada umutsuzluğun sevkettiği yarım inançla en aşağı türünden bir büyücülüğe ve bâtil ayinlere sığındılar. En küçüğünden en büyüğüne kadar birçok kişide, bu en aşırı inanç ve davranış tutarsızlıkları görülmekteydi. Shakespeare'in **Julius Caesar**'da Caesar'ı «son zamanlarda batıl inançlara kapılmış», Epikuros'cu Cassius'u «kehanetlere yarı yarıya itibar eden», tanrısız Antonius'u **«Hercules'e** tapınan» bir kişi olarak göstermesi doğru ve tipiktir. Kâhinlere danışma ve büyücülük ayinleri ile birlikte, bunların tümüne bir inançsızlık da belirmekteydi: kâhinlerle alay ediliyordu; Ciceron, âlâmetlere inanmadığını belirtiyor,

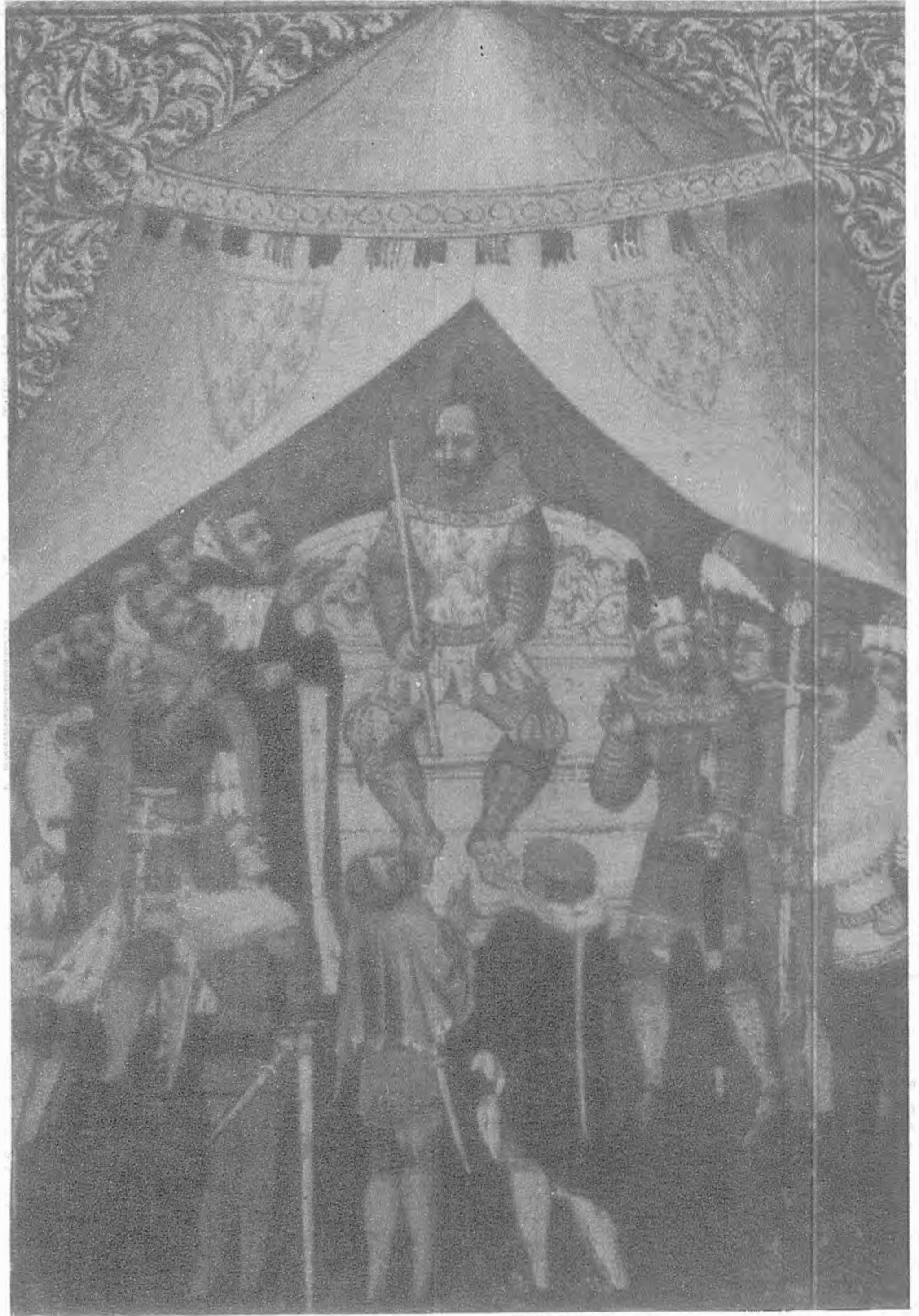
Pontifex Maximus (Baş Rahip) Caesar, Senato'da ölümden sonraki bir hayata inanmadığını açıkça ilan ediyordu. Özellikle bu itiraf dolayısıyla söylevin büyük etkisi oldu. Kuşkusuz korkunç bir ahlâk çöküntüsü ve eski Roma erdemlerinin yok olması bu şüpheciliğin önemli bir kısmını oluşturan başlıca nedendi. Çünkü din ile ahlâk arasında bir birlik kurulunca birisinde meydana gelen çöküntünün, ötekinde de çöküntüye yol açması kaçınılmaz bir olaydır: hiçbir ülkede, Roma'da M.Ö. I-II.yy. öncesinde görüldüğü kadar büyük bir ahlâk çöküntüsü görülmemiştir. İnsanlar **Mamnon**'a (servet tanrısı) inanıyorlardı. Kurnaz bir barbar, Roma'nın satışa çıkmış bir şehir olduğunu söyledi; yeter ki bunu satın alacak kadar zengin birisi bulunsun. Bu yüzden, dünya üzerindeki tanrısal yönetime olan inanç, kaçınılmaz olarak azaldı.

reformlar dönemi

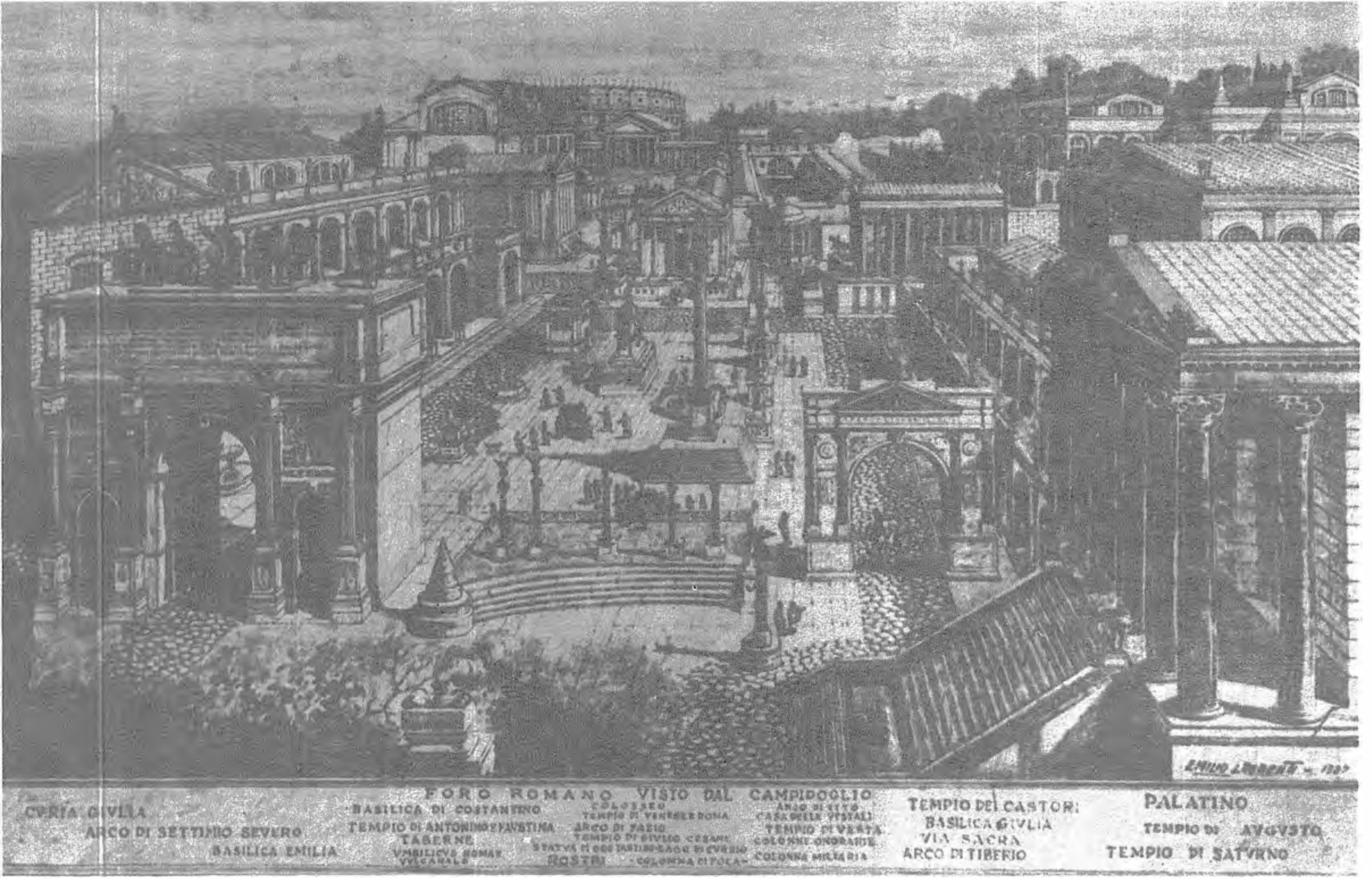
Böylece Roma'da herşey çığırından çıkmıştı; bunu düzeltmek de Augustus'a düştü. Augustus'un sıradan halkın tanrılara inanması gerektiğini düşündüğü ise kesindir. Bu yüzden siyasal reformların yanısıra dinsel bir restorasyonu da gerçekleştirmeye koyuldu. Tapınaklar onarılacak yada yeniden inşa edilecekti. Actium zaferi doğrudan doğruya **Apollon**'un himayesine bağlandı, savaşın yer aldığı bölgeye bakan bir tepeye Apollon için bir tapınak yapıldı. Ozanın dediği gibi, bu savaşta ilk önce Apollon'un okları düşmanın üstüne yağdı, bunu da Augustus'un mızrağı izledi (1). Angorra'daki ünlü yazıtın belirttiğine göre Augustus, Palatine üstünde **Apollon**'a **Jupiter Tonans**'a, **Quirinus**'a, **Lares**, **Penates** ve öteki tanrılara tapınaklar yaptırmıştı. Vergilius bunların sayısının üç yüz olduğunu söyler. Bunlar Augustus'un dinsel restorasyon amacının ancak dış belirtisiydi.

Augustus daha zor birşeyi, gerçek ahlâk ve saygıyı da geri getirmek istiyordu. **Pontifex Maximus** (baş rahip) olarak, ayinlerde reform yapabilir, **censor morum** olarak da davranışları düzeltmeye çalışabilirdi. Ahlâk düşkünlüğünü azaltmak ve evliliği teşvik konusunda bazı girişimlerde bulunulurdu. Bazı girişimler de, «ısrafı kısıtlayan yasalar» yoluyla eski Roma hayat tarzına uygun olarak, zenginlik ve lüks gösterişinin azaltılmasına ilişkindi. Bu amaç uğruna Augustus ve Meacennas, ozanların yardımlarına başvurdular. Bir çeşit baş ozan olan Horatius, bu konuda yardımcı olmaya çalıştı. Tapınakları yeniden inşa etmez ve «tasvirleri ihmal tozlarından temizlemezlerse», Romalıların atalarının bu günahların cezasını ödeyeceklerini söylüyordu. Üzücü bir yozlaşma meydana gelmişti: «babaları büyük babalarından daha kötüydü ve düzelmedikleri sürece oğulları da onlardan beter» olacaktı. Augustus'un bütünüyle başarısızlığa uğradığı söylenemez. Roma'nın Augustus döneminde yalnız çok daha mutlu olmakla kalmayarak çok daha ahlâklı olduğu da su götürmez. Eyalet valilerinin zorbalık ve yolsuzluklarını ortadan kaldırmak bir yana, Augustus bundan çok daha fazlasını yapmıştır. Tiberius da Augustus'un çalışmasını devam ettirmiş, yaygınlaştırmış ve derinleştirmiştir. Savaştan sonra barışa, fırtınalı denizlerden sonra limana ulaşmış insanlar, yeniden tanrıların koruyu-

(1) Propertius, bk. 6.
Dixerat, et pharetrae pondus
consummit in arcus;
Proxima post arcus Ceasaris hasta fuit:
Vincit Roma fide Phoebi.

Sezar ve adamları (Niccolo di Bologna'nın minyatürü).

Roma'daki Forum'un eski hali (Emilio Laurenti'nin eseri).

cu gücüne ve özellikle Roma'nın talihini kollayan bir tanrıya inanmaya başladılar· Tanrıların koruyuculuğu dışında hiçbir şey, imparatorluğu yıkımlardan ve tehlikelerden kurtarıp selâmete ulaştırmış olamazdı. Bu duygu, bütün eserlerinde samimi dinsel düşüncenin izlerine rastlanan Vergilius'un şiirlerinde açıkça görülür. **Aeneas**'da bu duygu, kendi gücünden dolayı değil, daha yüksek bir iradeye dayandığı için güçlü olan devleti de içerecek kadar genişler. **Di agrestis**'i tanıyan kişi bahtiyardır· Roma'yı Roma yapan, itaat ettiği sürece de onu bu şekilde muhafaza edecek olan en yüce tanrıya sahip olan da bahtiyardır. Vergilius «eski inancınıza döner, eski ayinlere göre ibadet eder, eski erdemleri uygularsanız Roma'nın egemenliği asla sona ermeyecektir. Çünkü o, hüküm sürmeye lâyık olacaktır» der. Hıristiyan ataların birçoğunun Vergilius'ta bir **anima naturaliter Christina** görmelerine yol açan da budur.

divus julius

Ama anıta kazılmış tapınak isimlerinin arasında sözünü etmeden geçemeyeceğimiz biri vardır. **Apollon, Jupiter** ve ötekiler arasında **Divus Julius**'un adı geçer: Augustus, amcasını tanrıların arasına koymuştu ve Julius kültünün de ötekilerden aşağı kalmayacak biçimde ciddi ve törensel olmasına dikkat etmekteydi. Julius artık yaşamıyordu; ama yaşarken bile, tanrılara yakışır bir saygı görmüştü: bir tören yürüyüşü sırasında tanrıların cenk arabası onun önüne çekilmiş, sanki **Janus** ve **Mars**'tan üstünmüşcesine yılın bir ayına onun adı verilmiş, tasviri tanrılarınkinin arasına konulmuş, adına düzenlenen ayinleri yönetmesi için bir rahip tahsis edilmişti. İskender'i tanrılaştıran ve IV Antiochus'un sikkelerini **Zeus**'un simgesi olarak görebilen Doğu, daha da ileri giderek Julius'u açıkça tanrı ilan etti. Aynı şey Augustus için de söz konusu oldu. Çok erken bir tarihte insanlar onun doğuşunun mucizevi olduğunu keşfettiler ve ozanlar onu yeryüzüne inmiş bir tanrı olarak selamlamaktan geri kalmadılar. Horatius, onu cennette, **Pollux** ile **Hercules** arasında oturmuş. Olympos nektarını yudumlarken gözünün önüne getirdi. (Bu, bir benzetme olmaktan ibaret değildi: sıradan halkın ve özellikle Doğu'luların bu satırları hayli ciddiye almış olmaları kesindir). Augustus ölür ölmez resmen tanrı katına yükseltildi. Halefi Tiberius sakin ve biraz karamsar sağduyusuyla kendisine yapılacak böyle bir iltifatı reddetti; tapınakları ve rahipleri istemedi, heykelinin tanrıların heykelleri arasına konmasını da yasakladı. Doğum gününün kutlanmasına bile nerdeyse izin vermeyecekti; eylül ayına «Tiberius» adı verilmesi önerisini alaya aldı. Ölümünden sonra kendisine **Divus** denilmemesi, herhalde onu memnun ederdi. Ama Tiberius'un bu alaylı küçümsemesi bile, imparatorları tanrılaştırma modasının yaygınlaşmasını engelleyemedi: Tiberius, istemese bile yine de ona tapınanlar vardı. Ondan sonra imparator olan deli Caligula, bu tür saygıyı gördü. Buna karşılık, Claudius ile hayatı boyunca, nerdeyse açık açık alay edildi; ama ölümünden sonra o da, tanrı katına yükseltildi. Seneca'nın, **Claudius'un Kabaklaştırılması** yada **Apocolocyntosis** adlı eserinde bu törenden biraz acı bir biçimde, alayla bahsetmiş olmasına rağmen, yine de Cladius'un adı Neron'un koydurmuş olduğu yerde, **Divi** (Tanrılar) listesinde görülmektedir. Kaba saba bir a-

dam olan Vespasianus bile iradesi dışında mucizeler yapmak zorunda kaldı ve ölürken, kısa bir zaman sonra yerine gelecek bir kehanette bulundu **«Ut puto, Deus fio»** (1). O da bir **Divus** (tanrı) oldu.

Sonunda imparatorlara tapınma geleneği o ölçüde yerleşti ki, bu bir sadakat sınavı, bir **experimentum crucis** durumuna geldi. Bir romalı **Jupiter**'e tapınmayı reddedebilirdi, ama Caesar'a tapınmayı reddetmek ölümle sonuçlanırdı. İmparatorların tanrılaştırılması, Roma'nın yıkılmasının en etkin sebeplerinden biri olmuştur.

şarlatanlar

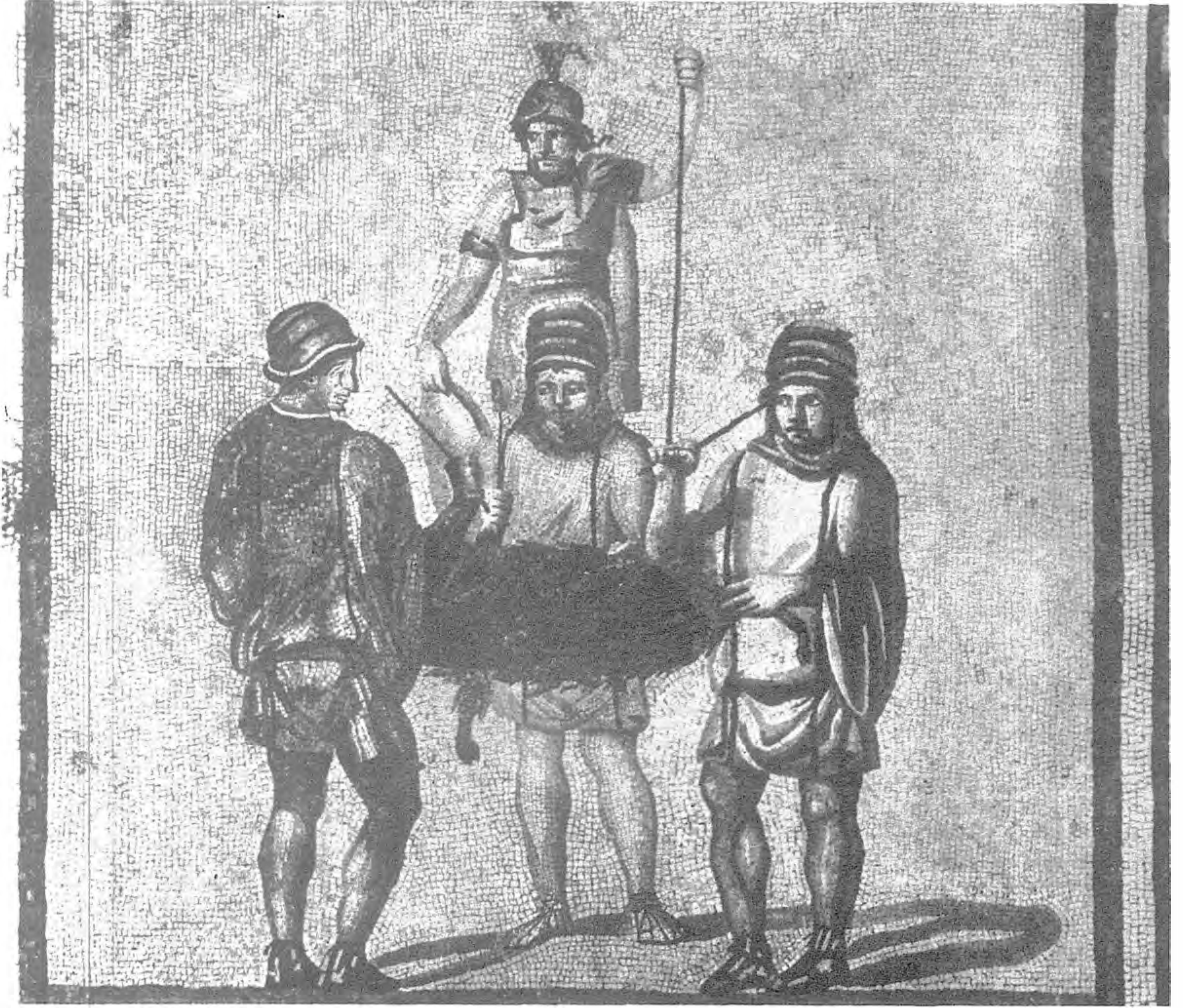
Augustus ve ondan sonra gelenlerin bütün çalışmalarına rağmen, İmparatorluğun üzerine bir bıkkınlık ve hayal kırıklığının çöktüğü kesindir. İmparatorlukta neşeye yakın herhangi bir şeyden çok, genellikle kaderciliğe dönüşen gönülsüz bir boyun eğiş hüküm sürüyordu. İnsanlar dünyaya gelmişlerdi ve buna katlanmak zorundaydılar, ama dünyadan ne kadar çabuk ayrılırlarsa o kadar iyiydi. Aileler gittikçe ufalıyor, nüfus azalıyordu; hayat kadar boş bir şeyin başkalarına intikal ettirilmesine ne gerek vardı? Dolayısıyla bir-iki yüzyıl sonra barbarların Roma İmparatorluğunu kolayca ele geçirebilecekleri bir av haline getiren nüfus azalmasına, bir zamanın kalabalık bölgelerinin çöllere dönüşmesine sebep olan hep bu anlayıştı. Bu ruh durumundaki kişilerin şarlatan filozoflara, mucize yaratıcılarına veya kâhinlere aldanmaları doğaldı. Herşey denemeye değerdi, fakat hiçbir şeyin üzerinde uzun süre durulmuyordu. Bir fiyat karşılığında mutluluk satmaya hazır şarlatanlar her yanı sarmıştı. Bir bildiriyi biraz daha değişik biçimde dile getiren yeni birisi ortaya çıkınca en okumuşundan en cahiline kadar herkes, bu şarlatanı dinlemek için koşuşuyordu. Eski tanrılar ölmüştü ve canlanır gibi görünen bir yenisi sevinçle karşılanıyordu.

Birinci yüz yılda, **Havarilerin İşleri**'nde de bunun izlerine rastlarız. Luke'nin bir bilge olarak tanımladığı Kıbrıs prokonsülü büyücü Elymas'ı yanından ayırmazdı. Samariye halkı tanrının bir görünümü olarak kabul ettikleri Simon Magus'a tapıyordu; Aziz Paulus'un

(1) «Zannedersem bir tanrı oluyorum.»

C. Maccari'nin Roma'da, Palazzo Madama'da bulunan bir eseri: Galyalı askerler.

Dinsel bir töreni konu alan mozaik (Roma, Galeria Borghese).

Tarsus'da yetiştiği sıralarda bu şehirde doğrudan doğruya cennetten ilham aldığı iddiasında olan bir din kurucusu, Tyana'lı Apollonius adlı büyük bir mucize yaratıcısı ortaya çıkmıştı. Apollonius'un, hayranı Philostratus tarafından yazılan hayatı, bir çeşit incil gibidir: Apollonius da hastaları iyileştiren, ölüleri dirilten, şeytanları kaçıran ve yakın gelecekte meydana gelecek olayları haber veren bu yarı-tanrısal kişiden söz eder. Bir sonraki yüzyılda da, şaşılacak derecede kurnaz ve hünerli bir sahtekâr olan Abotheicos'lu İskender ortaya çıktı. İskender öldüğünde kutsallığın ve şanın doruğuna ulaşmıştı.

Bugün, belki de din için yardımcı olmaktan çok, bir engel meydana getiren mucizeler o devirde çok yaygındı. Hıristiyanların şeytanları kovmaları, hastaları dokunarak iyileştirmeleri yada İsa'nın adını anmakla ölüleri diriltmeleri, yeni bir dinin inandırıcılığını ispatlamaya yarıyacak kanıtlar değildi. Bunlar, hergün, mucize yaratıcıları tarafından, Roma imparatorluğunun her yanında gerçekleştiriliyordu. Hıristiyanlar bu işleri yapmaktan kaçınsalardı, en azından aydın kişileri inandırmakta başarı sağlayabilirlerdi. Ama büyük halk yığınlarının bu mucizelerin yapılmasını beklemedikleri, Hıristiyanların da bunları yapmayı reddettikleri takdirde, bu yığınlardan uzaklaşacakları şüphesizdi. Mucizelerle dolu bir ortamda, etkili olmak istiyorlarsa, Hıristiyan misyonerlerin de bu doğrultuda faaliyet göstermeleri gerekmekteydi Zaten onlar da doğanın akışına yönelmiş bu sürekli müdahalelere inanmaktaydılar. Bu yüzden mucizelerine karşı çıkmamakla kalmayıp, bu mucizeleri kabul eden, hatta isteyen bir dünya ile karşılaşmaları, onların yararına olmuştur. Herkes, Celsus gibi, doğanın uyumlu olduğunu ve yasalara göre işlediğine inanmış olsaydı, bu yeni dinin ahlâkî değerleri kendini kabul ettiremeyebilirdi. Bununla birlikte bazıları Hıristiyanların şarlatanlar gibi davrandıklarını görerek bu dinin de aşağı tabakayı aldatan sayısız ve «tiksindirici» (1) batıl inançlardan biri olduğu sonucuna varmışlardı.

---

(1) «Tacitus, *Annals'de* (XV, 44) şöyle demekteydi: «Kendi suçlarından nefret ettikleri için alçakların Hıristiyan adını verdikleri kişiler... Bu tiksindirici inanç, kendi yuvası Judea'da yayılmakla kalmayıp, her türlü korkunç ve utanç verici şeylerin cereyan ettiği Roma'da da yayıldı.»

GERMEN DİNİ

İlk dönemlerinde bütün dinler karışık ve tutarsızdır; bir tanrının gücünü, başka bir tanrı ele geçirir ve herşeye kadir olan bir ilah, bir süre sonra aşağılanmaya layık bir derecede güçsüzleşir. Bir tanrı ötekilere hükmederken bir bakarsınız onların egemenliği altına girmiştir. Germen dini bu tür tutarsızlıklar gösteren dinlerin tipik bir örneğidir. Bunun nedeni de, dinsel inançlarda ve kültlerde birlik sağlayacak ve onlara felsefî bir nitelik verecek bir peygamberin çıkmamış olmasıdır.

Germen dinine ilişkin bilgilerimizi Caesar, Tacitus, Prokopios, Jordanes gibi Romalı ve Yunanlı tarihçilere borçluyuz. Ama bunlardan çok, bu bilgileri bize XII.yy.'da yaşayan ve halk efsanelerini Hıristiyanlık bunları tanımayacak ölçüde değiştirmeden önce **Edda** adı altında toplamayı başarabilmiş Izlandalı yazar Snorri Sturluson ile ilk destanları **Elder Edda** adı ile bilinen yapıtta biraraya getiren piskopos Saemund sağlamıştır. Eski Germen dünyasının biraraya getirildiğine büyük bir yapıt oluşturan dağınık efsane parçaları bilginler tarafından elenmiş ve incelenmiştir. Bu öykülerin birçoğu bugün Batıda okul kitaplarında yer alır.

Germen dininin nitelikleri, insanların doğa olguları üzerinde kafa yormasından doğmuş olan mitolojilere özgü genel niteliklerdir; ama bu tür bir kafa yormanın kökünde görülen korku, Germen ırkının bir özelliği olan cesaret ve gözüpeklik karşısında ikinci plana düşmüştür. Ayrıca bu tür dinlerden beklenen ve sözgelimi Hindu dininde görülen türden bir metafiziğin yokluğu da, göze batacak kadar belirgindir; Germen dininde hemen hemen herşey, elle tutulurcasına somut ve kabaca antropomorfiktir. Tanrılar sık sik insan olarak anılmakta; uyum, tarih ve

Germen tanrısı Odin.

Ata binmiş tanrı Odin (solda), Huginn ve Muninn adlı şahinlerle (sağda).

servet gibi soyutlamalara tapınılmaya pek raslanmamaktadır. Hayaletler bile somut, elle tutulur, yürüyen cesetlerdir; varlığı heryerde duyulan tanrıçanın kendisi kader bile bir ilke olmaktan çok, inatçı ve başedilmesi zor, kavgacı bir kadındır. Kabilelerin iyi bildikleri savaş, kendilerine «ölenleri seçenler» denilen ve delice at koşturan bir kız çetesidir.

Evrenin yaradılışına ilişkin açıklamanın Germen yurdunun coğrafi niteliklerine dayandığı açıktır. Buna göre Germen mitolojisinde kuzeye doğru Buluttan Yurt (**Niflheim**) güneyde ise, Parlak Yurt (**Müspelheim**) bulunuyordu. **Niflheim**'dan, **Hwergelmir** ve **Elivagar** denen buz ırmakları çıkıyordu. Belirsiz imâlarla anlatılan bazı yollarla, **Aesir** yada tanrılar doğdu: bunlar günü geceden ayırdılar, **Ar-vakr** (Erken uyandıran) denen atı arabasına koştular. Arabanın sürücüsü **Sol** yada Güneş denen genç kızdı; arkasında, onu sonsuza dek kovalayan bir erkek **Mani** yada Ay vardı.

Yggdrasill ağacı (Yeryüzü Ağacı) yavaş yavaş büyüdü. Bunun en yüksek noktası Ölüler Sarayı **Valhalla**'yı gölgeliyordu; kökleri insanların yaşadığı **Midgard**'dan geçerek Devlerin diyarı **Jotunheim'a**, Yeraltı Dünyası'nın tanrıçası **Hel**'in ülkesine ulaşıyordu. **Aesir Asgard'da** yaşıyordu. **Asgard**'ın yeri kesin olarak belirlenmemekle birlikte **Yggdrasill** ağacının en yüksek dallarında olmadığı da açıktı; **Midgard**'dan ayrılmadan buraya ulaşılabileceğini gösteren efsaneler de vardır. **Midgard**'ın bir yerinde bir zamanlar **Aesir**'le çeşitli savaşlar yapmış bir başka tanrı takımı, **Vane**'ler yaşıyordu. Bir barış yapıldı ve **Vane** tanrısı **Njord Aesir**'lere, **Aesir** tanrısı **Hoenir** de **Vane**'lere verildi. (Burada İskandinavlar ile Finler arasında yapılan bir uzlaşma imâ edilmiş olabilir; ama bu konuda kesin bilgi edinme olanağı yoktur.)

Snorri'ye göre, **Asgard**'da oniki tanrı ile sekiz tanrıça (**Asynjur**) yaşıyordu. Bunların dışında başka tanrılardan da söz edildiği görülür. Bu oniki tanrıdan bazıları, pek belli belirsiz bir biçimde yaratılmışlardır. Biz burada sadece daha önemli tanrıların yaptıklarını anlatacağız.

baş tanrı: mercury

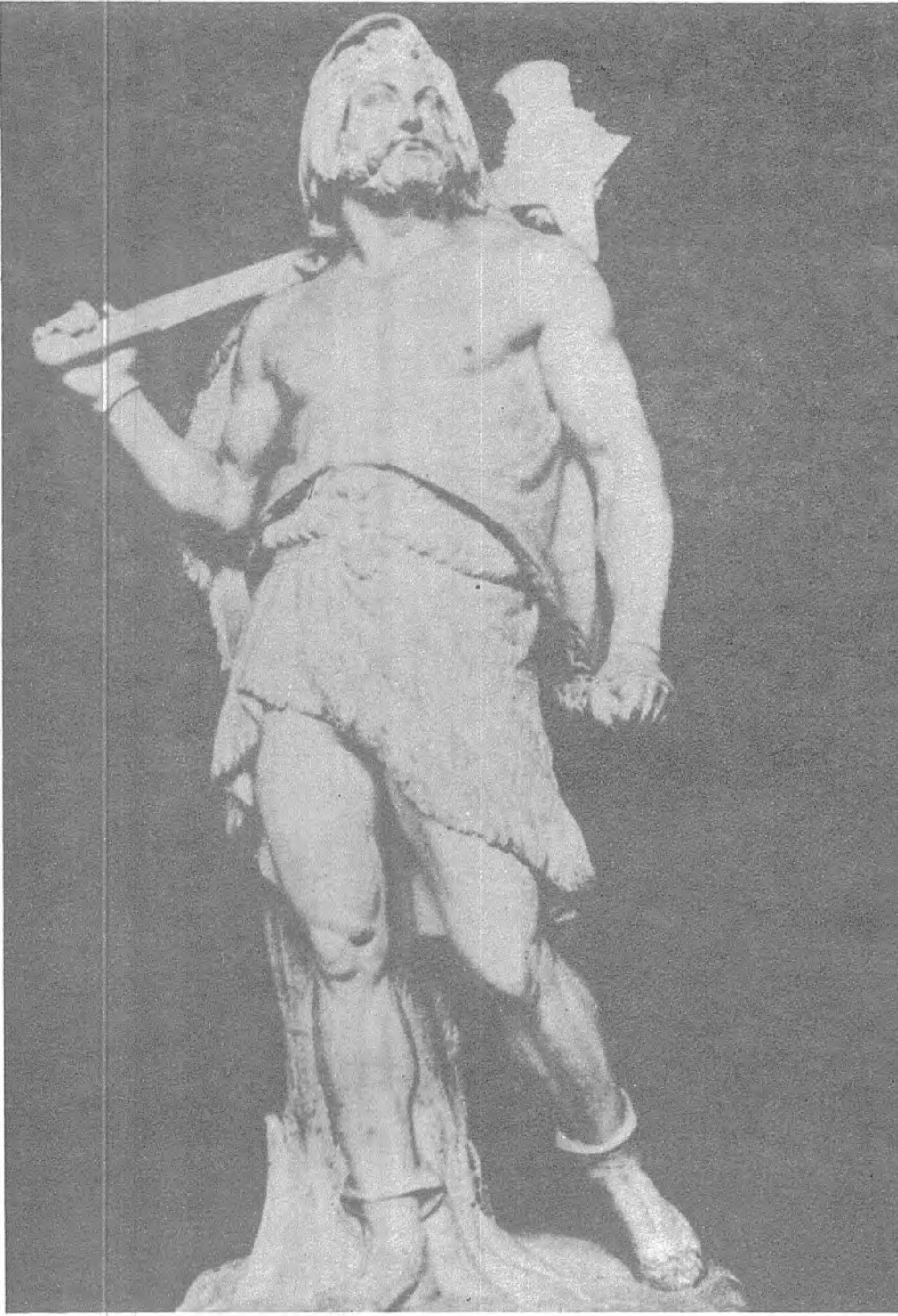
Tacitus, baş tanrının **Mercury** olduğunu belirtir. Bu, Hıristiyanların çarşamba günleri andıkları **Woden** yada **Odin**'dir ama, Romalı tanrıya benzerliği pek büyük değildir. Adının kökeni (1) ne olursa olsun, **Odin**'in başka bir ırktan alınmış bir gök tanrısı olduğu anlaşılmaktadır; öte yandan **Odin**'in sayısız başka özellikleri de olduğu kesindir: o bir ozandır ve ozanların tanrısıdır; kehanetlerde bulunur, dolayısıyla öğrenmeyi esinler; buraya kadar, o **Mercury**'den çok, bir **Apollon**'dur. Herşeyin-Babası olarak, insanlığın yaratıcısı olan **Jupiter**'dir; Gautr olarak dünyanın yaratıcısıdır. **Odin**'in başka adları vardır; bu adlardan herbiri onun bir eylemini yada görevini tanımlar. Çoğunlukla uzun boylu, tek gözlü, (2), mavi bir pelerine sarınan, şapkasını gözlerinin üstüne kadar indiren muhteşem bir ihtiyar olarak gösterilir. **Gungnir** adlı mızrağı taşır ve «vahşi avında», sekiz ayaklı atı **Sleipnir**'in üstünde çılgınca at koşturur. **Hlidskialf**'daki tahtından dünyayı seyreder: **Huginn** (Düşün-

(1) Bazıları onu bir kahin olan *vates* ile karşılaştırır. Bazılarıysa, daha akla yakın olarak, bu kelimeyi aynı zamanda *rüzgâr* kelimesinin de kökü olan *wa*'ya (esmek) bağlarlar.

(2) Böylece Güneş'e yada Polyphemus'a benzemektedir.

X. yy.'dan kalma bir mezar taşı: at uzerinde görülen tanrı Odin'dir.

İskandinavyalıların Şimşek, Gök Gürültüsü ve Bereket Yağmuru tanrısı Thor.

ce) ile Muninn (Hafıza) adlı iki şahin ona haber getirmek için oradan uçarlar. Şahinlerden herşeyi öğrenebilir; kendisi de ayrıca keşfe çıkar. Kukuletalı **Grimnir** yada Yol-Yorgunu **Vegtamur** olarak, insanları ziyaret eder ve onların nasıl yaşadıklarını inceler. İçinde akıl suyunun bulunduğu **Odrerir** adlı kazanı koruyan **Suttung** kalesine, yılan kılığında girer (3). Geleceğe ait **Mimir**'den elde ettiği bilgi ile, Ateş-Şeytan **Surt**'un dünyaya hücum edip dört unsuru korkunç bir ısı ile erittiği **Ragnarök**'ü (Dünyanın kubilgi elde edebilmek amacıyla **Mimir**'deki kuyuyu arar, bu bilgiyi bir gözü karşılığında satın alır. **Odin,** bu bilgiyi eski İskandinav harflerinin yada kutsal harflerin içinde saklar; ve bu harfler onun insanlara bilim yada büyü öğretmesini sağlar. ruluşundan önceki gün) önceden haber verir. Savaşçıları için gösterdiği özen de bundandır. Vigrid ovasında Şeytanlarla olan büyük savaş için **Valkyry**'lerini (4) savaşçıları «seçme» konusunda seferber eder. Bunlar ölünce, Ölüler Sarayı **Valhalla**'da **Valkyry**'lerle birlikte büyük güne kadar ziyafet sofralarında yiyip içerler. Bazen **Odin** de aynı amaçla savaşır. **Sigmund**'un kılıcını kırar ve onu öldürür; **Harald Hilditonn**'u öldürür, çünkü onu sevmektedir; Kanlı-Balta **Eric** öldüğünde, tahtından kalkarak onu seçkin savaşçılar yada **Einherjar** ordusuna katılan bir nefer olarak karşılar.

Odin'den sonra ikinci tanrı, Hıristiyanların Perşembe günü andıkları **Thor**'dur. Adından da, **(Thunder;** İngilizce gökgürültüsü) açıkça anlaşılabileceği gibi **Thor** da **Jupiter**'e benzetilebilir. İskandinavlar **Thor**'u kendilerine **Odin**'den daha yakın sayarlar. **Thor,** zorlu bir savaşçıdır; ama gerçek görevi ev halkına ve ekinlere bakmaktır; çocuklara **Thor** adının verilmesi, böylece onun dostluğunu kazanmak için çaba harcanması bu yüzdendir. **Thor** kendisine tapınanlara müşfik davranır. Onun korkunç çekici (5), ezici yada öğütücü **Mjollnir**'i bile mahvedici yıldırımdan çok, bereketli yağmurların simgesidir. Düğünlerde çekiç, evlilik bağını kutsar. **Thor**'un oğulları **Magni** (Güçlülük) ile **Modi** (Cesaret), yardımcıları ise **Thjalfi** (Toprağı Belleyen) ile **Roskva**'dır (Ürünleri Olgunlaştıran). O çiftçinin baştanrısıdır; halkı korur.

Snorri, «hiç kimse **Thor**'un bütün yüce işlerini anlatacak kadar akıllı değildir» der. **Thor**'un daha başka özellikleri de vardır. Dev **Hymir** ile birlikte dünyayı bir arada tutan **Midgard**'ın yılanını ele geçirmek üzere denize açılır; bu, onun bazen büyük afetlere de sebep olduğunu gösterebilir. **Orwandill**'i bir sepet içinde **Jotunheim**'dan geri bu arada getirir, ama **Orwandill**'in ayak parmağı donar; **Thor** onu koparır ve kopuk ayak parmağını gökyüzüne, Sabah Yıldızı (6) olarak fırlatır. **Thor**'un karısı **Sif**'dir. **Loki**, **Sif**'in saçlarını kesmiş, bunun üzerine **Thor** onu karısı için cücelerden yeni altın saçlar bulmaya mecbur etmiştir.

(3) Aynı şekilde *Veda*'larda *Idra* atmaca kılığına girerek tanrılara bilginin özsuyunu getirir.

(4) Tanrı *Ódin*'in cariyelerindendirler; bu tanrıçalar, savaş meydanına gider ve öldürülecek kahramanları seçip ruhlarını *Valhalla*'ya götürürler.

(5) Hindu dininin «gamalı haç»ı ile karşılaştırınız. Bu en azından, daha sonraları *Vishnu*'nun şeytanları öldürmede kullandığı yıldırımı temsil eder.

(6) *Orwandill*'in gizemli bir yanı vardır. Başka efsanelerde, aslında bir deniz tanrısı olan Hamlet'in babası olarak görünür. Aradaki bağlantı çok açık değildir. İlk Hıristiyan şiirindeki *«Earendel»* yada Sabah Yıldızı İsa'nın sembolüdür.

Kopenhag müzesindeki kutsal kaplardan biri.

Yeryüzüne inmiş olan bir başka tanrı da **Tiw**'dir. Eğer adının **Zeus** yada **Jupiter** ile aynı anlama geldiği doğruysa, bir gök-tanrısı olduğu ve bir zamanlar egemenliğin onda olduğu düşünülebilir. Bu tanrı, efsanelerde çoğunlukla görmezlikten gelinir. Geçmiş ününe de ancak Germen şiirinde sık sık rastlanan dolaşık ifadelerde yada benzetmelerde **(Kenning)** rastlanır. Ünlü **Tir** kelimesi savaşta kazanılan ün için kullanılır: Hıristiyanlığın ilk dönemindeki destanlarda, Havarilere **Tir-eadige healeth** (Tiw-Şanlı Kahramanlar) adı verilir. Bazı kabilelerde bu adın unutulduğu ve onun yerine bir niteleme sıfatı olan **Ding** (Topluluğun Tanrısı) kelimesinin geçtiği görülür. (Salı günü için Almancada kullanılan **Dienstag** kelimesi buradan gelir.)

Tiw'in sadece bir gök-tanrısı değil bir savaş tanrısı olduğunu da birçok verilerden çıkarmak mümkündür. 1883'de bulunan bir heykel **Tiw**'i miğfer, mızrak ve kalkan kuşanmış bir savaşçı olarak göstermektedir. Efsaneye göre **Tiw**'in kılıcının Atilla'nın eline geçmesiyle «Tanrının Gazabı» diye tanımlanan Atilla, yenilmezlik kazanmıştır. Korkunç **Fenris-kurdu** ile bir mücadele sırasında **Tiw** sağ elini kaybetmiş, bu, onun son savaştan kaçınmasına değil ama, mücadeleyi geciktirmesine sebep olmuştur. Kurt, kedilerin ayak sesinden, kadınların sakallarından, dağların köklerinden, balıkların nefesinden yapılmış **Gleipner** adlı bir zincirle bağlanmıştır; ama zincir kopacak ve kurt kaçacaktır; o zaman **Tiw**, **Garın** adlı köpekle savaşacak, ikisi birlikte ölecektir.

loki, şeytan ve kötülük

Bütün Germen tanrılarının anlaşılmaz yönleri vardır; ama **Loki**, çözülmesi olanaksız bir bilmecedir. O, Kuzey mitolojisinin şeytanıdır; bazıları onun Hıristiyan şeytanıyla bazı benzerlikler gösterdiğini bile düşünmüşlerdir. **Loki**, kötülüğün nedeni, **Fenris-kurdu** ve öteki canavarların babası, ihanetin ve yalanın sahibidir. Tanrılarla devlerin savaşına sebep olan odur. Gene de **Loki**, arasıra, **Thor** ve **Odin**'in dostu ve yoldaşı olur. Doğaüstü bir güzelliktedir; ama her türlü canavarca kılığa girmeğe bayılır. Hem **Asgard** hem de **Jotunheim**'da, evindeymiş gibi yabancılık duymadan yaşar. Yeraltı tanrıçası **Hel**, **Loki**'nin kızı, Dünya-Yılanı da oğludur. Tanrıların şölenlerine çağrılmaksızın girer ve hepsiyle ayrı ayrı alay eder.

Frey, İsveçlilerin özel tanrısıdır; **Ing** adıyla krallık soyunun atası olarak görülmektedir. Ancak **Frey** tam açıklığa kavuşmamıştır. **'Frey'** bir niteleme sıfatıdır, **«Efendimiz»** anlamına gelmektedir. Bazıları onun **Tiw** olduğunu söyler; başkalarıysa onu **Njord**'un oğlu sa-

Geyik boynuzlu tanrı, Apollon ile Mercurius arasında.

AKAN KANI DURDURMAK İÇİN DUA

(Kalavela'dan)

Kan! Ne akar durursun daha
deli deli köpüklenerek,
çevremi basıp da sel gibi
ne fışkırırsın böğrümden?
Dur taş gibi durduğun yerde,
duvar gibi kımıldamadan,
gökkuşağı gibi denizde,
bataklıkta biten saz gibi,
kaya gibi çorak yamaçta.
Ama kaptırırsan kendini
daha tez akma hevesine,
bari biraz gövdeyi dolan,
atıl kemikler arasına,
belki daha gönlüncedir bu
içersinde kalmak derinin,
damarlarda çağıldayarak
kemiklere atılmak yer yer,
boş yere toprağa akmaktan,
tozlara karışıp gitmekten.
Kan! Ne akar durursun yere,
çayırlara, sütten temiz kan,
yaraşığı insanın, ota,
tepeye, yiğitin altını?
Gör yürekte yerin var senin,
ciğerlere yakın bir yerde;
var git oraya kan haydi,
al yerini pek gecikmeden,
Ne ırmaksın akıp gitmeye,
ne bir gölsün genişleyecek,
ne fışkıran kaynaksın bir,
ne de yaran suyu teknesin!

(Trésor de la Poésie Universelle, Gallimard, 1958)

yarlar.

Burada gene zorluklar çıkmaktır. Tacitus, **Ing** neslinden olan yedi kabilenin tapındığı **Nertus** yada Dünya adındaki bir tanrıçadan söz eder. **Njord** ise bir deniz tanrısıdır ve gemilerin yeri olan **Noa-tun**'da yaşamaktadır. Kesinlikle bilinen bir şey varsa o da **Frey**'in **Njörd** gibi **Vane**'lerden biri ve bir bereket tanrısı olduğudur.

Işık ve sevinç tanrısı **Balder**'in (yada **Baldur**) öyküsü çok bilinen öykülerden biridir. Snorri'nin eserinde **Balder** **Odin**'le **Frigga**'nın oğlu, herkesçe sevilen bir tanrı olarak görülür. **Balder**'in alnı, adını taşıyan çiçek kadar güzeldir. Bütün kararları âdildir, herşeyi güzeldir. Ama Kader onu tehdit etmektedir; **Balder** ölümün yaklaşmakta olduğunu anlar. Annesi **Frigga**, bütün yaratıkları dolaşarak hepsinden **Balder**'e zarar veremeyecekleri konusunda söz alır. Ama **Loki**, durumdan memnun değildir; **Frigga**'ya gidip yeryüzünde **herşeyin Balder**'e zarar vermeme konusunda and içip içmediklerini sorar. **Frigga**, «Ökse otu dışında herşey» diye cevap verir. Bunun üzerine **Loki** ökse otunu, kör tanrı **Hodr**'un eline verir, o da otu atar ve **Balder** ölür. Yeraltı tanrısı **Hel**'in **Balder**'i geri vermesi için tek bir çözüm yolu vardır: bütün yaratıklar onun için ağlarsa. Bunun üzerine herşey, insanlar, hayvanlar, taşlar ve bitkiler, herşeyin «soğuktan sıcağa geçerken yaş döktüğü gibi» ağlamaya başlarlar. Ama bir cadı (**Thokk**) kılığına girmiş olan **Loki** «kuru gözlerle ağlayacağını» söyler. Böylece **Balder** ve onun ölümünden sonra yaşamayı reddeden karısı **Nanna, Ragnarök** gününe kadar **Hel**'in yeraltı bölgesinde kalacaktır. Bu çok güzel öykünün doğa-mitos unsuru, Snorri'nin eserinde açıkça görülür. Bazıları sonradan eklenen Hıristiyan özelliklerin izlerini sezebilmişlerdir. Shakespeare'in Hamlet'in efsanevî kurgusunu aldığı Danimarkalı tarihçi Sexus Grammaticus'un anlatımına göre ise bu, **Nanna**'yı elde etmek amacıyla birbirlerine rakip olan iki kahramanın, doğaüstü yardımları kullanarak sürdükleri bir mücadelenin öyküsüdür. Bu iki anlatımdan hangisinin daha önce

yazılmış olduğuna karar vermek güçtür.

Öteki tanrıların ise sadece adları geçmektedir. **Hoenir** (ki bu **Tiw** de olabilir), ayağına çabuktur, ama o kadar da aptaldır; gerçek bir İsveç tanrısı olan **Ullr**, mitoslarda hemen hemen hiç görülmez; onu en çok kayak yada kar ayakkabıları ile temsil edildiği anıtlardan tanırız.

Vidar ile **Vali**, **Odin**'in iki oğludur; **Vidar** büyük savaştan sonra **Fenris-kurdunu** öldürerek babasının öcünü alır. Daha önce yazılmış bir şiirden öğrendiğimize göre **Vali**, **Balder**'in ölümünden hemen sonra doğar ve henüz bir günlük olmamışken, **Balder**'in öcünü alır: «ne ellerini yıkadı, ne de saçlarını taradı, ta ki **Balder**'in düşmanını ölüme götürene dek.» **Bragi**, şiir tanrısıdır. Ama onun aslında ilâhlaştırılmış ve **Odin**'in bazı görevlerini üslenmiş olan basit bir ozan olduğuna inanmak için yeterli kanıtlar vardır. **Hermod**'u ise hemen hemen sadece **Balder**'in geri dönüşünü sağlamak üzere **Hel**'in bölgesine gönderilen bir tanrı olarak biliriz. **Modi** ile **Magni**, Yüce **Thor**'un oğulları, **Vili** ile **Ve** de **Odin**'in kardeşleridir. Tacitus'un Germania'sında ise, başka kaynaklarda adı geçmeyen birçok tanrıçadan, **Nijord**'a bağlı olması muhtemel olan **Nerthus** (Toprak Ana) ile **Tamfana** ve **Baduhenna**'dan söz edilir. Geri kalanlarsa yazıtlardan tanınır: **Sunna**, **Sandraudiga** ve Felemenk'i temsil eden **Nehelennia** gibi. Halk öykülerinden, küçük yaşta ölen çocukların anası olan iplik eğirme tanrıçası **Bertha**'nın ve onu göz yaşı dolu bir testiyle izleyen küçük kızın varlığını öğreniriz. Daha ünlülerden biri Grimm Kardeşlerin **Masallar**'ındaki **«Frau Holle»** olan **Holda**'dır. **Holda** on iki gecede **Odin** gibi havalarda uçar; kar yağması, onun yatağını yapması, yaparken de tüyler uçurması; yağmur ise baş örtüsünü yıkaması demektir. **Holda**'nın bazı görevleri sonradan cadılara, bazıları da Hıristiyanlıktan sonra Meryem Ana'ya geçmiştir.

Baş tanrıça, **Odin**'in karısı **Frigga**'dır; fakat daha sonraları **Frey**'in kızkardeşi **Freya** ile karıştırılmıştır.

Freya, birçok bakımdan kuzeyin **Afrodite**'idir; aşka nezaret eder ve **Asgard**'da oturanların en güzelidir.

Başka tanrıçalar hakkında ise, adları dışında pek birşey bilmiyoruz.

Bir Iskandınav efsane kitabından bir sayfa.

güneş tanrıları

Ozanlar sevgililerini **Eir**, **Gefu** ve **Lofn'a** benzetirler. Eski İngiliz Okyanus-tanrıçası **Geofon** olması muhtemel bir **Gifjon**'dan da söz edilir. **Bragi**'nin karısı **Idun**'la ilgili olarak Snorri, eşsiz güzellikte bir öykü anlatmaktadır: **Balder**'in öyküsünde, **Hermod**'un **Balder**'i yeraltının solgun kraliçesi **Hel**'in ülkesinden kurtarmak için yaptığı yolculuktan söz edilir; **«Gjoll** nehrine gelene dek dokuz gece at koşturdu ve **Gjoll** köprüsünün üstünden geçti: bu köprü parlak altınlarla kaplıydı. Köprüyü koruyan kızın adı **Modgud**'du. Tanrılar bile **Hel**'in yüzüne bakamazlardı. Sarayı Istırap, tabağı Açlık, bıçağı Açgözlülüktü; Tembellik uşağının, Pasaklılık hizmetçisinin, Yıkım eşiğinin, Üzüntü yatağının, Ateş de perdelerinin adıydı. Gürleyen kazan **Huergelmir**, ejderha **Nidhogg**, kötülerin cesetlerini yutmaktadır. Evinin önünde, öteki dünyadan gelen yolculara hırladıkça çenelerinden kanlar damlayan **Garın** adlı bir köpek durmaktaydı.»

Güneş-Tanrılarının en güçlüsünün **Aegir** olduğu sanılır; **Aegir**, genel olarak iyi yanlarıyla denizi temsil ederdi. Oysa karısı **Ran** ölümün cariyesi olan denizdi; batan bir geminin çevresine sardığı ağlarla denizcileri ölüme sürüklerdi.

Germen mitolojisine göre, bir insanın alınyazısı dünyaya gelme-

Tanrı Tiw, kurt (Fenris) ile savaşıyor (solda). Tanrı Thor'un yılanla mücadelesi (sağda)

sinden çok önce Geçmiş **(Urd)**, Bugün **(Verdandi)**, Gelecek **(Skuld)** tarafından tesbit ediliyordu. **Weird** (Kader) değiştirilmezdi. Bir savaşçı birçok kez, **Weird** ölümünü istemediği için ölümden kurtulurdu. Öte yandan, günü geldiğinde teslim olmak zorundaydı. Buna rağmen **Weird** büyülerle zaptedilebilirdi. **(Egil Destanı**'nda **Egil,** düşmanı **Kanlı-Balta Eric**'e karşı bir **nidstang** (öc tuzağı) kurar. Bu da etkisini göstermekte gecikmez.) Bir atın kafasını düşman ordusunun bulunduğu yöne çevirmek, o orduya kötülüğün gelmesini sağlardı. Doğru olarak söylenen yada kazılan harfler, isteğe göre kötülük yada iyilik getirirlerdi. Doktorun sanatı daha henüz büyücünün sanatıydı; Tristan'ın Isolde'yi unutmasına ve Sigmund'un Brunhilde'yi terketmesine yol açan **Unutkanlık Suyu,** destanlarda adı geçen iyileştirici ilaçlardan farklı değildir.

büyücülük biçimleri

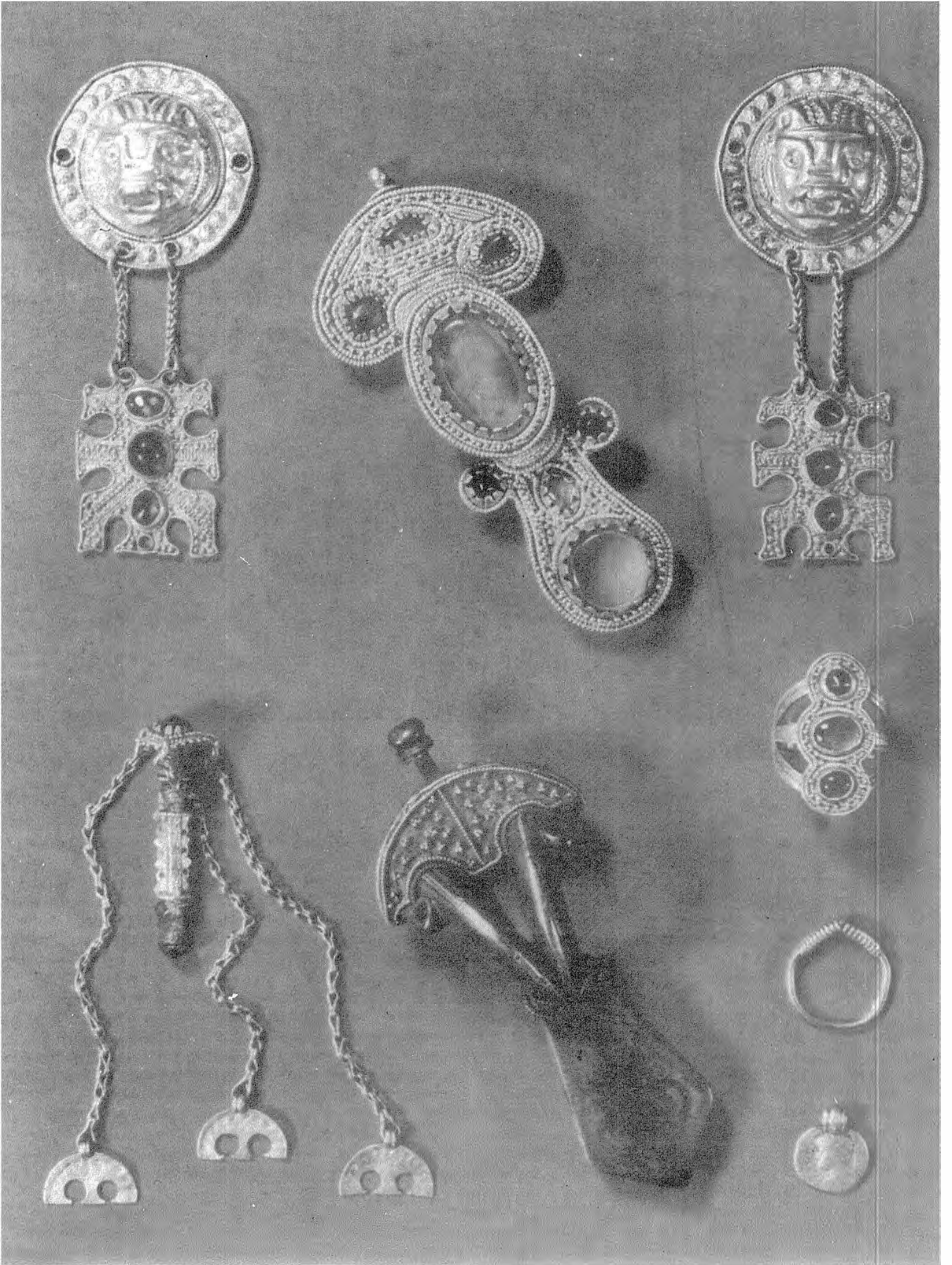
Seidr adı verilen büyücülük biçimi Iskandinavya'ya özgü olduğundan, özellikle dikkati çekmiştir. Çoğunlukla kötü amaçlar, bazen de iyi amaçlar için kullanılır: bu büyücülük **Odin** ile üç kez doğan ve üç kez yakılan bakire **Gullvig**'e atfedilir. Büyücü **(Seidr)** — kadın yada erkek olabilir — yüksek bir koltuğa oturur. Büyülü şarkıları söyleyerek doğaüstü güçleri çağıran şarkıcılar ona eşlik ederdi. Bunlara benzer otuz yardımcısı olan **Heid** adlı bir büyücü **(Seidr)** kadının sözü edilir. Amerika'nın İskandinavlar tarafından keşfi hikayesini anlatan Kızıl Eric Destanı'nda, bu törenin tam bir tarifi vardır.

Öte yandan bir kaatili bulabilmek amacıyla **Joshua**'nın **Achan** için yaptığı gibi kura çekilirdi; kuş falları yorumlanır ve (Herodotos'taki Pers soylularının yaptığı gibi) süt beyaz atların kişnemelerinden gelecek konusunda bilgi edinilirdi. Ama belki de geleceği en iyi haber veren düşlerdi. İçinde geleceği anlatan düşlerden söz etmeyen bir destan hemen hemen yok gibidir.

Ruhlar dünyasına ilişkin Germen düşünceleri bilinen çizgileri izler. Ruh, bazen hava, bazen ateş olan ince bir maddedir. Bir bakıma ölüler yaşamaya devam etmektedir. Eski Kelt efsanesinde, bir teknenin Brittany'den Cornwall'a geçerken ağırlıktan dolayı küpeşteye kadar battığı; boş dönerken ise, dalgaların üzerinde durduğu anlatılır. Ölüler, vadilerde ve mezarlık tepelerinde otururlar: Dil'li **Odd** ölürken, akrabalarına «öldükten sonra onu Skaney-vadisine götürmelerini, çünkü oradan bütün Dil'e bakmak istediğini söyledi. Ve onun emri yerine getirildi.»

Ruh bir kişinin hayaleti **(fyigja)** olarak görünebilir. Kural olarak ruh bedende yaşamaktadır ama, ondan ayrı olarak da görünebilir. Böyle göründüğünde, hele bir kişinin kendi ruhunu görmesi halinde, bu felaketin habercisi sayılabilir. Ruh başka bir biçime de bürünebilir, sözgelimi bir hayvan kılığında görünebilir. Ruhun aldığı bu biçime kılık değiştirme **(hamningja)** adı verilir. İnsanların **«hamningja»** yoluyla hayvanlara dönüşmesinin birçok örneği vardır: **insan haline** gelen kurtlar, vampirler vb. eski hikâyelerin çoğunun ortak özelliğidir. Kuzey Avrupa mitolojisinde **Storolf** ile **Dufthak** bir ayı ile bir boğaya dönüşür ve bir gece boyunca kıyasıya savaşırlar. Ertesi gün ise, insan kimliğine girmiş ama, yorgun ve sakat olarak bulunurlar. Gretti Destanındaki ünlü **Glam,** ölü bir adamın bedenine sahip çıkmış bir iblistir.

Ruhun başka bir bedene geçmesinin örneklerine pek rastlanmaz; ama ilk efsanelerde yeniden

Eski mezarlardan çıkarılan, Germenlerden kalma bazı ziynet eşyaları.

BİLİCİNİN ÖNGÖRÜSÜ

Tüm ulular gelsin,
kulak versin bana;
yiğitler, arıklar,
Heymdalr oğulları.
Val atası, sana
söyleyeyim bir bir
bana soluk veren
eski masalları.
Görürüm ben, ilkin
varolmuş devleri,
bu dünyada bana
can veren devleri;
dokuz dünya, engin
dokuz yer görürüm
ve yere gömülmüş
evren ağacını.
O çağlar Ymir'in
olduğu çağlardı,
ne dağlar, denizler,
ne bitkiler vardı;
ne aşağılarda yer,
ne yukarlarda gök,
hep dipsiz uçurum
ve bitkisiz çağlar.
Derken tüm tanrılar,
en üstün varlıklar
tahtlar üzerinde
söz alıp verdiler:
ad bulup geceye
ve oğullarına,
ad bulup sabaha,
tana ve öğleye
ve günün sonuna,
saydılar zamanı.
Tanrılar toplanıp
İda ovasında
kurdular sunaklık,
dahi som tapınak.
Ocaklar yaktılar,
demirler dövdüler,
yaptılar kerpeten
ve türlü takımlar.
Sonra içlerinden
üç tanrı çıktı da,
iyilik ve erkle
geri dönerlerken
gördüler kum üzre
az güçle dirimli
her yazgıdan yoksun
erkekle kadını.
Yoktu duyuları,
yoktu solukları,
sesleri, kanları
ve canlı renkleri;
Odin soluk verdi,
Hönir duyu verdi,
Lodür de ardından
canlı renkler ve kan.

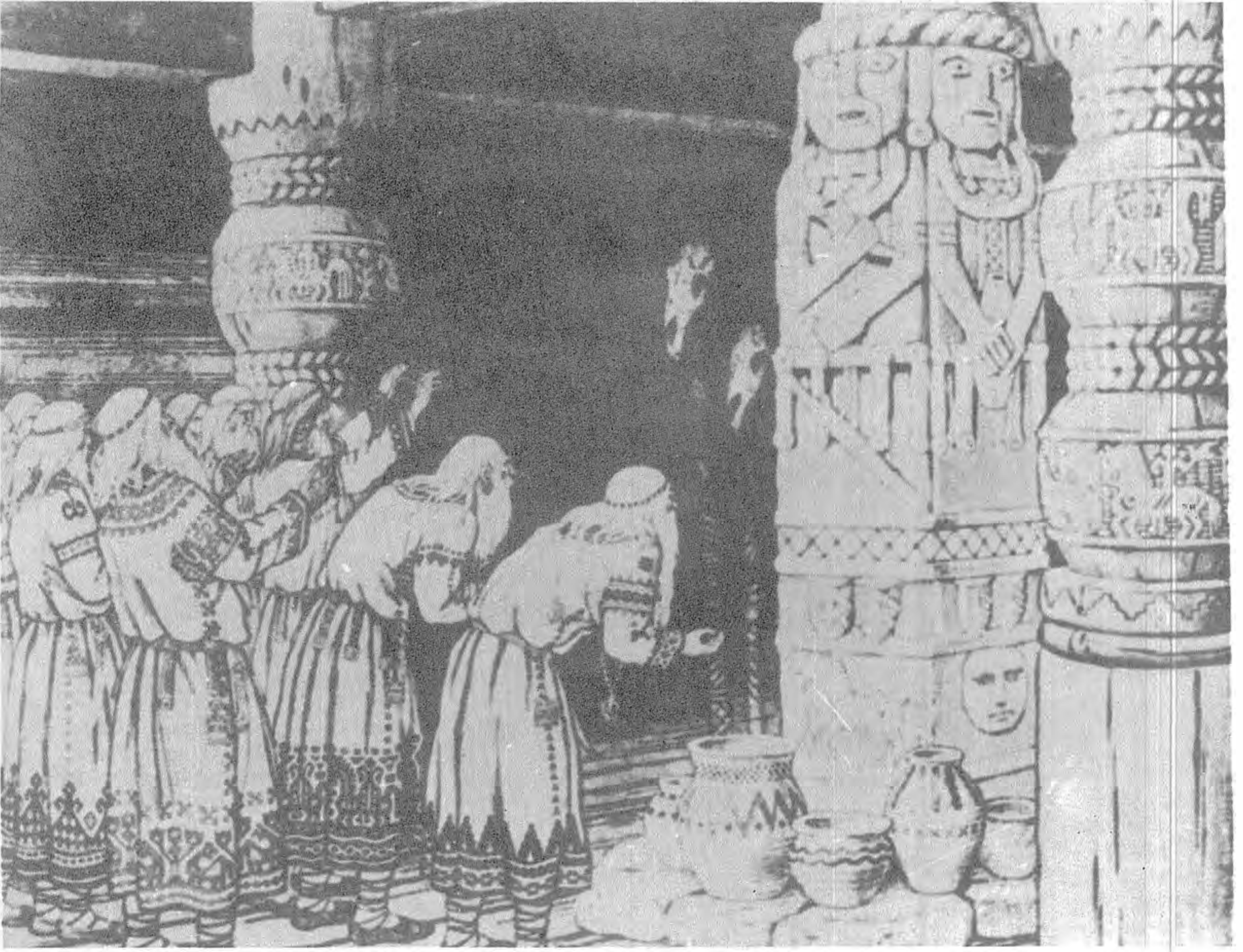
Tanrı Odin, dev Baugi'den duvarı delmesini istiyor

doğuşların öyküleri bulunur. **Helgi Hundingsbane**, en azından, iki defa dünyaya gelir: **St. Olaf**'ın yeniden dünyaya gelmiş olan eski bir kral olduğu söylenir. **Beowulf** ise eski kahraman **Beowa**'nın yeniden dirilişidir.

Germen mitolojisinin yaradılış efsanesi ise Babil kozmogonisine çok benzer. Başlangıçta hiç bir şey yoktu, ne deniz, ne dünya, ne de gökyüzü; varolan sadece **Ginnunggap** adlı Dipsiz Boşluk ile dev **Ymir**'di. Sonra **Bor**'un oğulları, **Midgard**'ı kaostan çıkardı, güneş güneyde göründü; ama ne güneş ne ay, ne de yıldızlar yerlerini yurtlarını bilmiyorlardı. Tanrılar daha sonra sabah, öğle ve akşamı yarattılar ve mevsimlerin sayılabilmesi için onlara adlarını verdiler. Ardından Ida ovasında buluştular, kendilerine saraylar yaptılar, mutluluk içinde yaşadılar. Bir gün iğrenç görünüşlü üç **Thurs** kızı (devler) geldi, mutlu çağ sona erdi, kötülük ve savaş başladı:

«**Odin**, **Vili** ve **Ymir**'i öldürdüler; **Ymir**'in kanından denizleri, etinden toprağı, kemiklerinden kayaları, kafatasından gök kubbeyi sonra da yeraltında yaşayan cüceleri yarattılar. Cücelerin yaptıkları insan tasvirlerine bakan tanrılar bu tasvirlerden ikisini seçtiler ve ilk kadın ile erkeği, **Ask** ile **Embla**'yı, dişbudak ağacı ile kızıl ağacı yarattılar.»

Dünyanın **Asgard, Midgard** ve devlet ile canavarlar diyarı **Outgard** olarak bölünmesini tanrılara borçluyuz. **Mitgard**'ın çevresinde, Homeros'da olduğu gibi (İbrani mitoslarının **Rahab**'ına benzeyen) ejderha **Jormundgandr**'ın yaşadığı Okyanus deresi akmaktadır. **Thor** bu ejderhayı bir iki kez ininden çıkarmaya çalışmıştır. Kuzeydeğuda, okyanusun ucunda, devlerin yurdu **Jotunheim** bulunmaktadır. Bütün hepsinin üstünde **Odin**'in bir zamanlar asılı kaldığı yeşil dişbudak ağacının dalları uzanmaktadır. Bu yüzden buna **Odin**'in Darağacı ya-

İslavlar dört başlı tanrılarına tapıyorlar.

da Dişbudak Ağacı (yggdrasill) denilmektedir. Bunun altında **Norn'**ların yaşadığı ve su falına bakarak insanların kaderlerinin öğrenildiği bir çeşme akar. Yakınında, tanrıların toplanıp adalet ile düzene ilişkin sorunları karara bağladıkları bir yargılama yeri vardır. Dişbudak ağacının üç kökü tanrıların, insanların ve devlerin, hattâ **Hel**'in diyarına kadar uzanır.

Hel'in diyarında ejderha **Nidhogg** ile sonuncu gün **(Ragnarök) Odin**'i öldürecek olan **Fenris-kurdu** yaşar. Sonuncu gün tehdidinin hergün biraz daha yaklaşması, «tanrıların testisindeki tek mutsuzluk damlası»dır. Karanlığın krallığı yakındadır. Son saat yaklaşmaktadır.

cehennem köpeği

O kış korkulu geçer: herşeyi bilen **Odin** yüksek tahtında titremektedir: **Einherjar** uykudan uyanır; cehennem-köpeği ulumaya başlar. Alışılmadık olaylar gelip çatar; kardeş kardeşe ihanet eder, aileler bölünür. **Heimdall** borusunu öttürür ve evren ekseni üzerinde sallanır. Yeryüzü-Ağacı titrer, cüceler mağaralarında inlerler, kötülük güçleri zincirlerini kırar. Bir kurt güneşi, başka biri de ayı yutar, yıldızlar gökten düşmeye başlar. Toprak sallanır çünkü büyük yılan **Jörmungander** kımıldamaktadır **Fenris-kurdu** ipini koparmıştır. Cesetlerin tırnaklarından yapılmış olan o korkunç gemi, **Noglfarr**, denizlere açılır. **Loki** buz devlerini, **Hel** de ordusunu getirir; ateş iblisi **Surt** alevli kılıcını ortalıkta savurur. **Odin, Fenris-kurdu**'nun, **Thor Jormungander**'ın, **Frey** de ateş iblisi **Surt**'un önünde vurulup yere yığılırlar. Vigrid ovası tanrı cesetleriyle dolar, insan nesli yok olur ve toprak denizin altına batar. Bütün bunlar olurken şu nakarat duyulur: «Kaya mağarasının önünde, vahşice ulur **Garın**, zincir kırılmıştır ve **Kurt** serbest dolaşmaktadır.»

Ama bu kıyametten yeni bir cennet ve yeni bir dünya doğacaktır. **Sibil** «bakın, yeni bir görüntü görüyorum; dünya, yemyeşil ve taze, denizden çıkıyor; çağlayanların balıkçısı kartal tepelerde uçuyor» diye bağırır. Tanrılar gene Ida ovasında buluşurlar; yüce buyrukları ve **Fimbul-Tyr**'in (Gizemli Tanrı) buyruklarını hatırlarlar: «eskiden olduğu gibi otların üzerinde altın masalar bulunacaktır. Ekilmemiş tarlalar ürün verecek, yas sevince dönüşecektir. **Balder** geri gelecek ve en sonunda uzlaştığı **Hodr** ile birlikte **Odin**'in görkemli evinde oturacaklardır. Bunu biliyor musunuz yoksa?».

Surt'un alevleri sönüp **Aegir**'in suları durulduğunda sakin ve hak tanır **Diriliş** yer alacaktır. Yeryüzü ağacında saklanan ve sabah çiğiyle beslenerek mahvolmaktan kurtulan **Lif** ve **Lifthrasir**'den çoğalan yeni bir insan nesli ortaya çıkar. Gökte en az anası kadar güzel olan başka bir güneş görülür: «İşte

Geyik boynuzlu tanrı hayvanlar arasında.

ondan sonra **Hoenir** Kehânet asalarını seçecek ve iki kardeşin oğulları Vindhelm'de oturacaklardır. Bunu bilmiyor musunuz yoksa?».

Bunun üzerine **Sibil** (Kâhin), daha sonraki yüzyıllarda yaşayan Hıristiyan şairlerin cennet ve cehennem tanımlamalarını süsleyen imaj ve benzetmelerle **(Kenning)** iyilerle kötülerin sonunu anlatmaya koyulur. Mücevherlerle kaplı ve altın tavanlı, güneşten daha güzel bir dünya biliyorum; işte iyiler orada yaşayacak ve sonsuz mutluluğa kavuşacaklardır. Karanlıklar Tepesinin kuzeyinde **Sindri** (cüceler) nesli için altından bir bina vardır. Güneşin çok uzağında, Cesetler Kıyısında, kapıları kuzeye bakan bir bina görüyorum. «Damından zehir damlaları akıyor ve tavanı zehirli yılanlarla dolu. Doğudan, Venom-Dale'den geçen bir ırmak akıyor; bu ırmağın suları bıçaklar ve kılıçlardan meydana gelir. **Slid**'dir bu ırmağın adı. İşte onun içinde başkalarının karılarını baştan çıkaranlarla birlikte yalancılar ve caniler inatçı sular içinde çırpınacaklar. Ejderha **Nidhogg**, cesetlerin kanını emecek ve bir kurt da onları parçalayıp yutacak. Bunu bilmiyor musunuz yoksa? Ateş saçan **Nidhogg**, kanatları cesetlerle dolu, Karanlıklar Tepesinden uçarak gelecek.»

Kaba bir karşılaştırma yaparsak, binlerce yıllık Germen gelişmesi en çok, Yunanistan'ın 'Kahramanlık Çağı' adını verdiğimiz dönemine benzer. **Gunnar Achilleos**'u **Odin** de **Zeus**'u andırır; **Thor** daha soylu bir **Ares**, **Njal** ise daha soylu bir **Nestor**'dur. Paralellik daha başka konularda da geçerlidir. Yunanlılarda din ile ahlâk arasında çok az bir ilişki olduğu sık sık görülür. Aynı şey Germen dünyasında da vardır.

Tacitus (belki de kendi çağındaki Roma'yı hicvetmek amacıyla) Germen kabilelerindeki basit ahlâk anlayışının canlı bir tasvirini yapar. Kabile şefine bağlı olmak, yiğitlikte birbirleriyle yarışmak, doğru söylemek ve temiz olmak: Germen erdemleri bunlardır. Aslında tanrılar, doğrulukları yada temizlikleri ile belirginleşmiş değillerdir.

Savaş, içki içmek, şarkı söylemek, cümbüş yapmak bir anlamda dinseldir. Bunlar kabilenin bir bütün olarak yaptığı şeylerdir. Bu yüzden tanrı, savaşı ve sarhoşluğu hoş görür. Tanrı **kabiledir**; Topluluğun **Yargı Kurulunda (Thing)** kabileyi savunur, kabile ordu **(Hecr)** durumuna geldiğinde ona yol gösterir. Topluluk barışına **(frith)** ve kabile disiplinine işlenen bütün cürümlerin öcünü alır. Ahlâkî yönü sadece bundan ibarettir.

Kahramanlar, çoğunlukla tanrılardan üstündür, tıpkı yalancılığa olan nefretiyle Achilleos'un **Zeus**'dan ve **Sigurd** yada **Beowulf**'un **Odin** yada **Frey**'den daha üstün olduğu gibi. Bütün hatalarıyla birlikte bu tür kişilerde, Ortaçağların dehşetini hafifleten bir yiğitliğin tohumlarını görebiliriz. Karşı konulmaz kader duygusu ruhlarını yıkmak yerine, onları yiğitçe bir soyluluğa eriştirir. **Ragnar Rodbrok** gibi gülerek ölmek, Jomsborg Viking'leri gibi ölüme «hoş geldin» demek, işte bu insanların 'üstünlüğüdür'. Eski Perslerin olduğu gibi **bunların** da belirleyici özellikleri doğru söylemektedir. Eski **Amleth** (Hamlet) Destanında kovalanan prens, bütün kurnazlığına rağmen, hiç bir zaman yalan söylemez.

Hıristiyanlık Germen kabilelerine ilk girdiğinde hiçbir değişiklik getirmedi. Örneğin İzlanda'nın Hıristiyanlığı kabul edişi tarihin en sakin ve sağduyulu **siyasal** dönüşümlerinden biridir. Yeni dinin devleti bölecek gibi gözükmesi üzerine kurnaz bir **Deemster** (Yargıç) uzlaşma teklif etti: Puta tapanlar at eti yemek ve benzeri şeylerden vazgeçecekler buna karşılık Hıristiyanlar da onların **Thor**'a sessiz ve gösterişsiz bir biçimde kurban sunuşlarını hoş görüyle karşılayacaklardı. Bu şartlar altında puta tapanlar, vaftiz edilmeyi de kabul ettiler. Yavaş yavaş eski tanrılar ortadan kaybolmaya başladı.

ESKİ İRAN DİNİ ZERDÜŞTLÜK

Bir zamanlar dünyanın en önemli dinlerinden biri sayılan Zerdüştlük 200 yıl süreyle Mısır'dan Hindistan'a kadar uzanan 20 eyaletten oluşan Büyük Pers İmparatorluğunun dini idi. Pers İmparatorluğu İsa'dan 200 yıl sonra Ardşhir (yada **Artakserkses**) tarafından yeniden kurulduğunda Yakındoğu ile mücadelesini, Müslüman Arapların ilerleyişine karşı koyamaz duruma gelinceye kadar (M.Ö. 639) sürdürmüştü. Zerdüştlük, Müslümanlar tarafından ortadan kaldırılana kadar, dışdaki savaşlara ve içteki mezhep dışı hareketlere rağmen, kendini korumasını bildi. VII.yy.'da son Sasani imparatorunun öldürülmesi üzerine istilacılar, Ateşe Tapanlar, (Zerdüşt dinine inananlara bu ad veriliyordu) bulundukları her yerde ortadan kaldırmışlardı. Bunlardan büyük bir kısmı Hindistan'a kaçıp orada, **Farsî**'lik adı altında Zerdüşt dinini devam ettirdi; pek azı da İran'da kalmayı başardı. Bunlar, halen yer yer dağılmış haldedirler.

Bu din, İran dışında da büyük etkiler yaptı: İranlıların Filistin'in Yahudilere ait kesiminde ve Hıristiyanlıkla olan ilişkilerinde Zerdüşt öğretisi Yahudiliğin içine de girmiştir. Kilise tarafından yasaklanmasına rağmen birçok Gnostik sistemin çıkış noktasında Zerdüştlüğün izleri görülür. Montanus'un güçlü din dışı düşünceleri, **Avesta**'nın (Zerdüştlerin Kutsal Kitabı) etkisi altında kalmıştır. Hıristiyanlığın zararlı rakibi Mitraizm de saf olmayan bir Zerdüştlüktür. Zerdüşt rahiplerinin «sapkınlık» saydıkları Mannes'cilik (mânilik yada manişeizm) ise tam bir din değil, saptanmış inançlara karşı çıkan bir düşüncedir. Hıristiyan kilisesi, Mannes'ciliği inkâr ederken, onun etkisinde kalmıştır. Albi'liler arasında meydana çıkarılan Mannis'ciliğin son kalıntılarının da ortadan kaldırılmalarına rağmen bu tarikat giz-

Bir Sasani kralının büstü.

ZERDÜŞT'ÜN GÂTHÂ'LARINDAN

Hangi ülkeye kaçmalı? Nereye kaçmalı, nereye gitmeli?
Ayırdılar beni ocağımdan, oymağımdan;
ne köyüm var gözümde, ne kötü yürekli oymak başları.
Tanrım, nasıl girsem senin gözüne, bilmem ki!

Bilirim, ey Bilge, neden güçsüz olduğumu:
benim koyunlarım az, insanlarım az da ondan.
Yakarıyorum sana, Efendim, beni düşünmezlik etme,
dost el uzatır dostuna, bana da sen uzat,
hem tüzeyi öğret bana hem iyi düşünceyi.

Ne vakit belirir, ey Bilge, ilerdeki hazlar,
dünyanın, etkili bir bilgelikle,
tüzeyi sağlayacağı günlerin şafakları?
Bunun için kimlere gelecek yardım, iyi düşünce?
— Bana, çünkü beni sen seçtin, Tanrım, esinlenmem için.

Erkek, kadın, kim verirse versin bana, bilge Efendim,
bu varlıkta bildiğin en iyi şey neyse onu
— tüze için ödül, iyi düşünceyle erk —
onunla geçeceğim geçidinden seçicinin
ve övdürecek olduğum herkesle senin niteliklerini.

Putlara sungu sunan rahipler ve büyücü hükümdarlar
güçlerinin boyunduruğuna aldılar insanı
yaratılışı bozmak için kötü işlerle;
geçidine varınca seçicinin sızlar vicdanları, ruhları
her zaman konuğu olacaklarından kötülük evinin.

Kimin yardımına kavuşabilir ruhum?
Kime bel bağlayabilirim koruması için sürümü,
kimin yardımına sığınabilirim
en iyi düşünceden, tüzeden ve sen bilge Tanrımdan başka?

Seni övmek, sana tapmak isterim, ey bilge Tanrı
tüzeyle, en iyi düşünceyle, erkle birlikte
gönlü kanmazların yanıp tutuşmasınca...

Aslında, bize sonsuz mutluluğu verecek el işaretlerine
ve tüzeye, ey bilge Tanrı, sensin bizi inandıran
açık seçik ve görünür bir yardım gibi,
iyiliğini istediğinden peygamberinin.

Ben Zerdüşt peygamber, ayrılmaz dostu tüzenin,
kutlayıcı sesimi yükseltiyorum, ey Bilge,
çünkü akıl gücünün yaratıcısı iyi düşünceyle birlikte
bana buyruklarını da gönderdi, dilime yol göstersin diye.

Uyarıcı övgüne sığınıp, ey tüzeci Bilge,
yürük atlar koşacağım senin için:
iyi düşünceden güç alan geniş ve sağlam atlar,
onların üstünde yaklaşacaksın. Hazır ol bana yardıma.

Ellerimi uzatıp, ey Bilge, sana yaklaşacağım
canla başla söylenmiş âyetlerle,
sana, sen tüzeciye, en ateşli saygıyla,
sana, iyi düşüncenin gücüyle.

Sana doğru gideyim bu ilâhilerle, ey Bilge
överek seni, tüzeyi, iyi düşüncenin emekleriyle.
Mutluluk payımı elde edeceğim gün
ortaya atabileyim uzgörenin ilâhilerini.

Edeceğim işler, eskiden ettiğim işler
ve, iyi düşünceden, göze değerli gelen iş:
güneşin ışığı, parıldayan tanı günlerin,
hepsi, ey bilge Tanrı, över seni, över tüzeyi.

(devamı sayfa 612'de)

lice yaşamış ve onu ezmeye çalışanların bilinçlerinde yeredebilmiştir. Bu yüzden Hıristiyan inanışlarını gereğince kavrayabilmek bile ancak, 2500 yıl önce İranlı Peygamberin yaydığı düşünceleri anlamakla mümkün olabilmektedir.

Peygamberin (Zerdüşt'ün) ne zaman ve nerede yaşadığı kesin olarak belirtilmez. Efsanelerin birbirini tutmaması onun hiç yaşamadığı yada en az iki kişi olduğu kanısını doğurmuştur. Gene de, yaşadığı tarih M.Ö. VII.yy., yani Keyhüsrev'in (M.Ö. 549-529) fetihlere başlamasından 100 yıl öncesi olarak kabul edilebilir. Zerdüşt, Büyük Dârâ'nın atalarından biri olduğu sanılan Vishtaspa yada Hystaspes'in hükümdarlığı sırasında yaşadığını söyler. Doğum yeri Azerbaycan topraklarıdır; annesinin ailesi Tahran yakınlarındaki Rhagae kasabasındadır. Babası Pourushaspa'nın kabilesi olan Spitama'dan da kutsal kitaplarda sık sık söz edilir. Karısı Hvovi, Vishtaspa'nın sarayının soylu ailelerinden birinden gelmektedir. Şiirlerde, Hvovi'den garip bir biçimde söz edilir; onun bir kadın olmaktan çok, mistik bir soyutlama olduğu söylenir.

«böyle buyurdu zerdüşt»

Zerdüşt öğretisine bağlı bir kişi için, onun gerçek yerini yada gerçekten yaşadığı çağı bilmek gerekli değildir. Aslında, Zerdüşt'ün öğrettikleri bütünüyle yeni olmadığı gibi, düşünceleri İran'a özgü bile sayılmaz. Brahman düşüncelerine benzemeleri, Arî kökenli olduklarını ve Arîlerin henüz Hindistan'a nüfuz etmedikleri bir dönemden kaldıklarını gösterir. Bunu anlamak için **Veda**'ların (Hinduizmin en eski kutsal kitapları) düzenlenmelerinden öncesine, yani M.Ö. 1500 yada 1600'e dönmek gerekir. İki sistemde de (Hinduizm'de ve Zerdüşt'çülükte) geçen bazı kutsal adların benzerliği (**İndra** ve **Andra**; **Mitra** ve **Mihra** gibi), bir kökenli iki ayrı dinsel topluluğun varlığını kanıtlamak için yeterlidir. Bunlar daha sonra iki ayrı grup olarak düşüncelerini değişik yollardan geliştirmişlerdir. Nasıl ki İran dilleri Sanskritçenin lehçeleri olarak düşünülemezse, Zerdüştlük de Hinduizm'in bir biçimi olarak düşünülemez. Bunlar aynı kökten ortaya çıkmış, içinde

Tapınakta cenaze töreni (B. Picart'ın gravürü).

geliştikleri çevrelere ve onların karakterlerine göre değiştirilmiş akraba sistemlerdir. Zerdüşt, doğu dinlerine özgü metafizik bir kuramı kaba eklemelerden arındırarak ona bir sistemin kesinlik ve bütünlüğünü kazandıran bir reformcudur. Onun sistemini kendinden önceki eksik, tanımlanmamış yada çürütülmüş düşüncelerden kurtarmak, sistemi daha sonraları Mecusîlerin yaptığı eklerden ayıklamaktan çok daha zordur. Zerdüşt'ün düşüncelerini anlatan yazılarda (**Gatha**'lar) dinsel âyinlere ve törenlere çok az yer verilir. Bu da Zerdüşt'ün bir rahip değil, bir peygamber olduğunu gösterir. Daha sonraki bölümlerde (**Vendidad**'da) ise dinsel törenlerin dışında çok az şey vardır. Görülüyor ki **Gatha**'lar dinin özünü, **Vendidad** ise sonraki eklemleri kapsamaktadır; bu da din tarihinde hemen hemen hiç değişmeyen bir sıradır.

Pers İmparatorluğunun ilk günlerinde Mesucîler yönetimi ele geçirmek için girişimlerde bulunmuş ve bir süre için kendilerinden birini tahta oturtmayı başarmışlardı. Bunlar, egemenlikleri altındaki uluslarla bütünleşmeye çalışırlarken, öte yandan da Zerdüşt'den önceki eski dini geri getirme çabasındaydılar. İnançlı bir Zerdüşt taraflısı olan Dârâ, bunları ortadan kaldırdı. Mecusîler Dârâ'nın aşağı yukarı 40 yıl süren hükümdarlığı sırasında sıkı denetim altında tutuldularsa da daha sonra Zerdüşt'ün adını kullanarak, hattâ onun dediklerine aşırı saygı göstererek, yavaş yavaş, eski İran dininde bulunmayan birçok yeni düşünceyi (Bâbil ve başka yerlerden) eklemişlerdir. Daha sonraki Zerdüşt yazılarında da Babil kökenli bazı özelliklere raslanır. Öte yandan Zerdüşt kayıtları ile **Veda**'lar karşılaştırıldığında, eski Romalılar ve öteki bazı kavimler gibi, İranlıların da doğaya taptıkları, ancak doğal olanla tanrıyı birbirinden kesinlikle ayırdedemedikleri görülür. Kuşkusuz Toprak Ana ile Cennet Baba'ya tapıyorlardı, gerçek adı **Mitra** olan ve önceleri gökyüzü, yağmur, vb. olarak düşünülüp sonradan Güneş Tanrısı durumuna gelen bir tanrıları vardı. Bunun bir başka yerden mi alındığı, yoksa İranlıların öz malı mı olduğu belli değildir. Bir ırmak mâbudu olan **Anahita** da İran'a, komşularından yada uyruklarından gelmiştir. Kural olarak tanrılar isimsizdir; yani onların isimleri özel isim değil, topluluk ismi, cins isimdir.

tanrılar ve şeytanlar

Tanrılar (**Ahura**'lar) ile şeytanlar (**Deva**'lar) arasında kesin bir ayırım yapılması Zerdüşt öğretisinin temel ilkesidir. Bu ayırımın, Zerdüşt'ten önceki çağlarda da yapıldığı düşünülebilir. Atalara tapma İranlılarda önde gelir; bu kavram, daha sonraları, Zerdüştlükte **Fravaşi** (Koruyucu ruh; ata ruhu) anlayışına dönüşür. Tanrılar çok u-

Bir Pers rahibi ve kutsal ateş (VII.yy. gravürü)

ZERDÜŞT'ÜN GÂTHÂ'LARINDAN

(baştarafı sayfa 610'da)

Hayvanlara hor bakar put rahipleri, düzene baş eğmez,
öküze çektirdikleri acı için
açıkla onları durduracak yargıyı,
işleri, yargıları yüzünden kötülük evinde.

Zerdüşt'ün inanmış insanlara söz verdiği şarkılar evine
ilkin bilge Tanrı girmiştir,
o size de vâdedilmiştir iyi düşünceniz, tüzeniz için
nice nimetleriyle.

(Trésor de la Poésie Universelle, 1958, Gallimard)

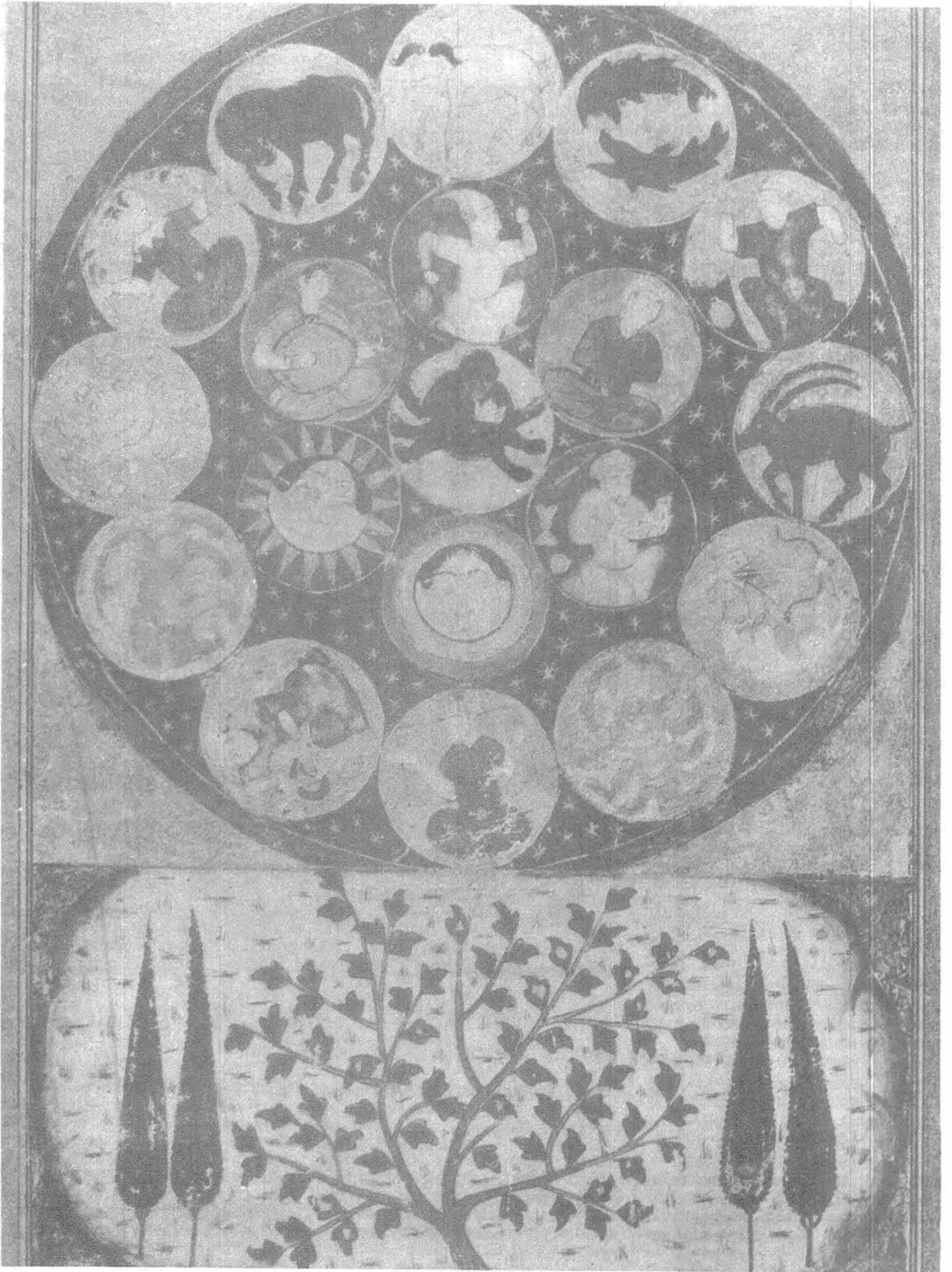
zaktır; bunlar insanların sorunu ile **Fravaşi** kadar yakından ilgilenmezler. Romalılara göre nasıl tanrı **Jüpiter** uzaklarda, **Penates** (evin koruyucu ruhları) aile içinde, tanrı **Mars** göklerde ve **Manes** (ölülerin ruhları) yakında ise, İranlılara göre de, Güneş «herşeyi tümüyle», Atalar ise «herşeyi tek tek» görürdü.

Zerdüştlüğün özel bir çeşit ateş mezhebi olduğu konusunda açık kanıtlar vardır. Çoğu dinlerde ateş tanrısı, — ateş, doğal olarak, yukarıya doğru yükseldiği için — kurbanı alır ve yukarıya cennete taşırdı. Buna karşılık Arîliğin ilk dönemlerinde kurban yakma söz konusu olmadığı gibi Ateş **(Atar)** de tanrıları şölene katılmak üzere yukarıdan aşağıya dâvet eden bir elçiydi. Efsanelere göre bu dinde yıldızlara da tapılıyordu. **Tıshtrya** adında bir yıldız, kıtlık şeytanı **Apaesha** ile üç gün üç gece savaşmıştı ve bu nedenle kıtlık dönemlerinde Tıshtrya'ya dua ediliyordu. Bunun yanı sıra öküze tapıldığına ilişkin izler de bulunmuştur. Göçebe toplulukların çoğunda, kişi mutluluğunun ve hayatının bağlı olduğu hayvan, öküzdür.

Bir efsaneye göre **Mitra** yeniden hayata dönüşte insanları, bir ineğin (ki ilk insanlar ondan meydana gelmişti) ölü vücudundan birer parça et vererek ölümsüz kılacaktı. Bu efsane, insanların, **Ahura-Mazda** tarafından yönetilmeye başlamasından önce ölümsüzlük kazanabilmek için bir ineğin etini yemesini anlatan başka bir efsaneye bağlanır.

Eski İran inanışı, animist (canlıcı) olmakla birlikte, antropomorfik (insanbiçimci) nitelikler de gösteriyordu; Zerdüşt ortaya çıktığında bu tanrıların meydana getirdiği bir çeşit Panteon'a son verdi; **Mitra** ve **Anahita**'dan bir daha hiç söz edilmedi. Zerdüşt'ün getirdiği yenilik puta tapmanın büyük ölçüde reddedilmesiydi; böyle bir yeniliğin bir tepkiyle karşılaşması kaçınılmazdı: ölümünden hemen sonra **Mitra** ve grubuna yeniden tapınılmaya başlandı; Zerdüşt'e saygı gösteren rahipler bile, onun karşı çıktığı tanrılara yeniden tapmaya başladılar.

Zerdüştlüğün ilk dönemlerinde göze çarpan başlıca özelliği, puta tapmayı kesinlikle reddetmesidir. Herodotos, İranlıların tapınakları olmayışından hayranlıkla söz eder; Plutharkos da aynı konuya değinir.

Yıldızları ve başka simgeleri gösteren bir XVI.yy. Iran minyatürü.

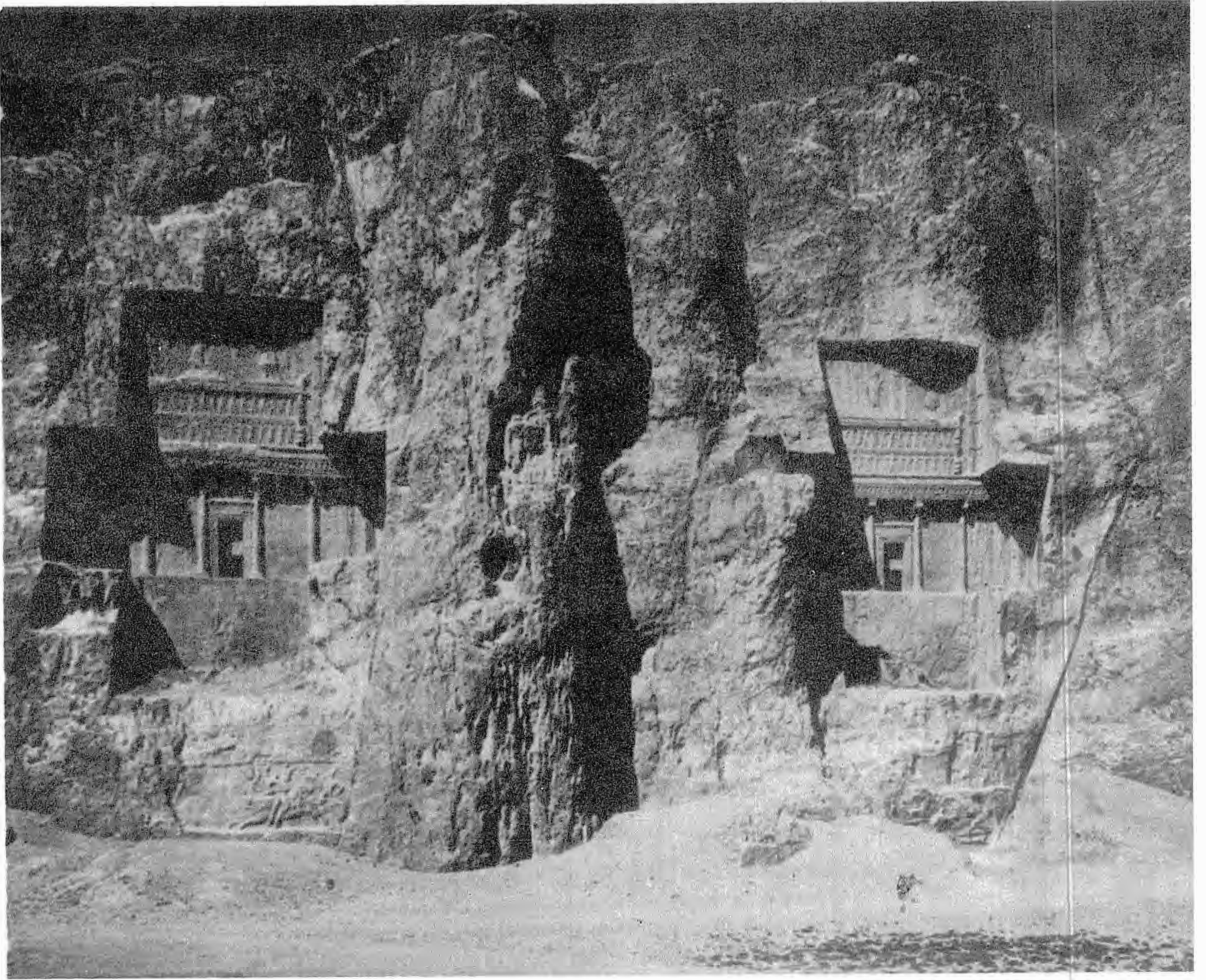
Darios I'in M.Ö VI. yy.'da kurduğu Persepolis'teki sanat eserlerinden bir görünüş.

Zerdüşt'ün öğretisi, 'Zend' (1) diye bilinen çok eski bir İran lehçesi ile yazılmış olan Avesta adlı kutsal kitapta toplanmıştır. Bu öğreti ikili bir bölünmeye dayanır: İyi Tanrı **Ahura-Mazda** (yada **Hürmüz**), Kötü Tanrı **Angra-Mainyu** yada **Ahriman (Ehrimen)**. **Zendavesta**'da bu iki tanrı sürekli olarak, bir savaş durumunda gösterilir; eski metinlerde En Yüce Yaratıcı olarak görünen **Ahura-Mazda**, iyi, saf ve güzel olanı; **Ahriman** ise, karanlık, pislik, kötülük, hastalık ve ölümü temsil eder. **Zendavesta**'ya göre, sonunda savaşı **Ahura-Mazda** kazanacaktır; ama bunun için de, İyi Tanrı tarafından yaratılarak özgür istemle («hür irâde» ile) donatılmış olan insanın, üzerine düşen görevi yapması gerekir. **Zerdüşt**'ün insanlara üç temel buyruğu «iyi düşünceler, iyi sözler, iyi davranışlar»dır. İnsan, doğruluğa dayalı bir hayat yaşayarak iyinin gücünü arttırır, kötününse gücünü azaltır.

ebedî boşluk

Ebedî boşluktan geçilip «zaman» kavramına erişildiğinde birbirinden boş aralıklarla ayrılmış, geniş, aydınlık ve karanlık alanlar görülür. İnsan tabiatının yoksulluğu, nasıl ışığın ruhunu ve Doğru'yu, bir insan **(Ahura-Mazda)** biçiminde resmetmeye zorladıysa, bunun tam karşıtı **Angra-Mainyu** (düşman Ruhu) karanlığın, sahteliğin ve kötülüğün kaynağı olarak yarı insan biçiminde kabul edildi. Uzun yıllar bu iki ruh ayrı ayrı yaşamayı başarmışlardı; ama **Angra-Mainyu, Ahura-Mazda**'nın varlığını öğrenince öfkeyle harekete geçti. Başlangıçta iki ruh eşit güçteydiler; ama ilerleme ve büyüme olanakları açısından **Ahura-Mazda** daha güçlüydü. **Ahura-Mazda,** bu mücadelenin binlerce yıl süreceğini önceden biliyordu, çünkü o, iyinin

(1) «Zend», genellikle Avesta'nın pehlevî (orta-farisi) dilinde yapılan şerhler olarak kabul edilmiştir. «Zend», İslâm tarihi açısından 'zendik' (veya zındık) kelimesinin kökenini meydana getirmesi bakımından önemlidir. İran'da Avesta'yı ortodoks olmayan biçimde yorumlayanlara bazen 'zendîk' dendiği gibi, İslâmlıkta da bu deyim, sünnî geleneğe uymayan yorumlar için kullanılmıştır.

İki Sasani mezarı.

yetkini olduğu kadar **Ahriman** da kötünün yetkin olanıydı; birindeki olumluluk ötekindeki olumsuzlukla dengelenmekteydi: **Ahura Mazda** önce düşünüp sonra eyleme geçiyor, **Ahriman** ise önce eyleme geçip sonra düşünüyordu; **Ahura-Mazda** ne yaparsa yapsın, **Ahriman** onun tersini yapmaktaydı. Bu korkunç kavga üç bin yıl sürdü. **Ahura-Mazda** bu arada, savaşta kendisine yardım etmeleri için, yaşayan varlıkların koruyucu **Brahman**'ı, suların ruhu **Amerdad**'ı ve öteki ruhları yarattı: **Ahriman** da boş durmuyor, bunlara karşı birer ruh yaratıyordu. Bütün bunlar Zerdüşt felsefesini, iyinin ölmez bir 'evet', kötününse bir 'hayır' olduğu düşüncesini belirler. Bundan sonra anlamının ne olduğu ortaya çıkarılmayan 9000 yıllık bir barış yapıldı. Barış teklifini kabul ederken **Ahriman,** şeytanlıklarını unutmuş gibiydi; ama ne yapmış olduğunun farkına varır varmaz umutsuzluğa kapılıp 3000 yıl süreyle kendisini karanlık, sessizlik ve hareketsizlik içinde yaşadığı bir cehenneme attı. Bu sırada **Ahura-Mazda** ruhların da yardımı ile cenneti, suları ve gezegenleriyle birlikte yeryüzünü, ağaçları, hayvanları ve en sonunda insanları yaratıyordu. Cenneti, aydınlık ülkesini korumakla görevli 486 bin yıldızla doldurdu; yeryüzü, **Ahura-Mazda** ile **Ahriman**'ın hüküm sürdükleri bölgeler arasında, cennetin alt bölümünde kuruldu. Onun üzerine de iki insan, İranlılara özgü **Adem** ile **Havva** getirildi.

Tam bu sırada, **Ahriman** trans durumundan çıkarak nelerin yapıldığını görüp korkuya ve öfkeye kapılır. O uyurken **«Ahura-Mazda**'nın yumurtası çatlamış»tır. Gerçi herşey henüz kaybolmuş değildir: ama daha yavaş davranırsa mahvolacaktır; fırsatlardan faydalanması gerekmektedir. **Ahura Mazda**'nın yıldızlarına karşı, düşman yıldızlar ortaya çıkarır; yumurtayı parçalar ve yeryüzüne çıkar. Yeryüzünde **Urstier** ve **Gayomard**'ı karşısında bulur. Bunlar, masum ama güçsüzdürler, onunla başa çıkamazlar. Bunun üzerine **Ahura-Mazda** ikinci bir çifti, **Masva** ve **Masvana**'yı yaratır; Onlar da ortadan kaldırılırlar; onların yok olması ile birlikte hastalık, ölüm, açlık ve havanın kötülükleri de gelir. Bundan sonra da mücadelenin merkezi, yeryüzü olur.

Zerdüşt öğretisine göre, dünya 12 bin yıl devam edecektir. İlk çeyreğinde yaratılma; ikincisinde **Ahriman**'ın uykusu; üçüncüsünde ise

Gandhara sanatından güzel bir ornek (Roma, Doğu sanatları Müzesi)

en kötü adam, **Zohak** ve **Afrasiab** vardır. Bu üçüncü çeyreğinde, yani son yargılamadan üç bin yıl öncesinde Zerdüşt'ün doğmamış olması gerekiyor ve **Ahriman** bu tehlikeyi önceden bildiğinden bu doğumu önlemek için her yolu deniyordu. Buna rağmen peygamber Zerdüşt doğdu ve ileride getireceği büyük sevincin bir belirtisi olarak dünyaya geldiğinde gülümseyen ilk bebek oldu. **Ahriman** birçok kere onu mahvetmeye çalışacaktı, ama çabaları boşunaydı.

Zerdüşt 30 yaşındayken **Ahura-Mazda** onu huzuruna çağırır ve dünyayı yenileme görevi verir. Zerdüşt, kutsal ruhla dolu olarak kral **Vishtash**'a gösterdiği mucizelerle kralı gerçek peygamber olduğuna inandırır. Bundan sonra yavaş yavaş kötüler yenilecek, okyanus alevlerle kükrediğinde **Ahriman** yanındakilerle birlikte ebediyen cehenneme batacak, iyiler kazanacak ve insanlar sonsuza dek **Ahura-Mazda** tarafından yönetilmek üzere aydınlığa erişeceklerdir.

Zerdüşt'ün öğretisine göre **Ahura-Mazda**, insan duyularıyla algılanamaz; o ancak **Ameşaspend'te**, yani En Yüce Tanrı'nın insan ruhunda bulunan niteliklerinde kendini belli eder. Bu nitelikler, ikiye ayrılır: 'babadan gelen nitelikler' ve 'anadan gelen nitelikler'. Babadan gelen nitelikler Tanrının Ebedî Yasası yada Doğruluk (**Aşa Vahişta**); insanlara ve hayvanlara karşı duyulan Sevgi yada İyi Akıl (**Vohu-Mana**); ve Yaratıcı Çaba'dır (**Kşatra**). Anadan gelen nitelikler ise Tanrı'ya olan inancın sağlamlığı yada dini bütünlük (**Armaiti**); Bütünlük yada Yetkinlik (**Haurvatat**); ve Ölümsüzlük'tür (**Ameratat**). Bu altı nitelik, **Ahura-Mazda** ile birlikte, tanrısallığın yedi yönünü (**Heptad**) meydana getirir. **Gatha**'larda sözü edilen öteki iki tanrı da Ateş (**Atar**) ve Sadakat'tir (**Sraoşa**). Ateş'in, Zerdüşt dininin tapınma törenlerinde büyük önemi vardır. Sadakat ise, iyi insanın Tanrının isteklerine yürekten bağlılığını simgeler.

Şiir diliyle yazılmış olan Kutsal Kitap'ın (**Avesta** veya **Zendavesta**) en az üçte ikisinin Büyük İskender'in Persepolis'i istilâsı, daha sonra da Müslüman arapların İran'ı ele geçirmeleri sırasında ortadan kaybolduğu sanılır. **Avesta'**nın en önemli kısımları, beş **Gatha'**yı kapsayan **Yaşna** ile **Yaşt**'lardır (Meleklere adanan övgü ilâhileri). **Yaşna**, resmî âyinlere ait parçaları

içerir. **Yaşta** küçük tören ve gündelik ibâdetin sırası konusundaki talimâtı kapsar. Geri kalan kısım ise öğretinin ilkelerini kapsar. Büyük bir ihtimalle, bütün bunlar önceleri sözlü olarak söylenmiş, yüzyıllar boyunca hafızalarda saklanmış, M.S.I.yy.'a kadar da yazıyla kanıtlanmamıştır. Ardşhir ve ondan sonra gelen Sasani hükümdarları, kopyaların çoğalmasını sağlamışlar ve bu sayede de Kutsal Kitap IV. yy.'da temelli bir bütünlük kazanmıştır.

vendidad

Vendidad ise düz yazı halindedir (ki bu da onun tarihi konusunda bir fikir verir) ve Zerdüşt'den daha sonraki zamana rastlar. Hemen hemen tümüyle dinsel yasa ve kurallardan meydana gelir. **Vendidad**'ın en önemli bölümü öteki dünyada, doğru olanları günahkârlardan ayıran ve gerisinde Şarkı Evi'nin bulunduğu ve Müslümanların sırat köprüsüne benzer bir köprüyü anlatan bölümdür. Adı **Rashnu** olan bu köprü **Vendidad**'da açık bir biçimde tanımlanır. İyiler için geniş olan yol, kötüler için altında cehennemin bulunduğu keskin bir bıçak ağzı gibidir. **Rashu,** iyi ve kötü davranışları ölçer. Terazilerin ölüm hükmünden kurtulmak için basit kurallar vardır: gururdan, azametten, kıskançlıktan, namussuzluk, büyü, iftira ve her çeşit sahtelik demek olan Yalandan kaçınmalı; **Ahura-Mazda**'nın **Ameşaspend'**lerine saygı göstermelidir. Bu ruh niteliklerine karşı duyulan saygı, Ateşi devam ettirmeyi, madenleri saf tutmayı, hayvanları esirgemeyi, bitki, ağaç ve ırmakları korumayı gerektirir. Yabani otlar yok edilerek, insanlardaki ve öküzlerdeki hastalıklar iyileştirilerek, zehirin ve şeytanların kökleri kazınarak **Ameşaspend**'lere yardım edilmesi söz konusudur. Bütün lekelerden, özellikle **Ahriman**'ın kötü ruhunun girmiş olduğu cesetlerden sakınmalıdır. Yanlış davranışlarda bulunan kişinin ruhuna **Druj** (**Ahriman**'ın Elçisi) girer, **Druj**'dan, ancak bir rahibe günah çıkarmakla ve rahibin buyurduğu cezayı ve temizliği yerine getirmekle kurtulunabilir.

Kutsal ayin, şimdi Hindistan'daki Zerdüşt papazları tarafından yapıldığı gibi, gece yarısı başlar, çünkü şeytanlar karanlıkta ortaya çıkar, gün doğarken çekilirler. Kasvetli ve korkulu saatler, ilahiler o-

Pers tanrısı Mitra

ZERDÜŞT (AVESTA'DAN)

Kimim ben?
Kimdenim ben?
Nereden gelmişim, nereye döneceğim?
Nedir kaynağım, nedir çıktığım yer?
Nedir ödevim, nedir görevim bu yeryüzünde, ne olacak ödülüm ilerdeki dünyada?
Görünmez dünyadan mı çıktım ben ya da hep bu görünür dünyadan mıyım?
Ahura-Mazda'dan mı gelmeyim, Anro-Menyu'dan mı, tanrılardan mı gelmeyim, şeytanlardan mı?
İyiler birliğinden miyim, kötüler birliğinden mi, insan mıyım, kötü ruh mu?
Nice yol var kurtuluşa?
Kazancım, kaybım nerde?
Dostum kim, düşmanım kim?
Kimden geliyor iyilik, kimden geliyor kötülük?

(L. Thoorens: Panorama des Littératures, 1, Marabut, 1966)

İran'da evlenme töreni (B. Picart'ın gravürü).

kunarak, kurbanlar ve dualarla geçiştirilir: Her ailenin bir günah çıkartanı olması ve yine her ailenin yaşayabilmesi için aşar vermesi gerekmektedir. Rahibin yetkisi büyüktür; çünkü o hem bir öğretici, hem de manevi alanda bir yol göstericidir.

Zerdüştlükten başka hiç bir din, ahlâka o kadar yakından bağlı değildir; hiç biri ahlâkın sadece bir gelenek olmayıp, ölümsüz bir şey olduğu üzerinde bu kadar ısrarla durmaz. 30. **Yasna**'da Zerdüşt şöyle der: «Görünüşte kendilerini ikiz olarak açıklamış olan iki ruh şimdi düşünce, söz ve davranışlarda iyi ve kötü olarak ayrılırlar. Bunların ikisi arasında akıllı olanlar doğru, akıldan yoksun olanlarsa yanlış seçme yapmışlardır. Bu iki ruh başlangıçta karşılaştıklarında, Hayatı ve Ölümü belirlediler ve en sonunda, yanlış seçenlere en kötü yaşamın, doğruyu seçenlere de en iyi düşüncenin verilebileceğini açıkladılar. Bu iki ruhtan yalanın tarafını tutan en kötü şeyleri seçti; Kutsal ruh ise Akıllı Tanrıyı mutlu kılmak isteyen herkes gibi doğruyu seçerek cennete girdi. Yeryüzü ruhu **Aramati**, insanlara düşmanlarını yenebilmeleri için bedensel hayat verdi. Böylelikle, Ey Akıllı Varlık, kötülerin cezalandırılma vakti geldiğinde İyi Düşünce, senin buyruğunda Yalanı Doğruya teslim edenleri egemenliği altına alacaktır. Ey ölümler, eğer Akıllı varlığın buyruklarını yerine getirirseniz o zaman mutluluğa kavuşabilirsiniz.»

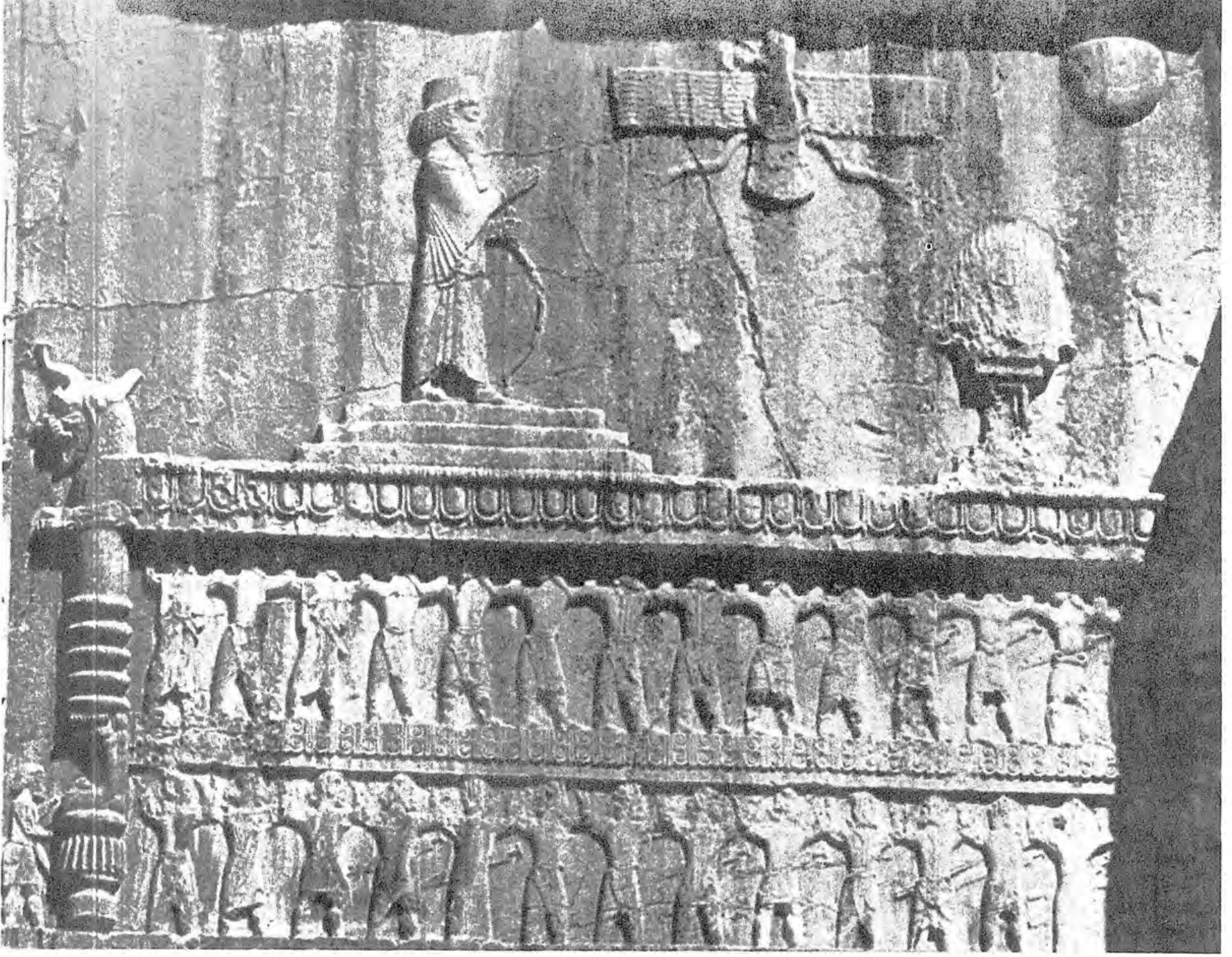
Bazen de metafizikle yada teoloji ile ilgili olmayan, pratik buyruklar yada ahlâk kurallarıyla karşılaşılır. Sözgelimi, Zerdüşt'ün düşüncelerini yansıtan öğüt gibi: «Toprağı özenle ve gayretle ekenler, on bin duayı tekrar edenlerden daha çok dinsel ödüle hak kazanırlar.» Herodotos'un anlattığı gibi Perslerin ata binmek, ok atmak ve doğruyu söylemek konusundaki üç kuralına Zerdüşt, dördüncüsünü «ata yada öteki hayvanlara iyi davranmayı» ekledi.

Zerdüşt'ün ölümü ile dinde sapmalar başgösterdi. «**Gatha**'lardan **Yaşt**'lara doğru atılan adım, yeni bir dünyaya atılan adımdı». Büyük din önderlerinin başına gelen Zerdüşt'ün de başına gelmiş, bir yandan kişiliği yüceltilirken, bir yandan da öğretisi ve buyrukları ihmal edilmiştir. **Ahura-Mazha** değiştirilmiş, daha alt düzeydeki tanrılarla çevrelenmiş antropomorfik (insanbiçimci) bir tanrı durumuna getirilmiştir. **Gatha**'larda çok az rastlanan kurban etme işlemi büyük önem kazanmış, dua etmek bir sihir haline gelmiştir. Ölümle hayat ötesi üzerindeki düşünceler belirli ölçüde değişime uğramıştır. Bütün bunların sonucunda ise zerdüştlük, hepsi de batıl inançlar kapsayan tarikatlere bölünmüş ve bir soysuzlaşma süreci başlamıştır. Sonraları Ardshir'in kaybedilenlerin bir çoğunu yeniden kazandırmak amacıyla yaptığı reformlara rağmen öğreti bütünüyle arındırılamamıştır.

Yaşt'lar, **Ahura-Mazda**'ya veya onun dayandığı özel değil, tek tek

Persepolis'ten bir görünüş.

Persepolis'teki bir mezar taşı.

üstünlüğünü reddedeceğini bu **Yaşt'**tan çıkarmak mümkündür. Bu 10. **Yaşt'**da, Işık tanrısı'nın, Zerdüşt'lüğü dikkati çekecek ölçüde etkilediği görülür. Işık tanrısı **(Mitra)**, **Ahura** ile Güneş tanrısı olarak değil de, iki ölümsüz kutsal varlıktan biri olarak çiftleşir: o, büyük Zerdüşt'ün erdemi olan Doğru'nun tanrısıdır, yalanın düşmanıdır, «ne günâhkârlarla ne de sadık olanlarla yapılan anlaşmaları bozma! Çünkü **Mitra**, hem günah, hem de sadakat yerine geçer. **Mitra,** doğru sözlü, zeki, bin kulaklı, on bin gözlü, bütün dünyayı kendi kulesinden gözleyebilen, güçlü, hiç uyku uyumayan, geniş çayırların tanrısıdır. Bir evin, bir kasabanın, bir eyaletin sahibi ona yalan söylediğinde kızgınlık ve öfkeyle evi, kasabayı, eyaleti ezer, yokeder. Böyle yalan söyleyenlerin atları da onları eğerlerinden fırlatırlar ve onlar da ne kadar koşarlarsa koşsunlar, ne kadar ata binerlerse binsinler bir adım bile ileri gidemezler. **Vuruşları** ne kadar iyi, hedefleri ne kadar doğru olursa olsun kendi mızrakları ile kendilerini vururlar.»

ahura-mazda

Ahura-Mazda, Elbruz dağında **Mitra** için her zaman ışık içinde olan, hiç bir bulutun inemediği, hiç bir rüzgarın hızla esemediği, ölümün ve şeytanlardan doğan kirliliğin girmediği muhteşem bir saray yaptırır. Bazı şeytan ruhlu kişiler **Mitra'**nın kötü davranışları görmediğini, yalan sözleri duymadığını söylerlerse de yanılmaktadırlar. Bütün bunların, **Mitra'**nın Zerdüştlük dünyasına girmesine ne ölçüde katkıda bulunduğunu ve ona güneş olarak tapılmasına ne oranda yardımcı olduğu bilinemez; ama, daha önceki **Avesta'**da adı bile geçmeyen bir tanrının kovulmuş olduğu bir hiyerarşiye yeniden nasıl girdiğini gösterir.

Hem prensip, hem de uygulama yönünden Zerdüştlükten geriye birçok şey kalmıştır. Eski İran'ın hukuk düzeni, İran dininin bir parçasıydı ve **Vendidad** üzerine kurulmuştu. Zerdüştlük doğru söyleme ve şereflilik kuralları üzerine kurulmuş bir dindir, bu nedenle Zerdüştleri hayatlarını ve hattâ kaderlerini dürüstlük üzerine kurmaya, kendilerini ellerinden geldiğince içinde yaşadıkları sosyal kurumlara uydurmaya ve aile kutsallığını korumaya zorlamıştır.

Böylelikle Zerdüştlük, daha sonraları ilkelerinden tâviz vermeden yabancı bir topluluk içinde (sözgelimi, Hindistan'da) benliğini sürdürmeyi bilmiş ve çevresindeki dünyaya uymamasına rağmen kimseye zarar vermeden yaşamayı başarmış bir dindir.

JAPON DİNLERİ

şintoizm

Şintoizm, Japonların bilinen en eski ve büyük dinidir. Bu dinin oldukça açıklayıcı ve kısa bir tanımını, adında bulabiliriz. **Şinto** yada **Şindo,** Japonca'da **Kami no Mişi** deyimi ile karşılanan iki ideogramın Japonca'daki okunma biçimidir. Bu, **«Kami Yolu»** yada **«Tanrılar Yolu»** anlamına gelir. Daha açık bir deyişle, yerli Japon ilahlarına tapınmayla başlayıp gelişen inançlar ve ibadetler bütünüdür.

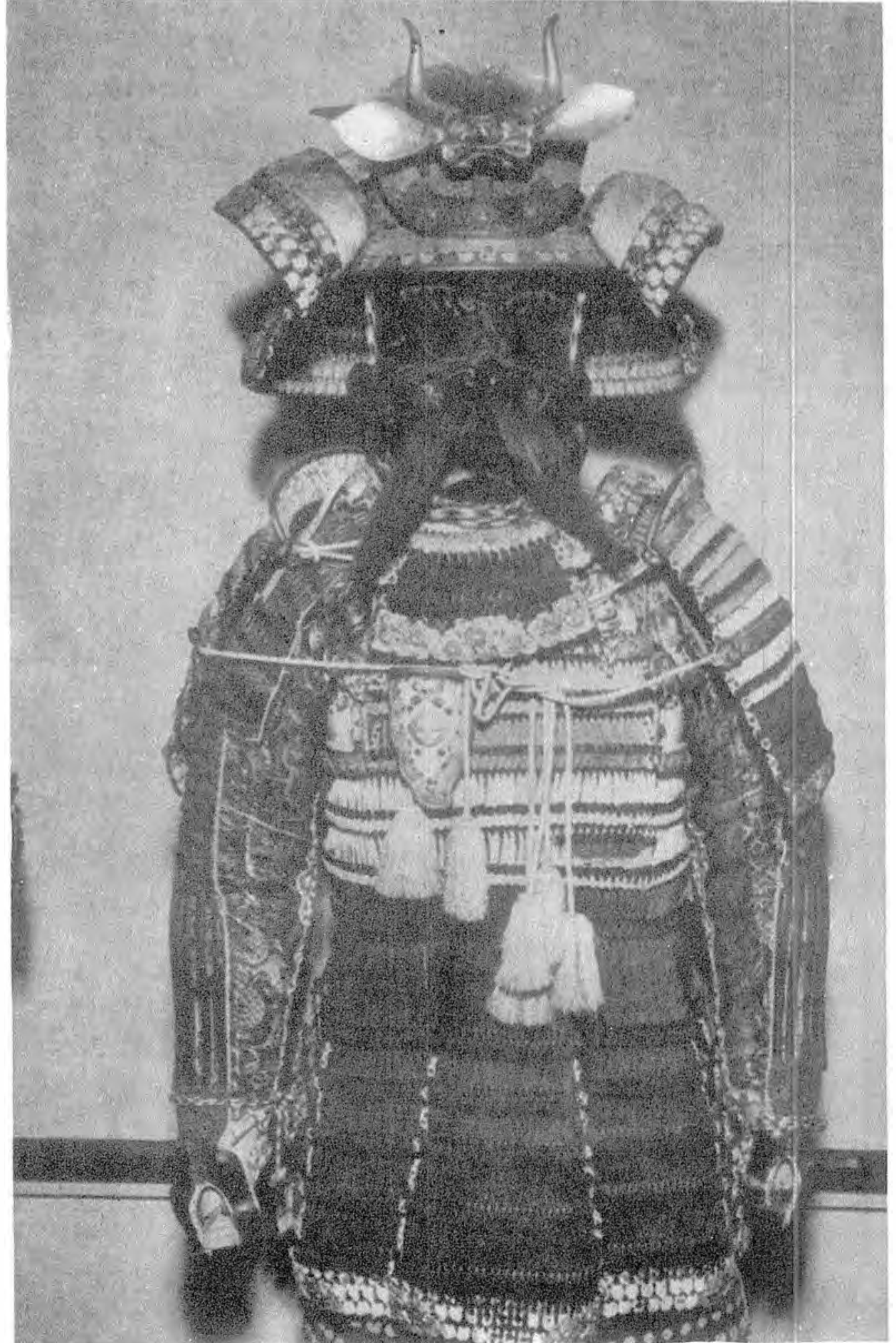
Bununla birlikte, **Şinto** deyiminin kullanımı, ulusal dinin ilk ortaya çıktığı zamanlardan çok sonraya rastlar. Şintoizm, VI. yüzyılın ikinci yarısına gelinceye kadar yazı dilinde yer almamış, bu yüzden, uzun bir süre, bir sistem olarak bir addan yoksun kalmıştır. Bu adlandırma işi, ancak budizmin Japonya'ya sokulması sonucu ve Japon dinini budizmden ayırmak amacı ile gerçekleştirilmiştir.

Yapılan incelemelere göre, Japonya'nın aşağı yukarı 2000 yıllık bir kültür tarihi vardır. Japon kültürü ile Japon ulusal dini arasındaki yakın ilişki göz önünde tutulunca, aynı zaman süresinin bir bütün olarak şintoizmin tarihini de içine alacağı açıkça görülür. Bu uzun süre içinde şintoizm farklı etkiler altında kalmış ve değişik biçimlere bürünmüştür.

Japonya'da ilkel komünal toplum biçiminin yürürlükte olduğu sırada ortaya çıkmış ve gelişmesi sırasında birçok değişime uğramış olan şintoizm, gerçekte **animizmin (canlıcılık)** bir türüdür. Bazı uygulamalarında eskiden devamedegelen bir totemizmin izlerine de rastlanır.

Ayrıca Konfüçyüscülük ve budizm ve şintoizmi birçok bakımdan etkilemiş ve ona yeni bir görünüm vermişlerdir.

İlk şintoist incelemeler, Çin

Japon dinsel sanatından güzel bir örnek (Venedik, Doğu Müzesi)

Renkli bir Japon gravürü: yardım toplayan Şinto rahibi.

klasikleri eğitiminden geçmiş budist bilginlerce yapılmıştır. Bu incelemelerin doğruladığı gibi, şintoizmde din ve devlet işleri özdeşlik içindeydi. **Matsuri -goto** (tapınma işleri) kavramı, eski çağlardan beri, hem Japon ilahları adına düzenlenen ibadetleri hem de devlet sorunlarını içine almaktaydı. İmparatorun buyruğuna körü körüne uyma ve tanrılara tapınma tek ve aynı şeydi: kültür ve din özdeşti. Bu eski birlik, modern çağlarda yeniden, önemle ortaya konmuştur. Özellikle, 1868 Restorasyonu'ndan sonra, şinto türbeleri, ulusal hayatın çıkarları adına kullanılmaya başlanmıştır.

Japonlar, başlangıçta yazı yazmayı bilmiyordu. Yazıyı, M.S. V. yy.'da Çinlilerden öğrenmişlerdir. Bu yüzden, dinsel gelenekleri ve düşünceleri yazıyla kanıtlamak uzun süre mümkün olmamıştır.

Başlıca kutsal metin **Kojiki**'dir (Eski Nesneler Kitabı). VIII. yüzyılda yazılmış olmakla birlikte bu metin çok daha eski çağlara ait düşünce ve uygulamaları dile getirmektedir. Bir başka kutsal kitap olan **Nihongi** (Japon Kayıtları) aynı sıralarda (XIII.yy.) ve Çince kaleme alınmıştır.

Şintoizmin tanrı-dünyası, dinler tarihinin hemen hemen en karmaşıklarından biridir. Şintoizmin, ilkel tarım toplumlarının doğaya tapmaları biçiminde başladığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden onun 'kutsal kişilikleri', başka bir deyişle **kami**'si (tanrıları) doğanın bilinmeyen dünyasına ait güçlerin kişileştirilmeleriydi.

Şintoizmde **kamiler**, ölü ruhlar olarak görülmekteydi. Ölülerin ruhları tanrılaşarak yaşayanların arasında dolaşmaya devam eder, eski yuvalarında, kendi neslinden gelenlerin , evlerinde barınırlardı. Çocukları ile torunlarının üzüntü ve sevinçlerine katılır, onların hayatlarına göz kulak olurlardı.

Bir şintoist yorumcunun dediği gibi, «bütün ölüler Tanrı durumuna gelirlerdi.» Doğa olgularını yöneten onlardır: dünyayı insanla doldururlar, tarlaları bereketli kılarlar, mevsimlerin dönüşümünü sağlarlar, ayrıca afet ve kıtlıklara sebep olurlardı.

yaşayanlar ve ölüler

Şintoizme göre, ölülerin de yaşayanlara ihtiyacı vardır. Ölülerin rahatlığı, dirilerin onlara gösterdikleri özene, mezarları üzerine koydukları yiyecek, içecek ve eşyaya bağlıdır. Ölülere saygı göstermek gerekir. Böylece, ölülerle diriler arasında karşılıklı bir **bağ** meydana gelmiş olur.

Birçok **kami** vardır. Ailenin, köyün, klanın **kami**'lerini, ulusun **kami**'leri, başka bir deyişle imparatorun atalarının ruhları izler. Bazı **kami**'ler de doğaya, göğe, ağaçlara, taşlara, araçlara vb. can verirler. Bazı kaynaklara göre sekiz milyon **kami** (tanrı) vardır.

Ötekilerden daha güçlü olan ruhlar, gerçek tanrılar durumuna gelmişlerdir. Bu konu ile ilgili birçok efsaneye rastlanır. Sözgelimi güneş tanrıçasının torunu **Mikado** ile ilgili olarak kutsal kitaplarda şu efsaneye yer verilmiştir: dünya yaratıldıktan sonra ortalıkta birçok tanrı ve ruh dolaşmaktaydı. En eski kut-

sal metinlere **(Kojiki)** göre tanrıların yedinci kuşağında, birbiriyle kardeş, aynı zamanda birbirini seven ve sevilen iki tanrı yaşıyordu: Gökyüzü **İzanagi** (erkek) ve Yeryüzü **İzanami** (dişi). Bir gün **İzanagi** ve **İzanami** Yüzen Gök Köprüsü üzerinde durup konuşmaya başlarlar: İzanagi «Acaba altımızda ne var?» diye sorar, **İzanami** bu sorunun cevabını bilmediğini belirtir. Bunun üzerine **İzanagi** Gökyüzü'nün elmas okunu alır, aşağı doğru hedef alıp fırlatır. Ok birden okyanusa saplanır. **İzanagi** oku geri çeker çekmez, ucundan sular damlamaya başlar. Bu sular rüzgârla kurur, katılaşır ve okyanusun ortasında bir ada meydana gelir. Bunun üzerine **Izanagi** şöyle der: «Aşağı inip bu adada yaşayalım.»

Böylece o adada yaşamak üzere Yüzen Gök Köprüsü'nden aşağı inerler. Aşağıda Büyük Sekiz Ada Ülkesini («Japonya»yı) yaratırlar ve Üç Soylu Çocuk dünyaya getirirler: Güneş Tanrıçası, Ay Tanrısı ve Fırtına Tanrısı.

Amaterasu-Omikami diye adlandırılan Güneş Tanrıçası'nın bir ailesi, torunu Jimmu Tenno da ilk Japon İmparatoru (M.Ö. 660) olur. Japonlar **Mikado**'ya bu nedenle tapmaktadırlar. **Mikado**'nun Güneş Tanrıçası **Amaterasu-Omikami**'nin yüzyirmi beşinci torunu olduğuna inanılır.

Mikado'nun Güneş Tanrıçası'nın torunu olduğunu söyleyen şintoizm, bu dine inananlara hükümdara tapmanın da dinsel bir görev olduğunu kabul ettirmiştir. Böylece, Japon yöneticileri askeri yönetimlerine sağlam bir ideolojik dayanak bulmuşlardır. Ayrıca şintoizmin doğaya tapıcılığı nedeniyle, Japon dağ ve vadilerine tapmayı önermesi, bu din aracılığı ile güçlü bir yurtseverlik duygusunun oluşturulmasına büyük katkıda bulunmuştur. Çağdaş şintoizm iki ana biçimde varlığını sürdürmektedir: 1 — Türbe şintoizmi **(Jinja Shinto)**, bunun bir adı da devlet şintoizmi **(Kokka Şhinto)** dir; 2 — Tarikat şintoizmi **(Şhuha Shinto)**, yada halk şintoizmi.

Türbe şintoizmi, adını, ülkenin her yanına yayılmış bulunan ve kendi kült merkezleri olan türbelerden **(jinga)** almaktadır (Jinga veya Jinsa, tanrı-evi demektir). Bu türbeler gerek büyüklük, gerek önem bakımından farklı biçimler gösterir. Tarla ve ailelerin 'koruyucu ruhlarına adanmış yol kenarındaki küçük tanrı-evlerinden.

Japon prensi Tokugava ve onaltı samurayı

BÜYÜK ARINMA DUASI

Buyurdum: Siz bütün burada toplanmış olanlar, soydaş prensler, öbür prensler, öbür ulular, yüz görevli kişiler, dinleyin!

Buyurdum: Büyük Arınma'yı dinleyin, bu yılın ıslak dolunayının son günü, bütün o Göksel Ulu'nun sarayında saygıyla hizmet edenlerin, o nişan şeriti, nişan kayışı takanların, sırtlarında kargı taşıyan ya da kılıç kuşananların, o seksen yardımcılar yardımcısının ve daha başka görevlerde saygıyla hizmet edenlerin dalgınlıkla yada bile bile işledikleri günahlardan arınma övüncüne erdim.

Buyurdum: Hepiniz dinleyin! Tanrıların nice sekiz yüzü birleşip Ulu Gök Ovası'na tanrısalca yerleştikten sonra görüşüp konuştular ve şöyle buyurdular

Buyurdum: Hepiniz dinleyin! Sevgili Ulu Atalar, güneş ve ay tanrısı Taka-musubi ile Amaterasu, tanrıların nice sekiz yüzünü bir araya toplayıp Yüce Gök Ovası'na tanrısalca yerleştikten sonra söz aldılar, söz verdiler ve şöyle buyurdular: Ulu Yeğenimiz o bereketli kamışlarda, o gözalıcı Pirinç Başakları Ülkesi'nde Japon ülkesinde, dirlik içindeki bir yerdekine benzer, mutlu bir saltanat sürsün.

Ne ki ona ayrılmış olan ülkede yabanıl tanrılar da vardı. Bunlar tanrısal sayılar düzenine çağrıldılar ve tanrısal bir kovulmayla kovuldular. Bu arada kayalar, ağaçlar ve konuşmasını bilen en küçük ot yaprakları sessizliğe gömüldü. Sonra da o, sonrasız gök tahtından indirildi. Göğün kat kat bulutunu güçlü kanatlarıyla yardı. Böylece Yeryüzü kurtuldu.

Kendisine emanet edilen dört yöndeki ülkelerin ortasında Yamato, o Yüksek Güneş Ülkesi barış ülkesi olarak saptandı ve üzerinde Ulu Yeğen için, gökten ve güneşten korunsun diye, sağlam direkleri kayaların derinliğine kadar inen, çatı kirişlerini de Yüksek Gök Ovası'na kadar kaldıran büyük bir saray kuruldu.

İmdi, barışçı yönetimiyle yeryüzünde insan soyunu çoğaltmağa yazgılı Gök Irkı'nın işleyebildiği günahlardan, yasa çiğnemelerden bir kısmına «göksel günah» denir ve şunlardır: pirinç tarlalarını birbirinden ayıran bentleri bozmak, sulama çukurlarını doldurmak, havuzları boşaltmak, yeni ekilmiş alanı bir daha ekmek, pirinçliklere keskin beller sokmak, bir hayvanı diri diri yüzmek ya da âyinlerde buyurulandan başka türlü yapmak bunu...

(La Prière, Seghers, 1958)

Japonların korkunç yüzlü iyilik tanrısı

devlet ve hükümdar uğruna ölen kahramanların ve önderlerin anısına dikilen ulusal tapınaklara kadar değişik görünümleri vardır.

Japonya'da devlet şintoizminin başlıca merkezi Honshu adasındaki Watarai eyaletinde bulunan Ise'dir. Güneş-Tanrıçası **Ameterasu Omikami**'ye adanmış tapınaklardan meydana gelen Ise'de, tanrıçanın torunu Ninigi-no-Mikoti'ye verdiği söylenen **Yama** aynası bulunur. Ise'de yılda iki defa (altıncı ve onikinci aylarda) büyük «Arınma» törenleri yapılır. Arınma töreninin amacı, geçen altı ay içinde işlenen günahlardan temizlenmektir.

Buna karşılık halk şintoizminin **(Shuha Shinto)** normal tapınma yerleri kilise **(kyokai)** biçimindedir. Bunlar, birçok bakımdan devlet sisteminin mükemmelliğinden uzaktır. Zaten devlet şintoizmi ve halk şintoizmine karşı devletin tutumu farklı olmuştur. Sözgelimi, devlet şintoizmi kamu fonlarından yararlandığı halde, halk şintoizmi, son yıllarda, bütünüyle kendi kaynaklarıyla başa bırakılmıştır.

Halk şintoizminin, başlıca 5 ayrı kolu vardır:

1 — Klasik şintoizmin inanç ve ibadetlerine tamamiyle bağlı kalanlar; 2 — Özel bir biçimde Konfüçyüscülük etkisinde kalanlar; 3 — Arınma törenlerine olağanüstü önem verenler; 4 — Doğa'ya tapınmaya ağırlık verenler; 5 — İnanç tedavisine inananlar.

Bir bütün olarak şintoizm ve özellikle devlet şintoizmi, İkinci Dünya Savaşı'nda Japonya'nın yenilmesiyle ortaya çıkan büyük değişikliklere kendini uydurmak zorunda kalmıştır. Bunların başında müttefik işgal kuvvetleri başkomutanı General Mac Arthur'un 15 Aralık 1945 tarihinde ulusal dinin ortadan kaldırılması ile ilgili emri gelir. Böylece, şintoizme yapılan bütün resmi yardım ve destek ortadan kaldırılmış oluyor, devlet şintoizmi de diğer dinlerle aynı statüye sokuluyordu.

Bundan sonra, Ocak 1946'da İmparator kendi varlığının «kutsallığından» vazgeçiyordu. 1947 Anayasası İmparator'un bütün siyasî haklarını elinden almış, o, sadece «devletin sembolü» olarak bırakılmıştır. Hakimiyet halka verilmiştir.

Son zamanlara kadar Japonya'da 36 milyon devlet şintoizmi ve 12 milyon halk şintoizmi taraftarı olduğu bilinmektedir.

VI. yüzyılın ortalarında Japonya'ya gelen budizm ve ondan daha önce sızmaya başlayan Konfüçyüscülük, şintoizmi seçkin bir ahlâk içeriği ve tutarlı bir felsefe ile zenginleştirmiş, aynı anda zaman süreci içinde, onu sürekli etkileyegelmiştir. 1868 yılında yapılan büyük Restorasyon'da şintoizm budist bağlardan kurtulmuş ve bağımsız devlet dini olarak kurulmuştu.

Bu hareketin hazırlığı Tokugama sülalesi sırasında (1603-1868) bir grup bilgince yapılmıştı. Bunlar, bir «saf şintoizm» ortaya koymaya çalıştılar. Bunu yaparken de yabancı sızma ve etkilenmelerden uzak, ilk Japon edebiyatı klasiklerinden yararlandılar. Temel öğretilerini, güneş tanrıçası **Amaterasu Omikami**'yi devletin kurucusu ve imparatorluk ailesinin başı sayarak belirlemeye çalıştılar.

Ulusal birliğin gerçekleştirilmesinde de bu görüşten yararlanıldı ve şintoizm bir tür ulusal psikoloji olarak kabul edildi.

zen-budizm ve özellikleri

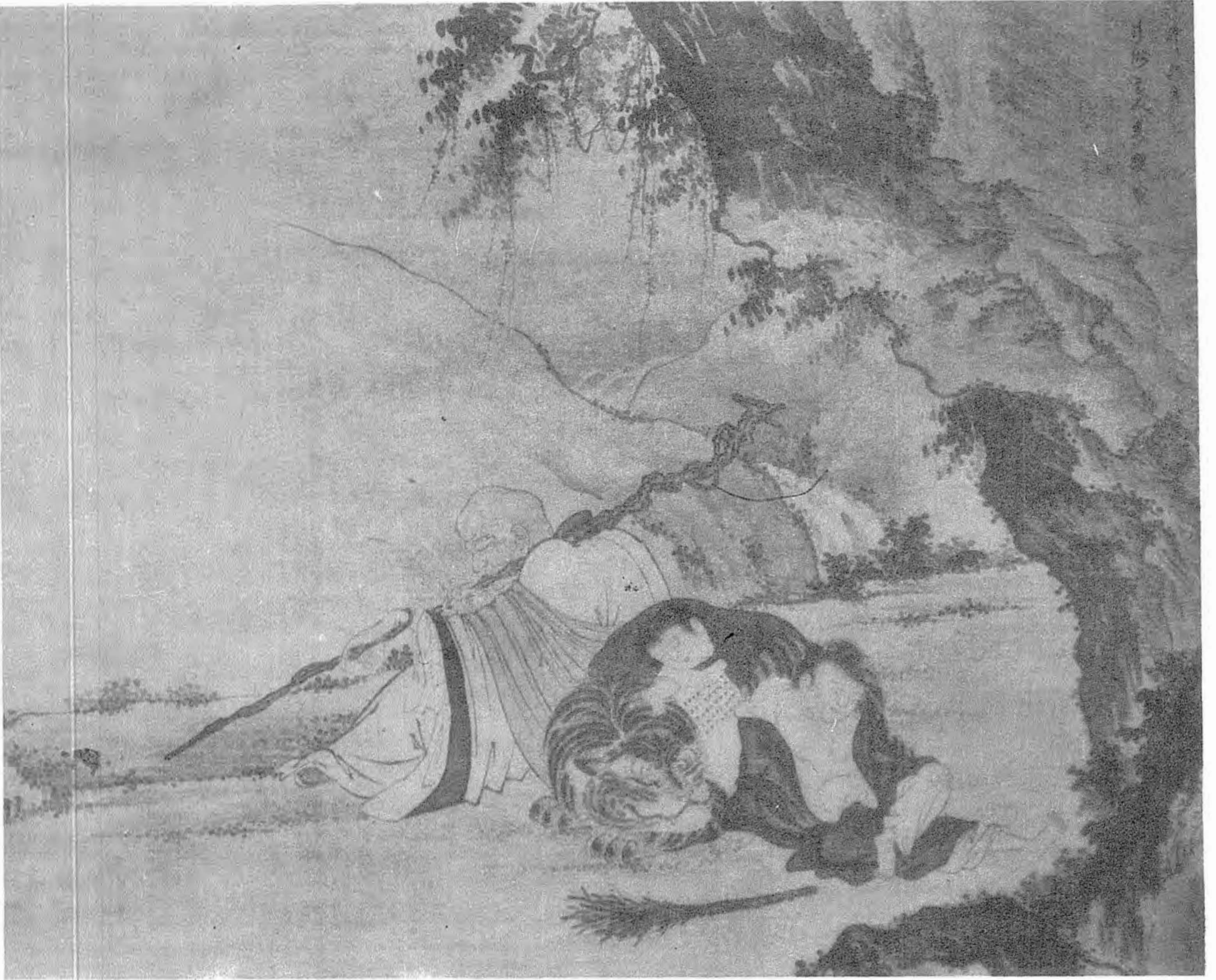
Zen, budizmin en ileri bir biçimidir. Tanrı, ruh yada kurtuluş gibi kavramlara dayanmayan, kutsal metin, ayin ve ahite yer vermeyen bir dindir. Zen'in, amacını gerçekleştirmek için, «araçlar» yada «aygıtlar» (Sanskritçe: **Upaya**; Japonca: **Hoben**) kullandığı doğrudur; kavramsal düşüncenin sınırlarını iyi çizebilmek için «kavramlar» gereklidir. **Mahayana** kutsal kitaplarının bazıları, **Lankavatara Sutra** ve **Diamond Sutra** gibi, Zen manastırlarında öğrenim konusu edildiği gibi, buralarda **Sutra** okuma ve ibadet törenlerine de yer verilmektedir. Ancak, Zen'de bu tür belli araçlara başvurma zorunluğu yoktur. Zen tekniği, gerçekten zorunlu bir tekniktir, ve genellikle kabul edilen dinsel araçları öylesine küçük görür ki, bazen Zen'in budist bir tarikat olup olmadığı bile kuşku ile karşılanmıştır. Zen kesinlikle, kendi başına bir tarikat oluşturur, bu yüzden de budizmin içine sokulması oldukça güçtür.

Zen'in bir «tefekkür» (méditation) tarikatı olarak tanımlanması da yeterli olmaktan uzaktır: çünkü, Batı'da bu kavram daha çok «dingin durgunluk» durumunu belirler; halbuki, Zen manastırlarında çalışan herkesin bildiği gibi, kutsal günün saatleri faal bir biçimde eldeki görevin bitirilmesi için harcanır. Bu, en azından insanın **Satori**'ye (aydınlanma) ulaşabilmek için, aklın koyduğu engelleri yıkması, Zen diliyle «üçüncü gözün açılması» faaliyetidir; böyle bir görevde de hiç bir pasif ve dingin yan yoktur. Hatta, tefekkür saatleri son derece yoğun geçtiği gibi, günün geri kalan kısmında tarla yada manastırlarda çalışılır.

Zen'de, dinin bilinen bütün dayanakları bir kenara itilmiştir. İbadet amacı ile herhangi bir imaj (resim, put) kullanılabilir, ama sözgelimi eğer tapınak soğuksa, ısınmak için put ateşe atılabilir; kutsal kitaplar anlama yeteneğimizin geliştirilmesi bakımından yararlı olabilirler; ancak bunlara kâğıt gibi bakılmaya başlanır başlanmaz artık bu yolda daha yararlı işler için kullanılmaları yeğlenir. İlahiler okuma, ve göz kamaştırıcı kaftanlar halkı cezbedip, icracının kafasını yatıştırabilir, ama bütün bunlar eskimek zorunda olan oyuncaklardır. Zen'de en parlak yükü

Çin'in Yuan hanedanından Avalokitesvara'nın heykeli.

Zen'e inananların dinginliğe eriseceğini anlatan bir tablo

üstlenebilen en yükseklere tırmanabilir.

Zen'in amacı, aklın ötesine ulaşmaktır. Bildiğimiz her şey, şunun yada bunun nitelikleri konusunda bildiklerimizdir. Zen, nesnelerin niteliklerini öğrenmekten bıkar ve gerçek bilgi için çabalar. Bunun için yepyeni bir yetke, dolayımsız algı gücü, algılayıcı ile algılananın bir kişide birleşmesi ile ortaya çıkan 'sezgisel bilimcilik' gereklidir. Bütün mistikler bu yeteneğe sahiptir, ancak, kendi bilgilerini başkalarına bütünüyle iletemezler. Bildiğini sadece bilen söyleyebilir; o, bildiğini iletebilmek için, kavramlara, üzerine anlaşılmış ve ortak anlamlar düzeyine inmek zorundadır. Kelimeler de böyledir, ama onlar bilgilerimizi iletmede güvenilebilir araçlar değildir; çünkü, biz düşünce ve duygularımızı ancak karşıt çiftlere (eski-yeni; dar-geniş; siyah-beyaz; uzun-kısa... vb) göre tanımlayabiliriz: zaten sıfatlar, zarf ve fiillerle yapılan tanımlamalar bir ayıklama sürecidir. Sözgelimi elinizdeki kitap yeni ve ucuzdur; eski ve pahalı değildir. Eleştirmenin kanısına göre, iyi yada kötü yazılmıştır; okuyucunun kafasını ya geliştirir yada gelişmesini önler. Ama hiç kimse, kendi kafasının seçme aracına başvurmaksızın, bu kitabın içeriğini bir başkasına iletmez. Benim bildiğimi ne bir başkası bilir ne de ben bu bilgimi tam olarak kaleme alabilirim. Aklın kendine özgü kullanımları vardır. Ancak, duyguların yararlı yada yararsız yanları, yararlılıklarının ölçüsü ve bu ölçünün bir sınırı varsa, insanoğlunu bilim ve felsefede yücelere ulaştıran aklın da ruhsal bilginin kapılarında duralamak ve başarısızlığa uğramak gibi bir talihsizliği vardır. Çünkü, akıl, ancak nesnelerin niteliklerini öğrenebilir; ama hiçbir zaman bilemez.

Bilen nedir? Cevap **Buddhi**'dir, herkesin sahip olduğu, ama çok az kişinin bütünüyle geliştirdiği akıl gibi, her insanın kafasında var olan 'doğrudan bilinçlilik' yetkisidir. Bununla birlikte, aklını duyguların zararına geliştirmenin sonu ne kadar kötüyse, sezgisini aklı bir kenara iterek geliştirenin sonu da daha iyi değildir. «Kum üzerine kurulan bir kule göğe ulaşabilir ama gene de çökmeye mahkûmdur.»

Akıl bir araç olduğu halde, **Zen** doğrudan aydınlanma **(Satori)** yoludur. Arayıcının kendisi bulana kadar, her şey kenara atılmalıdır. Mürit, «benim öz-benliğim nedir?» diye sorduğunda, usta ona «benlikle ne yapacaksın?» sorusuyla cevap verir.

Taraftarlarının bir tür «ruhsal kriz»e ulaşmalarını hoş gören, (ki eğer bu seyir uzman gözetimi altında yürütülmezse, bedeni yada beyni çökertebilir) Zen tarikatının di-

namik gücü buna dayanır. Bir Zen pirinin dediği gibi «kafası su altında tutulan kişinin temiz havayı aradığı kadar **Zen**'i aradığın an, sen gerçekten arıyorsun demektir.» Bu amaca ulaştıracak güç insanın kendi içindedir. Zen, başkasının gücü tarafından kurtuluşu benimseyen **Shin** yada Saf Ülke Budizminden farklı olarak, **Jiriki**, yani öz çaba'dır.

Çinlilerin **Ch'an** ve Japonların **Zen**'e dönüştürdükleri **Dhyana** (dikkatin dinsel bir obje üzerinde yoğunlaştırılması sonucu ulaşılan mistik trans durumu) inancı, beş yüzyıl boyunca büyük bir gelişme kaydetmiştir. Bu inancın en büyük temsilcisi Çinli **Hui-neng**'di. Japonya'ya gelişi XII.yy.'dadır. Bu arada, daha eski olan **Rinzai** ve daha büyük olan **Soto** adlı iki tarikat gelişmiştir. Bu iki tarikat arasındaki ayrım sadece vurgulamadadır: birincisi kurucunun «ani» tekniğinden yanadır; ikincisi ise, 'aydınlanma'ya yaklaşmada daha yumuşak bir yol kabul eder. VII.yy.'da **Obaku** adlı üçüncü bir tarikat daha ortaya çıkmıştır.

zen tekniği

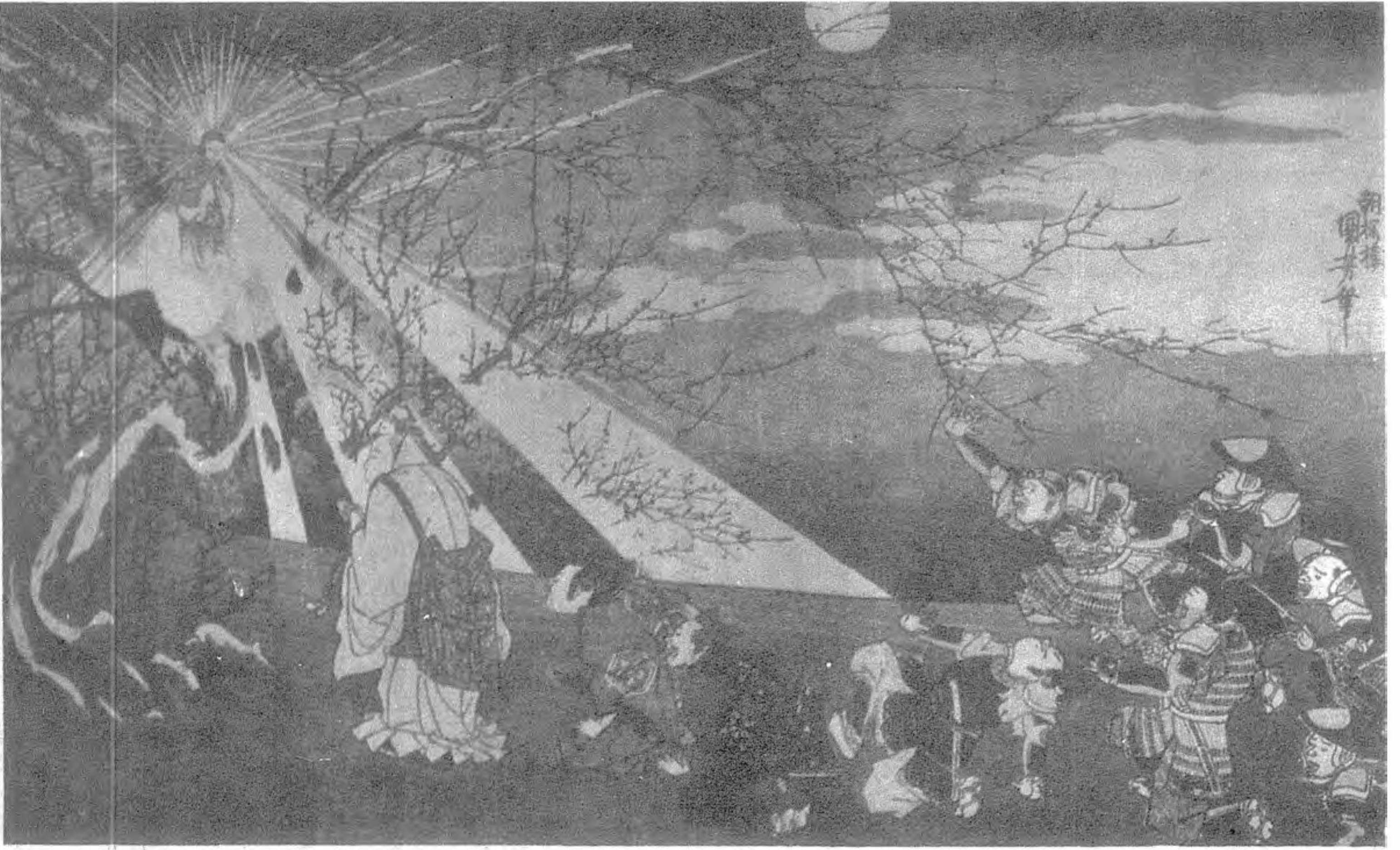
«Zen» süreci düşünceden bilmeye, dolaylı deneyden doğrudan doğruya deneye bir sıçramadır. Sıçramayı kendiliklerinden başaramayanlar için, yolcuyu aydınlanmanın «karşı kıyısına» geçirecek bir köprü kurulmalıdır. Ancak bu köprü sadece, geçici bir süre için ve iğreti olacaktır. Bu köprü her şey olabilir: kutsal yazılar vb. Zen'de amaç her zaman, araçların seçimini belirler. Araçlar, Zen'in ayrılmaz bir parçası değildir; çünkü «parmak ay'ı gösterirken, ay'a değil parmağa bakmak büyük bir budalalıktır.»

Bununla birlikte, Zen, **Satori**'ye (aydınlanmaya) 'anî' geçiş için kendi özel tekniğini yaratmıştır. **Rinzai**, Zen'in en çok bilinen iki aracından biri, usta ile mürid arasında, bir anda aşılacak olan düşünce sürecini hızlandırmayı amaçlayan soru-cevap biçimindeki **mondo**'dur. Öteki ise, aklın çözemediği bir kelime yada deyiş anlamına gelen ve çoğu kez **mondo**'nun özlü bir biçimi olan **koan**'dır.

Bütün bunlara rağmen, önce aşılması gereken **akıl** olmalıdır.

Tahtadan yapılma bir Buddha heykeli.

Buddha'nın mucizelerinden biri: Işıklar içinde ortaya çıkan Buddha, rahip Zenmui'ye saldıranları yok ediyor

Çünkü, Zen'in başlangıcı aklın duraladığı, şaşırdığı, çaresiz kaldığı yerdir. Akıl, bilginin kullanımına yarayan gelişmiş bir araçtır; ama dolaysız bilgi ancak duygu ve sevgi yolu ile edinilebilir. Duyguların dokunma ve tatma v.b. ile doğrudan bilgi edinmesinde olduğu gibi, **Buddhi,** sezgi de, doğrudan tecrübe edinir ve **bilir.** İdeal bir gelişme süreci içinde, bu yüksek yeti, giderek, düşünen kafayı aydınlatır ve doğrudan deneye kapılarını kapar. Bu yüzden Zen büyük ölçüde kafanın kapalı kapılarını açma ve içeriye ışığın sızdırılması işidir. Kafayı bu tür bir açılmaya itecek her sürece başvurulabilir. Soruyu, soru sahibinin kafasına geri çakacak çarpıcı bir cevap, yetecektir. Bütün gün derin düşünceye dalan bir müride sorulduğunda, «Buddha olmak istiyorum» diye cevap verir. Bunun üzerine, Zen ustası eline bir değnek alıp ovmaya başlar. Ne yaptığı sorulduğunda ayna yapmak istediğini söyler. «Ama ne kadar parlatılırsa parlatılsın değnekten ayna olmaz ki?» denince de şu derin cevabı verir: «Öyle ise ömür boyu bağdaş kurman seni Buddha yapmayacaktır.»

Zen'e göre anlam, akıl yürütme ve mantığın, düşünce yasalarının ürünüdür. Zen bütün bunlara güler geçer; o, bir şaka içinde şakadır. Zen canlı bir hayattır, aklın kutsamağa çabaladığı ve çok kez boğduğu hayat... O düşünce saraylarına, sözlüklere ve tanımlamalara ve kıyılarında gezinenlerin anlayış ve kararlarına aldırmayan bir 'hayat ırmağı'dır. Bu nedenle, Zen tekniği, ırmaktaki birikintiyi dağıtmayı, suların ve yüzen cisimlerin serbestçe akmasını amaçlar.

Bütün nesneler, ister düşünce ister duyguya ait olsun, ister dokunabildiğimiz yada zihin yolumuzun üstünde duran şeyler olsun, er yada geç parçalanıp ortadan kaldırılmalıdır. **Rinzai**'nin dediği gibi «Kendini hiç bir nesne ile dolaştırma, yukarda kal, ilerle ve kurtul!» Bütün dogmalar, formüller; okullar ve kodlar; düşünce ve felsefe sistemleri Budizm dahil bütün 'izm' ler **bilme** amacının araçlarıdır. Zen tekniği kafayı düşüncenin sınırlarına kadar geliştirir, sonra da onu artık düşüncenin ilerleyemeyeceği uçurumun kenarına ulaştırır. Bundan ötesi karşı yakaya geçmektir. Çünkü, yola ancak böyle devam edilebilir. «Eğer yürüyorsanız, sadece yürüyün: oturuyorsanız, sadece oturun, ama, asla kararsızlık göstermeyin!»

satori

Zen'in amacı nedir? Buna verilen cevap, aydınlanmanın Zen'deki karşılığı olan **Satori**'dir. Buddha'nın Aydınlanması, Budizmin özü ve amacıdır. **Satori,** tanımlama ve tasvir yetisinin biricik kaynağı aklın ötesinde var olduğuna göre, tanımlanamaz. Onu sadece 'sessizlik' tanımlayabilir; mistiğin, ermişin, çarpıcı bir güzellik karşısındaki sanatçının, yada zaman ve mekânın bağlarından kurtulabilen karasevdalının ve şairin sessizliği. O, **Jijimuje**'nin gerçekleştiği, bütünün olduğu gibi parçalarının da doğru oranlar içinde görüldüğü yerdir. O, ne varlığın ne de dünyanın dışındadır; tersine, onunla dünya ve içindeki bütün nesneler daha iyi görülmeye ve güzelleşmeye başlar. Başlangıçta pırıltılar haline gelir, gider. Sonraları derin düşünceye dalış içinde yada kafanın, şu yada bu yolla, en yüksek düzlüğe ulaştırılması ile **Satori,** kişinin özüne nüfuz eder; bu öz de kişinin kendi özü olmaktan çıkar. Bu hiç bir zaman psişik vecd durumu yada şizofrenlerin kuruntuları ile karıştırılmamalıdır. O, Mutlak Cevherin, Kozmik Bilincin, Baba ile Evladın 'tek' olduğu halin sezilmesidir.

ÇİN DİNLERİ

taoizm (taoculuk)

Taoizmin kurucusu Lao-Tzu'nun hayatı hakkında bildiklerimiz oldukça sınırlıdır. Hayatı, hatta yaşayıp yaşamadığı hakkında farklı görüşler ileri sürülmüş ve bu konuda bir çok değişik efsaneler yaratılmıştır. Genellikle güvenilir bir kaynak olarak kabul edilen Çin'in ünlü tarihçilerinden Ssu-ma-Ch'ien M.Ö. 100 yılında yazdığı Shı-Chi adlı eserinde Lao-Tzu hakkında şöyle demektedir: «Lao-Tzu, Ch'u devletinin Ku bölgesindeki Li-hsiang'ın Ch'ü-jen köyünde doğmuştur. Kendi adı Er'h, aile adı Li, takma adı ise Tan'dır. Chou sülâlesi imparatorlarının tarihçisi ve kütüphane muhafızıdır. Bir çocuğu ve birçok torunları olmuştur.» Burada değinilmeyen Lao-Tzu'nun doğum tarihi diğer kaynaklarda M.Ö. 604 olarak saptanmıştır.

Lao-Tzu'nun doğumuna ait halk arasında yayılmış şöyle bir mit de vardır. Buna göre: «Lao-Tzu'nun annesi nurdan gebe kalmış, 80 yıl sonra ak saçlı, ak sakallı bir çocuk doğurmuş.» İşte Lao-Tzu (ihtiyar çocuk) adı buradan geliyor.

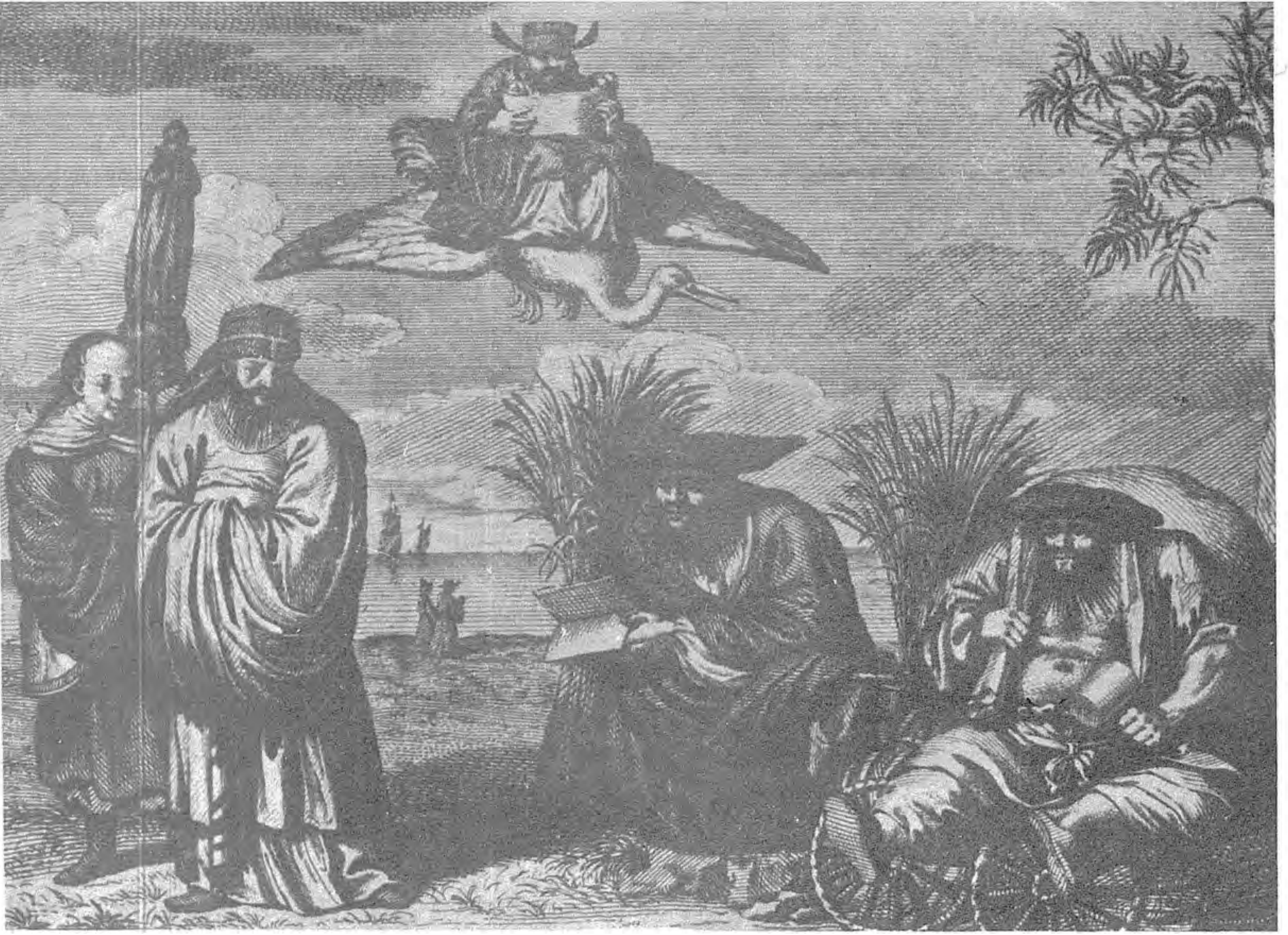
Lao-Tzu'nun oldukça genç bir yaşta şehrin İmparatorluk Arşivciliğine atandığını görmekteyiz. Bu görevde uzun bir süre kalan Lao-Tzu bu sırada bol bol okumak olanağı bulmuştu. Kendisini iyice yetiştirip, felsefe ve din hakkındaki özgün düşüncelerini yaymaya başladığı an çevresinden büyük bir saygı ve güven kazandı.

Bununla beraber, devrinin yöneticilerinin zorba ve haksız davranışları yüzünden, yönetimleri altında yaşamanın alçaltıcı olacağını düşünerek, ana yurdu kadar sevdiği bu diyarı bırakıp yollara düşer. Bu sırada Lao-Tzu tam doksan yaşındadır.

Hükümet merkezi Lo-Yang şehrini terkederek batıya doğru yol a-

Tao tanrılarından biri.

Picart'ın bir gravürü (1726) Çinli dindarlar, dilenciler, kâhinler ve din adamları.

lır. Honan geçidine vardığı zaman Lao-Tzu ile onu görür görmez tanıyan sınır muhafızı arasında şu ilginç diyalogun geçtiği söylenir:

Lao-Tzu: «Sınırı geçmemi niçin engelliyorsun?»

Sınır Muhafızı: «Çünkü siz büyük bir düşünürsünüz. Ününüz her yerde biliniyor. Fakat şimdiye kadar düşüncelerinizi yazıya dökmediniz. Simdi bizi böyle bırakıp giderseniz, düşüncelerinize ait elimizde bir yazılı metin bile bulunmayacak.»

Lao-Tzu: «Eğer fikirlerimi kaleme alırsam o zaman beni bırakır mısınız?»

Sınır Muhafızı: «Evet, Üstad.»

İşte bunun üzerine Lao-Tzu, **Toa-Te-Ching'i** yazıp sınır muhafızına verir. Lao-Tzu'nun Honan geçidinden sonra nereye gitmiş olduğu konusunda çeşitli rivayetler vardır. Kimisine göre, kara bir öküze binerek batı illerine gitmiş, kimine göre, Hazar denizi sahillerine kadar uzanmış, hatta Hindistan'a gidip Budizmi kurmuştur. Bazı Çin geleneklerine göre ise Lao-Tzu Hotan'a gitmiş ve burada ölmüştür. Ancak tarihte böyle bir kayıda rastlanmamaktadır. Kesin olan bir şey varsa o da Lao-Tzu'nun bir daha Çin'e dönmemiş olduğudur.

taoizmin kutsal kitabı

Taoizmin kutsal kitabı Tao Te Ching (Akıl ve Erdem kitabı) dır. Bu kutsal kitabın Lao-Tzu tarafından yazılıp yazılmadığı hakkında da uzun tartışmalar yapılmıştır. Bu konuda en akla yakın görüş Tao Te Ching'in, Lao-Tzu'dan sonra talebelerinin çalışmaları ve bazı ilaveleri ile meydana gelmiş olduğudur.

Taoistlerin kutsal kitabı olan Tao Te Ching kısa konuları içeren 81 bölüm ve 5000 kelimeden ibarettir. Genellikle Tao ve Te'den bahseder. Bu iki temel kavrama dayanılarak siyasal, toplumsal, metafizik ve ahlâk sorunlarına açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Kitabın özünü teşkil eden Tao aslî ve mecazî anlamlarda kullanılmıştır. Aslî anlamı: Yol, tarz, usul, insanların takip etmesi gerektiği en doğru yol. Mecazî anlamı ise: evrenin evveli demektir. Te: Erdem, olgunluk ve güç anlamlarını içine alır ve devamlı Tao'yu izler. Tao'nun insandaki yansımasıdır. Ching: Klasik kitaplara verilen addır.

Taoizmin kutsal kitabında, oldukça kapalı, anlaşılması güç ve değişik biçimlerde yorumlanabilen bölümlere rastlandığı gibi; Örneğin: «Bilenler söylemez, söyleyenler de bilmez», yada «Tao'yu bilenler pek bilgili değildir, bilgili olanlar ise Tao'yu bilmezler.» v.s., çok açık ve geçerliliklerini bugün dahi koruyan şu düşüncelere de rastlanmaktadır: «İyi insanın gerçek amacı barışı korumaktır. İyi insan savaş kazanmaktan ve insanları öldürmekten hiç bir zevk almaz.» Lao-Tzu yalnız savaşta değil, işledikleri suçlar

Tao mitolojisini konu alan bir minyatür.

Tao mitolojisindeki 26 ulu kişiden biri.

yüzünden de insanların öldürülmeleri (Ölüm Cezası) fikrinin karşısındadır. İnsanları işledikleri suçlardan dolayı ölüme mahkûm etmek, suçları ortadan kaldırmaz ve insanları daha iyi hale getirmez der Lao-Tzu.

felsefi sistem olarak taoizm

Tao kelimesi, köken itibariyle; 'yeryüzü' konusunda göklerin başkaldırması, hareketi, yada izlediği yol anlamına gelir. Göklerin bu hareketi, yeryüzünde fenomenin doğuş sebebi addedilmiştir. Tao ilâhi kutup üzerine yerleştirilmiştir. Her şey etrafında döndüğü için kudret koltuğu olduğu kabul ediliyordu. Zamanla bu somut açıklama soyut bir nitelik almış, ve Tao'ya yaşadığımız doğa düzeninin arkasındaki **evrensel kozmik enerji** olarak bakılmaya başlanmıştır.

Bu kozmik enerji **varlık** olarak (gayri şahsî), her yerde mevcut, ezelî ve ebedî; **oluş** olarak ise kendiliğinden hareket eden, düzenli, bencil olmayan ve sürekli bütün varlıkların azamî iyiliği için çalışan bir güç sayılmıştır.

Tao, **yin** ve **yang**'ı, negatif ve pozitifi, doğanın dişi ve erkek ilkelerini meydana getirmiştir. Bunlar da karşılıklı hareketleri ve birbirlerini etkilemeleri sonucu gök ve yeryüzünü oluşturmuşlardır. Gök ve yeryüzü de bütün diğer varlıkları doğurmuştur. İnsanî düzen ezelî ve ebedî enerjinin bir ürünüdür.

taoizmin felsefi görünümü

Taoizm, genellikle, mistik bir din olarak görülmüştür. Fakat, gerçekte o, aynı zamanda, bir ekonomik ve siyasi felsefedir. O, alçakgönüllülüğü, sadeliği ve toprağa bağlı köylü yaşantısının erdemlerini savunmuştur. Konfüçyüscülerin eğitim programlarına karşı çıkmış ve halkın sâfiyet (cehâlet değil) içinde tutulması gerektiği görüşünü müdafaa etmiştir. Bu konu Taoizmin kutsal kitabı Tao Te Ching'de şöyle ifadesini bulmuştur: «Kendilerini öğrenmeye verenler, bilgilerini günden güne çoğaltırlar. Kendilerini Tao'ya verenler, işlerini günden güne azaltırlar...»

Taoist felsefe, Çinlilerin seçkin özelliklerinden olan asgarî konforla yetinip, daima kültürü mülkiyete tercih etmelerinde başlıca rolü oy-

namıştır.

Taoizmin kurucusu Lao-Tzu halkın dertlerini; şikayetlerini yakından duymuş; yöneticilere ve düzene karşı belli bir tavır almış kimsedir. Taoizm, siyasette, aşırı merkezî hükümete karşı çıkmış ve halkın azamî otonomisini savunmuştur. Lao-Tzu ve halefleri, tam otonomiye sahip ve komşuları ile uyum içinde yaşayan 'küçük köy toplulukları' geliştirmişlerdir. Esaretin bütün şekillerine ve yasal kısıtlamalara karşı çıkmışlardır. Direnmemeyi yüceltmişler, militarizmi ise şu sözlerle aşağılamışlardır: «İyi bir silâh güzel olmayan bir alettir. Herkes ondan nefret eder. Yüksek bir adam daima şerefli olan sol tarafta yer alır. (Eski Türklerde olduğu gibi, Çinliler de sol tarafa kıymet verirler. Hükümete lâyık bir insanı sol taraflarına alırlar. Veliaht daima imparatorun solunda oturur) Silahlar iyi olmayan aletlerdir. Bunlar, yüksek bir adamın kullanabileceği şeyler değildir... Zorbalıkla zafer kazanmak onların asla istemedikleri şeydir. Bu işte istekli olanlar, insanları öldürmekten zevk duyanlardır. İnsanları öldürmekten zevk duyanlar, memleketteki egemenliklerini asla devam ettiremezler.»

Konfüçyüsçülüğün ahlâk bilimi, Taoistler tarafından güçlü bir muhalefetle karşılanmıştır. Sevgi, adalet, saygı, bilgelik ve içtenlik gibi erdemler, Tao'daki sade hayatın harmonisinden uzaklaştırıcı ve hayatın saflığını bozucu, aldatıcı zıtlıklar olarak görülmüştür.

Taoistler mistiktirler, ancak onların mistikliği, Tao ile uyumlu bir ilişki kurarak en iyi toplumsal düzeni gerçekleştirmeyi amaçlayan pratik mistiklikti. İdealleri «bu dünyalık»tı.

Mistisizmlerinde üç ayrı mertebe vardı: 1 — Temizlenme (purgation), bencilliğe ve kendini aramaya son verme; 2 — Tao ile birlik, böylece kişi, zıtlıkların aldatıcılığı ile birlikte kendi bireyselliğinden kurtulur: 3 — Kudret, bu da kişiye Tao'ya katılmasını ve zaman ve mekân sınırlamalarının dışına çıkmasını temin eder.

dinsel pratik olarak taoizm

İlk mistikler ilhâm ve oruç yollarına başvurmuşlar ve Taoist cennette uzun ömürlü olmanın ve gele-

Tao mitolojisindeki kutsal dag ve üzerindeki şiirler

Çin'de bir dinsel tören.

cekte yaşanacak bir hayatın peşine düşmüşlerdi. Bununla beraber, Taoizm'de dinî yan, bu anlamda, Han hanedanlığı devrine kadar (M. Ö. 206-M.S. 220) pek etkin olmamıştır. Bu sıralarda Taoizmin taraftarları hayat iksirinin terkibi ile uğraşmış ve 'Ölümsüzlerin Adalarına' seyahatler tertip etmişlerdir. Bunlar, aynı zamanda, cinleri okuma (exorcism) ve kâhinlikle iştigal eden çeşitli okullar geliştirmişler ve bu yolla önemli bir politik güç elde etmişlerdir.

Taoizmin başlıca şu dört okulu vardır:

1 — **Mistisizm okulu** Önemli temsilcileri Chaung-tzu ve Lieh-tzu'dur. (M.Ö. IV. yy.). Her iki filozof da bu okula dair eserler yazmışlardır. Chuang-tzu üstadının mesleğini yükseltmiş ve güzelleştirmiştir. «Biz bu yasayı keşfedemeyiz (Tao kasdediliyor), aklımız buna ermez, onu ancak duygularımızla anlarız, bunun için kendimizi mümkün olduğu kadar diğer şeylerden ayırmalı ve kalbimizi boşaltmalıyız» diyerek bir tür meditasyona varıp Budizm'e yaklaşmıştır.

Lieh-tzu'nun öğretisi Taoizmin popüler bir biçim almasıdır. Evrenin ebedi bir yasaya göre hareket ettiğini kabul eder.

2 — **Bireyci okul**: Mümessili Yang-tzu'dur (M.Ö. IV.yy). Felsefesi ifrata varan bir kadercilik (fatalizm) sistemidir. Her şey kadere bağlıdır, her şeyi kader yönetir. İnsan için en doğru yol kendini kaderin sürüklediği ihtiraslara bırakmaktır. Bu felsefede Tao'nun olmadığı ortadadır. O, sadece kişinin mutluluk ve refahını düşünmüş ve bunu da toplum düzenini gözetmeden, kişinin kendi kendisini düzeltmesine bağlamıştır.

3 — **Legalist Okul**: Bu mektebin önemli kişileri Han Fei-tzu, Li Sşu ve Shang-tzu'dur. Bu okulun görüşlerini Çin'de modern bir devlet kuran Shı uygulamıştır. (M.Ö. III.yy). Devletin halkı yasalara bağlı tutmasını temel düşünce olarak savunmuşlardır. Bu düşünceler o zaman için yepyeni fikirlerdi. Konfüçyüs yanlıları bunlara her zaman karşı çıkmışlardır.

4 — **Sihirli Taoizm okulu**: Bu okul Taoist bir okul olmasına rağmen, daha çok sihirbazlıkla ilgilidir. Okulun ünlü savunucusu Chang Tao-lin'dir. Bu kişi simya üzerinde çalışmış, ayrıca birtakım sihir ve tılsımlar bulmağa uğraşmıştır.

Etkin din olarak Taoizmin doğuşu da Chang Tao-lin'e (M.S. 34) bağlanır. Adı geçen kişi yüksek derecede bir sihirli güç geliştirmiş ve bunu, böyle bir gücün getirdiği siyasal prestijle birlikte, kendi nesline geçirmiştir. Bunlar da II. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen başarılı bir başkaldırmada önemli bir rol oynayarak Sezuan'da Taoist ilkelere dayalı bir devlet kurmuşlardır. Bu devlet, devrin egemen olan hükümeti tarafından tanınmış ve M.S. 1016 yılında kendilerine Kıangsı bölgesindeki Lung Hu Shan'da bir tımar (fief) verilmiştir.

Chang Tao-lin'in soyundan gelenlerin oluşturduğu bu bağımsız kurtuluşun fonksiyonu Taoist rahipler ve öteki kendi din adamları üzerinde genel bir nezaret ve tanrılar dünyasında egemenliklerini yürütmekten ibaretti.

Bu sistem tanrılar arasında, Çin hükümet biçiminde uygulanana paralel olarak, bir hiyerarşi

geliştirmiştir. Başta Yu Huang Shangti vardır. Bu tekemmül etmiş bir panteona (ortaklaşa mâbet) başkanlık eder. Dev-Kaplan Dağlarında yaşar ve cemaatini bir kral gibi yönetirdi.

budizmin taoizme etkisi

Budizm ile Taoizmin birbiri ile olan ilişkileri ve birbirlerini etkilemeleri konusunda her iki dinin taraftarlarınca uzun tartışmalar yürütülmüştür. Budizm Çin'de yayılmaya başladığı zaman Taoistler, Budistlere şöyle demişlerdir: «Bunlar hiç de yeni şeyler değildir, bunları sizin Buddha'nız bizim Lao-Tzu'dan öğrenmiştir.» Bunun üzerine Budistler şu karşılığı vermişlerdir: «Buddha daha eskidir, Lao-Tzu Buddha'nın değişmiş bir şeklidir.» Tarihi gelişmede doğru gözüken Buddhacıların düşüncesidir, yani Budizmin Taoizmi etkilediğidir.

Milâdın başlangıcıyla M.S. IV. yy. arasında Taoistler, Budistlerle kurdukları ilişkiler sonucu, Budist dünya görüşünü öğrenmişler ve bu yolla manastır sistemini kabul edip Budist panteonunu taklit etmişlerdir. Böylece Lao-Tzu tanrılaştırılmış ve Pan Ku ve Yu Hang Shangti ile Taoist teslis içinde birleştirilmiştir. Bu uygulama kendisine Budizmin «Üç Mücevher»ini örnek almıştır.

Günümüzün Taoizmi canlıcılık (animizm), çoktanrıcılık (politeizm) ve sihirin bir bileşimi niteliğindedir.

konfüçyüscülük (konfüçyanizm)

Konfüçyüsçülüğün kurucusu ünlü bilge Konfüçyüs, tarihçi Sze-ma Ch'en'e göre M.Ö. 550; Kung-yahg ve Kuh-liang'a göre ise M.Ö. 551 yılında doğmuştur. Shan-tung bölgesindeki Lu eyaletinin yerlisi olan Konfüçyüs, K'ung klanına bağlıydı. Zaten Konfüçyüs kelimesi de K'ung Fu-tze'nin **(Filozof yada Üstad K'ung)** latinceleştirilmiş biçiminden başka bir şey değildir.

Babası Shuh-liang, Heih Tsow bölgesi komutanı idi. Henüz üç yaşındayken babasını kaybedince, ailesi yoksulluk içine düştü. Konfüçyüs, çok sonraları, değişik sanat dallarına olan yakınlık ve ilgisini gençliğindeki bu yoksul durumu ile açıklar.

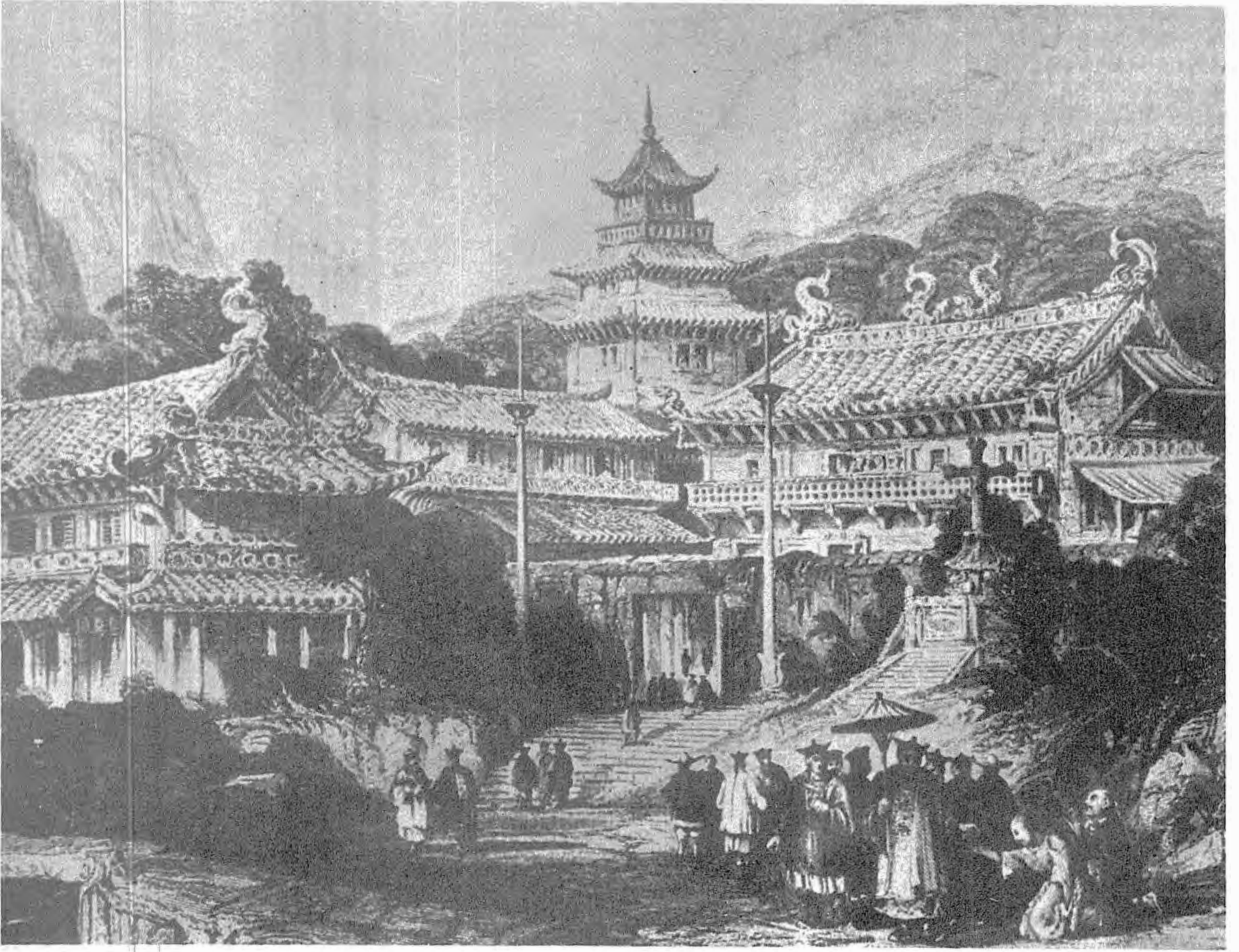

K'ang Hsi döneminden (1662-1722) kalma seramik Konfüçyüs heykeli.

Konfüçyüs, 19 yaşında Ki klanı şefinin yanında çalışmağa başlar. Önceleri ambar muhafızlığı yapar, daha sonra ise bahçeler ve sürüler başgözeticiliğine getirilir. Yirmi iki yaşına vardığında özel bir okul kurar. Bu okulun amacı, gençleri klasik eğitim programları ile eğitmek yerine, genç ve istekli kişilere «doğru davranış ve yönetimin» ilkelerini öğretmektir.

Konfüçyüs M.Ö. 517'de krallık başkentini ziyarete giderek kraliyet arşivinde araştırmalar ve müzik çalışmaları yapar. Ünlü tarihçi Sze-ma Ch'ien'e göre burada Taoizmin babası Lao-Tzu ile birçok kez görüşür. Bu görüşmeler sırasında, Lao-Tzu Konfüçyüs hakkında fazla bir şey düşünmez görünürken, araştırıcı ve irdeleyici bir düşünür olan Konfüçyüs ondan büyük ölçüde etkilenir.

Aynı yıl Lu'ya dönen Konfüç-

Ünlü Poo-Too tapınağı (R. Sands'ın gravürü).

yüs, eyaletin büyük bir karışıklık içine düştüğünü görür. Marki kendisine karşı girişilen bir harekette yenik düşer ve bakanları ile birlikte komşu eyalet Tsui'ye sığınır. Konfüçyüs de, bir çok müridi ile beraber onu takip eder, yöneticilerini ülkeden uzaklaştıranlara hizmet etmeyi ilkelerine aykırı bulur. Bu yolculukları sırasında, T'ai dağının yakınından geçerlerken, yola yakın bir mezar başında ağlayan bir kadın, yolcuların dikkatini çeker. Bunun üzerine bilge kişi durur ve müridlerinden birini kadının derdini öğrenmeye gönderir. Kadın: «Kocamın babası burada bir kaplan tarafından parçalanmıştı, kocam da aynı biçimde kaplan tarafından öldürülmüştü, şimdi de oğlum aynı kadere kurban gitti.» diye yakınır. Kadına, neden bu uğursuz yeri hâlâ terketmediği sorulunca, o: «Burada zorba bir hükümet yok ki, niye terkedeyim» diye cevap verir. Bunu duyan Konfüçyüs müridlerine şöyle seslenir: «Unutmayın, daima hatırlayın bunu çocuklarım, zorba bir hükümet vahşi bir kaplandan daha vahşi ve ürkütücüdür.»

Konfüçyüs Tsi'de umduğunu bulamaz. Eyalet markisi kendisine nasıl davranacağını kestiremez. Bazı kıskanç saray danışmanları ondan «pratik olmayan, kibirli ve binbir acayiplikleri olan biri» şeklinde bahseder. Bu yüzden orada barınamayıp Lu'ya geri dönmek zorunda kalır.

Burada onbeş yıl daha özel yaşantısı içinde kalır. Bu arada çalışmalarını sürdürür ve giderek müridlerinin sayısını çoğaltır. Ülkenin değişik çıkar grupları arasında oldukça zor bir aracı durumunda kalır. Fakat kendini bütün bunların dışında tutmayı başarır: ve sonunda, 52 yaşına bastığı an, Chung-tu şehrinin baş yargıçlığına atanır.

Konfüçyüs yeni görevinde ilk iş olarak; ülkenin hukuk düzeni ve hapishaneleri üzerine yaptığı uzun inceleme ve araştırmalardan sonra, ülkenin yargıç, hukukçu ve hapishane yöneticilerini huzuruna çağırır. Onlara şöyle der: «Hapishanelerinizde uzun incelemeler yaptım ve gördüm ki bütün mahkûmlar ya fakir insanlardır yada onların çocuklarıdır. Gene gördüm ki hemen hemen tüm hükümlüler ya cahildir yada cahillerin çocuklarıdır. Bundan anladım ki insanları suç işlemeye ve yasaları çiğnemeye iten şey, fakirlik ve cehalettir. Fakirlik ve cahilliği ortadan kaldırırsak ülkemizde kimse suç işlemeyecektir.» Fakirlik ve cahilliğin kaldırılması çaresi olarak da eğitim ve iyi yöneticilere gerek olduğunu söyler. Konfüçyüs başyargıçlık görevindeki başarılarından ötürü, sürgündeki markinin genç kardeşi tarafından Adalet Bakanlığına atanır. Adalet Bakanı olarak iş başına geldikten iki yıl sonra, Lu eyaletinin bütün hapishane ve mahkemeleri boşalır. Halkın davranışları büyük ölçüde değişir ve suçların sonu gelir. Bu durumu halk şöyle dile getirmişti

«Yargıçlara, hukukçulara ve hapishane gardiyanlarına iş kalmamıştı, çünkü Lu eyaletinde artık suç işleyen insan kalmamıştı.»

Aynı görevi sırasında yüksek bir görevliyi, yaptığı haksızlıklardan ötürü, cezalandırmış, böylece gücünü ispat ederek şu sözlere hak kazanmıştır: «Hükümdarı güçlendirmiş, zorba baronları ezmiştir. Namussuzluk ve ahlâk çöküntüsünü ortadan kaldırmıştır. Onun devrinde, sadakat ve iyi inanç erkeğin, iffet ve uysallık kadının nitelikleri olmuştur. O, halkın, ağızlarındaki türkülerde dalgalanan bayrağı idi.»

Fakat Lu eyaletindeki bütün bu gelişmeler komşu eyaletleri, bu arada özellikle Ts'i eyaletini gocundurur. Ts'i marki ve danışmanları, eğer Konfüçyüs'e yolunda devam etme şansı tanınırsa, krallık içinde Lu eyaletinin etkisinin azamiye yükseleceğini ve bundan da ilk kendilerinin zarar göreceğini hissederler. Müzik ve dans ehli, çok güzel kadınlardan oluşturulan bir topluluk, beraberlerinde en seçkin atlarla birlikte Lu'ya gönderilir. Tuzak iyi kurulmuştu: Kadınlar ve zevkü safa tercih edilmiş, büyük bilge unutulmuştu. Bunun üzerine Konfüçyüs eyaleti terk etmesi gerektiğini anlar ve 56 yaşında değişik eyaletleri içine alan yorucu yolculuğuna çıkar.

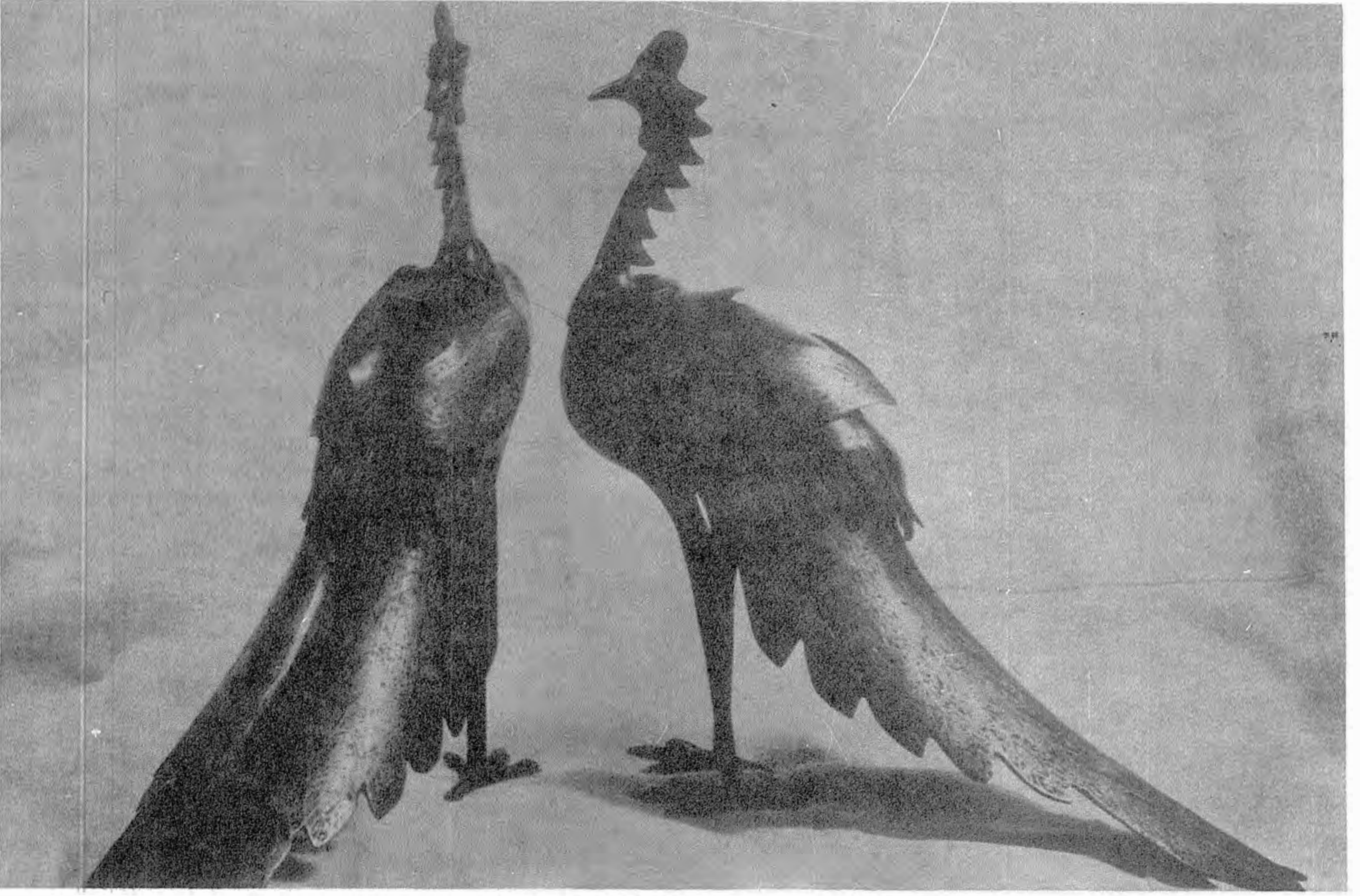
konfüçyüs'ün hükümete ilişkin düşünceleri

Bir gün müridlerinden biri Konfüçyüs'e sorar: «Size bir gün ülkenin yönetimi verilse, ilk iş olarak ne yaparsınız?» Konfüçyüs bu soruyu şöyle cevaplandırır: «Tanımları düzeltir, doğru düzgün hale sokarım.» Gerçekten onun tüm toplumsal ve siyasî öğretisi bu sözde ifadesini bulur. Ts'i markisine dediği gibi, kralın kral, bakanın bakan, babanın baba, evladın evlat olduğu yerde ancak iyi bir yönetimden bahsedilebilir.

Konfüçyüs'e göre toplum düzeni göğün bir yasasıdır ve beş ayrı ilişkiden oluşmuştur: Hükümdar-kul, koca-kadın, baba-oğul, büyük kardeş-küçük kardeş ve dostlar. Bunların ilk dördü (hükümdar, koca, baba, büyük kardeş) buyurur, diğerleri ise itaat eder. Buyurma hakbilirlik ve doğruluk; itaat ise içtenlik ve saygı içinde yürütülmelidir. Dostlar arasındaki ilişkinin

Çin bereket tanrısı (XIX.yy.)

İçinde kokulu otların yakıldığı Çin yapımı iki hayvan heykeli.

ise eşitlik ve karşılıklı saygı içinde yürütülmesi gerekir.

Kuşkusuz, bu ilişki kurallarına sayısız riayetsizlikler oluyordu. Fakat bu durum Konfüçyüs'ü yıldırmıyordu. Çünkü o, insan doğasının iyiliğinden katiyen şüphe etmiyordu. Ona tam inancı vardı. Örnek bir yönetici bulunduktan sonra, örnek halk kendiliğinden ortaya çıkacaktır diyordu. Kendisi de bu örnek liderlerden biri idi ve bu konuda devrinin diğer yöneticilerine büyük katkılarda bulunmuştu.

konfüçyüs'un yönetimden ayrıldıktan sonraki hayatı

Konfüçyüs, Lu eyaletinin adalet bakanlığı görevinden ayrıldıktan sonra 13 yıl Çin'in değişik eyaletlerinde dolaşmış, kendi görüşlerini kabul ettirebileceği bir prens aramıştır. Fakat hiç kimseyi tamamiyle buna razı edemeden on üç yıl sonra tekrar Lu'ya geri dönmüştür.

Daha önceden olduğu gibi, bu yolculuğu sırasında da bir çok müridi olmuştu. Müridlerinin toplamının çok olduğu, ancak 3000'e yakın inanmış müridi bulunduğu söylenir. Konfüçyüs, bunların 70-80 kadarını «büyük yetenekleri olan bilim adamları» olarak nitelendirirdi. Ona çok bağlı olan müridleri pek yanından ayrılmazlardı. Saygılı bir şekilde dergâhında otururlar, hal ve hareketlerini saniyesi saniyesine izler ve onun gözetimi altında antik tarih, şiir ve ülke ayinlerini incelerlerdi. Büyük devlet adamları arasında da bir çok müridi vardı.

Konfüçyüs Lu'ya geri dönüşünde 69 yaşına basmıştı. Hükümette her hangi bir görev almayı kabul etmedi. Ömrünün geri kalan zamanını, sadece araştırma, yazı ve müridlerini irşâda ayırdı.

Konfüçyüs M.Ö. 479 yılında Lu'da öldü. Ölümünü önceden sezdiği, şu sözlerine dayanılarak söylenmektedir: «Akıllı bir kral beni üstadı olarak seçmemeli. Çünkü ölüm saatim yaklaştı artık.» Pekin'deki muhteşem tapınağında hayatı ebedileştirilmiştir.

Konfüçyüs'ün ölümünden sonra Çin'de toplumsal karışıklıklar ve adaletsizlikler daha da artmış ve düzen iyice sarsılmıştı. Bu sırada Ts'i hanedanlığı yönetimi devralır. Ts'i Shi Hwang-ti genç yaşında imparatorluğunu ilan edip despotik iktidarını başlatır. Önce kendisine karşı ayaklananları yenilgiye uğratır ve iktidarını perçinlemeğe girişir. Karşısında en büyük engel olarak, zorba yönetimden hoşlanmayan Konfüçyüs yanlılarını ve bilim adamlarını bulur. Bunları temizlemek için, dalkavuklarının da kışkırtmaları ile, bütün muhaliflerini boğazlamaya ve onlar tarafından yazılan yada saygı duyulan eserleri yakmaya koyulur. Kitaplar yakılıp, imha edildikten sonra İmparator, bu kitaplarda yazılı olanları belleklerinde saklayan bütün eski bilginlerin toplanarak öldürülmelerini emreder. Beş yüz kadar bilgin katledilir. Yüzlercesi de ya ülkeden sürülür yada o sırada yapımına başlanan Büyük Çin Seddi'nin inşasında çalıştırılır.

Fakat Konfüçyüs ve düşüncesi gene de yok edilemez. Yıllarca sonra, Ts'i'nin despotluğunun sona erip, Han hanedanlığının başa geçmesi ile halk, kitaplarını duvarlar arasındaki gizledikleri yerlerden çı-

Çinlilerin Konfüçyüs'ün doğacağını haber verdiğine inandıkları tek boynuzlu kutsal hayvan.

kartır. Konfüçyüs ve taraftarlarının anısını ve kurtarılan kitapları kutlamak için büyük bir şenlik düzenlenir. Yeni hanedanlık da Konfüçyüscülüğün itibarını iade edip, eski kitaplarını toplamaya başlar. Zorba yönetici (imparator) Ts'i ise, kendisinin on bin kuşak tarafından en iyi imparator olarak hatırlanmasını istemesine karşılık, halk tarafından «On Bin Kuşağın Suçlusu» olarak hatırlanır.

Konfüçyüs, arkasında, ahlâk ve toplumsal düzenin ilkelerini ayrıntıları ile anlatan, kendisi tarafından kaleme alınmış bir eser bırakmamıştır.

Bilge kişi, muhtemelen, düşüncelerini yazıya dökmeği gerekli görmemişti. Çünkü kendisini «yaratıcı değil, bir aracı» olarak görüyordu. Konfüçyüs, aynı zamanda, her hangi bir kutsal vahye sahip olduğunu da iddia etmemiştir. Bilgi ile birlikte doğmadığını söylerdi. Ancak, eski eserlerin tutkunu idi. Ve orada bilgiyi araştırmayı çok severdi. İdeal kişi ve toplum düzeninin ancak eski bilgelerin söz ve oluşturdukları kurumlar ile kurulabileceğine inanıyordu. Eski Çin hakkındaki bilgilerimizin birçoğunu onun ve müridlerinin yorulmaz çabalarına borçluyuz.

Konfüçyüs'ün torunu olan Tzesze tarafından yazılan **Orta Yol Öğretisi** ve ünlü müridlerinden Tsang Sin tarafından kaleme alınan **Büyük Öğreti** adlı eserler bize Konfüçyüscülüğün ahlâk ve toplum düzeni hakkında tam bilgi vermekte ve üstadın birçok deyişini içermektedir.

Lun-Yii, yada Seçme Eserler (Diskur ve Diyaloglar) Konfüçyüs'ün birçok müridinin iştiraki ile tamamlanan bir toplamadır. Bilge kişi Konfüçyüs'ün müridleri ile yaptığı konuşmaları içine alan bu eser, onun tavır ve deyişlerinin muntazam bir belgesi olması bakımından büyük öneme sahiptir. Ancak bölümlerinin çoklukla **disjecta membra**'dan (dağınık kısımlar) oluşması yüzünden temel bir metod veya düşüncenin sadece belirsiz birtakım izlerini taşırlar.

Konfüçyüs Shu King, yada Tarihî Belgeler Kitabı'na taslak halinde bir önsöz yazmıştır.

Shih king (Eski Şiirler) adlı eser, karşı deliller ileri sürülmesine rağmen, genellikle Konfüçyüs tarafından hazırlandığı kabul edilir. Tamamı 311 parçadan müteşekkil bu şiirlerin 305 parçası hâlâ elimizdedir. En yenisi M.Ö. 585 tarihli, en eskisi ise bunlardan 20 yüzyıl evvel yazılmış şiirlerden oluşan bu seçmeler eski şiir konusunda dünyanın en ilginç kitabıdır. Ve bir çok parçası bugünün okur ve dinleyicisini bile cezbeden çok güzel baladlardan meydana gelmiştir. Konfüçyüs Shih (şiir) hakkında şöyle der: «Şiir ile yakınlığı olmayan bir kimse ile konuşmağa değmez. Şiir üzerinde çalışma, en küçük bir kafa bulanıklığına bile yer tanımayan bir düşünce yeteneği geliştirir.»

Konfüçyüs eski kitaplar içinde en çok **Yi-king'i** (Değişiklikler Kitabı) yüceltir. Ömrüm olsa 50 yılımı onun üzerinde çalışmaya ayırırdım der. Bu eser fizik evren olayının ve ahlâki ve siyasî sorunların teorisini ortaya koymayı amaçlar. Oldukça güç anlaşılır cümlelerden oluşmuştur.

Konfüçyüs'ün son edebî eseri, çok kez anıldığı ismiyle, **Lu Vakayınamesi**'dir. Esas adı **Ch'un Ch'ıu**, yada «İlkbahar ve Sonbahar» olan bu kitapta, Shu king'de doğa konusunda yapılan, toplum konusunda yapılır. Zamanın toplumsal o-

Konfüçyüs'ün çömezlerinden birinin heykeli (Heykel Sung döneminden kalmadır).

laylarının, eksik ve çarpıtılmış da olsa bir kronolojisini ve kısmi yorumunu verir. Bu eser, Çin'deki tüm tarih özetlemelerinin bir modeli niteliğindedir.

ahlâk ve felsefesi

Konfüçyüs'ün öğretisi insan aklına seslenir. Bu öğretide hiç bir mistisizm ve doğaüstü güçlere başvurma yoktur. Kutsal vahy ve benzeri iddialara rastlanmaz. İlgilendiği tek ana konu insan ve insan-toplum ilişkileridir.

Konfüçyüsçülük her türlü metafiziğin karşısındadır. Temel mantık ilkesi olarak şunu kabul etmiştir: «İnsan bildiği şeyi bildiğini bilmeli; bilmediği şeyi bilmediğini de bilmelidir; gerçek bilgi işte budur.» Tze-lu'ya verdiği çevapta belirttiği gibi: «İnsanlara hizmet edemezsen, ruhlara nasıl hizmet edersin? «Hayatı bilmezsen, ölümü nasıl anlayabilirsin? İnsan ancak kendi ve altından kalkabileceği sorunları ile uğraşmalıdır.»

Konfüçyüs'ün insana olan inancı ve salt insanî nesnelerle ilgilenişi yüzünden kendisine haklı olarak «Çin Sokrates'i» adı verilmiştir. İnsan üzerinde ileri sürdüğü düşüncelerini onun toplum içindeki yaşantısı ile sınırlanmış, ayrıca toplum hayatı dışında ve diğer dünyaya yada gelecek hayata yönelik insanla ilgili bir fikir ileri sürmemiştir. Bütün bunlardan Konfüçyüs felsefesinin bir tür **«Saf Dünyacılık»** (pure secularism) olduğu anlaşılmaktadır.

Konfüçyüscülükte toplumun ileriye götürülmesi ve evrimleştirilmesi konusunda her hangi bir düşünceye rastlanmaz. Öğretisinin bu tutucu yanı, onun hâkim iktidarlar tarafından devamlı yücelmesinin ana sebebidir. İmtiyazlı sınıflar en büyük ideolojik dayanağı Konfüçyüs'te bulmuşlardı. Uzun ömürlü yönetimi sağlamaları için hükümdarlara, ortodoks ruha sahip bilgi ve eğiticilerden yararlanmalarını salık verir. Ve devletin ilk görevinin ortodoks bir eğitim ve anlayış getirmesi olduğunu söyler.

Eski çağlarda «Krallığı Olmayan Kral» ve «Onbin Kuşağın Ustası» adı ile anılan Konfüçyüs adına M.S. V yüzyıldan bu yana tapınaklar yapılmağa başlanmıştır.

M.S. VII. yüzyılda okul programlarına sokulan Konfüçyüscülük, 1912 devriminden bu yana resmî bir din olmaktan çıkartılmıştır.

HİNDUİZM

Hinduizm, Hindistan topraklarında ortaya çıkan ve gelişen din şekillerinin bütününü kapsar. Bu gerçek hatırlandığında herşeyden önce Hinduizmin yayılma alanını belirlemek gerekir. Eski tarihlerde, Hindistan'ın çok büyük bir kesimine yayılmış olan ve bugün de kıtanın bazı sınır ülkelerinde canlılığını koruyan Budizm, Hinduizmin çerçevesi içine girmez. Jainizmi de Hinduizmden ayrı tutmak gerekir (Bk. Budizm, Jainizm).

XI.nci yy.'dan bu yana İslâmlık, Hindu toplumundan milyonlarca kişiyi kendine çekmiştir. Pakistan'ın müslüman bir devlet olmasının yanısıra, Hindistan Birliğinde ayrıca, Islâmlığın 35 milyon taraftarı vardır. Sikhlerin dini olan **Sikhizm**'e gelince; oda Hinduizmin en uç sınırında bulunan bir dinsel akım sayılır.

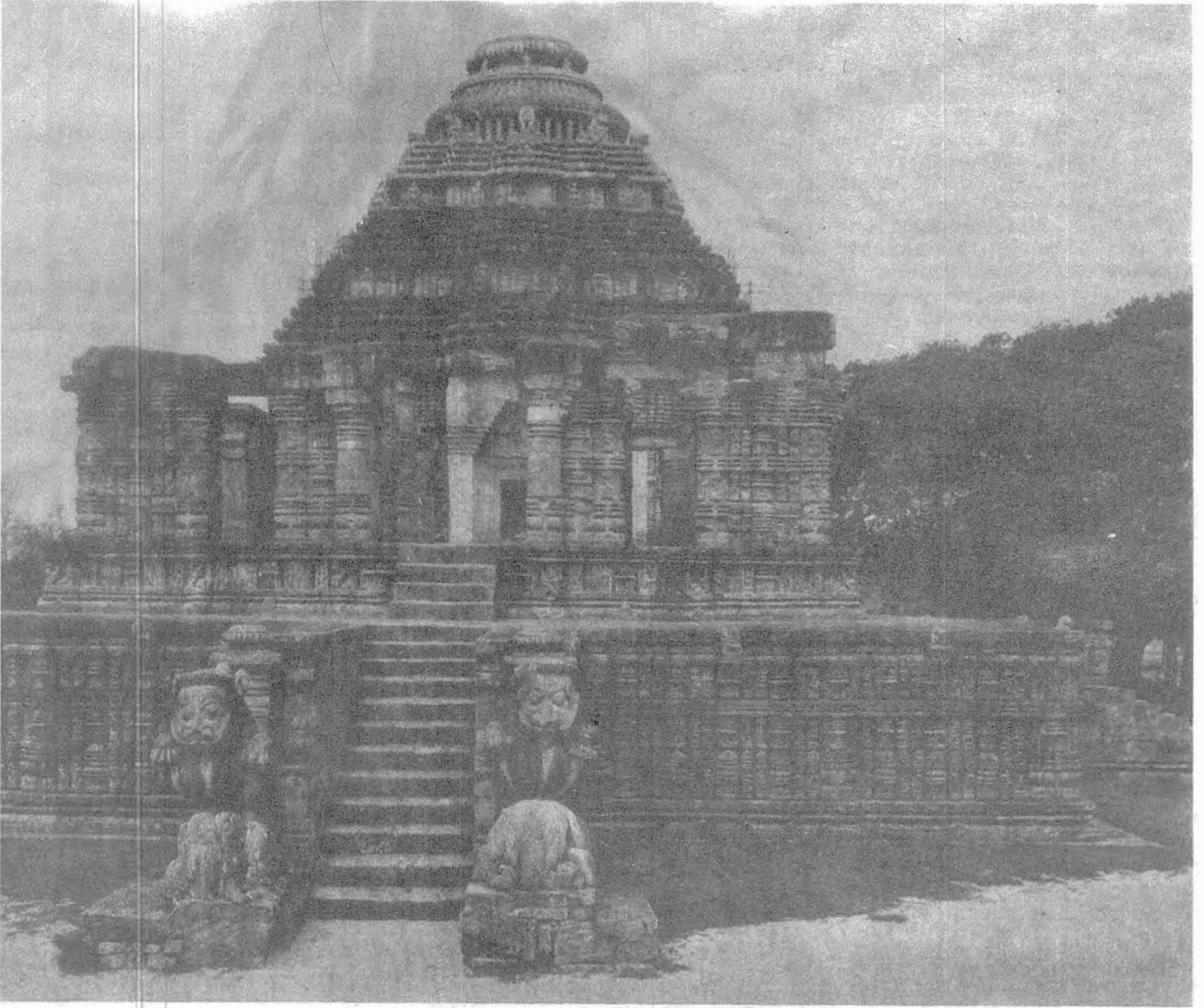
Hinduizmi yalnız Hindistan ile sınırlamak, bu dinin geçmişteki misyoner niteliğini unutmak olur. Güneydoğu Asya'nın Hindulaştırılmasında Hintli dinsel etkilerin yanısıra, yerli unsurlar da karışmış; giderek, bunlar Budizm, İslâmlık gibi dinler tarafından özümsenmiştir. Hinduizm bu yolla eski Champa, Bali ve özellikle Kamboçya'da derin etkiler yarattı. Seylan'da (Dravidianlar arasında) Nepal'de; Pakistan'da (çok sayıda) ve dünyanın her yanına dağılmış Hintlilerin yerleşme bölgelerinde de (örneğin, Afrika'da) Hindular bulunmaktadır.

Hinduizm, onu oluşturan unsurları ile tanımlanabilir mi? Ama böyle birleştirici bir tanım yapma durumunda kalınsa bile, Hinduizmi meydana getiren biçimlerin sayısız çeşitliliğini kapsayan bir genelleme tehlikesini önlemek mümkün değildir.

Hinduizmin ilkel temeli, kısmen Hint-Avrupa kökenlidir. Çatısı böyle olsa bile, içeriği, çoğunluk-

Dev boyutlu tanrı kabartması.

Hindistan'daki ünlü Kara Pagoda.

la yerlidir. M.Ö. 2000 yılında Hindistan'ı ele geçiren Ariler iyi düzenlenmiş ve daha sonraki değişimlere rağmen, klasik Hinduizmde yaşamaya devam etmiş olan dinsel inançları birlikte getirmişlerdi. Bu Ari dini (yani Hint topraklarındaki Hint-Avrupa dini) Hint-İranlılar döneminde ortadan kalkmıştı. Bu dönemin sonunda İran'ın temel dini (Zerdüşt öncesi) ile Kuzey Doğu Hindistan'da Veda dini arasında bir ayrılma oldu. Bu eski kuruluşa ard arda gelen etkiler de eklenince Hinduizm, Ari istilâcılarınkinden değişik bir din durumuna geldi.

Hinduizmin, yerel mezheplerden gelen ve ilkel Hint verileri ile temelde değişimlere uğrayan bazı Ari olmayan veya Arilik-öncesi kurumları benimsemiş olması mümkündür. İndus Havzasında (Mohenjo-Daro ve Harappa), M.Ö. 2000 yılının başlarında yaşayan uygarlıklar, ilk Hinduizm olarak tanımlanan bazı özellikleri ortaya koyarlar: Ana Tanrıça'nın bir görünümü, Yogi duruşunda bir boynuzlu tanrı, bitki ve hayvan özellikleri taşıyan dinsel işaretler.

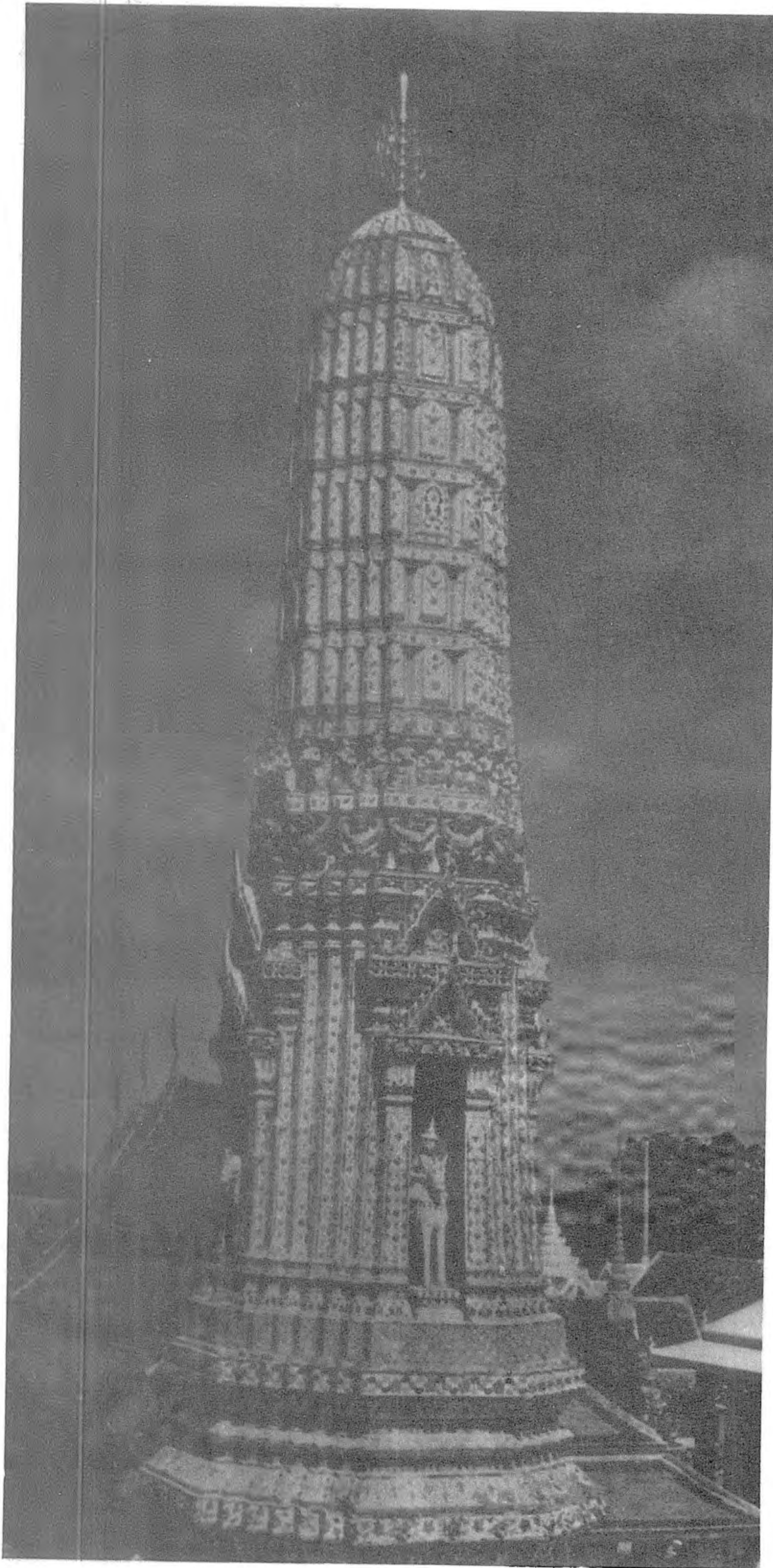
Hinduizm, gerçekte, zengin ve yaygın bir dindir; hiç bir reform, Hinduizme kısıtlamalar yüklememiş; tersine yüzyılların katkıları birbiri ardına gelmiş ve önceki gelişmeleri yıpratmamıştır.

Gerçekte, ele alınan olaya göre, Hinduizm ya bol mitoloji, gösteriş ve cemaatle ilgili pratiklere dayanan 'dışa dönük' bir din, yada son derece 'içe dönük' bir din olarak görülebilir. İlk görüşe mezhep çalışmaları, **bhakti** hareketi ve bazılarının Hinduizmin somut sembolü olarak nitelendirdikleri **ineğe tapma** girer. Bu görüş, toplumsal uygulanışı yönünden şiddete başvurmama ilkesini (ahimsa) de içerir. Hinduizmi bir iç dünya olarak gören görüş ise, ruhsal gelişimin yollarını ,kurtuluşun araştırılmasını; dünyadan el etek çekme eğilimini ve son olarak da öteki kültürlerde yalnız tanrıbilimciler ve filozofların ilgilendikleri sorunlarla yoğun bir biçimde uğraşmayı kapsar. Hinduizm, daha çok bilginlerin dinidir. Hint düşüncesinin bütünüyle gerisinde yatan ve bu düşünceleri bütünleyen sembolizm konusunda bir fikir sahibi olmadan Hinduizm anlaşılamaz.

Son olarak, Hinduizmin toplumu bir bütün olarak biçimlendirdiğini söyleyebiliriz. Çeşitli varoluş «evre»leri ile **kast** sistemi Hinduizmin bir parçasıdır. Yaşam, dinsel bir âyin olarak görülür. Kutsal olan ile Kutsal olmayan (profane)

Evrenin yaratıcılığını simgeleyen hayat ağacı (XVI-XVII.yy. Hint eseri).

Bangkok'taki ünlü tapınak.

arasında mutlak bir ayırım söz konusu değildir. Gerçekte, Hindu dilinde, «din» kelimesini karşılayan bir terim de yoktur: ruh dünyasına «yaklaşımlar» ve **dharma** (doğru yolda kalabilme) vardır.

Dharma, ilerde de göreceğimiz gibi, Hint yaşamının bütün görünümlerine yön veren bir ilkedir. Çok karışık ve zengin bir din olan Hinduizmin ne kurucusu, ne de kitabı vardır. **Veda**'lar, **Upanişad**'lar, **Gita, Ramayana, Muhabharata, Purana**'lar, **Bhakti,** v.b. nin hiç biri Hinduizmin gerçek kitabı değildir. Hinduizm için şöyle bir benzetme yapılabilir: bir mimarın belli bir süre içinde yaptığı yapıdan çok, kendi kendine ağır ağır büyüyüp gelişmiş bir ağaçtır o. Hindistan'da 5 bin yıldan bu yana dinsel ve kültürel akımlarla beslenip gelişmiştir. Bu yüzden Hint ulusu gibi Hindu düşüncesi de çeşitlilik gösterir. Arilerin istilâsından önceki Dravitlerin ve öteki toplulukların, sanskritleşmiş gerçek Arilerin ve sonraki istilâcıların kültürlerini Budizmin, İslâmlığın, Jainizmin, Sikhizmin, Hıristiyanlığın etkilerini, Hindu düşünce evriminin çeşitli dönemlerinde görürüz. Hinduizm, yüzyıllarca Hindistan birliğini koruyan en önemli unsur olmuştur.

Bilinen en eski Hint uygarlığı Indus vâdisi uygarlığıdır. Hindu kelimesi, Sindhu'dan (İndus) gelir. Persler, Hindistan'a «Sindhu nehrinin ötesindeki ülke» derlerdi. İndus vâdisi uygarlığı M.Ö. 2500 yıllarında oldukça ileri bir uygarlıktı: kentleşme başlamıştı; halk altın, bakır, gümüş, kalay, kurşun gibi madenleri işliyor, pamuk yetiştirip dokuyor, boyuyordu. Buğday, arpa, et, balık yiyecekleri arasına girmişti. Topraktan yaptıkları tanrı heykelleri ağaç, hayvan, yılan biçimindeydi. Birçok Hindu tanrısı, biçimini bu uygarlıktan almıştır. Bircok Hindu din akımlarının kaynağını da bu uygarlıkta aramak gerekir. M.Ö. 1800 yıllarında Aryan saldırısı ile silindiler.

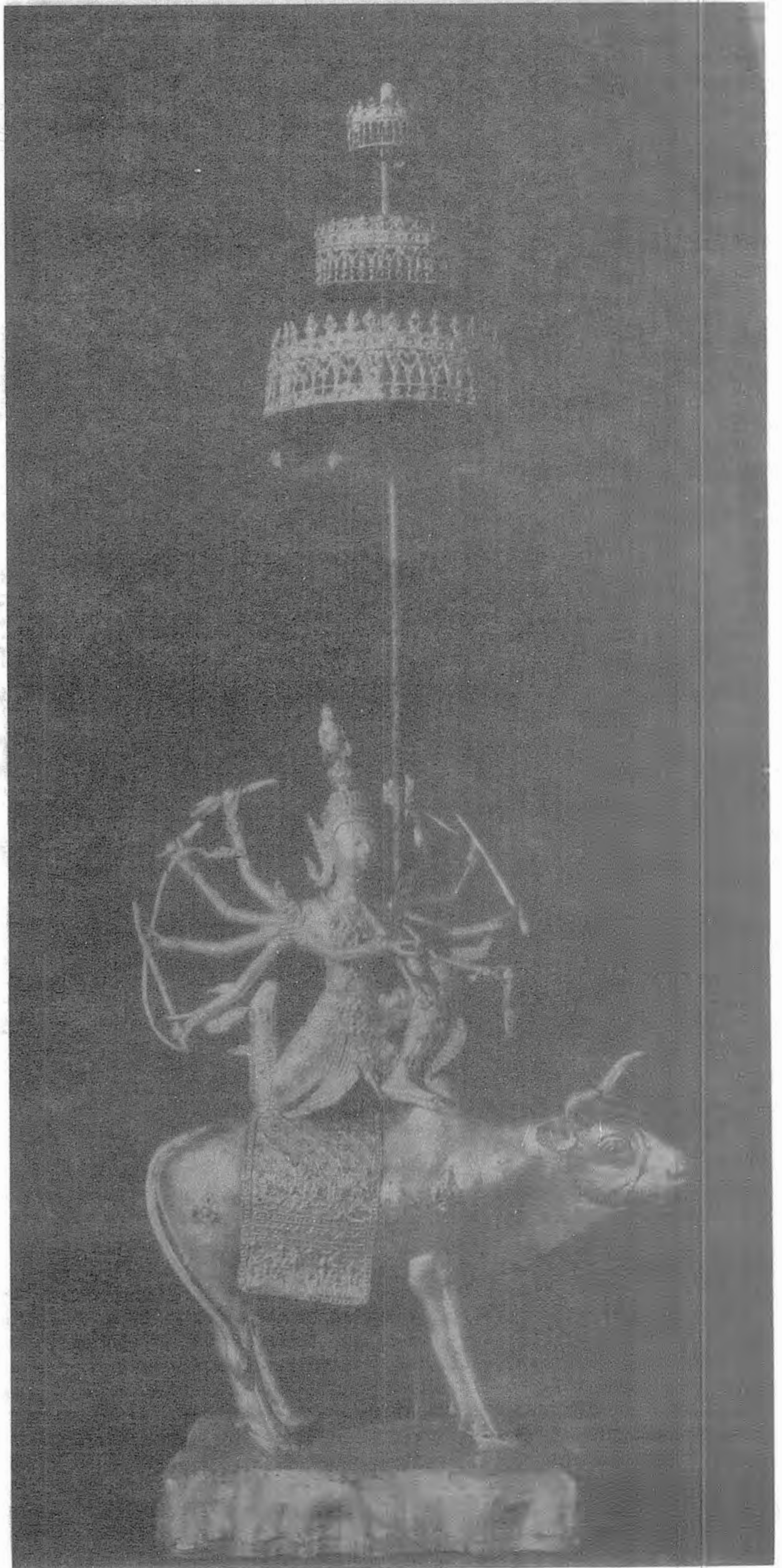
Aryanlar konusunda Veda'larda bilgi vardır. Veda'lar en eski dinsel deyişlerin toplandığı dört kitaptır. Aryanlar Hint-Avrupa ailesindendi. Sanskritçe, sonradan bunların dilinden doğmuştur. Aryan dini, çok tanrılı bir dindi. Veda mitolojisi o çağın Avrupa mitolojisi ile büyük bir benzerlik gösterir. Veda'lardaki gökyüzü tanrısı Dyanus, Yunan mitolojisindeki Zeus ile Norveçli Tyr ve Töton tanrısı Ziu'dan başkası değildir. Masallardaki benzerlikler-

den başka yaşam, ölüm, cennet ve evren üzerine görüşlerinde de ortak yanlar vardır. Aryanlar çalışkan, fazla din düşkünü olmayan insanlardı. Açık havada ateşin çevresinde kurbanlar keserek tapınırlardı. Akıllarını kurcalayan en büyük sorun doğa olduğu için, tanrılarını da güneş, ay, fırtına gibi doğa olgularından almışlardı. Giderek, Aryan ve İndus vadisi uygarlığının mitolojisi birleşmiş ve ortak bir mitoloji doğmuştur. M.Ö. 1000 yıllarında bu iki dinin tören ve töreleri arasında da belirli bir yakınlaşma görülür; felsefeleri, yaşam üzerine görüşleri birbirini etkilemiş, ikisi ortası bir felsefe doğmuş, bunun sonucunda da Veda dinine katı bir sofuluk egemen olmaya başlamıştır.

veda'lar

Hinduizm ne zaman başladı? Bu sorunun karşılığı, ancak dolaylı olabilir. Veda'ların, etkilerinin azaldığı sıralarda M.Ö. VI.-IV yy.'lar arasında Hinduizm başladı, denilebilir. Ama Hinduizm yan bölümleri olmayan bir bütün olarak düşünülürse, **Veda** inancını Hinduizmin en ilkel bir biçimi saymak gerekir. Veda'ların Hinduizme o ölçüde büyük katkısı olmuştur ki, Hinduizm **Veda**'nın bir devamıdır da denilebilir.

«Veda», **bilgi** anlamına gelir. Veda'lar deyince, genellikle yalnız Samhita'lar akla gelirse de, gerçekte Veda'lar üçe ayrılır: **Samhita**'lar, **Brahman**'lar ve **Upanişad**'lar. Samhita'lar dört bölümdür: Rig-Veda, Sama-Veda, Yajur-Veda, Atharva-Veda. Bunlar tanrıları öven ilâhilerdir. Bunların arasında en önemli ve en eskisi, Rig-Veda'dır. Birçok metinlerden sadece biri bugüne kalmıştır. 1028 ilâhi, sekiz yada on kitapta toplanmıştır. **Atharva-Veda'**da, Veda dönemi öncesinin etkileri görülür; burada birçok tılsım formülleri yer alır. **Sama-Veda**, şarkılar ve ilâhiler karışımıdır; **Yajur-Veda** ise, kurban işlemlerini anlatır. Samhita'lardaki başlıca kahramanlar, tanrılardır: İnsanlar tanrıların sevgisini kazanmak için uğraşırlar. Bu uğraşı yolunun adı **Karma Vidhi**'dir. Amacı, insan alınyazısını önceden belirleyen göksel yaratıkları memnun etmektir. Veda Dönemi Aryanları, yaşam ve ölümlerinin tanrılara bağlı olduğuna inanırlardı. Bu tanrılar içinde en büyük yeri yağmur ve şimşek tan-

Çok kollu bir tanrı heykeli.

Tanrı Siva ve tanrıça Parvati.

rısı **Indra** almıştı. Sadece Atharva Veda'da insana değer verilmiş insan, tanrılar ve cennetle birlikte ele alınmıştır. Bağnaz Hindular bu yüzden **Atharva-Veda**'yı tutmazlar.

Veda Dönemi Aryanları birçok gruplara ayrıldıkları halde tek yolla tapınıyorlar, aynı törenleri yapıyorlardı. Veda dininin şartı, kurban ve bağışlardı. Tören, kutsal bir ateş çevresinde yapılır ve kurban edilen, bağışlanan şeyler bu ateşe atılırdı. Bunlar genellikle, adayanın sevdiği şeyler, yağ, süt, et, sütte pişmiş buğday, keçi v.b. olur; arasıra da at kurban edilirdi. **Yajna** adı verilen bu törenler birkaç gerekçe ile yapılırdı: 1) Malının bir parçasını vererek tanrıları memnun etmek için; 2) Bağışlarda bulunarak tanrılara bağlılıklarını, saygılarını göstermek için.

Veda'ların ne zaman başladığı bilinmiyor. Yüzyıllar boyu sözlü olarak, rahip ve öğretmenlerin belleklerinde, ağızdan ağıza söylenerek süregelmişlerdir. Birçok bölümlerin kendi arasında tekrar bölünmesinden dolayı kalabalık ve karışık bir biçim alan Veda'lardan çoğu, günümüze kadar kalamamıştır. Veda döneminin öğretim merkezleri **Tapovana**'lardı. Bunlar şehirden uzak ormanlarda kurulmuş okullardı. Burada öğretmen **(Guru)** öğrencisine **(sisya)** Veda'larla, kurban törenlerinde söylenen destan, müzik, oyun ve masalları öğretirdi. Öğrenciler okul işlerinde, tarlada çalışırlardı. Böylece bir çeşit tekke özelliği gösteren Tapovana'lar ekonomik bakımdan kendi kendilerine yetiyordu; kimi kez o bölgenin kralından yardım gördükleri de olurdu. Öğrenciler okula para vermezdi; **Guru**'lar toplum içinde büyük saygı görürlerdi.

Veda inancı, insan yaşamını üstün tutardı. Bu dünyada ve ölümden sonra rahat etmek için kurbanlar keserler, törenler yaparlardı. Aryanlar arasında katı bir sınıflaşma olmadığı için dinsel törenlere, yerli halkın dışında, herkes katılabilirdi. Aryanların en ilkel öğretim alanları bu tören yerleriydi. Törenlerde tarihi masallar, şiirler, aşk masalları anlatılır; oyunlar oynanır, şarkılar söylenirdi. Tapovana'lar bu toplantılardan doğmuştur. Yerli halk kutsal suların kenarında toplanır, yıkanırlardı. Bu toplantılardan Natha ve Jaina felsefesi doğdu. Hinduizmdeki nefsi yenmek çilecilik, kendi kendine dalıp kalmak (meditation) bu felsefenin etkilerine bağlanır. İneği kutsal sayıp etini yememek, vejetariyenlik ise şiddet aleyhtarlığına (Ahimsa) dayanır. Bu da Aryan kaynaklı değildir; Aryanlar et yerlerdi; varlıklı kişilerin konukları için ineğini kesmesi olağandı.

Aryanlar ve yerli halk arasındaki ayrılık, Upanişadların başlamasına kadar sürmüştür. Upanişad-lar'dan sonra kültürlerin ve dinsel inançların birleştiği, kaynaştığı görülür.

Üç ana Veda'dan biri olan Brahmanlar'da dinsel törenler anlatılmış; bu törenlerde okunan dualar ve ilâhiler üzerine yorumlar yapılmıştır. Brahmanlar düz yazı biçimindedir. En önemlileri Aitareya (Kutsal Günün Çevresinde Ölüm) ile **Satapatha Brahmanı**'dır (Yüz Yol'un Brahmana'sı).

upinişad'lar

Veda Döneminin sonlarında (M.Ö 800-500) Veda'ların sonuncusu olan Upanişad'lar bestelendi. Upanişad'larla birlikte yeni görüşler ortaya çıktı. Hinduizmin gerçek başlangıcı olarak bu dönemi sayabiliriz. Upanişad'larda modern Hinduizmin temeli atılmış; çok tanrıcılık, yerini tek tanrıcılığa, kurban törenleri de yerini ahlâk kurallarına bırakmıştır. Upanişadlar'da **Brahman** ve **Atman** öğretisi ele a-

Mahabharata destanını konu olan bir minyatür.

lınmıştır. **Atman** bireysel ruh. **Brahman** ise evrensel ruhtur. Brahman'la Atman birdir. Brahman'ın tanımlaması şöyle yapılmıştır. «Bütün yaratıklarda saklı bulunan, herşeyi kaplayan, herşeyi gören, her yerde var olan, her şeyi bilen, tek olan, her şeyi yöneten, bütün yaratıkların içindeki can, bir tohumdan binlerce yapar» (Svetasvatara Upanişad, VI, 11-12) Brahman, yüce ruh, her ruha kendini koyar. Amaç bireysel ruhu, Brahman'ı tanımaktır. Bu gerçeğe varan, bütün zincirlerden kurtulur; bilinci **(cit)**, gizli varlığı **(sat)**, ve sevinci **(ananda)** bulur. Sıkıntılar, kısıtlamalar bilgisizlikten (ovidya) doğan ben'imizin ürünleridir. İnsan bilgiyi aramalıdır. Bilginin olduğu yerde kin, hırs, haksızlık olmaz. Böylece Upanişad'lar bir takım ahlâk kuramları ortaya atmaktadır. Veda'ların doğa güçlerini temsil eden insanüstü tanrıları, Upanişad-lar'da görülmez. Onların yerini, herşeye gücü yeten, bütün canlılarda kendini gösteren soyut bir kavram, **Brahman** almıştır.

Upanişad'lar dinsel felsefe belgeleri olarak büyük bir önem taşır. Büyük alman filozofu Schopenhauer, Upanişad'lar için şöyle yazmıştı: «Yeryüzünde Upanişad'lar gibi yüceltici, faydalı bir çalışma yoktur. Yaşamımın avuntusu oldu, ölümümün de avuntusu olacak.»

Upanişad'lardan sonra Hinduizm, daha yaygınlaşmış, birden bütün eğilimlere açık bir din olmuştur.

ramayana, mahabharata ve pura lar

Hinduizmin birden gelişip, yaygınlaşmasında iki büyük destanın, özellikle **Mahabharata**'nın etkisi vardır. Bu destanlar (Ramayana ve Mahabharata) değişik dönemlerin ozanlarının ürünüdür; çok eski çağlarda söylenmeye başlanıp, son biçimlerini M.Ö. 200 yıllarında

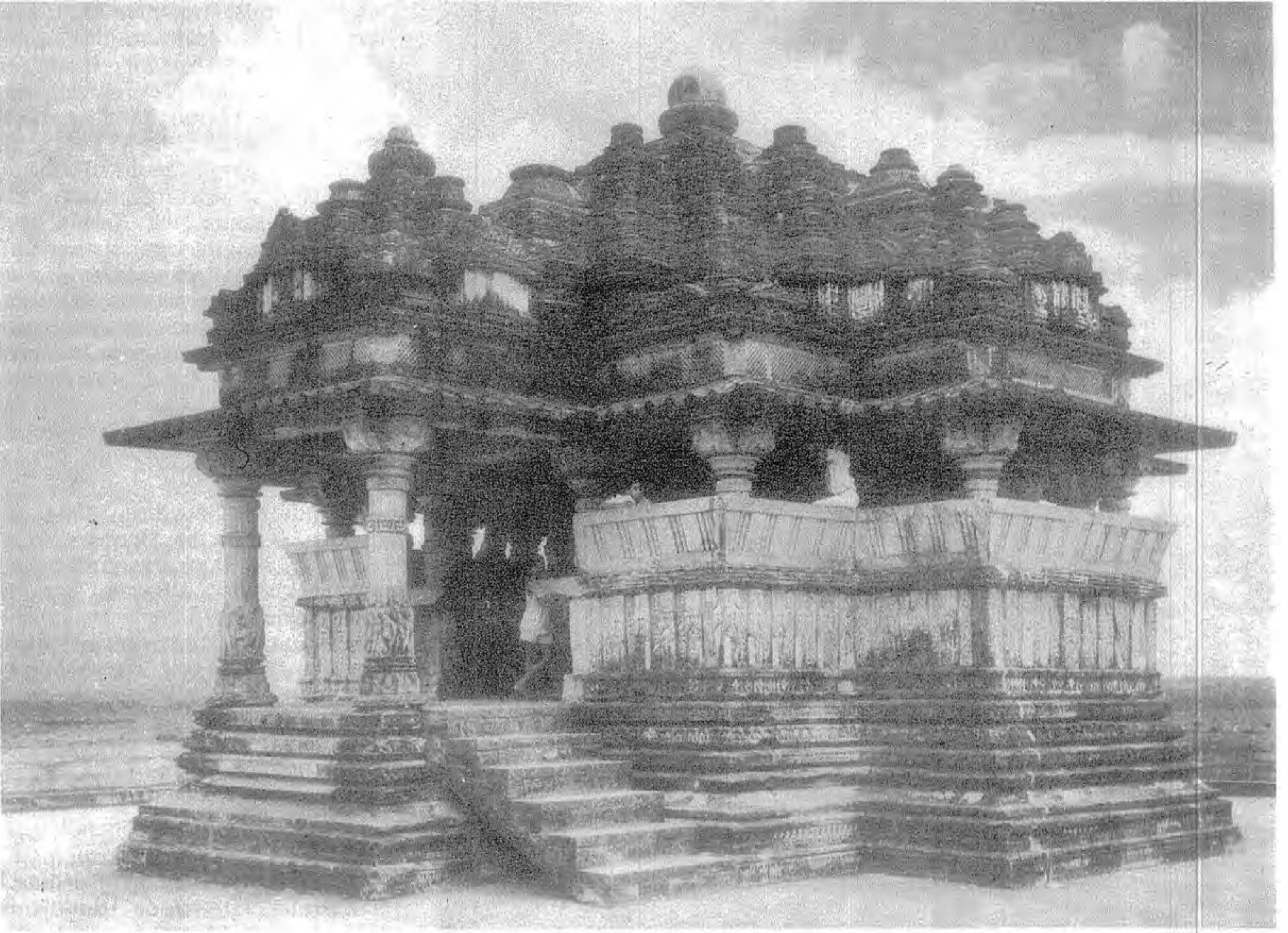
Ramayana ile ilgili bir minyatür

almıştır. Başlangıçta, Veda'lar geleneğince ağızdan ağıza sözlü olarak söylenegeldiler. Ancak milâttan birkaç yüzyıl sonra yazıldıkları sanılmaktadır. Ramayana'da 24.000, Mahabharata'da ise 90.000 beyit vardır. Mahabharata'da akraba olan iki aile arasındaki savaşlar [redacted]

na unsuru görülür. Krişna, kimi kez bir Brahman ağzı ile konuşur, soyut Upanişad felsefesinin yorumlarını yapar; kimi kez de bir insan gibi Arjuna'ya, arkadaşça ve pratik öğütler verir. **Bhagavad Gita**'nın öğretisi, Upanişad'larınkinden daha gelişmiştir. Burada ana düşünce, iş [redacted]

İkinci [redacted] 'nın serüvenleri) ise büyük ve dürüst bir kralın, Rama'nın öyküsüdür. Rama'nın karısı Sita'yı, Seylan'ın kötü kralı Ravana kaçırır. Sonunda Rama düşmanını yenerek, karısını kurtarır.

Bu iki destan, uzunluklarından anlaşılacağı gibi, tek bir konu çevresinde dönmez. Destan kişilerin [redacted]

XI. yy.'dan kalma Vişnu tapınağı.

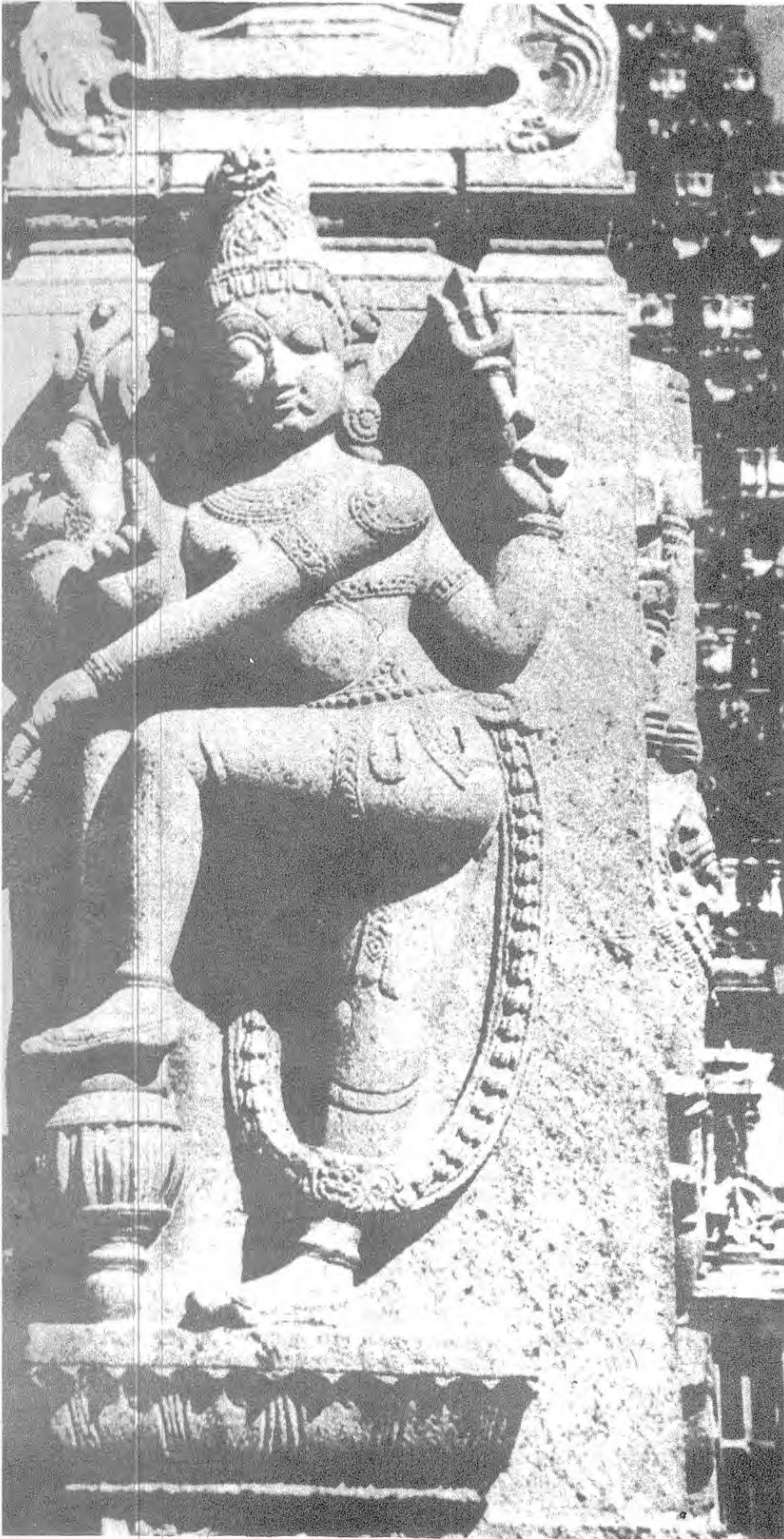
Destanlarda iyi davranış örneklerinden başka birçok törel davranış kuralları da incelenir. Gita'da insanın her işi bir görev olarak alması, sonunda kendine düşecek çıkar payını düşünmemesi öğütlenir. Doğruluk, içtenlik, insan sevgisi, şefkat, fedakârlık gibi kavramlar her iki destanda da görülür. Destanlarda sıkı bir 'kast' sistemi yürürlüktedir, ama aşağı kasttan kahramanlar da vardır. Kimi kez güçlü akıllı kadınlar yer alır. Gene de toplum, erkek üstünlüğünü gösterir: Poligami (çok karılılık) oldukça yaygındır. Mahabharata'da poliandri (çok kocalılık) bir kez ortaya çıkar. Draupada adlı bir kadın, Pandava kardeşlerin beşi ile de evlenir.

Puranalar, dinsel uygulamaları, mitolojiyi ve evrenin yaratılışını (kozmogoni) konu edinen şiir biçiminde yazılmış uzun derlemelerdir. Bu dinsel konuların yanısıra, günlük konuların da ele alındığı olur. Paranalar tam anlamıyla yaygınlaşmamış bir Hinduizmin ana kaynaklarıdır. Puranalara destanların bir devamı da denilebilir; onlarda evrenin yaratılışı, insanın evrimi, tanrılar arası ilişkiler büyük ayrıntılarla anlatılır. On sekiz ana Purana ile küçük birçok Purana vardır. Bunların en önemlilerinden biri **Vişnu Purana**'dır. Bu Purana'da bir öğretmen (Parasara) ile öğrencinin (Maitreya) konuşmaları yer alır. Öğretmen şöyle der: «Evren Vişnu'dan çıkmıştır. Evren Vişnu'nun içinde düzenli bir sistem olarak süregelir; Vişnu evrenin tek denetleyicisi ve koruyucusudur; gerçekte evren, Vişnu'dur (Vişnu Purana I, i, 35)». Tanrı, değişik adlar taşımasına rağmen, kesinlikle tek'tir. Yeryüzü, tanrının neşeli bir belirtisidir (Lila); Tanrı, bir sevinç içinde, kendini, renk ve ses dünyası olarak gösterir (saguna).

hinduizm'de birlik ve özgürlük

Daha önce de belirttik: 'din' sözcüğünü tam olarak karşılayan bir Hindu terimi yoktur. 'Din' yerine, insanı tanrıya yaklaştıran yolları belirten kavramlar vardır. Bunlar **Jnana** (Bilgi), **Karma** (Eylem) ve **Bhakti**'dir (Bağlılık). İnsanı tanrıya yaklaştıran bu üç ana kavram, Veda dininin biçimciliğine, tantanalı törenlerine, törelerine karşı çıkmayı içerir. Hinduizm'de tanrının herşeyi bildiğine, herşeye gücü yettiğine ve her yerde var olduğuna inanılır; tanrının bir benzeri yoktur. Bhagavat Gita, «Tanrı bütün canlıların kalbinde yaşar» der. Hindu felsefesindeki okulların dinsel inanç ve pratikleri de çeşitli olduğu gibi, bu felsefede monizm (bircilik), dualizm (ikicilik), monoteizm (tektanrıcılık), politeizm (çoktanrıcılık) ve panteizm (kamutanrıcılık) birbirine karışmış durumdadır. Gerçekte Hinduizm her çeşit dinsel görüşün bulunduğu bir kaynaktır.

Hindu felsefesinin «Samkhya» okulu, insan biçimindeki (antropomorfik) tanrılara (avatara) karşıdır. Bhakti akımı ise, genellikle bir Avatara'ya bağlanma temeline da-

Siva'nın heykeli ve sayısız ambleminden ikisi: yılan ve çatal

yanır. Bu felsefenin Samkara okuluna göre ise, tanrıdan başka bir şey yoktur; evren, tanrı varlığının bir görünümüdür. Tek gerçek tanrıdır ve evren onun bir görüntüsüdür. Yeryüzü ise **'Maya'** başka bir deyişle bir yanılsamadır. Ramayana ve Mahabharata'da Avatara'lar (sözgelimi Rama gibi, Krişna gibi, yada Buddha gibi insanbiçimli tanrılar) vardır. Upanişadlar'da ve Veda'larda ise Avetara'lara rastlanmaz. Hindu düşünce okullarının çoğu, Upanişad'ların Brahman (en yüce) kavramını kabul etmekle birlikte dinsel inancın ayrıntıları hepsinde değişir. Dolayısıyle Hinduizm birliğini yapan öğretilerin bir uzlaşması değildir.

Hinduizm, bir din olmaktan çok, bir Dharma'dır. Dharma, «doğruluk»tur, sebattır, dayanmadır, açık yüreklililiktir. Dharma, insanın ve herşeyin özüdür. İnsanların inançlarına değil, davranışlarına yönelmiştir: tam bir düşünce özgürlüğü tanır. Prof. Radhakrishnan'in da belirttiği gibi, ister inançlı ister inançsız, ister tanrıtanımaz, ister agnostik olsun Hindu yaşam ve kültür sistemini kabul eden herkes Hindu olabilir. Çünkü önemli olan inançlar değil, davranışlardır.

Çeşitli dinsel inançlar, dinsel törenler bolluğu içinde Hinduizme bütünlük kazandıran, genel davranış ilkeleridir (Lokacara): çıkarını düşünmeden iş görmek, doğruluk ve sevgi. Bhagavat-Gita'da Krişna şöyle der, «Bütün canlılara karşı şefkatli ol, dost ol, kin tutma. **Ben** ve **Benim** sözlerini unut. Acıyı da, hazzı da içinde eş tut.» (Bhagavat Gita, Ders 12, şiir 13).

Dinsel görevler bakımından da Hinduizmde büyük bir özgürlük vardır. İnsan tanrıya ya **Karma** (iş, eylem) ya **Jnana** (iç düşünce, bilgi), yada **Bhakti** (tanrıya bağlılık, tanrıya adanma) yoluyla yaklaşabilir. Bunlardan üçü de geçerlidir. Tanrının değişik görünüşleri, o yüce büyüğün sayısız görünüşlerinden bazılarıdır. Hindular, bu yolları genellikle bağlı oldukları kast sınıfına göre seçerler. Yoksul Hindular, büyük bir çoğunlukla, 'bilgi' yoluna gitmez, daha basit yollar olan 'iş' yada 'bağlılık' yollarını seçerler. Bu yolların çokluğu yüzünden Batılılar büyük bir yanlışa düşüp Hinduizmi çok tanrılı bir din saymışlardır. Brahman öğretisi kesinlikle anlaşılmazsa bu yanlışa kolayca düşülebilir. Hinduizm'de tanrı, çok değişik biçimlerde görülür. Bir Hindu, bağlı olduğu sınıfın ge-

leneklerine göre Hindu mitolojisindeki belli bir tanrı tipine bağlanır ve tanrıyı böyle görür.

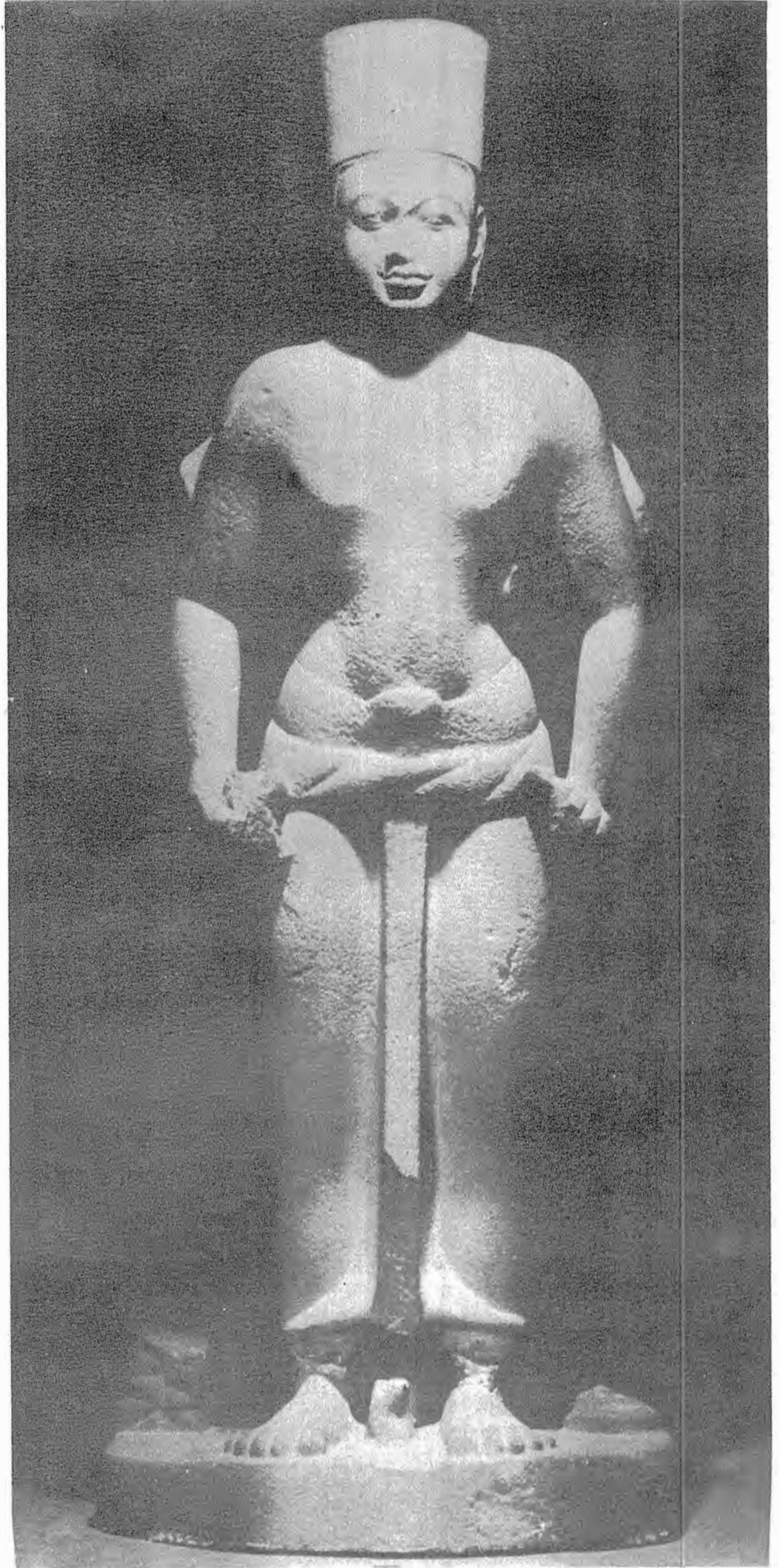
bhakti yolu

Hinduizmin üç yolundan, **Jnana** (bilgi) yolu, katı bir yoldur, **Karma** (iş, eylem) yolu ise belli bir sınıfın dışına yayılamamıştır. Buna karşılık **Bhakti** yolu, salt sevgi ve bağlılığa dayandığı için, çok tutulmuş, sevilmiştir. Bu yol başlıca iki tanrı çevresinde döner: Vişnu ve Siva. Siva Aryan kökenli değildir. Bhakti yolu, dinsel törenlere ve kast sistemine sırt çevirdiği için uzun süre Brahmin'lerce (rahipler sınıfı) tutulmamış, sonraları ortodokslaşmaya başlayınca, Brahminler de buna büyük ölçüde katılmışlardır.

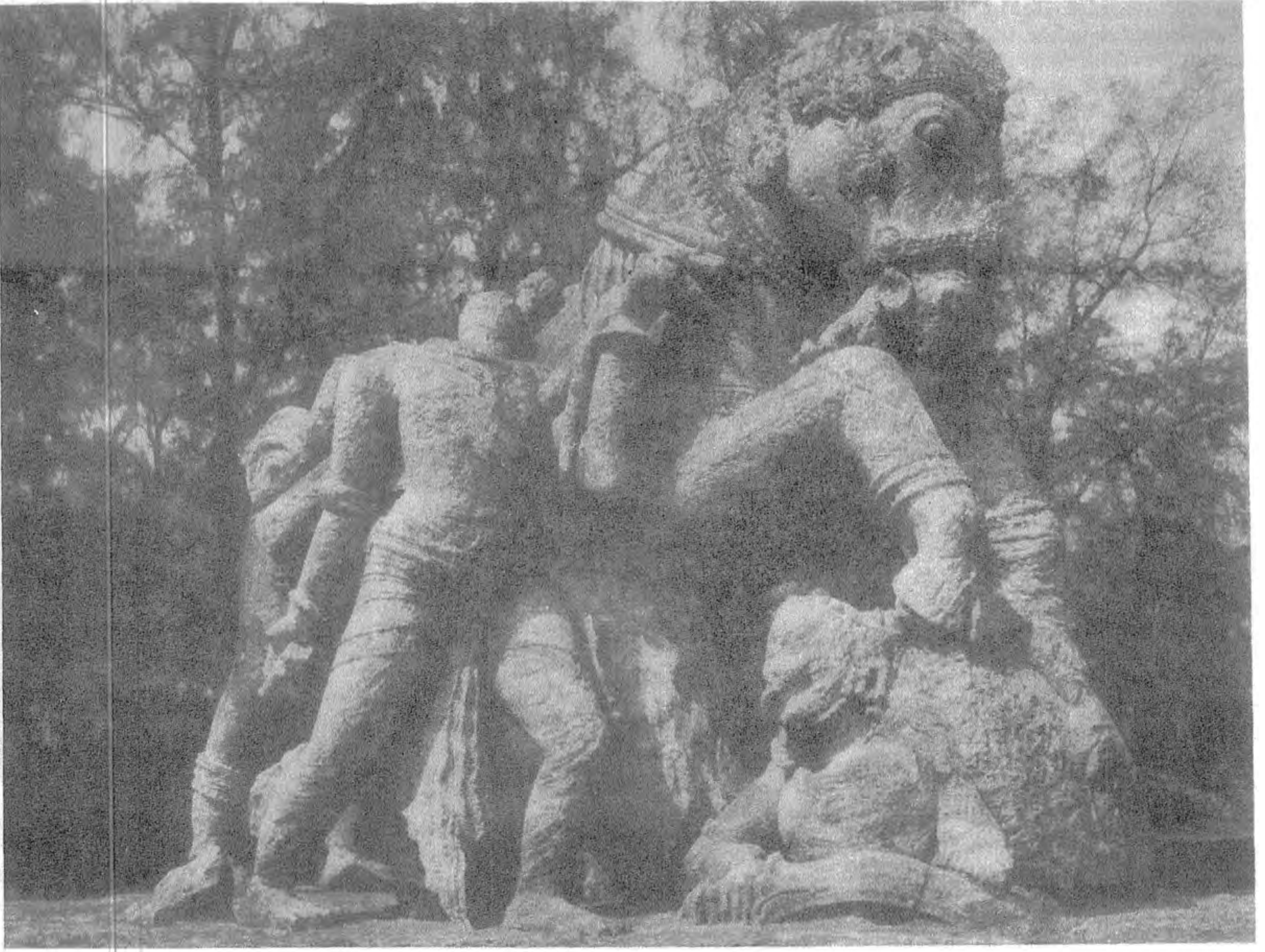
Bhakti yolu içinde bazı akımlar vardır, **Vaişnava** tarikatları bunlardan biridir. Vaişnava'lılar Vişnu'ya inanırlar. Bhagavad Gita'daki Krişna, Vişnu'nun bir görüntüsüdür. Sonraları Krişna, Vişnu ve Narayana ile birleşip tek tanrı görünümünü almıştır. Ramanaya'daki Rama da bir Vişnu görüntüsüdür. Purana'larda on Vişnu görüntüsünün adı geçer; Buddha da bunların arasındadır. Vişnu'nun 'En Yüce' durumuna gelmesi ve Rama'yı, Krişna'yı, hattâ Buddha'yı görüntüleri içine alması, önemli bir mitolojik evrimi belirler.

toplumsal idealler ve değerleri

Hindu öğretilerine göre, ideal bir yaşamın dört evresi (astrama) vardır. Disiplin ve eğitim evresi (Brahmacarya), çalışma ve evlilik dönemi (Garhasthya), ilişkilerin gevşetilmesi dönemi evresi (Vanaprasthya) ve bütünüyle el etek çekme evresi (Sannyasa). Brahmacarya, yorucu bir eğitim dönemidir. Hinduizm'de **Jnana** (bilgi) ve **yoga** (beden ve akıl eğitimi) büyük değer taşıdığından gençler için disiplinli bir eğitim, dinsel görevlerin başında gelir. Bu eğitimin içine bu dünya ile ilgili bilgiler de girer. Garhasthya, bir bakıma, bu dört evrenin temeli sayılabilir; çünkü toplumun yapısına bütünüyle bir birlik ve uyum getirir. Bu evrede

Vişnu'nun VII. yada VIII. yy.'dan kalma heykellerinden biri.

Surya ve Güneş arabasının atları.

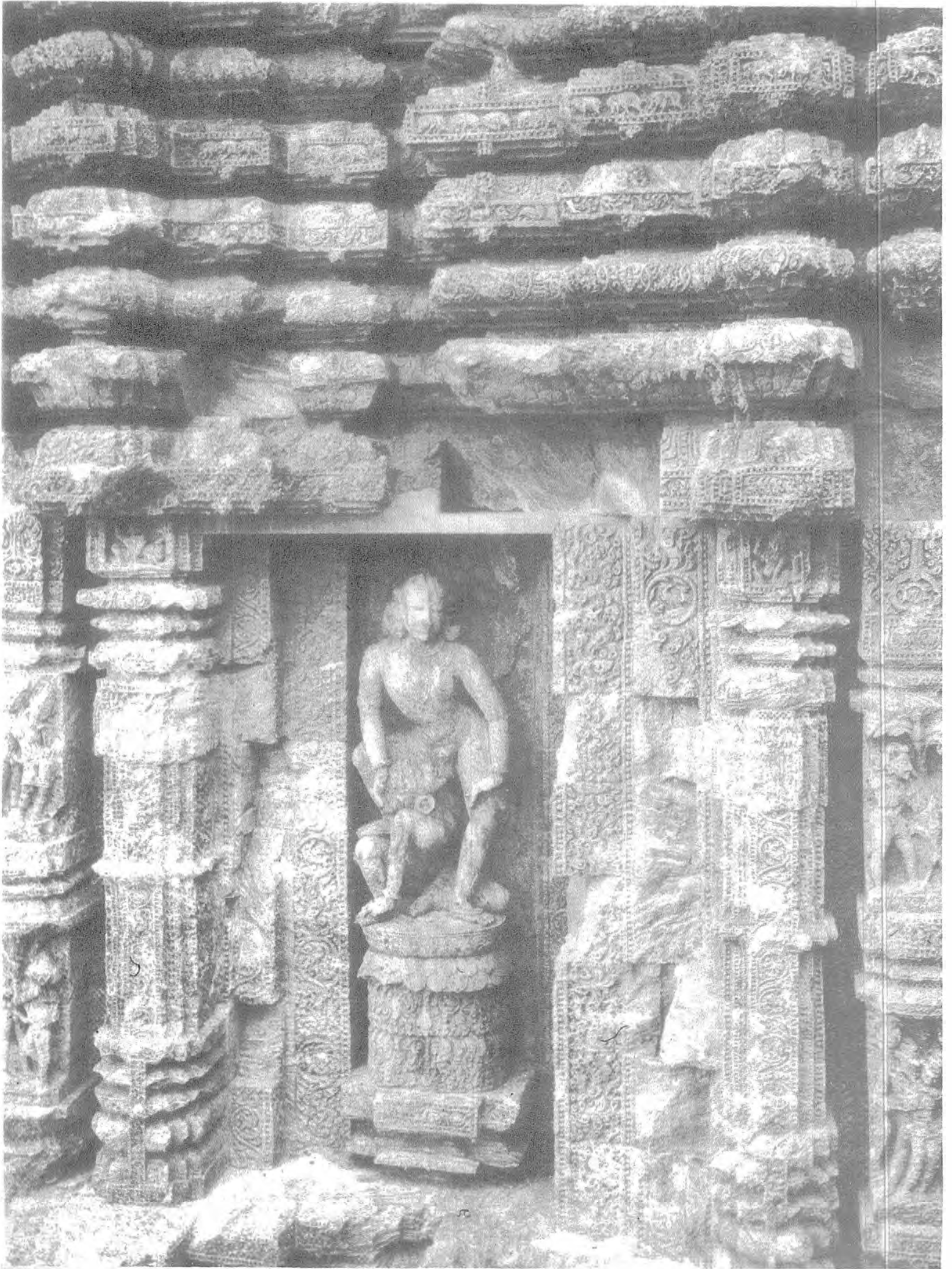
Hindu evlenmeli, aktif bir yaşam sürdürmelidir. Genellikle, Hinduizmin durgun bir yaşam öğütlediği sanılır. Ama kutsal kitaplarda çalışmadan övgü ile söz edilen bölümler çoktur. Gene de, ne kadar büyük olursa olsunlar, bu dünyada kazanılan başarılar geçerli sayılmazlar. Üçüncü evre olan, Vanaprasthya'da Hindu, toplumla ilişkilerini azaltmalı ve kendisini içdüşünmeye (meditation) vermelidir. Dördüncü evre ise toplumdan uzak, içe kapanık bir yaşam sürdürmektir. Görüldüğü gibi dünya nimetlerinden uzaklaşıp tek başına yaşamak, kendini düşünmeye vermek, Hindu yaşamında büyük yer tutar. Hindu inançlarına göre insan ölümden sonra yeniden dünyaya gelir; ancak Mukti'ye (Kurtuluş) kavuşan kişi, bu sonsuz, ölüp yeniden başka bir biçimde dünyaya gelme tekrarlarından kurtulur. İnsanın ikinci gelişte alacağı biçimi, davranışları tayin eder. Kötü alışkanlıklar, davranışlar sürdüren kimse bir hayvan olarak da doğabilir yada daha aşagı toplum sınıfından biri olur. Ölüp yeniden dirilmek açısından bir Hindu, ancak **Mukti** yoluyla kurtulur. **Mukti**, Budizm'deki **nirvana**'nın karşılığıdır.

Hinduizm'in değerler sistemi oldukça karışıktır: bilgiye önem verir; fedakârlığı ve başkalarına hizmeti amaçlayan çıkarsız çalışmayı över, dünya nimetlerinden uzaklaşmayı her şeyin üstünde tutar. Bhagavad Gita hinduların ahlaksal davranışlarını etkileyen ana kaynak olmuştur. Mahatma Gandi, ilhamını bu belgeden aldığını söyler. Bir çıkar gözetmeden çalışmak ilkesi, birçok hindu önderinin temel görüşüdür.

Hinduizmin karışık değerler sistemi, töre ilkeleri kişilerin bağlı oldukları kast sınıfına ve tabiatlarına göre değişir. Kuşkusuz doğruluk, şevkat ve sevgi gibi birçok evrensel değerler de vardır. Bunlar herkesin görevidir. Kişilerin kesin görevleri ise yaşlarına ve tabiatlarına uygun ölçüdedir. İçine kapanıp, toplum ile ilişkilerini kesmek. Hindu değerinden sadece bir tanesidir.

kast sistemi

Hint toplumunda çeşitli ırkların bulunması 'kast' sistemini doğurmuştur. Ülkenin sınırları içinde yeryüzündeki bütün ırklar vardır diyebiliriz. Bu ırkların çoğu birbiri ile karışmıştır. Aryanlardan önce de Hindistan'da birçok ırklar vardı; Dravit'ler bunların en sivrilmişleriydi. Ülkenin büyük kesimini istilâ eden uzun boylu beyaz tenli Aryanlar, esmer tenli yerlileri küçümsediler. İstilâcı oldukları için de daha akıllı olduklarını sanıyorlardı; gerçekte göçebe, savaşçı ve bilgisiz bir kavimdiler. Yerli halk ise yazıları olan, şehircilikte, güzel sanatlarda ve el işlerinde ilerlemiş uygar bir topluluktu. Bu kaynaşmadan sıkı bir kast sistemi doğdu: istilâcılar üst sınıfları aldılar.

Bir Sakti tapınağı.

Ramayana'dan iki minyatür.

Dört kast sınıfı vardır: rahipler ve din öğretmenleri **(Brahmana)**; krallar, savaşçılar ve soylular **(Kshatriya)**; esnaflar, tüccarlar, ve meslek sahipleri **(Vaisya)**; ve köylüler, hizmetçiler vb., **(Sudra)**. Bunlardan başka bir de kast dışı sayılanlar, **Parya**'lar vardır. Onlara dokunulmaz: adı «pisler»dir onların. Bu sistemin sonucu olarak bir Hindu'nun, daha doğar doğmaz tanrısı ile kuracağı ilişki belirmiş olur. 'Brahmana' sınıfının dinsel görevleri, öteki iki sınıfınkinden ayrıdır. 'Sudra' sınıfında dinsel görevler çok aza indirilmiştir. Kast dışı olan Parya'ların ise hiç bir dinsel görevleri yoktur.

Sınıflar arası evlenmelere şiddetle karşı konulduğu halde, bu tip evlenmeler sık sık görülmüştür. **Anuloma** evliliklerinde (ki burada damat, kızdan üstün sınıftandır) bu gün kabul edilmiş gibidir. Bu evliliklerden eski dinsel belgelerde de söz edilir; hattâ **Pratiloma** evlilikten (ki burada kadın üst sınıftandır) bile sözedildiği görülür.

gelenekler ve törenler

Hinduizmin, çeşitli kültürlerin ürünü olduğu toplum kurallarından ve dinsel uygulamalardan belli olur. Dinsel törenler bölgelere ve topluluklara göre değişir. Dinsel görevleri yapılış nedenlerine göre ayarlıyabiliriz. Kimisi **(Pratahkritya** ve **Sandhya** gibi) günlük görevlerdir. Bu günlük görevleri içeren dualar, meditasyonlar, ve âyinler yukarı sınıftan bir hindunun dinsel yükümlülükleridir.

Bunların çoğu evde yapılır. Kimi hindular, evlerindeki kutsal köşelere tanrı heykelcikleri yada soyut semboller yerleştirirler. Birçok hindu tapınaklarında **(Mandira)** günlük görevler yapılır. Bazı hinduların haftalık dinsel görevleri vardır: haftanın belli bir gününde oruç tutmak gibi. Kimi dua ve ibadetler ay takvimine göre (dolunay yada yeni ay zamanları gibi) düzenlenmiştir. Birçok uygulamalar ise gerekince yapılır ve yapanın dilediği şeye göre değişir. Bunlar adaklardır (**'vrata**'lar). Vrata'ları genellikle, kadınlar yapar. **Savitre Vrata,** kocanın sağlık ve iyiliği için, **Shasthi Vrata** çocuklar için, **Maghamandala Vrata** kış aylarının güneşli geçmesi için, **Pauşa Vrata** bereketli ekin için yapılır.

Yıllık dinsel bayramlar çok canlı geçer. Bayramların kimi belli tanrı ve tanrıçalar içindir. Sözgelimi, **Lakşmi** (Zenginlik ve güzellik tanrıçası), **Sarasvati** (Bilgi tanrıçası), **Devi** (Dünya-Ana), **Karttikeya** (Cesaret tanrısı), **Ganesa** (Bilgelik ve başarı tanrısı), **Manasa** (Yılan tanrıça) için düzenlenen bayramlarda bu tanrılara tapılır **(puja)**. Kimi bayramlar ise mitosları, sözgelimi **Krişna**'nın tanrısal cisimleşmesini, **Rama**'nın şeytanların kralı **Rakşasas**'ı yenmesini kutlamak için düzenlenir. Kimi törenler toplanıp dua ederek dilekte bulunurlar. Bhratridvitiya töreninde kızlar erkek kardeşlerinin alnını öd ağacı ile çizip ölümün onlardan uzak olması için dua ederler. Kimi mesleklerin de törenleri vardır: Za-

naatçılar, törenlerinde sunağa el âletlerini bırakırlar. Mevsimlerle ilgili olan yıllık törenler içinde en güzeli, ilkbaharı kutlamak için yapılan **Holi**'dir. Bu törende herkes birbirine renkli sular, renkli pudralar serper.

Yukarıda sayılanlar, hindu törenlerinin pek azıdır. Hindu dininde bayramlar ve törenler sayılamayacak kadar çoktur.

uygulamalar ve inançlar

Veda'lar döneminden sonra dinsel törenler anlamlarını kaybettiler; eski törenler yapılmaz oldu. Eski çağlarda birbirleriyle yakından ilişkili olan mitosla âyin arasında belirli bir kopma oldu. Tapınmanın (puja) çeşitli yolları Kutsal'a yaklaşmanın da çeşitliliğini yansıtır.

Put kültünün gelişmesi ise daha sonraya raslar. Tanrının putunu biçimlendirmek, bunu kutsal yere yerleştirmek, ona 'canlıymış' gibi davranmak ve kutsamak... bunların tümü başlıca dinsel törenler oldu. Dinsel eylemin merkez noktası tapınma (puja) idi. Törende tanrı seçkin bir konuk olarak kabul edilirdi. Tanrıyı yıkamak, giydirmek ,süslemek, koku sürmek, doyurmak, çevresine çiçekler koymak ve ona müzik ve şarkılarla birlikte meşalelerle tapınmak, törenin bazı gerekli özellikleri idi. Putun tapınaktan çıkarılması sırasında mitoloji ile folklor temalarını birbirine karıştıran sahnelerle süslenmiş bir gösteri yapılırdı. Çoğunluk için put, tanrının kendisi idi.

Tapınaklar belirli bir tanrıya adanırdı. Bu tanrının tasviri, belirli bir nitelikle birlikte bulunurdu. Sözgelimi **Shaivite**'de bu nitelik, bazen bir **linga**'dır. Linga, aryan olmayan uzak bir kaynaktan gelen cinsel organın sembolüdür.

Tapınaklar toplumsal sınıflandırmada oldukça aşağı bir düzeyde yeralan rahipler sınıfının varlığını belirler. Tapınağa bağlı bir **Devadasis** (kutsal fahişe ve dansözler) sisteminin varlığını gösteren belirtiler bulunmuştur. Manevi bir yol gösterici **(Guru)**, din dışı öğretmenler **(acarya)** yada müneccim olarak bir aileye bağlanan devamlı yada geçici rahipler de vardır.

Tapınan kişi belirli bir hazırlığa girişir: önceden yıkanmazlar, oruca kadar gidebilen yemek kısıntıları, bedensel konumlar ve parmak hareketleri **(mudra)**, nefes kontrolu, tapınanın bedenine tanrının «sahip olması» **(nyasa)** gibi. Saflık kavramı heryerde kendini belli eder. Saflık belki de, Hinduizmin en gerekli parolasıdır ve arınmak için yapılan dinsel eylemlerin sonsuz çeşitleri vardır. Dualar kutsal formüllerin **(mantra)** sayısız kere sessizce tekrarlanarak **(japa)** söylenmesi biçimindedir. Mantra'lar birden 100 veya daha fazlaya kadar heceden oluşurlar.

Hinduizm, yılanlarla veya özel cinlerle dolu ağaçlara tapmak gibi, yaygın mezheplere özgü bazı unsurları da kapsar. (Çiçek hastalığı tanrıçasında olduğu gibi bunlardan çoğu şeytanî niteliktedir). Münec-

Siva. düşmanlarıyla savaşıyor

Vişnu'ya tapanları gösteren minyatür (Münih Völkerkunde müzesi).

cimlik ve büyü de geniş ölçüde kullanılır.

Dinsel inançların kökleri tanrılara bağışlanan niteliklerde ve simgelerde bulunur. Hinduizm, temelde çoktanrıcıdır. Kuşkusuz bu tanrıların birden çokluğu duygusunda değişiklikler vardır. Filozoflar bu inancı, bazen Allah olarak adlandırılan **(Isvara)**; bazen tarafsız bir tanrı veya kişiliksiz mutlak **(Brahman)** olarak algılanan tek bir yüce kurala olan inançla birleştirmişlerdir. Bu mutlak kuralın kendisi bir «nitelikli biçim»den **(saguna)** ortaya çıkmış olabilir. Saguna, bazen, en önemli şeydir; bazen de «aşağı bilgi» düzeyine indirgenebilir.

Hinduizmde tanrıların sayısı çoktur. Gerçekte Hindistan, panteizme (çoktanrıcılığa) karşı koyulmaz bir eğilimi olan; deyim yerindeyse kutsala doymuş bir topraktır. Bununla birlikte temelde ayrımlar yapmak gerekli olmuştur. Örneğin **Brahma, Vişnu** ve **Siva**'da bir çeşit üçlülük (teslis) bulunuyordu. Brahma evrenin yaradılışının; Vişnu korumanın; Siva yıkmanın kuralıydı. Yine de tapınma açısından bu ayırımın kesin bir özelliği yoktur. Brahma adına kurulmuş tapınak ve mezhep çok azdır.

Eskilerin güneş sistemi tanrısı olan Vişnu'da, bir çeşit kahraman olan Vasudeva ve Seşa adlı yılanın üzerinde bulunan evrensel tanrı Narayana'nın biçimleri birleşir. Daha sonra Vişnu'nun başka bir yönü doğar; bir klanın şefi ve sayısız kahramanlıkların sahibi Krsna olarak görünür.

Vişnu'dan değişik olarak Siva vardır. İnancın korkulu ve dehşetli yönlerini belirleyen unsurların yoğun olduğu Siva'da şeytanlara ve kötülüğe karşı direnmeler, ölüm simgesi, inzivaya çekilmenin en kötü şekilleri, aydınlatılmış bilgi ve bunun zararlı sonuçları bulunur. En çok saygı duyulan şekillerden biri danseden Siva'nınkidir. Bu, dünyanın sonunu açıklayan evrensel bir danstır. Bir de Yoga durumunda bulunan, inzivaya çekilmiş Siva vardır.

Siva'nın kökü, aryan değildir; Hindu tanrıları arasına sonradan katılmıştır. Başlangıçta gösterişsiz bir tanrı olan Siva, sonradan önem kazandı. Bu durum **Kali**'de de görülür. Kali, evrenin anası olarak bilinen basit bir halk tanrısıydı. Önceleri korkunç bir görünüşü vardı ve haydutların tanrısıydı. Giderek biçimi değişti; şefkatli ve iyilikçi bir tanrı oldu; Brahman'a yaklaşık bir saygı gördü.

Sonraları Hindu mitolojisinin üç tanrısı Brahma, Vişnu ve Siva Yüce Büyüğün üç ayrı görünüşünü temsil ettiler. Yukarda da belirttiğimiz gibi Brahma yaratan, Vişnu koruyup gözeten, Siva da evreni bozup yıkan oldu. Evreni yeniden yaratmak için bozup yıkmak gerekiyordu. Bu üç tanrıdan en eskisi Brahma'dır. Veda'larda **Prajapati, Pitamaha** ve **Hiranya-Garphe** adlarıyla geçer; zamanla önemini yitirmiştir.

Çok tanrılı bir din olan Veda'da putlara, heykellere çok az rastlanır. Hinduizm'deki tanrı heykelleri, resimleri Veda-öncesi kaynaklardan, İndus Vadisi Uygarlığından gelir. Hindu tanrı heykellerinin hepsi çok genç görünüşlüdür; Yaşlı Hindu tanrısı yoktur.

Veda'larda resime heykele tapmak çok azdı. Bu da Veda-dışı bir kaynaktan gelir. Hindistan'daki kimi ırklar bir dağa, bir nehre, belli bir hayvan türüne yada bir ağaç türüne taparlar. **Janesa Ganapati** (Toplumun Efendisi) yarı insan, yarı fil durumundadır.

Hinduizm'de davranış ilkeleri, töreler, yasalar çeşitli ve ayrıntılıdır. Şiddet aleyhtarlığı (ahimsa) düşüncesi, bir çok Hintliyi et yemez

yapmıştır. İneğin kutsal sayılmasının kökeni, **ahimsa** düşüncesidir.

Ahimsa, Aryan öncesi dönemden kalmadır. Bir çok yabancı tabular sağlık ve temizlik kaygısıyla benimsendi ve din çerçevesi içinde sürdürüldü. Bu yasaklardan başka çeşitli kavimlerin, tarikatların garip gelenekleri, töreleri de Hindu dinine katıldı. Hindu mitolojisi sürekli bir değişme göstermiş, bu mitolojiye yabancı tanrılar katılmış, törenler ve bayramlar zenginleşmiştir. Bugün en yaygın bir tapınma olan puja, Dravitler'den kalmadır, Vedalar'ın kurban törenlerinin **(yajna)** yerini almıştır. Aryan ve Aryan dışı kültürlerin kaynaşması Hinduizme zenginlik, geniş bir görüş sağlamıştır. Veda dini, Aryan dışı kültürlerin etkisi ile, deyim yerindeyse insanîleşmiştir.

Eğer Veda'ya tapınma ortadan kalkarsa, eski Hinduizmde geriye gezegenlere tapma kalıyordu. Güneş kültü Vedik çağdan kalmış ve daha sonra çağımızın başında İran'ın etkisiyle yeniden doğmuştur.

Kesinlikle bu tanrıların getirdikleri nedir? Etnografik açıklamalar tarih-öncesi din örneklerinde ortak olan evrimci gelişmeleri göstererek değer kazanırlar: en önemli şey Hint karakterini temellendiren düşünce ve duygulardır.

Bir inanışa göre kutsal dünya Maya'nın bir parçasıdır. Maya bizleri olgular dünyasına inandırmaya götüren aldatıcı güçtür. Gerçek, görüntünün ötesindedir. Maya, nesnelerin olmasa bile niteliklerin birden çok olduğuna inananların algıladıkları bir güçtür.

Hindistan'da felsefe insanları içerir, ve pratik sonuçlara eğilir. Böylelikle dine doğru bir eğilimi kapsar, dinin bir parçasıdır. Hinduizmin felsefi inançlar sistemi **Darsanalar**'da bulunur. Darsanalar genel olarak ikişerlik gruplar halinde 6 tanedir. 6 Darsananın dışında gelişen sistemlerin tümünün öteki Darsanalarla açık bir ilişkisi vardır. Bütün sistemlerde varılacak amaç, kurtuluşa kavuşmayı aramaktır. Kurtuluş bazen yeniden dünyaya gelişin olmaması, bazen de mutlak ile birleşme olarak algılanır.

Samkhya'lar temelde dinsizdirler. Bütün şekiller ve varlıklar nesnelerin evrim yoluyla elde edilirler ve bu nesnelerin sonsuz kuralları olarak yalnız Ruh ve Doğa tanınır. Kurtuluş, bir soyutlamadır ve ruh kişiliksizdir. Tektanrıcı olan Yoga Samkhya'nın nedensel devresinden yalnız psişik yapıları korur. Bu psişik yapılar ile psikofizyolojik kontrol, yani düşünce akımının frenlenmesi öğretilir, yoga tarafından yapılan bu frenleme yalnızca insanüstü güçlerin elde edilmesini değil, mistik kontrola erişilmeyi de mümkün kılar. Bu yöntemin şamanist kökünü ele veren şaşırtıcı mekanik şekilleri vardır. Amacına en uygun olanıdır ve derin düşüncenin yoğunlaşmasına yol açabilecek en gelişmiş yöntemdir. Hinduizm, Samkhya Yoga incelendiğinde bilinç altının bir düzeni olarak görünür.

Yogalar ve hayvanlar (XVII. yy. sonu).

Hind düşünüşü ile ilgilenirken değinilecek en önemli nokta Vedanta'dır. Vedanta düşüncesi eski Upanişadların insanın özü ile Evrensel Ruh arasındaki ilişkiyi kapsıyan satırlarına dayanır. Sankara'ya göre (VIII. ve IX. yy.) brahman, varlıktan ve bilinçten oluşan niteliksiz bir özdür. Kişi ruhu atman ile brahman birdir. Yine de ampirik düşünce düzeyinde brahman, birden çok şekil ile nitelendirilir. Kurtuluş, atman ile brahman arasındaki ayrılığı tanımayı, yada bu ayrılığı özün içinde «algılamayı» kapsar. Bu kurtuluş, kural olarak, ölümden sonra olabilir; fakat bir grup seçkin canlı vardır ki bun-

Krşna ve ormanda dans edenler.

lar «günahları affedilmiş bir hayat»a erişmişlerdir.

Öteki Vedanta okulları, temelde bir çeşit ikiciliği kabul ederek (madhya'da) Sankara'nın üstünlüğünü indirgerler. Bu okullardan en önemlileri Ramanuja okulları ve «belirli ikiliksizlik» okuludur. Bu ikincisinde brahman, göze çarpan niteliklerle çevrilidir ve tapınmanın temelidir. Ramanuja felsefesi tapınmanın dinsel niteliklerinin zenginliklerini ortaya çıkarır. Felsefi yönden özel bir tanrıyla insanın etkili ortaklığını, yani bhakti'yi doğrular. Bhakti'nin kaynağı çok eski devirlere uzanır, fakat duygusal kaynaklarından sadece Ortaçağ düşünürleri ve şairleri faydalanmışlardır. Ramanuja'ya göre kurtuluşa iyi hareketler, bilgi ve tanrının anlamlı çağırısı ile erişilebilir.

Böylelikle Hinduizm kurtuluşa erişebilmek için gerekli olanakların öğretisi olarak gösterilebilir. Bu olanaklar çok çeşitlidir. Bazen bunlar, olanaklar hiyerarşisinde birbirleriyle karşılıklı ilişkide olan dereceler olarak kabul edilir. Bununla birlikte hiç bir şekilde biri olmadan öteki varolamaz. Eylem yolu bazen en aşağı yol olarak görülür. Dış uygulamalar bir Vedik kalıtımı olarak verme işlemi ve öğretmeye saygı gibi hareketlerden oluşur. Karşılık beklemeden yapılan hareket en değerli çabalar düzeyine yükseltilir. Bundan da edebiyatta sık sık anlatılan «ateş ile tüketim» **(tapas)**, yani perhiz gelir. Hint zahitliğinin özü, perhizdir. Aynı zamanda bir Tantrik yol vardır. Bu yol bir çeşit yasaklamaların kaldırılması, hattâ değerlerin değiştirilmesine dayanır.

Kurtuluşa erişemeyen kişi ortak bir kadere bağlıdır. «Bir buzağının annesini izlemesi gibi», belli etmeden onu izleyen hareketleri ile kuşatılmış ve yeniden doğmaya mahkum edilmiştir. İnsan hareketleri, çoğu zaman, hıyanet ile lekelenmiş olduğundan daha aşağı düzeyde, hattâ bir hayvan olarak yeniden doğmak tehlikesi yüksek bir düzeye varmaktaki tehlikeden daha fazladır. **Karman** (eylem, daha doğrusu eylemin sonucu) ve **Samsara** (devir, yani canlıların ruhlarının göçü), Hinduizmin dinsel dogmalarını en çok andıran gizemci unsurlardır. Bunlar tartışma götürmeyen inançlara dayanan önerilerdir. Varoluş (yaşam) bir sel gibi akar. İnsanlar tekrar tekrar doğup ölmemek için sessizce ölümün gerekliliğine dayanırlar. Bu cezalandırıcı sorumluluk Hint karamsarlığının temelidir. Fakat gerekli bir sonuç vardır: hareketleri ile insan bir dereceye kadar kaderini yöneltebilir. İlerki devreleri belirleyen hareketler temeldeki hareket ile aynı oranda olgunlaşan meyvalar doğurabilirler. Böylelikle insanın değerli hareketler yapmaya zorunlu kılındığı, insan inisyatiflerinin önceleri çok güçsüz kaldığı bir dinde ahlâk doğmuştur. Yine de hiç eylemde bulunmamak ve Karman'ın verdiklerinin tümünü tüketmek herşeyden daha iyidir. Bu da inzivanın, Hint deneylerinin olumsuzluğunun önemini ortaya çıkarır.

Hinduizm zamanımızda, eskiden olduğu gibi politik ve toplumsal uğraşların zorunluluklarına şiddetle tepki gösterir. İşte o zaman etkili ve hattâ yeni değerler ortaya çıkarmaya yeterli, basit ve insancıl niteliğini yeniden kazanır.

veda dışı sistemler

Hinduizm'de Veda dışı mezhepler içinde en önemlileri **Natha**, **Yoga** ve **Siddhakara** mezhepleridir. Natha ve Yoga, birbirlerine yakın görüşlerdedir. Natha mezheplerinde **Pasuti Siva**'ya tapılır; Siva hayvanların tanrısıdır. İndus Vadisinde Pasupati ve Yogi heykelleri bulunmuştur. Bundan da bu iki mezhebin kökünün çok eski olduğu anlaşılıyor. Sonraları ikisi de Budizm ve Jainizm (Bk.

Dans eden tanrıça (XIII.-XIV yy.) heykeli (solda) ve XII-XIV yy'dan kalma bronz çan (sağda).

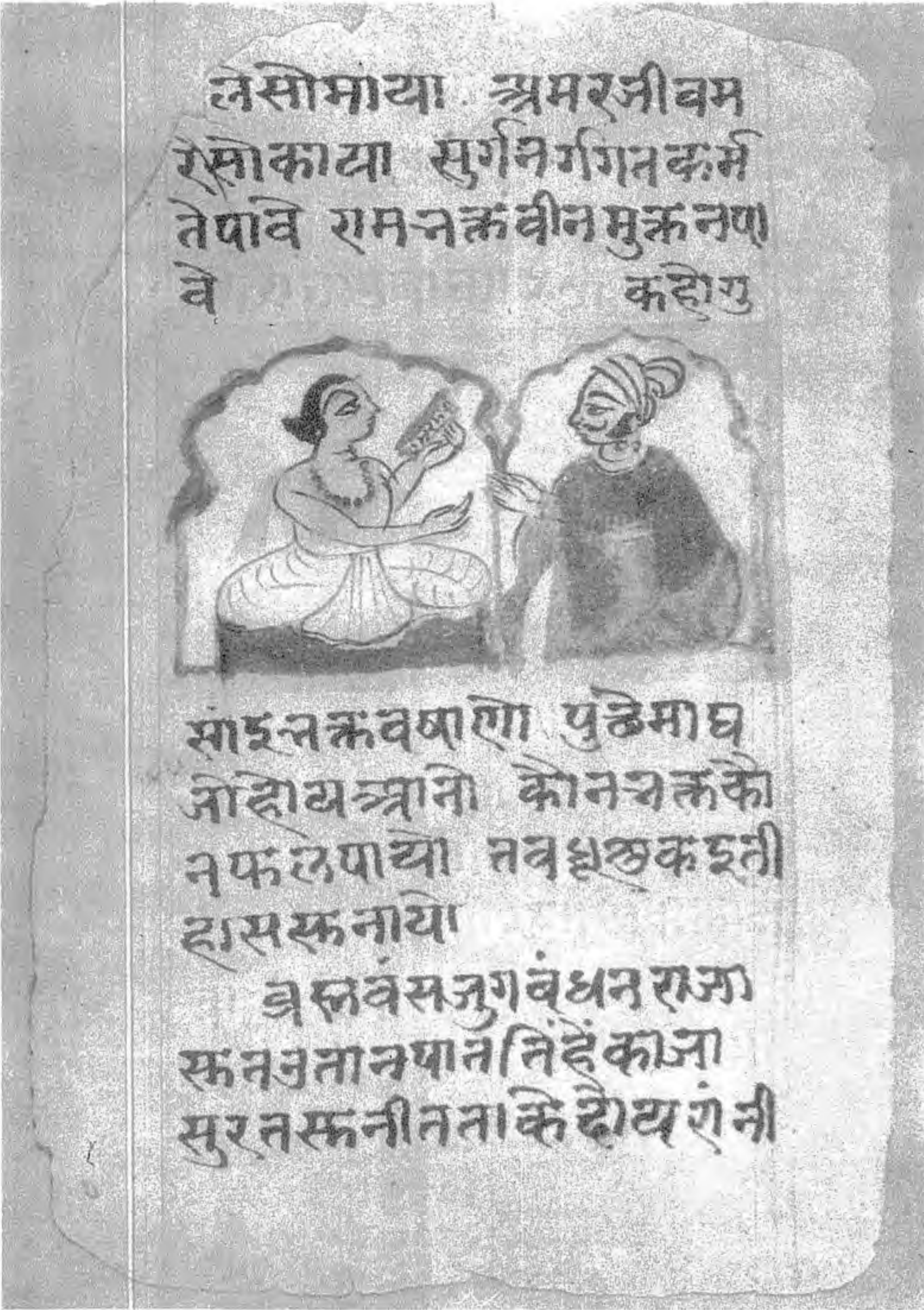
JAİNİZM) ile kaynaşmıştır.

Yoga okulunda, mistik görünüşüne rağmen sağlık ve insan yapısı üzerinde oldukça başarılı çalışmalar yapılmıştır. Günümüzde bile Yoga nefes ve beden çalışmaları geçerlidir. Bu okullardan bir başka din okulu doğmuştur. **Tantra**. Tantrikalar da Yoga'ya inanır, Siva-Sakti ve Devi'ye taparlardı. Kimi Tantrika törenlerinde serbest aşk yapılır ve şarap içilirdi. Tantrika yazıları Samhita'da yada Agama'larda toplanmıştır. Agama'lar dört bölümdür. Birinci bölüm bilgi, ikinci bölüm Yoga, üçüncü bölüm Kriya (uygulamalar), dördüncü bölüm Carya (davranışlar ve karakter). Tantra'larda kadınların önemli yeri vardır, din işlerinde onlara da yer verilir. Tantra, genellikle bir halk okulu olmuştur.

Hindistan'ın din çevresi içinde Bengal'li Baul'ler gibi ilginç bir akım az görülür. Kendi bölgeleri dışında pek bilinmeyen ve orada bile itibar görmeyen bu topluluk basit **(sahaj)** insanın «Kalbinin efendisini» aramasının en güzel örneğini verir. Baul'ler tanrıya «Kalbimin Efendisi» derler. **(Baul**, delişmen anlamına gelir.) Baul'ler alışılmış bütün bağlardan kopmuşlardır; tam anlamıyla özgürdürler. Baul'lerin aradığı özgürlük bütün dış zorunluluklardan kurtulmaktır. Özgürlük için ölümü bile göze alırlar. Buna Sofilerden aldıkları bir sözcük olan **«fena»** derler. Baul'ler arasında serseriler olduğu gibi ev bark sahibi olanlar da vardır. Kast sistemine karşıdırlar, belli bir tanrıları yoktur; tapınak istemezler. Kimi dinsel bayramlarda toplanırlar, fakat törenlere katılmazlar, tapınmazlar. Dinsel uygulamaları yererler. Baul'lerin, Hindu ve Müslümanların en aşağı sınıflarından olması bir kuraldır.

Baul akımının kaynağı bilinmiyor; Baul'lerin çoğu okuma yazma bilmediği ve tarihlerinin anlatılmasından hoşlanmadıkları için hiçbir belgeleri yoktur. Baul'ler geçmişte olup bitene bakmaz, o anı o günü yaşarlar.

Baul'ler evlenmekten ve dünya nimetlerinden yanadırlar. Kadınerkek aşkının tanrı aşkını duymalarına yardım ettiğini söylerler. Baul'lerin şiirleri, şarkıları basit, duygulu ve yalındır. Rabindranath Tagore gibi ünlü ozanlar bile toplumun

Bir Upanişad sayfası (XVII. yy.).

en aşağı sınıfının bu ozanlarından etkilenmiştir. Baul akımının özü, kitaplara boş verip tanrı ile doğrudan doğruya ilişki kurmaktır.

hinduizm felsefesinin altı sistemi

Hint dinsel felsefesinin altı sistemi vardır. Bu düşünce okullarının çoğu M.S. 200 yılından başlayarak gelişmiştir; kaynakları çok daha eskilere iner.

Sutra döneminin başlıca sistemleri şunlardır: **Nyaya, Vaiseshika, Samkhya, Yoga, Purva-Mimamsa** ve **Vedanta.** Bunlardan Nyaya ile Vaiseshika, Samkhya ile Yoga, Purva-Mimamsa ile Vedanta arasında benzerlikler vardır.

Nyaya, genellikle mantık yöntemlerini, Vaiseshika ise yeryüzü yapısını inceler. İkisi de sonuçlarda anlaşırlar. Vaiseshika, Nyaya'nın çözümsel yöntemlerinden yararlanır. Nyaya'ya göre bilginin dört kaynağı vardır: algı **(pratyakşa)**, çıkarsama **(anumana)**, kıyas **(upamana)** ve inanılır kanıt **(sabda)**. Bu okul nedensellik temeline dayanır. Yöntemi, Aristoteles'in sillojistik çözümüne çok benzer. Bu okulun kurucusu Gautama (M.Ö. 300), kitabı **Nyaya Sutra**'dır.

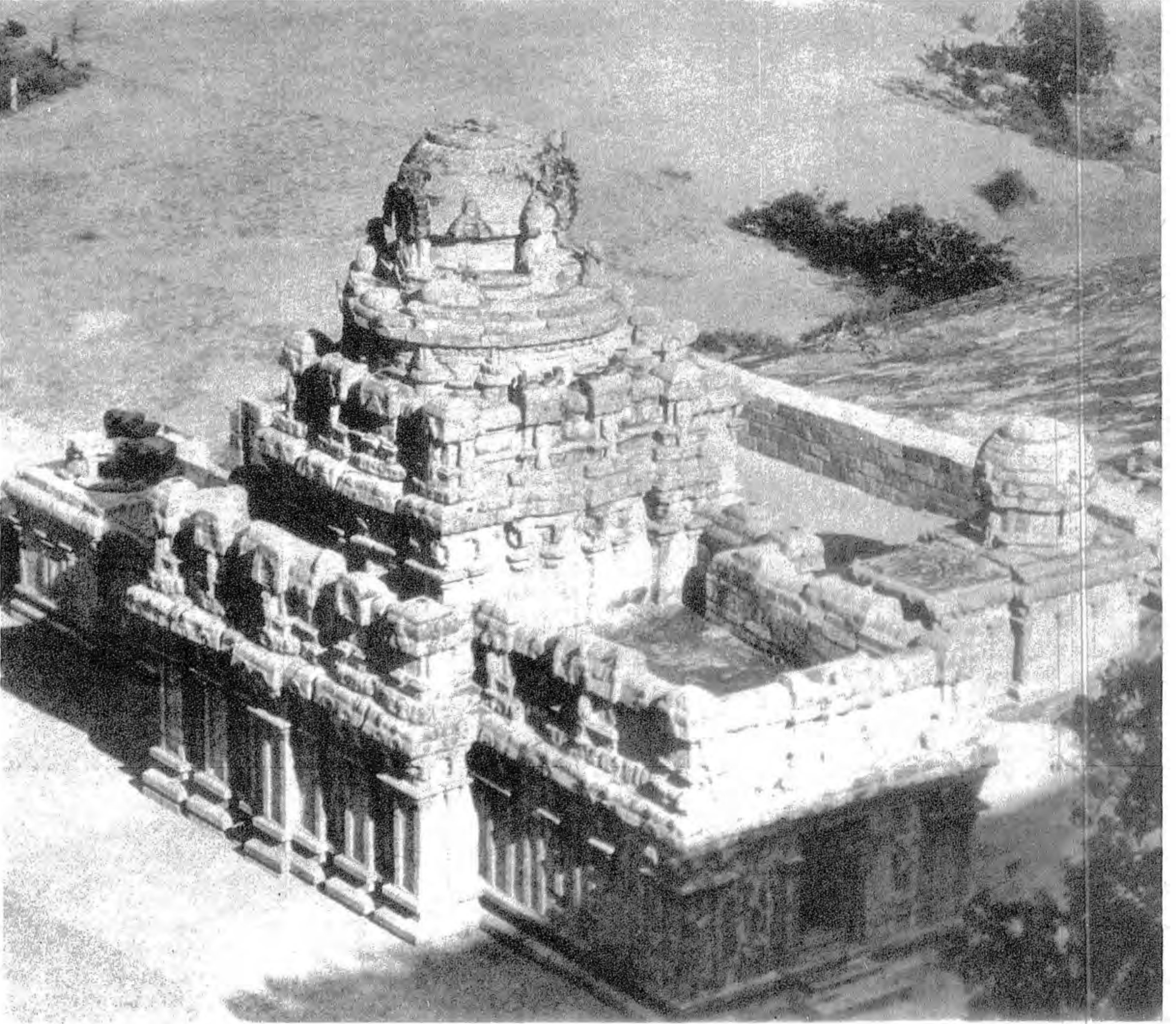
Vaiseshika kozmoliji ile ilgilidir; bütün maddelerin dört atomdan yapıldığını söyler. Bunların (toprak, su, ateş, **hava)** değişik bileşimleri değişik maddeleri meydana getirmiştir. Dünyanın özünü oluşturan bu dört atomun dışında dünyada madde olmayan beş töz daha vardır. Bunlar: akıl, ruh, zaman, mekân ve eter'dir. Bu okul bir tanrının bu evreni daha önceden var olan dokuz özden yarattığına inanır. Tanrı evreni yapan unsurları yaratmamıştır, onları bir düzene koyup evren yaratmıştır. Vaiseshika felsefesi tanrıtanımaz değildir, fakat bu görüşüyle öteki geleneksel Hindu din okullarından ayrılır. Bu okulun en önemli kişisi Kanadada (M.Ö. 300), kitabı ise **Vaiseshika Sutra**'dır.

Samkhya okulunu Kapila (M. Ö. 700) kurmuştur. Bu sistem için ikincilik sistemi denilebilir, çünkü evrende iki ana kategori tanır, **Puruşa** ve **Prakriti.** Puruşa, benlik yada candır, Prakti ise, doğanın olanağını temsil eder, doğanın dinsel ve özdeksel yeteneklerini kapsar. Prakriti evreni yapan başlıca özdür. Prakritinin evrimi ancak Puruşa'nın etkisi ile olabilir ve bu evrimin tarihi evrenin tarihidir.

Samkhya, nedensellik ilkesine iyice bağlıdır. Gerçekte bunu Prakriti'nin sonsuz varlığını ortaya koymak, hiçlikten bir şeyin yaratılamayacağını göstermek için kullanır. Sonuç ve neden birbirinden ayrı olmakla birlikte, sonucun daima nedende var olduğunu söyler bu okul. Sonuç, nedenin başka bir düzenlenişidir, ikisi de aynı özdendir. Örneğin seramik bir tabak bir çamur parçası değildir ama ikisinin de özü birdir.

Samkhya okulunun Hindu düşüncesine bir başka önemli katkısı da **Triguna** öğretisidir. Triguna öğretisi doğanın üç niteliğini kapsar: **sattva** (ışık, uyumlu varoluş, saflık), **Rajas** (enerji, tutku), ve **Tamas** (karanlık, süredurum). Prakriti'nin bu üç çatışan görünüşü, evriminde değişik bölümleri içerir.

Bedenden kurtulup kopmak için Puruşa ile Prakriti (benlik olan ve olmayan) ayırımı bilmek gerekir. Benlik zekâ ile karışmaya eğilimlidir. Ayırım gerçekleştikten sonra can, Prakriti'nin bağlarından kurtulur. Kurtulan kişi evrendeki olayların tüm ilgisiz bir gözleyicisi olarak kalır. Ölümle Puruşa ile Prakriti arasındaki bağ kesinlikle kopar. Kurtulan can öteki canlar gibi yeniden dünyaya gelmez. Bu felsefeye göre bağlılık bilgisizlikten

Kalküta'daki Nattalamai tapınağı (VIII. yy.).

gelir. Kurtuluş bilgi yolu ile olur.

Samkhya, yanlış olarak tanrıtanımaz bir okul sayılmıştır. Kapila'nın kitabı olduğu sanılan **Samkhyapravacana Sutra**'da tanrının varlığı üzerine hiç bir yorum yoktur; ama tanrı yok da sayılmamıştır. Kitapta tanrı varlığının kanıtlarla gösterilmeyeceği ileri sürülür.

Yoga okulunun felsefesi Samkhya'nın aynıdır. Evrimi tanrı denetler, tanrı herşeyi bilen, gören ve yapan bir güçtür. Tanrı süreli olarak evreni eritir ve evrimi yeniden başlatır. Yoga okulu aklın ve bedenin eğitimi için içlerinde yapılamayacak kadar zorları bulunan alıştırmalar önerir. Bu alıştırmalar insana beden ve akıl sağlığı verir ve kurtuluşu kolaylaştırır. Hindistan'da ve birçok batı ülkelerinde Yoga alıştırmaları yaygındır.

Purva-Mimamsa sisteminin kitabı **Purva Mimamsa Sutra**'dır, Jaimini yazmıştır (M.Ö. 400). Skolastık bir yapıttır, Vedaların yorumundan başka bir şey vermez. Bu okul sadece dharma'yı (doğru eylem) inceler ve Vedaları bu konuda tek otorite olarak gösterir. Bu nedenle Ortodoks bir okul olarak kalmıştır.

Bir felsefe okulu olarak önemli sayılmaz, ancak Vedaları yorumlayan bir sistemdir.

Bu altı felsefe sistemi içinde bugün en geçerli ve etkin olanı Vedanta'dır. Upanişadlardan doğmuş, temel görüşlerini Upanişadların Brahman öğretisi üzerine kurmuştur. Kurucusu Badarayana'dır; **Brahma Sutra** adlı kitabı Upanişadlar ve Bhagavad-Gita ile Vedanta sisteminin kaynaklarıdır. Vedanta'nın en önemli temsilcisi Samkara'dır (M.S. 800). Bu okulun iki ana görüşü vardır, biri kesinlikle ikiciliğe karşı **Advita,** öteki ise ılımlı tutumu ile ikiciliği ortaya koyan **Dvaita**'dır. Samkara ile yine bu okulun önderlerinden olan Gaudapa, ikiciliğe karşıydılar. Gaudapa dış dünyanın yalan olduğunu, düşlerimizin uyanıkken yaptıklarımızdan farklı olmadığını ve bütün dünyanın bir hayal olduğunu, Brahman dışında hiçbir şeyin gerçek olmadığını söylüyordu. Samkara bu denli aşırılığa kaçmadı. Brahman ve Atman eşitliğini kabul ediyordu. Ev-

Seramik canavar heykeli (XIV.-XV. yy.).

reni tanrının dışında görmemekle birlikte tümden bir hayal olduğunu da düşünmüyordu. Samkara evreningörünüşünü şu benzetmeyle anlatıyordu. Bir kimse bir ip parçasını uzaktan yanılıp bir yılan sanabilir. Ortada yılan yok, ip vardır ve bu sadece bir benzetmedir, hayaldir. Yakına gidip inceleyince yılan görüntüsü kaybolacak ve o, bunun ip olduğunu anlayacaktır. Bu örnekte yılan evren yerine, ip de Brahman yerine konmuştur. Gerçek bilgiyi öğrenince evrenin sadece Brahmanın bir görüntüsü olduğunu anlarız. Evren ne gerçektir, ne de tam gerçek dışıdır; Brahman varlığıyla süren bir görünüştür. Evren ve Brahman arasındaki bu ince ilişki açıklanamaz, ve kimi kez Maya'ya (düş) bağlanır.

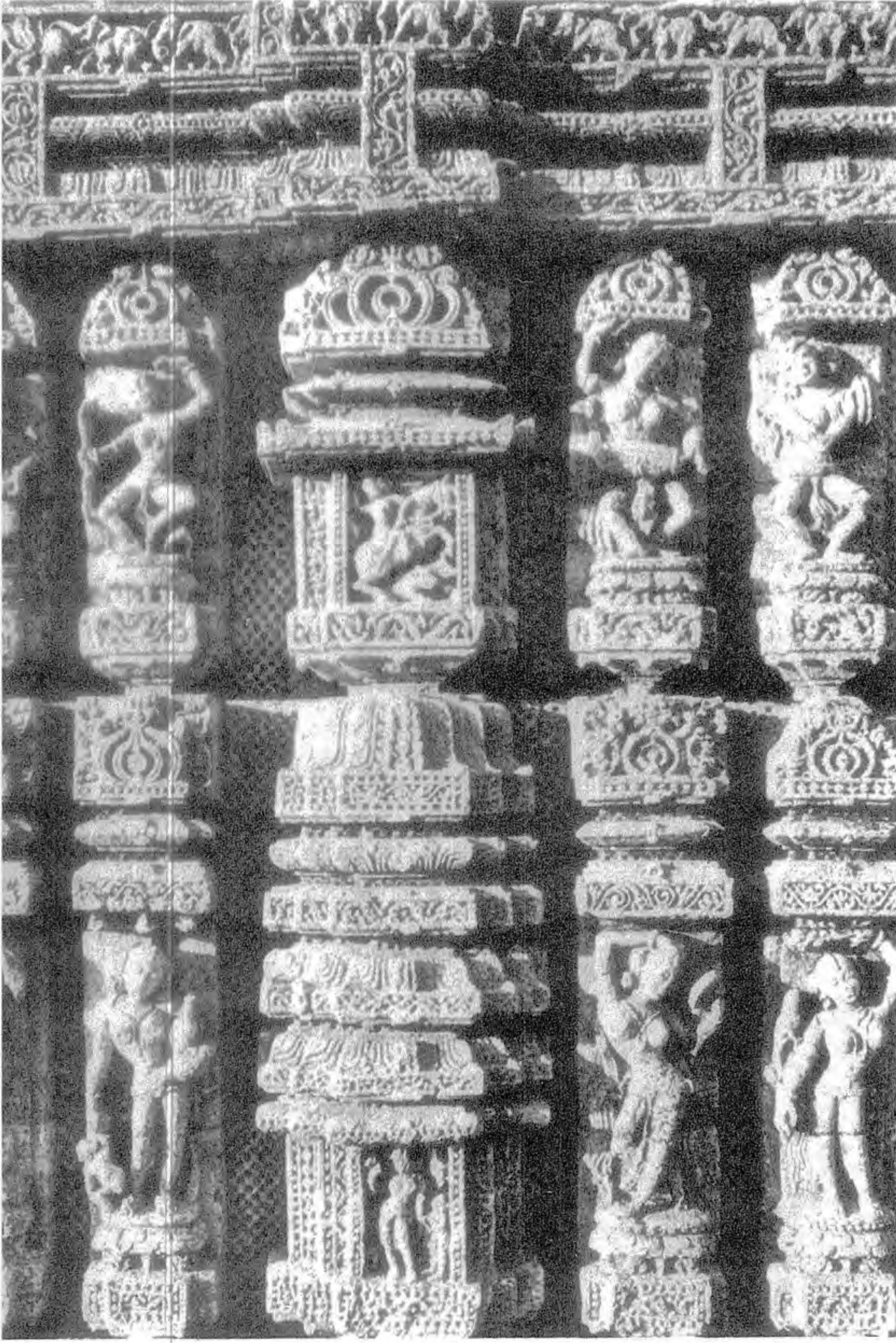
Jiva (bireysel can), Brahman'ın bir başka görünüşüdür. Bütün sıkıntılar ve bencillik duygusu, bilgisizlikten doğar. Kurtuluş ile bütün bunlar son bulur. Kurtuluş, benlik ile Yüce'nin bir olduğunu akıl yoluyla algılamanın dışında, birçok uygulamalardan geçtikten sonra kazanılır. Kurtulan kişi **Jiranmukta** olur, yaşarken özgürdür, ölümüyle de tam ve kesin özgürlüğe kavuşur.

Sonraki Vedanta düşünürleri Upanişadların değişik yorumlarını verdiler. En önemli iki Vaişnava bilgini, Ramanuja ile Madhva'dır. Ramanuja'nın felsefesi gerçekte Advita öğretisinin bir başka biçimiydi. Evren, Atman ve tanrı (İsvara) tam ayrı olmasalar bile birbirinden farklıydılar. Bireysel canlar ve evren sanki tanrının bedeniydiler. Bu ikisine hükmeden Isvara ise Brahmanın kendisiydi. Böylece herşey Brahmanın içine giriyor, fakat bireysel canlar gine de Isvara'dan ayrı kalıyordu. Bu görüş Bhakti okuluna (tanrıya bilgiden çok sevgi yolu ile varmak) yardım etti.

Ramanuja XI. yüzyılda, Madhva, Brahman ve Jiva ikiciliğine inanıyordu; bu nedenle felsefesine **Dvaita** dendi. Evrenin bir hayal olmayıp bir gerçek olduğunu söylemekle, gerçekte bir üçüncü unsur atıyordu ortaya.

Yukarda gördüğümüz sistemlerden şu sonuç çıkarılabilir; Hindu felsefesinde çeşitli okullar vardır ve hepsi ayrı görüşlerdedir. İçlerinde bircilik (monizm), ikicilik (dualizm), Kamu-Tanrıcılık (panthe-izm), hatta bilinemezlik (agnostisizm) vardır. Bunlardan kimi, tanrının dünyayı bir hiçlikte yarattı-

Rama'nın düşmanı şeytan Ravana'yı simgeleyen maske (solda) ile Rama'nın kardeşi Laksmana'yı simgeleyen maske (sağda).

Konarak'taki Güneş Tapınağı'nın dışından bir görünüş.

ğını, kimi özün önceden bulunduğunu ve tanrının bu öze yeni bir biçim vererek düzenli bir evren yarattığını söyler. Kimi ise evrenin ve yaşamın gelişimini (tanrının varlığını, hiç gereksemeden) Puruşaların (benlikler) etkisi altında doğanın evrimine bağlar. Bir başkası da evrenin bir hayal, tanrının bir görüntüsü olduğunu ve ne kurtuluş, ne bağlama, ne de yaratılma diye bir şey olduğunu iddia eder.

Hindu felsefesi halka inmiş bir felsefedir: günlük geçerli sonuçlar üzerinde durur. Dine yönelmiş, daha doğrusu dinin bölünmez bir parçası olmuştur.

hinduizm'de yeni eğilimler

Son iki yüzyıldan beri Hinduizm'de Batı etkisi görülür. Bu süre içinde Hinduizm yeni bir öğreti ortaya koymamış, eski düşünceleri yeni bir ışıkta sunmuştur. Bu görüşte Hıristiyanlığın ve yeni doğan orta sınıfın etkisi vardır.

İlk Batı etkisi **XVIII.** ve **XIX.** yüzyıllarda olmuş, birçok Hindu Hıristiyanlığı kabul etmiştir. Bu dönem uzun sürmemiştir.

Bundan sonraki döneme «Hindu Uyanışı» yada «Hindu Kalkınması» denir. Bu akımın öncüsü **Raja Ramohan Ray** (1774-1833), bir bilim adamıydı. Anadili Bengali'den başka Sanskritçe, Arapça, Acemce, İbranice, Yunanca ve Latince bilirdi. Bütün din kitaplarını kendi dillerinde okumuştu. 1828'de Upanişad öğretisine dayanan **Brahma Samaj** tarikatını kurdu. Toplum işlerinde büyük bir ilericiydi. Hintlilerin Batı bilimlerini öğrenmelerini istiyordu. Hindistan genel valisine bir mektup yazıp, felsefe, matematik, kimya, anatomi ve başka bilimlerin okullarda okutulmasını istedi. Dul kadınların yakılmasına **(sati)** ilk kez o karşı çıkmıştır. Gazete ve dergiler çıkartan, birçok yerlerde yazılar yazan Raja Ramohan Ray ayrıca, 1823'de basında sansüre karşı bir hareketi yönetti.

Ramohan'ın yaptığı işleri **Devendranath Tagore** (1817-1905) sürdürdü. Oğlu, şair **Rabindranath Tagore** (1861-1941) bir Brahma olduğu halde 'Samaj' yolunun en büyük eksikliğini, sadece üst sınıflara seslenmesini sevmedi. Tagore yazı ve şiirlerinde paryaları yüceltti. Brahma Samaj'ın bir kolu da Hıristiyanlığa yakın bir görüşteydi.

Bir başka yeni akım da 1875'de kurulan **Arya Samaj**'dır. Kurucusu **Dayanand Saraswati** olan bu akımın sloganı «Veda'lara dönüş» oldu. Toplum için yararlı çalışmalar yaptı. Eğitimi yaygınlaştırmaka, aşağı sınıfların yaşam şartlarını yükseltmek için çalıştı. Çeşitli bölgelerde taraftarları oldu.

Bengal yöresinde Brahma Samaj'dan başka, **Ramakrişna Paramahamsa**'nın (1834-1886) kurduğu bir okul daha gelişti. Ramakrişna, Bhakti yoluna yatkındı, Brahma'dan çok ayrı bir geleneği temsil ediyordu. Tanrının sevgi ve bağlılık yolunu benimsemişti. Hinduizmin çeşitli imajlarını, sevgili, yüce bir Tanrı inancıyla birleştirdi. Tanrıyı birçok biçimlerde görebildiğini söylüyordu. Garip kişiliği ile pek çok kimsenin ilgisini çekti, ünlü Fransız yazarı Romain Rolland, onun biyografisini yazdı. Öğrencisi **Svami Vivekananda** (1862-1902), monist Vedanta öğretisi Advata'yı Hindistanda ve başka ülkelerde yaymak için

Bereket tanrıçası Hariti ve kocası Pancika (solda). Yedi Sakti'den biri: Kaumari (sağda).

çalıştı. Bugün birçok Batı ülkelerinde Ramakrişna misyonunun kolları vardır. Birçok yönden Vivekananda, öğretmeninden farklıydı; toplumsal sorunlara eğiliyor ve kendini sosyalist olarak tanımlıyordu. Hint toplumunu dinlerini bozmadan Avrupalılaştırmak için çalışıyordu.

Güney Hindistan'ın bu tür en önemli kişisi, **Ramana Maharşi**'dir (1879-1950). Ramana Maharşi belli bir öğreti vermeyip, dinsel tartışmalarda Atman öğretisini yorumlamıştır.

Bu arada Bal Gangadhar Tilak, Sri Aurobindo Ghose ve Mahatma Gandhi'yi saymak gerekir.

Sri Aurobindo Ghose, Yoga temeline dayanan bir Hinduizm okulu kurmuştur. Bal Gangadhar Tilak bir politika adamıydı, Gita'yı ele aldı. Gangadhar Tilak'ın yolundan yürüyüp Gita'nın öğrettiklerini büyük toplulukların yaşayan inançları haline getirdi. Bhagavad-Gita daima eylem içinde olanları kendine çekmiş, Upanişadlar ise din alanında bilgili olanlar tarafından tutulmuştur.

Kısaca şunu söyleyebiliriz ki, Batı etkisi sonunda eski öğretilere dayanan yeni din okulları ortaya çıkmıştır.

hinduizm'de tarikatlar

Kişi her ne kadar Hinduizm'i bir birliğe indirmeye yönelirse yönelsin dinsel tarikatlar gerçeğini gözden uzak tutmak imkânsızdır. Bazı yönlerden tarikat Hinduizm'in gerçeğidir ve onun tarihine biçim verir.

Sorun dışta kalan gruplar değil, düşman gruplardır. Herşeyden önce çok geniş kapsamlı türler vardır ve bu türlerde Hindular Vaisnavite'ler ve Shaivite'ler olarak ayrılırlar. Üçüncü kol olan Sakta'lar, Shaivite'lerin bir parçası kabul edilen Smarta'lar (Smirti'lerin yada «gizli kalmış geleneğin» varisleri) bile kendilerini öteki tarikatlardan ayırmışlardır. Hindistan'da gruplaşma eğilimi çoktur. Tarikatlar kast sisteminin dinsel karşılıklarıdır. Aralarındaki belirli ayrılık, kastların kuramsal olarak tüm toplumu kapsamaları, tarikatların ise Hindistan'ın az sayıdaki adalarından başka yerde oluşmalarıdır.

Bir tarikat, geleneğin belirli bir parçasına bağlıdır. Özel bir temel metni benimser; fakat ne sistemlerin bütününden kendini ayırır ne de ortak önermeleri reddeder. Bu, genel durumdur. Tarikatçılar inançlara bağlı değerleri inceden inceye araştıran ve arındıran veya bilinen adetleri reddeden yada taraftar toplarken özellik göstermeyi ve belirli bir meydan okumayı açıkça ortaya koyan kişilerdir. Bir uçta Maharastra'nın Mahanubhava'ları vardır. Bunlar Veda'ları kabul etmezler ve Hinduizm'in olumlu verilerinden çok azını korurlar. Bu yarı sapkınların (Hindistan'da tümüyle sapkın olmak zordur) ilk örnekleri Budizm ve Jainizm'de bulunur. Bunlar zamanla onları kuşatan Hinduizm'in etkileriyle aşılanmış olmalarına rağmen her zaman Hinduizm'den ayrı kalmışlardır. Bu

Siva'nın bindiği mitolojik boğa Nandi.

çok eski tarikatların ortaya çıkmasından beri böyle sapkınlıkları bir daha hiç olmamıştır.

Tarikatlar doğallıkla, dinsel örgütlerdir. Dinsel olanla olmayan arasında ayırım yapma eğilimindedirler. Dinsel kurallarla ilgili kesin bilgiler yalnızca az sayıda olaylardan elde edilir Örneğin IX. yy.'da Sankara tarafından kurulmuş olması gereken 10 kardeş topluluğa rastlanır. Başlarındaki en üstün kişiye «Dünyanın Kuralcısı» denir.

Tarikatların manastır yaşamıyla sıkı ilişkisi vardır. Hindistan'daki manastır yapıları hakkında, özellikle XIII.yy.'dan bu yana oldukça geniş bilgiler derlenmiştir.

Bir tarikatın kuruluşu, kutsal kitapları açıklayan ve vaız eden bir öncünün girişimiyle başlar. Bu tür kurucular, tarih boyunca, sanki bir tarih kuralı gibi tekrarlanırlar. Aydınlanmanın etkisi ile bir kişi geçmişinden kopar ve yeni bir kuramı vazetmeye başlar. Birçok çetin deneyden sonra çevresinde, aralarında kendinden sonra başa gelecek olanın da bulunduğu bir grup mürit toplar. Onun ortadan kalkışından sonra hayat hikâyesi birçok efsanelerle doldurulur. İşte burada Hintli fikirlerde bir **«guru»** etkisi görülür.

Bu hareketlerin çoğu, reform hareketleri biçiminde ortaya çıkarlar. Sonraları durgun ve basmakalıp olan yaygın Hinduizm'in aksine, tarikat, bir gelişme aracıdır. Reformların değişik çeşitleri vardır. Bazen dinsel uygulamalarda sertlik önerilir, bazen herkesin dinsel hayata kolayca girebilmesi için toplum ölçülerine karşı çıkılır. Böylelikle tarikatların Hindistan'ı toplumsal bölünebilirliğe yatkın olan **Sastra**'ların (kuralcı kitaplar) Hindistan'ından, inancın birleştirilmesi amacında ayrılır. Tarihin ilk çağlarından bu yana Dravidian'lar Hinduizm'i kabul edip Brahman sistemine katılmışlardır. Daha sonraki bir tarihte de Kamboçya'da bir Brahman heyeti kurulmuştu. Bütün bunların nedeni bir düşünce birliği sağlama eğiliminde olmalarıdır. Bilgili Hintlilerin Sanskrit geleneğine bağlı kaldıkları sırada tarikatlar, yerli dilin yayılmasına özellikle yardım etmişlerdir.

Tarikatların ne zaman ortaya çıktıklarını söylemek zordur. Budizm'in ve Jainizm'in başlangıcı ve Upanişad'ların gelişme devresi M. Ö. V. yada IV. yy.'lardır. Tarikatların başlangıçlarının bu büyük heyecanlar ve teolojik çatışmalar dönemlerinde ortaya çıktığı, genellikle kabul edilir.

Destanlardaki bazı olaylar, birkaç tarikat adından, özellikle Pasupata'lardan bahseder; oysa gerçek şudur ki IX. yy.'dan önce tarikatların tarihi hakkında çok az kesin bilgi vardır. Başlangıçta ve XI. yy.'a kadar Shaivizm'in üstünlüğü önemliydi. Sonra Vişnuizm öne geçti ve üstünlüğünü Shaivite ilkelliğine bağlı kalan bölgelerde ve Sakta'ların güçlü oldukları Bengal dışında her yerde modern çağlara kadar sürdürdü. Shaivizm, VII.yy.'da Güney Doğu Asya'ya yayıldı ve bu, daha sonra yerini Vişnuizm'e bıraktı (en azından, Kamboçya'da).

Tarikatlara ilişkin bilgimizle Hinduizm'in evrimini araştırabiliriz. M.Ö. IV. yy.'da Yunanlı Megasthenes'in anlattıkları bir karışıklık durumunu doğrular. Bu devirde Hinduizm'in gerçek gelişmesi Budizm'in koruyucularınca önlenir. Bu koruyucular Hint-Yunan hükümdarları ve bir devlet dini kurmak isteyen Kuşana'lardı. M.Ö. IV.yy.'da Hinduizm'in ilk resmi koruyucuları büyük yerli hanedanların ilki olan Gupta'lardı. Bunun sonucu, «Hinduizmde Rönesans» ve aynı zamanda Vedik törenlerinin yeniden kurulmaları oldu. Ama bu «rönesans» kavramı abartılmış bir kavramdır; çünkü daha önceki devirde Budizm'in Hinduizm'e el uzattığını veya Hinduizm'in içte bir soysuzlaşmaya gittiğini gösteren hiç bir işaret yoktur.

Gupta'lar devrinin sonlarına doğru Sakta doktrinleri oluşturuldu ve Tantrizm ortaya çıktı. Felsefi çatışmalar VIII. yy.'da başladı.

Bangkok tapınağından bir köşe.

Krşna ve ağabeyi Bala-Rama.

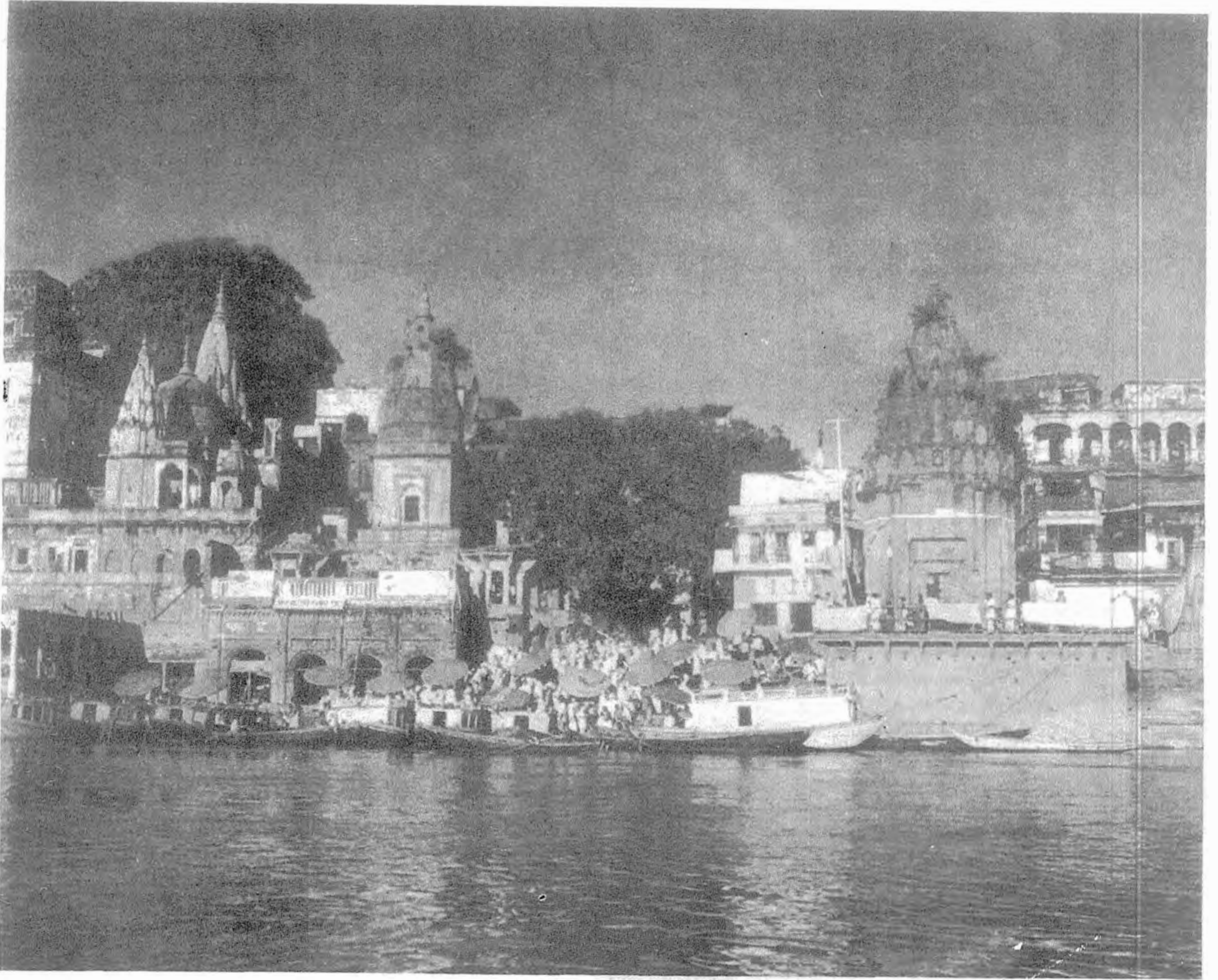
Bu devir Hindistan'da Budizm'in çöküşünü ve Bhakti'nin yayılmasını belirler. Bhakti, Dravidian toprakları üzerinde kesin kuvvet kazandı ve Alvarların ve Nayanarların dinsel heyecanları ile beslendi. Hindistan'ın kuzeyinde Vişnuizm duygusal coşkunlukları nedeniyle ayrıcalıklı bir araç oldu.

İlerleyen Müslüman fetihleri Hinduizm'in genel özelliğini değiştirmedi ve Sufizm gibi bazı karışık hareketler ortaya çıktı. En yüksek düzende etkinliğe **XIII.** yy. ile **XVI.** yy.'ın yarısı arasında erişen tarikatçı grupların gelişmesi, dolaylı yoldan İslâmiyete bağlıdır. Belli başlı olaylar Kabir'in öğretileri ve bunların getirdikleridir. Ayrıca unsurlarından çoğunu, özünde Hindu olan öğretilerden alan Sikhlerin askeri teokrasileri gibi (**XV.** ve **XVI.** yy.) «düzeltilmiş tarikatlar» da ortaya çıktı. **XVII.** yy.'da Tulsidas Kuzey Hindistan'ın tümündeki canlı dinsel güçleri birleştirmeye öncülük etti. Tulsidas adı Rama'nın adına dayanan yeni tarikatçi grupların oluşturulmasına bir çağrı idi.

Daha yakın zamanlarda tarikatler yavaş yavaş yıkılmaya, Hinduizm de eski biçimini almaya başladı. Bu yolla **XIX.** yy.'da Hinduizmin yeniden canlanması için zemin hazırlanmıştı. Bu canlanma Avrupa'da eski Hindistan'ın kutsal metinlerinin okunmasına çalışılması ve Hint millî duygularının yavaş yavaş ortaya çıkması ile aynı zamanda oldu. Bir Hint fenomeni olan Hinduizm, milliyetçiliğin aşırılıklarını ve erdemlerini ortaya çıkarmakta başarı sağladı.

Bazı öncüler, yeniden düşünülüp arınan ve hayallerden sıyrılmış olan Hinduizm'in dinsel önderleri oldular. Aynı zamanda Hinduizm'le Vedanta'nın insancıl yorumları ile arasındaki bağı sağlamlaştırdılar. Bu kişiliklerin arasındaki tek ortak öge, bunların etkinlikleridir. Ayrılıkları ise göze çarpacak kadar çoktu. Birçoğu Hıristiyanlığın (**Rammohun Roy, Keshab Chandra Sen**) veya genel olarak Batı kültürünün (**Tagore**) bilinçli veya bilinçsiz etkilerini ortaya koydular. Bazıları (**Dyananda**), zamanın gerektirdiklerine uygulanabilecek bir Veda'ya dönülmesi için direndiler. Ötekiler kendilerini gizemcilik (**Ramakrıshna**) açıklama (**Aurobindo**) veya tasavvuf (**Vivekananda**) ile kısıtladılar. Birçoğu toplumsal (**Ranade**) yada politik (**Tilak, Gandhi**) sorunlara eğildiler. Asramalar'ın veya «küçük tekke»lerin eski örnekleri canlandırıldı. Bunlar ütopik sosyalizmden yarı keşiş kardeşliğe kadar uzanırlar.

Hinduizm, kutsal kitaplarına sadık kalmıştır. Hemen hemen ta-

Ganj ırmağı kıyısındaki tapınaklar.

rikat için Bhagavad-gıta önemli kitaptır. Hinduizm evrensel inancın tipik bir örneğidir. Tüm dinlerin doğru olduğu söylenir, fakat Hinduizm, bunların herkes tarafından kabul edilebilecek ayrı ayrı özelliklerini toplayarak özetler. Böylelikle mitoloji veya dinsel tören sorunlari ortadan kalkar ve genel ahlâkın anahatları çizilir. Gerekli olan konusunda hiç bir gerçek ayrıcalık tanınmadığı halde Hindistan sınırları dışında «benzer ruhlar»a yaklaşmak için atılımlar yapılmıştır.

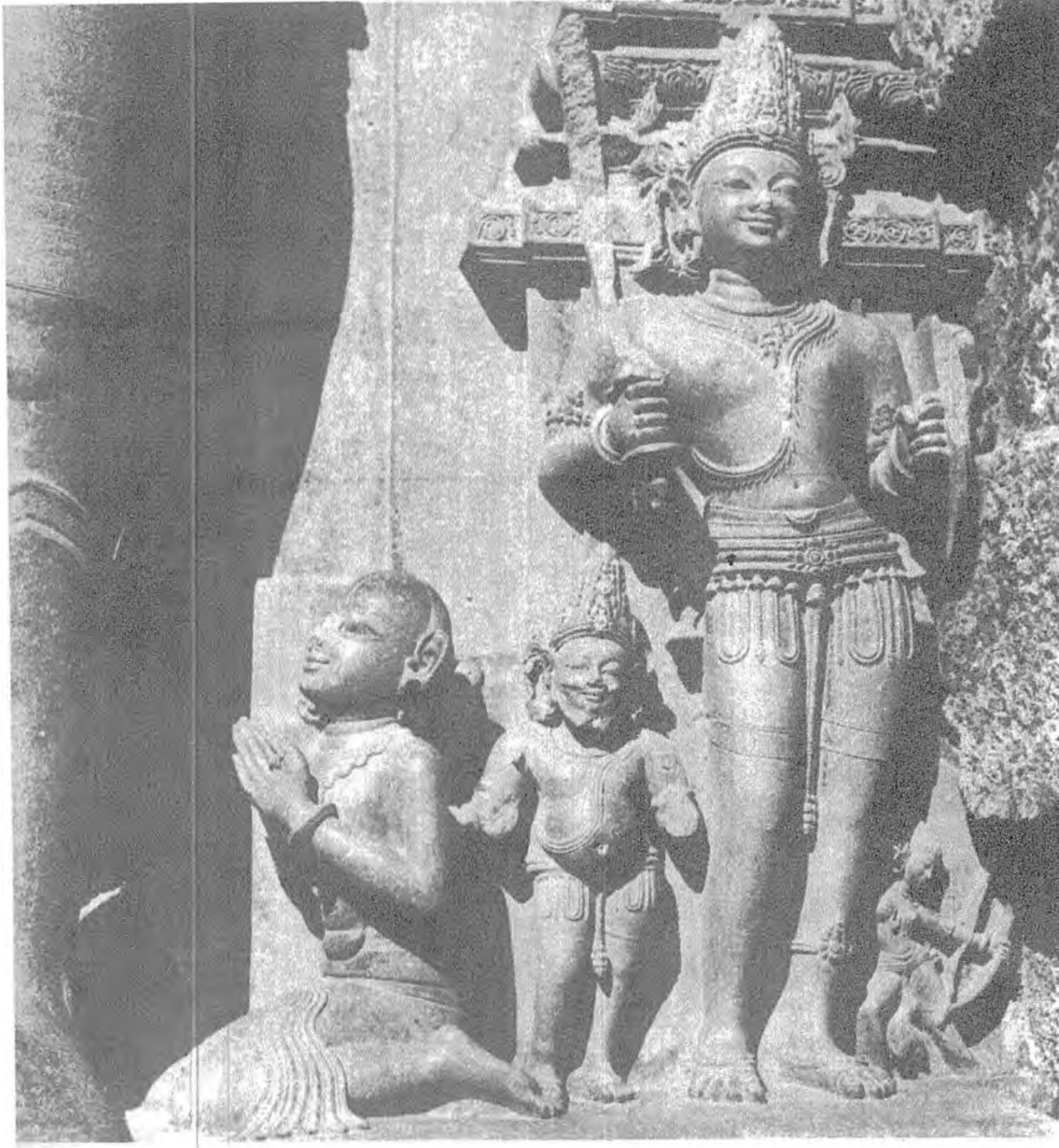
hindistan dışında hinduizm

Hindu kültürü ve dini Güney Doğu Asya'da M.Ö. 500-600 yıllarında yerleşmeye başladı. Hindistan daha çok eski yıllarda bu bölgedeki ülkelerle (Java, Sumatra, Kamboçya, Burma, Malaya, Tayland) sıkı ticarî ilişkiler kurmuştu. Bu ilişkiler yolu ile, biraz da politik istilâlar ve göçlerle bu bölgeye Hindu kültürü yayıldı.

Ramayana'da Güney Doğu Asya'da Suvarna-dvipa (Sanskritçe; Altın-Ada) ve Yava-dvipa (Sanskritçe; Arap-Ada) ile olan ilişkilerden söz edilir. Coğrafyada yerleri kesinlikle bilinmemekle birlikte birincisinin Sumatra ve Malaya yarımadası, ikincisinin ise Java olduğu sanılıyor. Puranalarda da Malayadvipadan söz edilir. Çin saray kayıtlarından M.S. I. yy.'da Kamboçya'da Kaundinya adlı bir Brahmin'in Hindu krallığı (Funan) kurduğu anlatılır. Aynı kayıtlarda Malaya yarımadasında M. S. II. yy.'dan sonra Hindu devletleri kurulduğu da anlatılır. Aynı yüzyılda Çin tarihlerine göre Kamboçya'nın yukarı kıyılarında Kampa devleti vardı. M.S. 400 yıllarındaki Hindu'nun başkanlığı altında Hindulaştırdığı yazılıdır. M.S. VIII. yy'da Sanjaya adlı bir Hindu kralı Java'da güçlü bir devlet kurdu. Yüzyılın sonlarına doğru bu devletin başına bir Budist sülâlesi geçti ve XIV. yy'a kadar bu devlet Hindu ve Budist yöneticiler arasında el değiştirdi.

Güney Doğu Asya'da Hinduizmin etkisi dinsel inançlardan başka, edebiyat, heykel, mimarî gibi sanat dallarında ve dil alanında görülür. Sanskritçe'den dillerine yeni sözcükler katılmıştı. Bu bölgedeki birçok ülkeye yazı Hindularla gelmiştir. Gene bu bölgenin güzel tapınaklarından Borobodur, Lara-Jongrang, Angkor Vat Hint mitolojisindeki tanrıların heykelleri ile süslüdür. Birçok yerlerde en gözde tanrı, Siva'dır.

Güney Doğu Asya'da halkın gayreti ve doğal kabiliyeti ile doğan kültüre Hinduizm ilham kaynağı ve teknik yardımcısı olmuştur.

Tanrının ayakları dibinde tapınanlar. (Bu heykel grubu Konarak'taki Surya tapınağındadır).

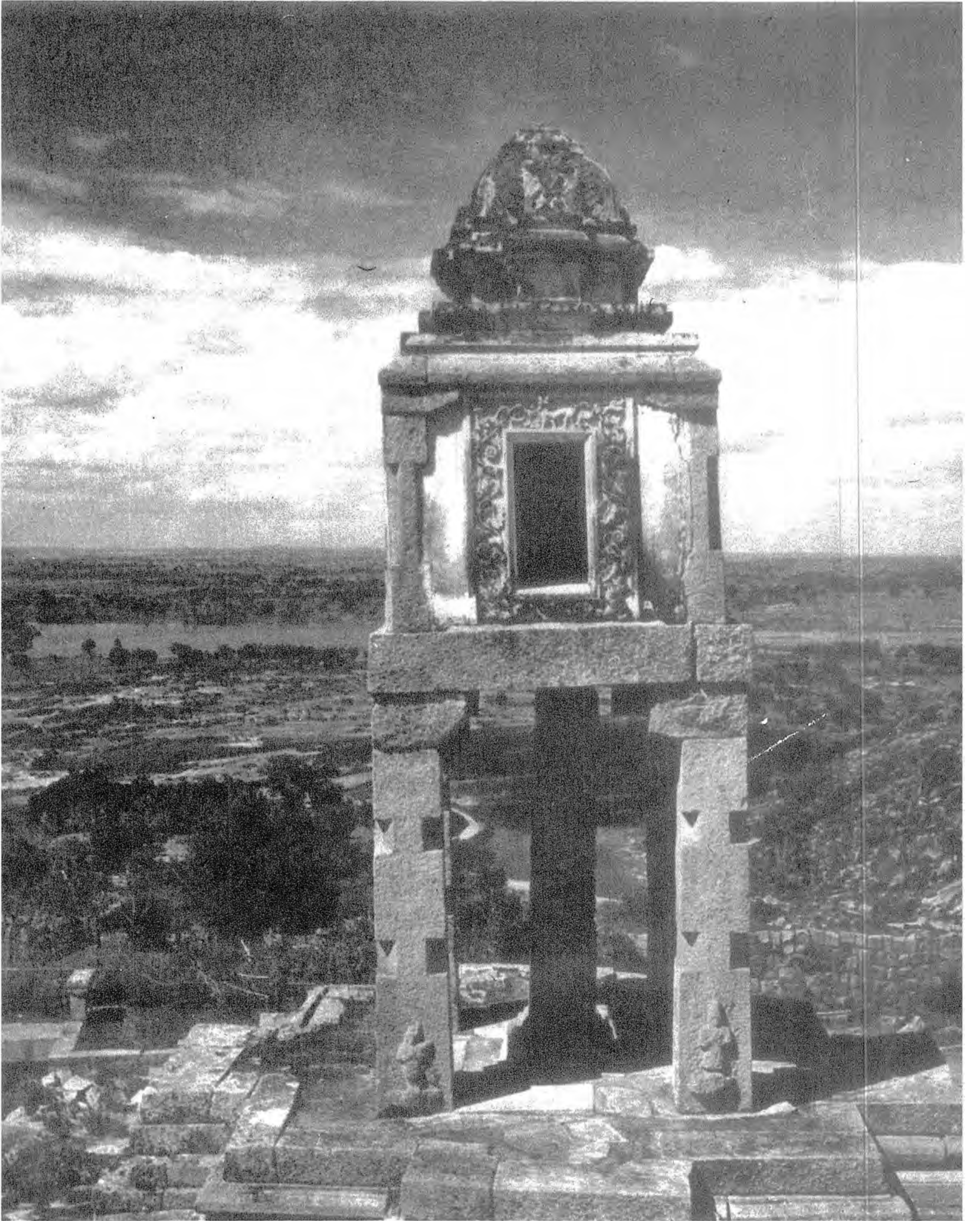
Halebid tapınağı bahçesinde, tanrı Ganesa'nın çevresinde toplanmış Hintliler

kuzey hindistan mistisizmi

İslamlığın Hindistan'a gelmesi ile Hindu geleneklerinde birçok değişiklikler oldu. Yeni resim okulları doğmuş (Moğol, Rajput, Kaugra, Gaharval), heykel ve mimari yeni biçimler kazanmış (Tac Mahal), klasik Hint müziğinde değişmeler başlamıştır. Bunlardan başka İslâmiyet dinsel görüşleri de etkiledi. Gerçekte Bhakti yolu ile İslâm Sofi geleneği arasında büyük bir yakınlık vardı. Bundan dolayı birbirinden etkilenmeleri kolay oldu ve bu iki görüşün kaynaşmasından Kuzey Hindistan Mistisizmi doğdu.

Hindistan'a gelen ilk Sofi öğretmen, Khvaya Muiniddin Cişti oldu. Cişti 1193'de Delhi'ye geldi ve Puşkar'a yerleşti. Müslüman ve Hindu, birçok müridi oldu. Bugün hâlâ Puşkar'da bir takım halk Ciştinin yolundan gider ve kendilerine «Hüseyni Brahminleri» derler. Ciştiden sonra Hindistan'a pek çok Sofi öğretmen geldi.

Hindulardan, Mistisizme en çok katkısı olan Ramananda'dır (1370-1440). Ramananda, «kast» sistemine karşı çıktı: geleneksel din törenlerini bıraktı. Yukarı sınıf dili olan Sanskritçe yerine Hindu dilini kullandı ve bundan dolayı popüler edebiyata bir yenilik getirdi. Hinduların geleneksel ortodoks törenlerine bağlı olmadığı için Ramananda'nın akımı çabucak sevildi, yayıldı. Ramananda'nın on iki baş müridi vardı. Bunların çoğu aşağı sınıflardandı. Biri eskici, biri de dokumacıydı. Dokumacı Kabir adında bir Müslümandı ve Ramananda'nın en ünlü müridiydi. Doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak belli olmayan Kabir, yobazlığa, dinsel törenlere sırt çevirdi, Sofi ve Bhakti yollarını kendi görüşünde birleştirdi. Kabir **«İnançlar arasındaki ayrılık salt adlardadır, yoksa Tanrı her yerde aynı Tanrıdır.»** demekteydi. Kabir de Hindu dilini kullandı ve basit, fakir halkın anlayacağı şarkılar yazdı. **«Sanskritçe kuyudaki suya benzer, insan dili akan bir nehir gibi olmalıdır.»** diyordu. Dünya güzelliklerini tatmaya ve evliliğe taraftardı. Evliydi, bir kızı bir oğlu vardı, yaşamını el emekçisi olarak sürdürüyordu. Okuma yazması olmayan bu dokumacının yaşamında maddi ve manevî değerler az görülür bir denge için-

Indragiri tepesindeki Brahman tapınağı.

Ünlü Rathas'ları gösteren iki resim.

deydi.

Kabir'in felsefî görüşü şöyle özetlenebilir: **«Tanrı ancak ruhun en gizli köşelerindedir diyenler dış dünyayı kınamış oluyorlar; Tanrı ancak dış dünyada vardır diyenler ise doğru söylemiyorlar.»**

Kabir'in Müslüman ve Hindu, pek çok taraftarı oldu. Ölümü için güzel bir öykü anlatılır. Kabir ölünce Müslümanlar ile Hindular arasında kavga çıkmış, her iki taraf kendi bildiklerince cenaze töreni yapmak istemişlerdi. Sonunda kefen açılınca, Kabir'in vücudu yerine çiçekler bulmuşlar. Çiçekleri aralarında paylaştırıp kendi dinsel törenlerini yapmışlar.

Kabir'in ölümünden sonra oğlu Kemal'den bir tarikat kurması istendi. Kemal, babasının tarikatçılığa karşı olduğunu söyleyip kabul etmedi. Gene de bazı müritleri, müslüman olanlar, Magahar'da mezarının yanında bir manastır kurdular. Hindular ise biri Benares'da biri de Chattssgarh'da iki tarikat kurdular. Bu ikincisinin 4 milyon kadar taraftarı vardır. Sikh dininin kurucusu Nanak (1469-1538) Kabir'in etkisi altında kalmıştır.

Kabir'in müritleri arasında, Dadu başta gelir (1544-1603). Bir pamuk işçisi olan Dadu, Müslümandı; bütün inançların birleşmesini istiyordu. Dadu, Brahma inancını şöyle özetler: **«Bencil olmamak, Tanrıyı saymak, bedeni ve akılı kötülüklerden uzak tutmak, bütün canlılara dost olmak.»**

Dadu'nun şiirlerine, çokluk, dünya güzellikleri konu olmuştur. Dadu nefse eziyet etmeye karşıydı. **«Tanrı bizi yokluklar içinde kıvranalım diye yaratmadı. Gözlerimiz renklerle, kulağımız müzikle, damağımız tatlarla doymalı»** diyordu.

Dadu'nun ölümünden sonra, yolunda müritleri yürüdüler; içlerinde en ünlüsü Rajjab oldu.

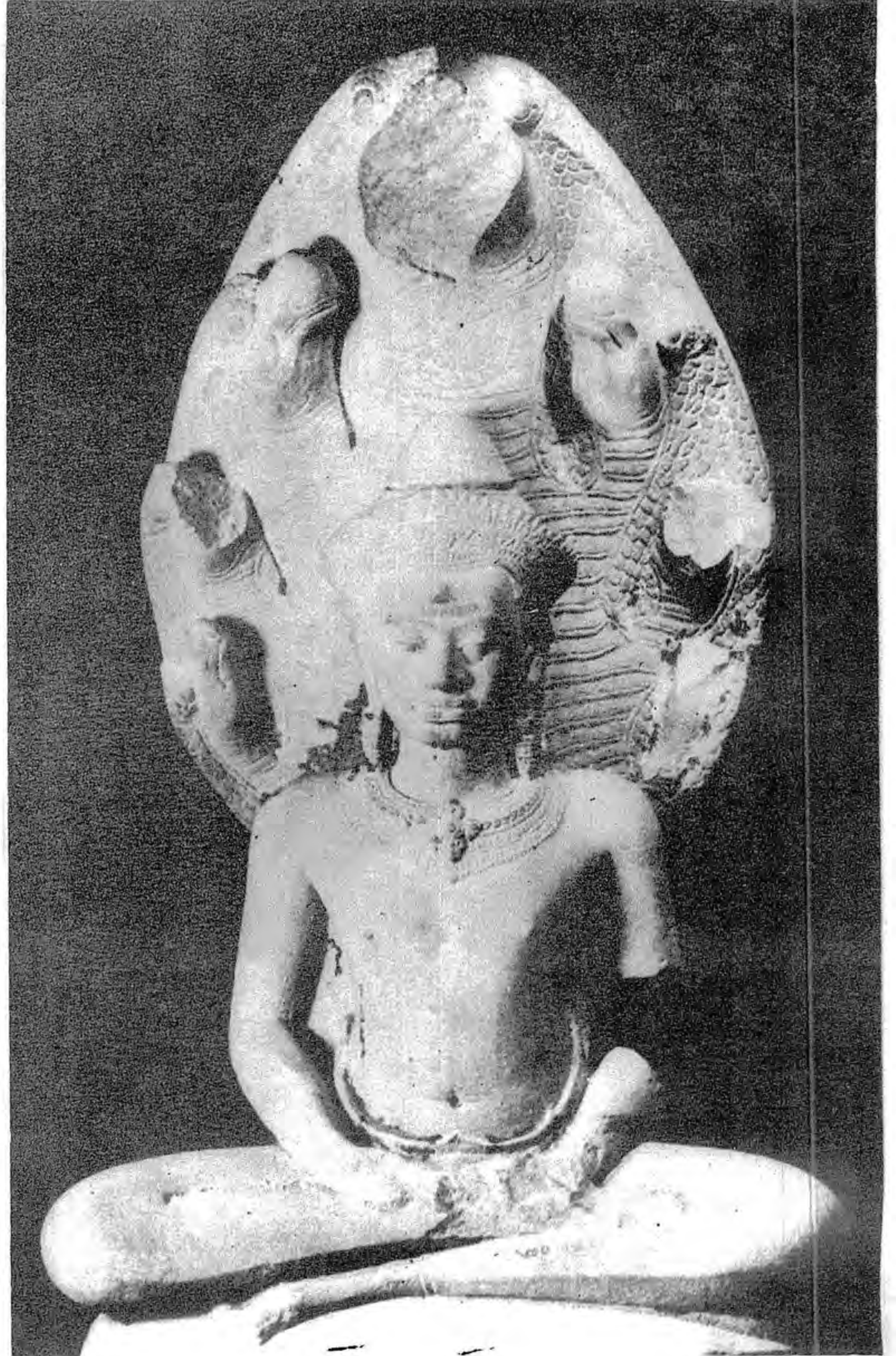
Hindistan'ın bir başka bölgesinde, Sind'de, Sofizmin etkisi Bhakti yolundan daha güçlü olarak ortaya çıktı. XVII. yy.'da Şah Kerim, Şah İnayet, Şah Latif yetişti.

Bu okulla yakından ilgili olarak Delhi'de Yeni-Sofiler görüldü. XVII. yy.'da Delhi'de Bavri Sahip adında bir Sofi ortaya çıktı. Müridi Biru Sahip doğuştan Hindu idi, onun müridi Yani Şah ise doğuştan Müslümandı. Yani Şah'ın yargılarında Tanrı için hem **Allah** hem de **Rama** yada **Hari** adları kullanılır. Bu tavır Müslümanlığın ve Hinduizmin kaynaşmasını ortaya koyan en iyi örneklerden biridir.

BUDİZM

Budizm, anavatanı olan Hindistan'ın dışında öteki Hint dinlerinden daha çok yayılmıştır; Asya'yı kuzeyden doğuya kadar kaplar. Yüzyıllarca bu geniş topraklarda uygarlığa yön vermiş ve büyük toplulukların inancı olmuştur.

Budizm'in kurucusu Buddha, M.Ö. 563 ve 556 yılları arasında, kuzey Himalayaların eteklerinde doğmuştur. Babası, Sakya kabilesinin kralıydı. Buddha'nın doğumu üzerine çeşitli menkıbeler vardır. Budistler, Buddha'nın yaşamını bir gözlerin gördüğü gerçek biçimde, bir de kalplerinin dilediği biçimde düşünürler. Örneğin, Buddha'nın annesi Maya'nın gördüğü düşün tarihsel bir gerçek mi yada olduğu bilinmemektedir. Öyküye göre Maya 32 aylık evliliği süresince tüm dünya nimetlerinden uzak, münzevi bir yaşam sürmüş ve kız kalmıştır. Bir gece düşünde bir fiille yattığını görmüş ve on ay sonra bir oğlan çocuk doğurmuştur. Çocuğa Siddharatha Gautama adı verilmiş, Tanrı Abhaya'nın tapınağına götürülen çocukta Brahminler ancak çok büyük bir adamda bulunabilecek işaretler görmüşlerdir. Kâhin Asita çocuğun ya büyük bir kral yada insanları dünyanın kötülüklerinden kurtaracak bir din adamı olacağını söylemiştir. Doğumdan yedi gün sonra Maya, çocuğunu kız kardeşi ve ortağı Mahapajati'ye bırakarak ölür. Suddhodana kâhin Asita'nın sözlerinden etkilenmişti ve Siddhartha'yı yüksek duvarlar ve parklarla çevrili sarayında kötülüklerden uzak, huzur içinde büyütür. Bu süre içinde çocuk iyi bir eğitim görür, girdiği yarışlarda, düellolarda başarı gösterir. 16 yaşında Gopa Yasodhana'ya âşık olur, kızın öteki sevgililerini her yarışmada yenerek onunla evlenir.

XIII-XIV.yy.'dan kalma Buddha heykeli.

Yeraltı tapınaklarıyla ünlü Ellora mağaralarından bir görünüş.

Ananda ve Buddha (Polonnaruwa, Seylan).

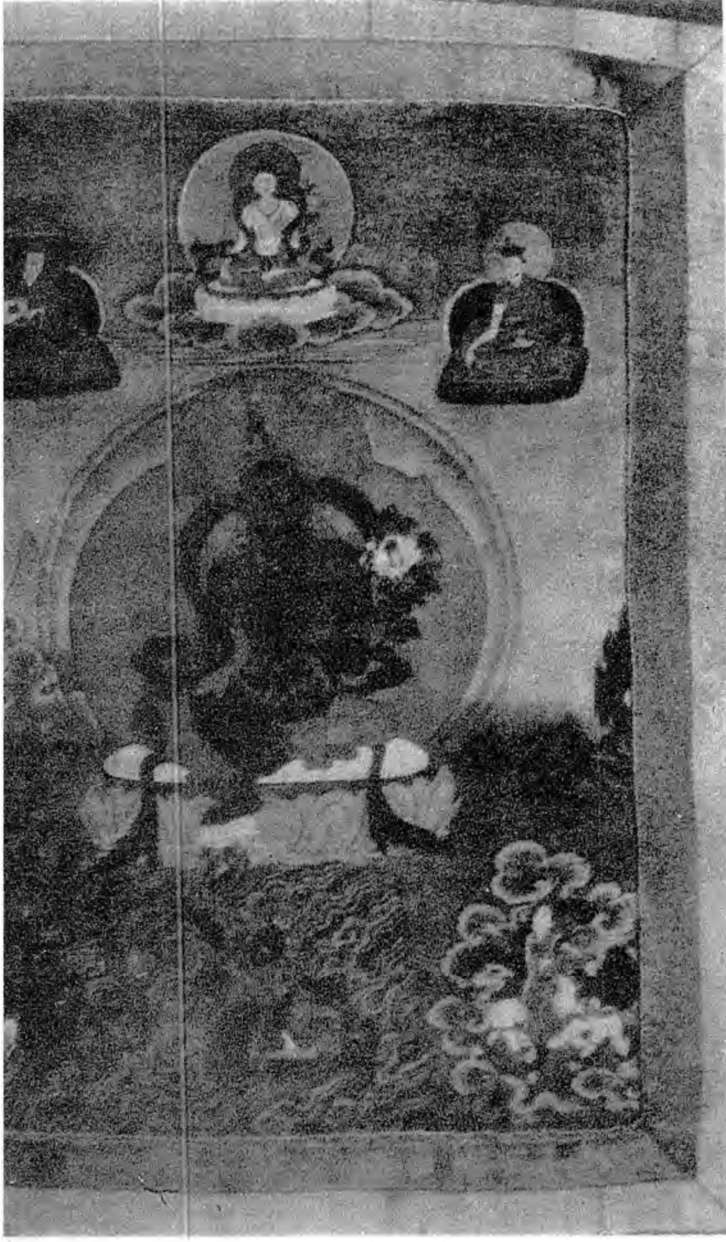
siddharta yolunu çiziyor

Yıllar, babasının verdiği üç saray ve dört bahçe içinde mutlulukla dolu geçer. Bir gün, altın arabası içinde bir bahçeden ötekine giderken arabacıya yolu değiştirmesini söyler. Yolda karşılarına çok yaşlı, güçlükle yürüyen bir adam çıkar. Arabacısına, «Bu adamın nesi var?» diye sorar. Arabacısı Channa, **«Yaşam budur efendim»** diye cevap verir.

Siddhartha bir başka gün sancı içinde kıvranan bir adam görür; bir başka kez de bir cenaze alayına rastlar. Alayın arkasında yırtık giysiler içinde, huzur dolu bir yüzle dilenerek dolaşan bir derviş görür, hemen sarayına koşar. Babasına, uyuyan karısı ile çocuğuna veda edip arabacısı ile ormana doğru yola çıkar. Ormanda uzun saçlarını kılıcı ile kesip arabacıya verir ve saraya gönderir. Güzel giysilerini çıkarır, dilenci kılığına girer. Huzur ve coşku içinde güneye doğru yürümeye başlar. Böylece tam 29 yaşına girdiği akşam Siddhartha, önceden belirlenen kaderine ilk adımını atmış olur.

gautama uruvilva'da

Gautama gerçeği arayan bir gezgin olmuştu. Önceden Alara Kalama adlı soylu bir adamın öğrencisi oldu, ondan insanı «hiçlik dünyası» adlı bir mertebeye ulaştıran Yoga düşüncesini öğrendi. Siddhartha bununla yetinmeyip bir başka büyük öğretmenin yanına gitti. Uddaka Ramuputta, Rajaghra yakınında Pandava dağlarında oturuyordu. Ramaputta, Gautama'ya düşüncenin daha yüksek mertebelerini öğretti, ama o bunların da kendisine yetmediğini gördü ve yanına beş arkadaşını alarak oradan ayrıldı. En üstün olanı bulmak için Bihar bölgesinde, Gaya yakınlarındaki Uruvilva ormanına geldi. Burada tam 6 yıl oruç tutarak bir keşiş gibi yaşadı. Kimi gün sadece bir tek pirinç tanesi yiyor, kimi haftalarca hiç oturmadan ayakta duruyor, bedeni yorarak içindeki canı uyandırmaya çalışıyordu. Mitoslara göre cinsellik tanrısı Mara Gautama'yı denemek için yeryüzüne inmiş, üstüne şimşekler, yağmurlar yağdırmış, sert rüzgârlar estirmis, fakat

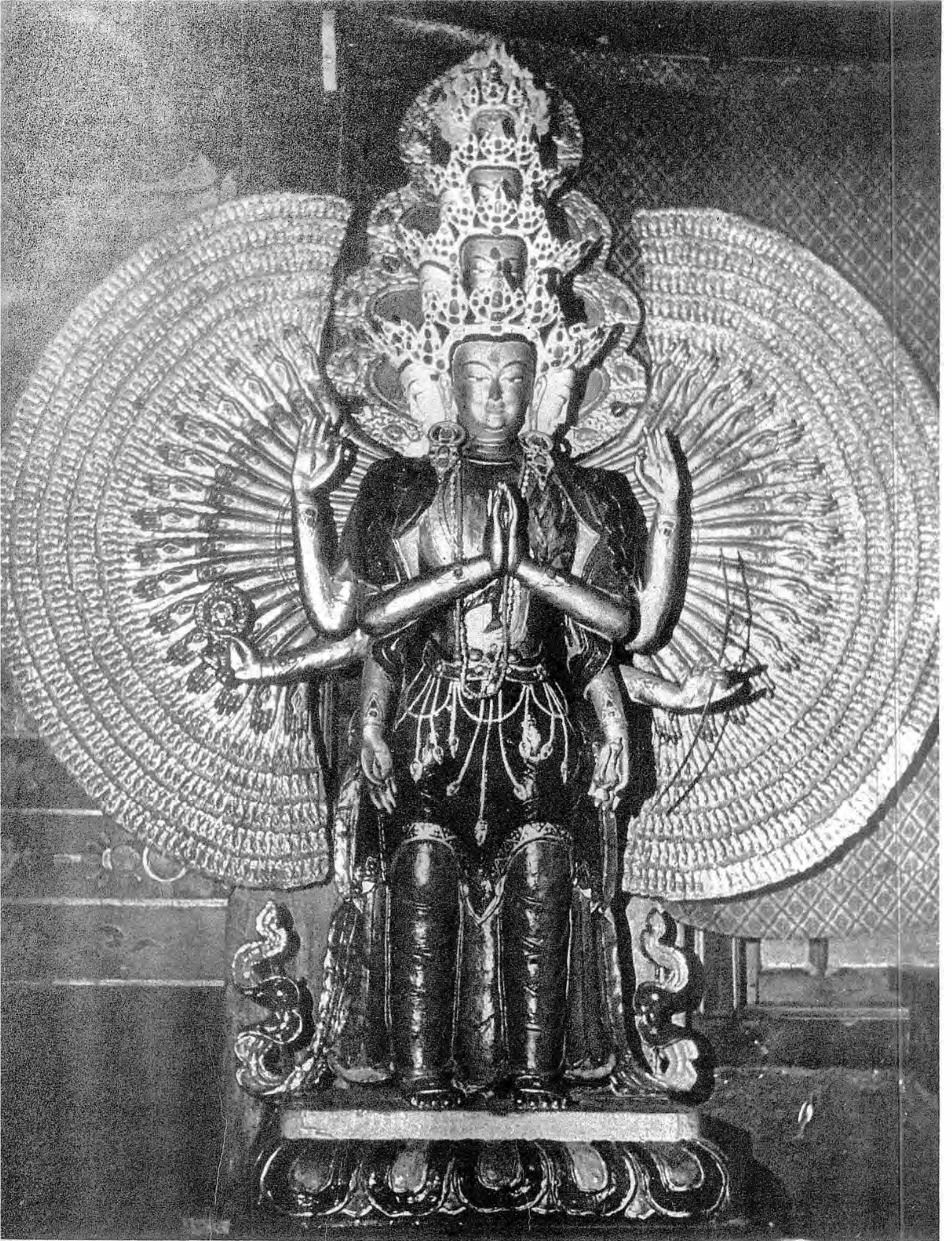

Tibet dinindeki yer tanrıları (Roma, Doğu sanatları müzesi).

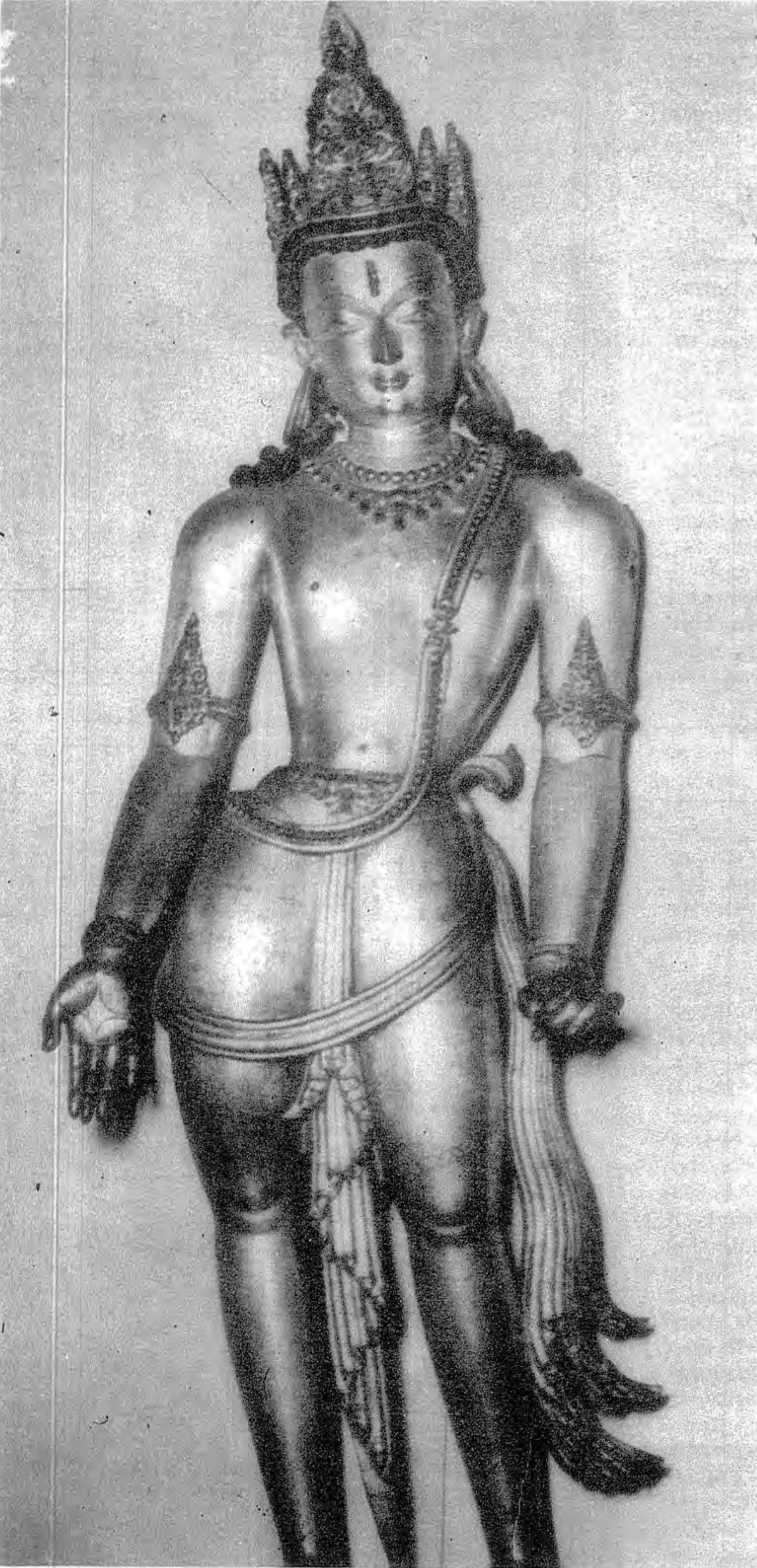
bunların her biri Gautama'yı yıldırmamış. Bir süre sonra Gautama çileciliği boş görüp, vazgeçti ve kendini «Orta Yol»a adadı. Bu yol, sonuçta faydadan çok zarar getiren bütün aşırılıkları reddediyordu. Bir gün, Sujata adında bir kadın kutsal bir ağaca adadığı, süte pişmiş pirinci götürürken Gautama'yı gördü ve pirincini ona verdi, o da pirinci aldı. Bir başka gün ise ölmek üzere olan bir köle kadının verdiği kefeni giydi, nehirde yıkandı. Bu davranışlarından beş arkadaşı Gautama'nın çileciliği bıraktığını sandılar, nefretle ondan uzaklaştılar ve Benares'e gittiler.

Gautama 35. yaş gününde, öğleden sonra Gaya'ya doğru yola çıktı. Yolda adak için ot toplayan bir Brahman gördü ve kendisi için de sekiz deste yapmasını istedi. Sonra bu ot destelerinden kör ağacın altına yatak yaptı. Ağacın çevresinde yedi kez dolanıp, kendi kendine mırıldandı, **«Tenim solsun, ellerim uyuşsun, kemiklerim erisin, ben buradan kalkmayacağım, iyice anlayana dek kalkmayacağım.»** Dilini damağına yapıştırdı, sağ elini yere dayadı ve tefekküre (meditation) daldı. İlk geceyi önceki yaşamlarını bulmakla geçirdi. İkinci gece nöbetinde «kutsal göze» kavuştu; aklının gözleri önünden binlerce varlık durmadan geçti. En yüce tanrılar bile bu kervanın içindeydi ve Karma'nın ağı ile sarılmışlardı. Üçüncü gece Gautama bütün tutkuların üstüne çıktığını sezdi ve bu işi başardığını anladı. Her şeyin gerçek yapısını gördü ve böylece tam gerçeği bilen, yani Buddha oldu. (Buddha, **«Uyanmış»** anlamına gelir.) O şimdi düşlerden uyanan bir adam gibiydi. Kurtuluşa erişmiş, Nirvana'ya ulaşmıştı. Bir daha dünyaya gelmeyeceğini biliyordu.

Gerçek, Buddha'nın gözleri önüne serildi: «Bu ne biçim mutsuzluklar dünyası! İnsanlar yeniden doğmak için yaşlanıp ölüyorlar, ve bu sonsuza dek böyle sürüp gidiyor. Acıların temeli doğuş ve doğma isteği. Eğer bu istek yok edilebilse yeniden doğuşlar ve keder ortadan kalkar. İstekleri bastırabilmek için tek yol gerçeği tanımaktır.» Gautama belirli bir bilinç durumuna girmişti, bu hem bireysel hem evrensel var olma durumuydu ve aynı anda geçmişten geleceğe uzanmak, aklı evrenin sonsuzluğuna bağlayabilmekti. Gautama bundan sonraki dört haftayı döşeğinden kalkmadan Kosmos'u düşünerek geçirdi. Tanrı Mara onu dünyasal maddeciliğe döndürebilmek için en güzel üç kızını, Endişe, Tutku ve

Brahman tanrıçası Tara'nın altın kaplama, değerli taşlarla süslü heykeli.

Bodhisatvn Avalokitesvara'nın değerli taşlarla süslü heykeli (XVI.-XVII.yy. Nepal sanatı).

Şehvet'i gönderdi. Kızların güzellikleri Buddha'yı şaşırtmadı. Bunun üzerine Mara Buddha'nın ot döşeğini kaptı. Ona yeni ödevinin korkunç zorluğunu, bilgisizlikten kör, içleri nefret dolu sürülerden başka bir şey olmayan insanlara yeni öğrendiklerini anlatmasının güçlüklerini göstererek yolundan döndürmek istedi; bu yeni bilginin insanları daha kötü yollara, heveslere, haksızlıklara itebileceğini söyledi. Buddha kuşku ile davrandı. Fakat kendini toplayıp gene sağ eli ile toprağa dokundu ve ondan gelip yardım istedi. Toprak geldi Mara ve şeytanlarını kovdu. Sonra Buddha bir Zafer Türküsü söyledi: **«Yaşamda bir çok barınaklar beni tutsak kıldı. Ben durmadım. Ben durmadım duygularımın, acıların gerçekleştirdiği hapishaneyi kuranı aradım. Savaşım çılgınca geçti ama şimdi kim olduğunu biliyorum. Bir defa kader duvarlarını öremeyecek, uydurma sütunlar dikemeyecek, çamuruna yeni bir harç katamayacak. Barınak çöküyor, sütunlar kırılıyor; şimdi yapanın adını biliyorum: O hayaldir!»** Sonra Buddha döşeğinden kalktı, Benares'e doğru yola çıktı.

Buddha, buradan ayrıldıktan sonra 45 yıl ardından gelenlere yeni bir yaşamı ve dünyayı anlatmaya çalıştı. Durmadan dolaşıp, vaız verdi; huzur arayanlar ona koştu. Mucizeler gösterdi, derslerini örneklerle, açık seçik bir dille ve anlamlı susma süreleri içinde veriyordu. Birçok olaylar, savaşlar, döğüşler gördü; hiç birinden yılmadı. Durmadan ne bir falcı ne de bir tanrı olduğunu söylüyordu, o sadece yeryüzünün kozmik evriminde insanları aydınlatmak için «gönderilenler-den» biriydi. Derslerinden bir özet çıkarmak zordur; çünkü pek açık seçik ve kesin olmakla birlikte yapıcı hassas, şaşırtıcı ve çok yönlüdür. Ama Buddha ölüm döşeğinde derslerinin sanki bir özetini yapmış ve şunları söylemiştir: **«Görünen görünmeyen bütün dünyalarda tek bir eşit güç vardır, onun başı ve sonu yoktur. Kendininkinden başka yasalar tanımıyan bu güç ne korur ne de nefret eder. Can verir, can alır, onun işi sadece kaderi sürdürmektir. Ölüm ve Izdırap onun tezgâhının mekikleridir; Aşk ve Yaşam çocuklarıdır. Ölçülemeyeni kelimelerle ölçmeye çalıştı; Anlaşılamıyanın derinliklerini düşünce ipi ile şakullemiye kalkma: Soru sormak yanlıştır; cevap vermek yanlıştır. Zalim tanrılardan bir şey**

bekleme; çünkü onlar da Karma yasalarına bağlıdır, doğarlar, büyürler; yeniden dünyaya gelmek için ölürler. Şunu unutma ki her kişi kendi hapishanesini kendi yaptığı gibi tanrılarınkinden daha üstün bir gücü de elde edebilir.»

Buddha hızla Brahmanizmi gözden düşürdü. Brahmanizm görünenin ve bilinenin var olduğu fikrini getirmişti. Izdırabın kaçınılmaz olduğunu kabul ediyor; fakat bireyi hiç düşünmüyordu: Gautama ilk kez bireyin temel haklarına önemle eğildi. Izdırabın baş sebebinin şiddetli istekler olduğunu, bunu farketmenin ise bir çözüm yolu olduğunu söylemekle kişinin önemini belirtiyordu. Hindistan insanı, Budizm'le keşfetti.

benares'deki vaız

Buddha Benares'de daha önce kendisini bırakıp giden beş arkadaşı ile karşılaştı. Buddha onlara şöyle dedi; **«Ben Tathagata'yım, size yasayı (Dharma) öğretmeye geldim.»** Onlar önce dinlemek istemediler; fakat Buddha'nın görünüşündeki büyüklük ve üstünlük karşısında sustular. Buddha şöyle devam etti, «Izdırapla ilgili gerçekleri anlatacağım. Dünyaya gelmek, yaşlılık, sevdiklerinden ayrılmak, sevmedikleriyle birlikte bulunmak, arzuların gerçekleşmemesi, bunlar hep ızdıraptır. Izdırapların kaynakları ise yaşama isteği, ölüm isteği, tensel zevklerdir. Izdırabı dindirmek için tutkunlardan ve isteklerden kurtulmak gerekir ve ızdırapları kökünden silen Sekiz Kat Yol'a böyle girilir; bu yolu Tathagata bulmuştur; dünyasal yaşamla tariki dünyalık arası bir orta yoldur. Ruhumuzun perdelerini açar, aklımızı bilgiye, huzura, aydınlığa kavuşturur ve bizi Nirvana'ya ulaştırır. Yedi Kat Yol'un basamakları şunlardır, **Doğru anlama, Doğru Karar, Doğru Davranış, Doğru İş, Doğru Konuşma, Doğru Çaba, Doğru Düşünce, Doğru Hatırlama.»** Sonra Buddha birbiri ile ilintili on iki sebebi anlattı: «bilgisizlik yüzünden alışkanlık kalıpları vardır; alışkanlık kalıpları yüzünden bilinç vardır; bilinç yüzünden beden ve zihin vardır; zihin ve beden yüzünden altı duyu vardır; altı duyu yüzünden dokunma vardır, dokunma yüzünden meraklar vardır; merak-

Prajaniparamita, yani kadın Bodhisatva (XVI.yy. Hint heykeli).

Tanrı Indra, Buddha'ya bir tutam ot sunuyor (üstte).

Tanrı Vajrapani, Buddha ve kulübesinde oturan bir din adamı (altta).

lar yüzünden istekler vardır; istekler yüzünden gözü doymazlık vardır; gözü doymazlık yüzünden bireysel var oluş gelir; bireysel varoluş yüzünden tekrarlanan dünyasal varoluş gelir; tekrarlanan dünyasal varoluş yüzünden ölüm ve çürüme vardır.» Buddha'yı dinleyen beş arkadaş Dharma'yı (ahlâk erdemlerine dayanan dini yasa) kabullendiler.

Yağmur mevsiminin sonunda Buddha 70 rahiple birlikte Urvilva'ya doğru yola çıktı. Yolda rahiplere hep Dharma'yı anlattı. Bir kez şöyle konuştu,

«Düşüncelerim bütün dünyayı dolaştı, bir insan için kendi **«Ben»**'inden daha değerli başka bir şey göremedim. Hepimiz için kendi «Ben»lerimiz en önemli şeyimiz olduğuna göre, başkalarının «Ben»'lerine de saygı gösterelim.» Büyük topluluklara şöyle öğüt veriyordu: «Şefkatli olun, en küçük bir canlıya bile saygı gösterin; sakınmadan verin ve alın; fakat hiçbir zaman zorla almayın; kadınlara saygı gösterin ve kötü davranışlarda bulunmayın; yalan söylemeyin, yalan söylemeyi gerektiren ve affedilebilecek yerlerde bile söylemeyin; içki ve uyuşturucu maddeler kullanmayın.»

buddha baba evine dönüyor

Gautama babasının uzun çağrılarından sonra evine dönmeye ve Kapilavastu'da konuşmaya karar verdi. Yolculuk iki ay sürdü. Babası bu gecikmeye kızdı ve oğlunu karşılamaya gitmedi. Sakya'lar da Buddha'nın önünde eğilmek istemediler. Mitoslara göre Buddha yerden yükselip, eski arkadaşlarını şaşırttı. Sonra ev ev dolaşıp herkesi topladı ve uzun bir konuşma yaptı. Sonunda babası ile soyluları inandırdı. Karısı oğlu Rahula'yı hissesine düşeni istemesi için Buddha'ya gönderdi. Buddha yanındaki arkadaşına döndü, «Onu da mezhebimize alın» dedi. Bu yolla 500 Sakya'yı mezhebe kattı; içlerinde, üvey kardeşi Manda, kuzenleri ve eşi en gözde arkadaşı onu ölümüne dek bakan Ananda da vardı.

Kapilavastu'dan ayrılan Buddha, Rajagrha'ya döndü ve Anathapindika adlı bir tüccarı yanına aldı. Bu tüccar Sravasti ve Rajagrha şehirleri arasında birçok dinlenme yerleri yaptıracak ve Sravasti'deki

Jetavana korusu ile birçok altını Budistlere verecekti. Buddha, Vaisali'ye gittiğinde fahişe Amrapalinin davetini kabul etti, bu kadın da rahiplere bir saray ve bir park armağan etti. Kapilavastu'dan ayrılmadan önce Buddha Sakyaları kanlı günlerin beklediğini ve Sakyalara saldıran düşmanın yanarak öleceğini söylemişti. Buddhaların babası Sakyaların kralı Suddhodana'nın ölümünden sonra bu sözler gerçekleşti. Düşmanları Virudhaka güçlü bir ordu ile Sakyaların üstüne yürüdü. Sakyalar Budist inancı ile öldürmemek için savaştan kaçındılar. Ama çok kısa bir süre sonra Virudhaka, sarayında yanarak öldü.

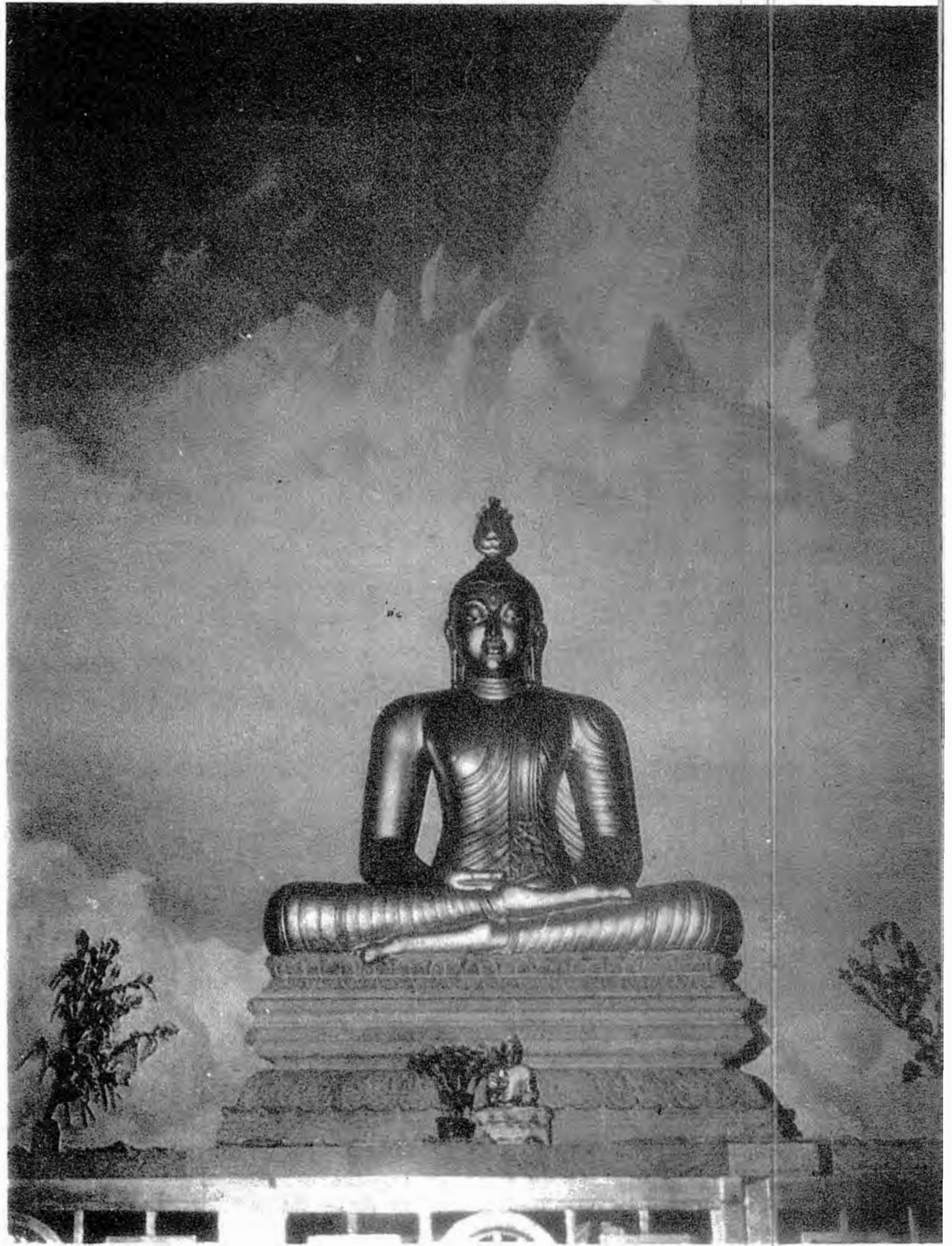
yetmiş yedi mucize

Buddha'ya, Kapilavastu'da olacakları önceden bilmesine karşılık neden kutsal güçlerini kullanıp bu kanlı olayları önlemediğini sordular. O da bu soruyu Katigrama'da verdiği vaızınde şöyle cevaplandırdı. **«Sağlam bir aklı olan kimse dünya ile ne uğraşır, ne de onu bir yana iter; tefekkür ona dünyada katlanmak zorunda olduğumuz dertlerin sürekli olduğunu öğretecektir. Tefekkür, onu öylesine ışıkla dolduracaktır ki, ruhu karartan üç tutku şehvet, öfke ve bilgisizlik sönüp gidecektir ve o yaşamın da ölümün de ötesinde bir kurtuluş yoluna girecektir; aklı artık dünya ile ilgili şeylerden kurtulacağı için kendini üstün bir iyiye verecektir.»** Buddha rahiplerine mucize göstermemelerini, insanları akıl yoluyla ve iyilikle inandırmalarını söylüyordu. Rahip Pindola rakiplerinin başları üstünden üç kez uçunca Buddha, kendini beğendirmek için süslenen bir orospuya benzetti onu. Kutsal yazılarda gene de Buddha'nın 77 kez mucize gösterdiği yazılıdır. Vaisal'de vebanın yayılmasını önlemiş; Kral Prasenajit'in önünde aynı anda kendi görüntüsünü çoğaltmış, birçok Buddha oluvermiştir: fırtınalar çıkarıp dindirmiş; aynı anda başka başka yerlerde birçok kez vaız vermiştir. Kapilavastu'ya gitmeden önce çocukluk arkadaşı Udayin'i uçurarak yiyecek alması için önceden göndermiş; rahipleri Ganj nehrinden uçurarak geçirmiştir.

Bir gün Kosola'da ünlü bir haydut Buddha'yı yakalayıp öldürmek ister. Buddha hiç istifini bozmadan ağır ağır yürür; haydut ise olanca gücü ile koşar, ama onu bir türlü yakalayamaz. Sonunda yorulup durur. Buddha döner ve ona şunu söyler. «Ne denli hızlı koşarsan koş bilgisizler için bir fizik sınır olan mekânın ucuna varamazsın. Otur da Dharma'yı dinle.»

Bir başka kez Sravasti'de Buddha'nın bir mango ağacı altında mucize yarattığını duyan yedi adam bölgedeki bütün mango ağaçlarını keserler. Buddha bir mango tohumu alıp oraya eker ve hemen bir ağaç bitiverir, dallanır, çiçeklenir. Bir günde Buddha dünyanın neden titrediğini anlatır; dünyanın sadece depremlerle değil, kozmik enerjinin dünyanın dönmesini etkileyince ve hepsinden üstün olarak bir Buddha'nın Nirvana'ya ulaştığı an, dünyanın heyecandan titrediğini belirtir. Bir Buddha'nın enerjisinin fevkalâde güçlü ve görülmemiş bir etkinlikte olduğunu söyler.

Birçok kimseler Buddha'nın sözlerine ve Dharma'ya karşı çıktılar. Brahmanlar Buddha'dan hoşlanmıyorlar, kendi itibarlarının temeli olan dinsel değerlerin tehdit edildiğini seziyorlardı. Gene de en büyük kötülükler onlardan gelmedi. Buddha onların tanrılarından hiç söz etmemekle birlikte inkâr da etmemişti. Üstelik insanlar genellik-

Kelanya (Seylan) tapınağındaki Buddha heykeli.

Buddha inancıyla ilgili kabartmalarla süslü iki mezar taşı.

le böyle yüksek düzeyde derslerle ne fazla ilgileniyorlar, ne de etkileniyorlardı. Buddha en büyük kötülüğü kendi adamlarından, özellikle kuzeni Devadatta'dan gördü. Başlangıçta Devadatta öğrencisiydi. Sonradan Buddha'nın gücünü kıskandı ve rahipleri Buddha'nın aleyhine kışkırtmağa çalıştı. Vaisali'nin Vriji rahiplerini kandırmayı başardı. Mitoslara göre Devadatta sonradan Buddha'yı öldürmeye de kalkmıştır. Buddha'nın üstüne kiralık katiller yollamış; bu adamlar Buddha'yı görür görmez keskin bir ışıkla kör olmuşlardır. Bir kez de koca bir sütunu Buddha'nın üstüne devirmeye kalkmış, ama sütun havada asılı kalmıştır. Başka bir kez ise bir file ilaç verip çılgına çevirmiş ve Buddha'nın geçeceği iki yanı duvarla örülü dar bir yola salmıştır. Buddha koca hayvanın kalbini çelmiş, hayvan Buddha'nın önünde yere diz çökmüştür. Mitoslarda belirtildiğine göre bunu gören rahipler tekrar mezhebe girmişler, Devadatta da tövbe edip af dilemiştir.

hiç bir şey yoktur her şey vardır

Budizm'in Zen mezhebi üzerine çok açıklayıcı bir mitos vardır. Bir öğrenci öğretmenine gelir ve **«doğru nedir?»** diye sorar. Öğretmen şöyle cevap verir: «Elinde kazma olmadığını görüyorum; öyle ise git kaz onunla!» Gerçekten de Buddha, insanı işte bu iki doğrunun kavşağına koymuş ve her ikisinin de mantığını aydınlatmıştır: **Hiç bir şey yoktur, her şey vardır.** Bu paradoksun derin gerçeğini anlamakta başarı gösteren, hep yada hiç, sıfır yada sonsuz arasındaki dengeyi kazanacaktır: **Nirvana.** Her şey vardır, hiç bir şey yoktur; düşünce korkunç bir güçtür, madde de öyledir; bunlar Buddha'nın adlandırdığı gibi, ince ısı güçleridir. Bunun içindir ki kendi içinde bir gerçek ve düşüncemizin bir yansısı olarak, inanç ve önermelerimizin toplamı olarak her şey vardır. Bununla birlikte duyularımız ve yargılarımız yanılabilirler ve bunlar görünen dünyanın gerçek dünya olduğu düşüncesine bizi sürükleyebilirler; gerçekten sürekli olarak bağlı kaldığımız yanılmaların nedeni budur. Maddenin katı ve değişmez olduğuna inanıyor muyuz? Eğer böyle değilse madde enerji ile akıp giden bir şey, atomların ve boşluğun bir birleşimidir (Buddha'ya göre); bedenimiz ki biz onun duyuları ile başka bedenleri algılıyoruz, sürekli bir değişim içindedir ve onun gerçeği geçmekte olan zama-

Amitabha (XV.yy. Nepal heykeli).

Buddha inançlarını işleyen üç minyatür.

nın içindedir, ne geçmişte ne de gelecektedir, ne de bir andan öteki ana aynı kalır. Demek ki biz düşünceye güvenmeliyiz; yalnız tefekkür ve düşleme insanın zihinsel güçlerini geliştirir. İnsan düşüncelerine uygun davranarak, doğru davranışlarını sürdürüp yaşayarak bir «iç temizliğe» erer, ama bu da, tam bir çözüm değildir. Doğru davranışlar, bir «ahlâk isistemi» yaratabilir ama, bu sistem bir kurallar sistemi haline geldiği zaman, tam tersine, zararlı olur. Bundan ötürü Buddha, erişilen her ruhsal yetkinlik basamağında insanın kendini sürekli olarak yenmesinin zorunlu olduğunu söyler. Gerçeğe götüren tek yol budur; Gerçek bir kurtuluştur; «Tek»dir çünkü bütün bir yaşam için düzenlenmiş yasalar yoktur: her insan kendisi için bir çıkar yol aramalıdır, çünkü başkalarının deneyimleri onun işine yaramayacaktır.

yaşam da sürekli bir enerji akımıdır

Buddha, her şeyden önce bedenin değişen hücreler ve kusurlu duyular toplamı olduğunu belirtir: Beden, bizi gerçeğe götüremeyen dünyasal bir yapıdır. Buddha ayrıca, ruhun kendi fetihlerinden ve son çözümde kendinden vazgeçmeksizin bu gerçeğe ortak olamayacağını da öne sürer: çünkü ruh da geçen ve değişen duyguların bir toplamıdır; bu duygular uydurma ve var olmayan bir «Ben», bir başka deyişle büyük bir hayal koyarlar ortaya ancak. Eğer ruh ve beden insanın işine yaramıyorsa, nedir o halde insanın var oluşunun dayandığı ilke? Buddha'ya göre bu, bir canlı nesneden bir başka canlı nesneye sürekli olarak geçen bir enerjidir: bir varlık öldüğünde, başka bir canlı varlık onun enerjisini hemen kendine alır. Buddha'nın öğrettiğine göre insan bireysel enerji akımını tıkamayı başarabilmelidir; yani beden başka bir maddenin içinde erimekte iken, yenisiyle dolmadan, bu boşalmış bataryayı kapayabilmelidir. Nirvana'nın niteliği üstüne olan sorulara Buddha cevap vermez; buna gerçekte, uzun bir öğreti yolunu, «açıklamalar» yolunu geçtikten sonra varmalıdır, Nirvana'nın yeterli bir tanımını bulmak için insan ona daha önceden

İki tibet kökenli tablo: Arhant Kalila ve Arhant Bakula (XVIII.yy.).

erişmiş olmalıdır. Bununla birlikte çağdaş bilim, Buddha'nın 'varolmama durumu' diye tanımladığı şeyi kabul eder. Buddha şöyle diyor: **«Doğmamış, olmamış, yapılmamış, bileşmemiş bir şey var; eğer bu şey var olmasaydı, insanın kendisini doğan, olan, yapılan ve bileşenden kurtarması imkânsız olurdu.»** Karşıtların aynılığı ilkesiyle, bu dünyada var olan şey, bir anti-dünyada var olmayan şeye uygun düşer. Buddha, böylece, 2500 yıl önce, «madde-karşıtı» kavramını ortaya koymuş oluyordu. Dinsel deneyimde kurulmuş, ama bilimsel bir öz taşıyan öteki kuramlar, bu ilk kavramın ardından gelir. **«Bir arabanın kendi içinde var olmayıp, çeşitli parçalardan meydana gelmesi gibi, kendi içinde var olan hiç bir şey yoktur, ama her şey birbiri ile ilişkilidir; bu evren karşılıklı ilişkiler içindedir.»** Bu görecelik herşeyi kapsar. Böylece ruh, halin sürekli değişmesinin öznesidir. Aklımız duyularımızın kavrayışlarının öznesidir yalnız; kurtuluş her birimizin kendimiz için çizeceği yola bağlıdır. **«Tıpkı ormanda ağaçlarda sıçrayan bir maymunun bir daldan bir dala tutunarak gitmesi gibi, sizin de ruhunuz, ister aklınız, düşünceleriniz de diyebilirsiniz, sürekli olarak kurtulup çözülmektedir. Bir anlayışa varmış olan için kumla altın arasında fark yoktur. Onun gözlerinde gökyüzü de, avucunun içi de aynıdır.»** Buddha'ya göre bu yüzden ilk nedenlerin verimsiz araştırmasından gerçeğe varılamaz, duyuların incelenmesinde de kesin bir yan yoktur. Biz «benim» kitabım, «benim» elbiselerim, «ben» su içtim, diye konuşur, böylece özünde bir hiç olan düşsel bir «ben»i sürdürürüz. Ama Buddha şunu da söylemiştir, «Şu küçük ve ölümlü bedende dünyayı, dünyanın kaynağını ve sonunu bulabilirsiniz, bütün hedeflere varan yolu bulabilirsiniz.»

Yıllar geçtikçe Buddha'nın sözleri ezberleniyor, yazılıyordu. Buddha'nın son yıllarından kalan Pali dilindeki **«Abhidharma»**, en eski belgedir. Buddha'ya göre Kozmos bir enerji yada sürekli bir akım içindeki enerjinin ortaya çıkışıdır; pozitif ve negatif güçler bu başarılı durumu sürdürürler, birinin sonu ötekinin başlangıcı ile ilintilidir. Kozmos'da sonsuz sayıda, atomlardan güneş sistemlerine kadar, **«minyatür evrenler»** vardır; Kozmos karşıtlar yasasına bağlıdır, bundan madde doğar; tekrarlama yasasına bağlıdır, bu da evreni sürekli bir genişleme içinde bırakır. Yapısının ana unsuru elektro manyetik radyasyon biçiminde enerjidir ve tümden madde ile değişebilir. Atom pozitif ve negatif güçlerin dengesini taşır. Eğer herhangi bir yolla atom parçalanırsa, her bir zerre enerjiyi salar; nükleer bölünme-

Solda Buddha rahibi (XVII. XVIII.yy., Bangkok Ulusal müze). Ortada, bir Bodhisatva (X-XIII.yy. Kmer sanat eseri; Venedik Doğu Sanatları müzesi). Sağda, Buddha'ya dua eden kadın (XVI.yy.; Tanjore, Sanat galerisi).

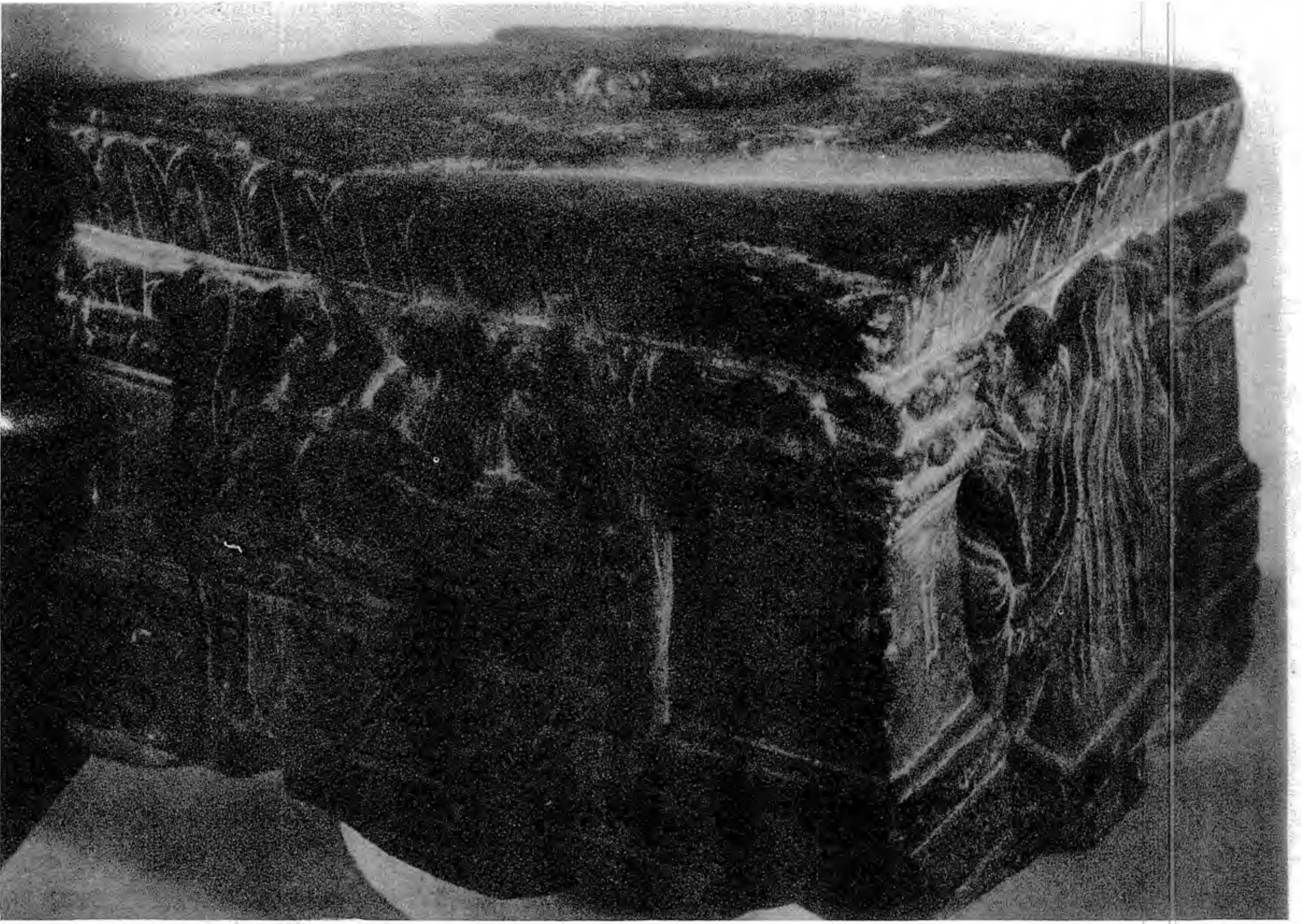
nin bir zincirleme reaksiyon içinde ani ve şiddetli tekrarına Buddha **«devavajra»** (parlak şimşek) der. Gezegenler arası göçlerde unsurlar enerji birimleri salar: biz buna radyasyon diyoruz. Maddelerin çeşitli oluşu, atomu yapan birimlerin sayısına bağlıdır. Maddenin birimlerinden (atom) başka, orada enerjinin — yada ruhun — birimleri vardır ve sürekli bir hız içinde dönmektedirler. Bunlar atomları birleştirip hücrelerin oluşumunu sağlar ve hücrelere can verirler: hücrelerin birleşmesinden de insan ortaya çıkar. Enerji ve ortam birimlerinin Evren içinde dönme hızları süreklidir; maddesel zaman bölgeden bölgeye değişir. Dünyanın dönme hızı her beş bin güneş yılında değişir. Gautama, bütün evren için şu zamanları verdi: üç bilinç ânı bir enerji dönüşüne eşittir; 17 enerji dönüşü bir madde dönüşüne eşittir. Gautama bir bardak suyun içinde 8 bin mikrobun bulunduğunu ve insanın başını kuzeye ayaklarını güneye vererek yatmasını söyledi (bunun, son yüzyılda Faraday'ın açıkladığı manyetik akış yönü olduğunu hatırlamak gerekir).

Böylece Buddha en küçük molekülden Kozmos'un sonsuzluğuna, hücreden hücrelerin en üstün birleşmesi olan insana kadar bütün evrenin akılcı bir açıklamasını yaptı. Nedenler ve sonuçlar üzerine, var olmanın nedeni üzerine geniş ve mantıklı bir görüş öne sürdü ve bütün karşı görüşleri çürüttü; bununla birlikte birçok değişik yorumlara açık oldu. Buddha, bir anlamda din, felsefe hattâ bilimle ilgili şeyleri de aşmıştı. İnsanlara amaca erişmek için bütün yollardan yararlanabileceklerini ve amaca vardıklarında da hemen o yolları terketmelerini söylemişti; **«tıpkı bir adamın kıyıya varır varmaz salı bırakması gibi»** diyordu.

Buddha'nın yaşamı sadece düşünmekle değil yoğun bir çalışma içinde de geçti; insanları bütün inanç bağlarının ötesine kendi arkasından sürükleyebildi. Halk ve rahiplerle olan ilişkilerinde amacının pratik yanlarını gösterdi. Halka kesinleşmiş ahlâk kurallarını verdi, doğru davranmayı ve düşünmeyi öğretti, rahipleri birleştirdi, topluluk kurdu ve manastırlara **(Vihara)** yerleştirdi, ama başlarına bir yönetici getirmedi. Bu, garip görünebilir: soylu savaşçı bir kasttan geldiği için Buddha, askeri örgütlenmeden anlıyor ve hiyerarşinin faydalarını biliyordu; buna rağmen bütün rahiplerin eşit olmasında ısrar etti, ve hiç birinin ötekilere oranla kendini akılda, bilgide, rütbede ve dokunmazlıkta üstün görmesini istemedi. Tek ayırım, öğrenci ve öğretmen arasındaydı. Birinin ödevi öğretmek, ötekinin ise öğrenmekti: Buddha, **«Bilgili kişi bilgisini avucunda sıkıp saklamaz»** diyordu.

budist rahip

Buddha, üniversiteleri andıran manastırlar kurdu. O, düşüncenin bir enerji olduğuna ve bu gücün arttırılıp şimdi tıpkı elektrik enerjisini depo ettiğimiz gibi, biriktirileceğine inanıyordu. Rahibin, insanlığın yararı adına, ruhsal aydınlığa götüren yolu seçmesi gerekiyordu. Rahip adayları mezhebe, an-

Buddha'nın ölümü konusunu işleyen bir oyma taş.

cak 16 yaşını geçtikten sonra alınır, saçları kazıtılır ve on Budist Emri'ni öğrenirlerdi. Bu On Emir şunlardı: **Öldürmeyeceksin; sana verilmeyeni almayacaksın; zina işlemeyeceksin; kimseyi aldatmayacaksın; içki içmeyeceksin, az yemek yiyecek ve öğleden sonra hiç yemeyeceksin; şarkı söyleyenleri, sahnede dans edip oynayanları seyretmeyeceksin; süslü elbiseler giymeyecek ve süs eşyası, koku kullanmayacaksın; rahat ve süslü yatakta yatmayacaksın, altın ve gümüş almayacaksın.** Adaylar yirmi yaşına geldiklerinde sağlıklıysalar, bekârsalar ve borçları yoksa rahip **(bhikhu)** olurlardı. Kendilerine üç bez elbise (sarı yada turuncu), bir ustura, bir dikiş iğnesi, bir su süzgeci ve bir sadaka çanağı hediye edilirdi. Rahipler bunların dışında hiç bir şeye sahip olamazlardı ve mezhebe yeminle bağlı değildiler; istedikleri zaman manastırdan ayrılabilirlerdi. Gizli cinsel ilişkiler, hırsızlık ve dolandırıcılık, mezhepten hemen atılmak için kesin sebeplerdi. Rahip ayda iki kez toplantıya katılırdı; bir yeni ayda, bir de tam ayda. Bu toplantılarda, dikkat edilecek 227 yasa tekrarlanır ve günah çıkartılırdı. Görevlerini yapmayan rahibe halk yemek vermez ve azarlardı.

Genellikle Budizm'in dinsel uygulamaları öteki dinlerden farklıdır. Budizm'in pratiği kutsal emanetlere ve heykellere tapma, belli yerleri ziyaret etme (Kapilavaustu, Bodh Gaya, Benares, Kusinara) ve vaızlardır. Manastırlar yapı olarak değişiklik gösterirler. Kuzeyde taş duvarların arkasında, güneyde ise, meydanlarda **Pagoda**'lardır. Hiçbir yabancının ayak atamadığı Hindu tapınaklarının tam aksine Budist tapınakları herkese açıktır.

buddha'nın ölümü

Gautama'nın ilk şiddetli sancıları yağmur mevsiminde başladı. Bütün rahiplerin üç ay içinde, Kusinara'da toplanmaları için haber saldı. Sonra, yanında duran Ananda'ya döndü, şöyle dedi: **«Bugün seksen yaşındayım. Bedenim, sarsak, eski bir araba gibi. Sizlere daha ilk vaızlarımda, yer yüzünde bozulmayacak ve ölüme karşı koyacak hiç bir şey yoktur dememiş miydim? en yüce cennette, aklın alamayacağı kadar üstün bir cennette, milyonlarca yüzyıl süren bir yaşam olmuştur; ama orada bile herşeyin bir sonu vardır ve her şey kaybolur. Bu yüzden yaşamın ve ölümün kökünü kazıyan bilgiyi ortaya koydum. Bu bilgi Nirvana'mdan sonra benim ile yok olup gidemez.»** Vakit gelince son toplantı yerine doğru yola çıktı. Pava yakınlarındaki Mango ormanında demirci Cunda'nın evinde, kötü bir yemek yedi ve hastalığı daha da arttı. Yoluna devam etti, o sırada Putkasa adlı soylu bir adam tanıdı ve onu mezhebe aldı. Adam Buddha'ya iki top altın kumaş hediye etti. Buddha bu kumaşları kuşandı, Kututsha'nın sularında yıkandı; sonunda Kausina yakınlarındaki Sala ormanına geldi. Orada uzun bir konuşma yaptı, öğretisini açıkladı, onlara hep iyi olmalarını ve gerçeği aramalarını söyledi: **«Benim ölümümden**

tırılan bir manastırda saklanmaktadır. Öteki kalıntıların Gandhara'da ve belki Sarnath ile Sanki'de olduğu sanılmaktadır. Buddha'nın ölümünden sonra Budizm'in yayıldığı ülkelerde 3000'den fazla stupa yapılmışsa da çoğunda hiç bir şey yoktur, kimisinde ise ancak kutsal yazılar ve heykeller vardır.

Birmanya'daki ünlü Shwe Dagon Pagoda'sının (Rangoon'da) dışı.

sonra doğruyu anlatın, doğru davranın ve iyilik yapın. Nerde iyi bir şey yapılırsa ben orada olacağım.»** Rahipleri takdis ettikten sonra, sözlerine şöyle devam etti: **«Ben, şimdi Nirvana'ya giriyorum. Öğreti üstüne bir kuşkunuz varsa şimdi sorun bana. İlerde aranızda bir anlaşmazlık, ikilik çıkmasın.»** Rahipler bir kuşkuları olmadığını söylediler. Buddha 120 yaşındaki bir adama 4 gerçeği özetledi ve şunları ekledi **«Bütün yaratılanlar, yok olurlar. Kurtuluşunuz için usanmadan çalışınız.»** Bundan sonra Buddha, Ananda'nın hazırladığı yatağa uzandı, başını kuzeye çevirdi. Kitapların yazdığına göre, ruhu bilginin en yüksek dört katından geçti, bundan sonra Buddha öldü, toprak sarsıldı, gün karardı, prensler ve rahipler ağladılar, ağaçlar yapraklarını döktü.

Buddha'nın ölümünden yedi gün sonra Kusinava'nın prensleri cesedi şehrin güney sularına taşıdılar, orada çok büyük bir törenle yaktılar. Mitoslara göre, ortalığı keskin bir yasemin kokusu kapladı. Sonra kalıntıları saraylarındaki bir mabede taşıdılar. Ama çok geçmeden, akın akın insanlar gelip, ısrarla kalıntıları almak istediler. Çoğu silâhlıydı. Kusinava'nın ileri gelenleri kalıntıları vermeyeceklerini söyleyince gelenler şehri kuşattılar. Bu sırada Dhumrasa Gatra adlı bir Brahmin, Buddha'nın barış üzerinde sık sık söylediği, şiddetli aleyhtarlarını hatırlattı ve kavgaya bir son vermek için Buddha'nın kalıntılarından 7 parçanın 7 kralın yaptıracağı **7 stupa** (höyük biçiminde mezar) içinde saklanmasını, Naga yılanlarına verilmesini, bir dokuzuncu parçanın ise kendilerince yaptırılan bir stupaya konup, üstüne bir sadaka çanağı asılmasını, küllerinin de onuncu bir stupada saklanmasını teklif etti. Bu teklif hemen kabul edildi, barış oldu. Kalıntılar önce küçük altın ve kristal kutulara sonra gümüş, daha sonra da bronz muhafazalara yerleştirildi. Taştan yontulmuş yada seramik küplere konup üstlerine stupalar örüldü. Stupalar, zamanla asılan, sembolik şekiller ve süslerle daha da zenginleştiler.

On stupanın bugün hepsi bulunamamıştır. Bhattibrolu'daki stupanın onarımı sırasında kristal bir şişe içinde bulunan kalıntıları, Hindistan Genel Valisi Maha Bodhi topluluğuna vermiştir. Bu kalıntılar bugün Kalküta'da özel olarak yap-

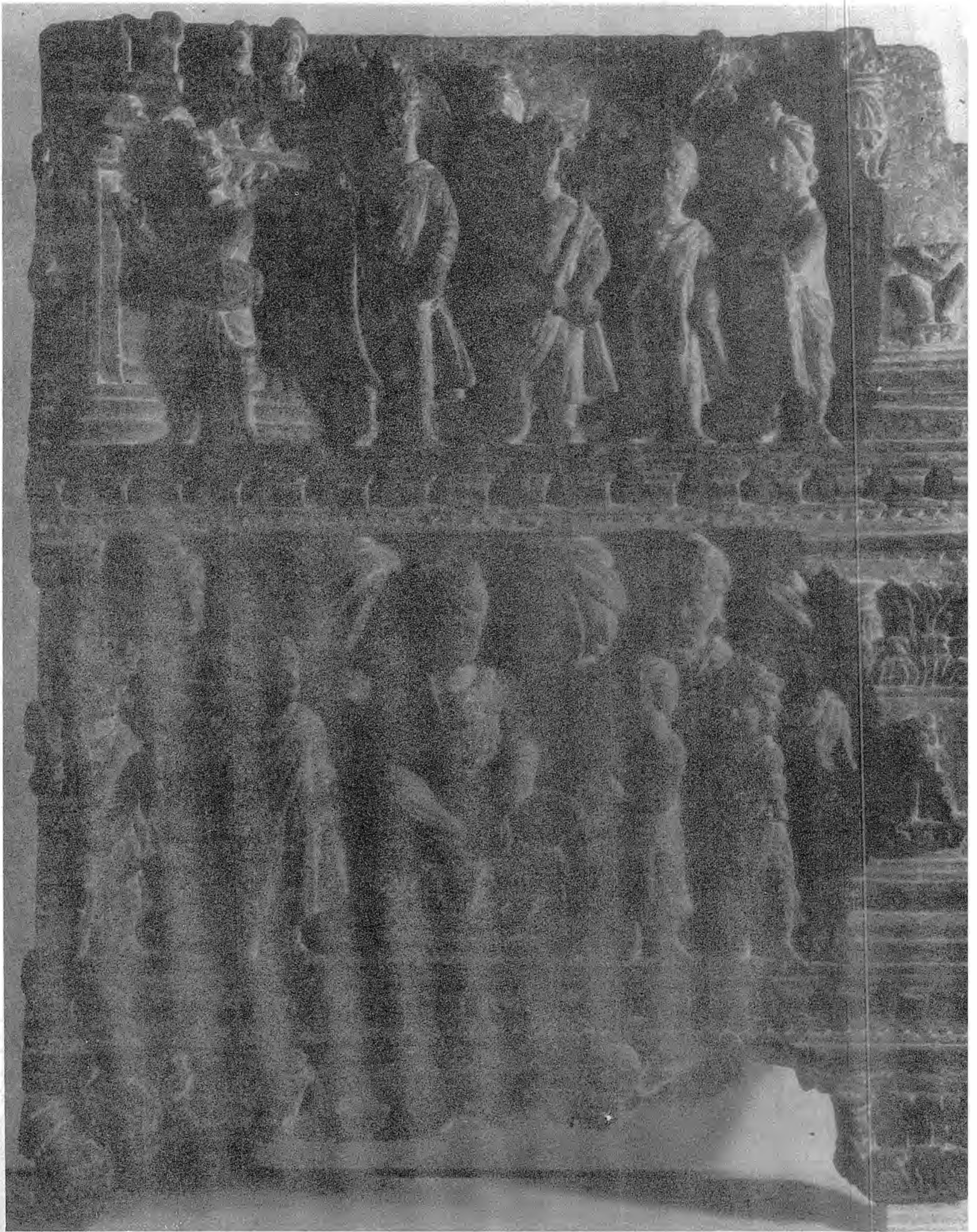
budizm'in yayılması

Buddha, öğrencilerine, «Parlak Öğretiyi açıklayın, yakın ve üstün Yüceliği anlatın» demişti. Budizm evrensel bir karakter taşıyan ilk dindir. Öykü, Kral Asoka'nın Budist olması ile başlar. Asoka birçok kanlı savaşlardan sonra Hindistan'ı büyük bir imparatorluk altında birleştirdi. Anlatılanlara göre, bir akşamüstü, Dhanli tepesinde durmuş, düşmanlarının kan gölü içinde yatan cesetlerine bakarken vicdan azabı çekerek pişman olmuş ve siddete karşı olan dine girmeye karar vermiştir. Böylece Asoka yeni imparatorluğuna Dharma'yı getirdi ve ülkesini iyilik içinde yönetti.

Asoka, Budizm'i Hindistan içinde yaydı, misyonerlerini Anadolu'ya, hattâ İngiltere, Fransa ve Yunanistan'a yolladı. Hindistan'da Kral Kaniska ve Kral Hassa bu dini sürdürdüler, yayılması için çaba gösterdiler. Fakat kral Hassa'nın ölümünden sonra bir çöküş dönemi başladı. Budizm MS. I. yy.'da Çin'e sıçradı ve VI. yy.'a dek sonra Kore'ye oradan da Japonya'ya sıçradı. Japonya'da resmi din olarak kabul edildi, Burma'da da yayıldı. Bugün Budizm, hâlâ Burma'nın resmi dinidir. M.S. 650 yılında Tibet'te ilk tapınak yapıldı; Budizm, oradan Moğolistan'a geçti.

Asya içinde Budizm'in gerilemesi bundan sonra başlar. Gerileme, Çin'de olduğu gibi ya şiddet ve işkenceler yüzünden. yada büyük halk yığınlarını tatmin etmeye daha yatkın olan Hinduizm'in ağır basması yüzünden oldu.

Batı uygarlığı Budizm'i ilk kez, İngilizlerin Hindistan'ı ele geçirmesi ile tanıdı. XVIII. yy.'ın sonunda Elena Blavasky, İngiliz Theosophical Society'e, Buddha'cı kavramını tanıttı. 1906'da Londra'da **Buddhist Society** kuruldu. Bu arada Amerika'ya göç eden Asyalı göçmenler de önemli **Dharma** merkezleri kurmuşlardır. Bugün dünyada 164 milyona yakın Budist olduğu sanılır.

Buddha'nın Rajagrha'ya dönüşü (Lahor müzesi).

Maitreya büstü (VI-VII.yy.).

konsiller ve karşı çıkanlar

Dharma yayıldıkça Budizm'in karakteri birçok değişikliklere uğradı. Tanrılarla ilişkisiz, yeryüzü yaşamının felsefesi olmaktan çıkıp, yavaş yavaş birçok tanrıya bağlı bir din haline girmeye başladı. Buddha'nın ölümünden kısa bir süre sonra 500 rahip yasaları dinlemek için toplandılar. Bugüne kalan bilgilere göre Kaspaya öğretiyi, Ananda öğütleri **(Sutra)** ve Upali de manastır disiplininin yasalarını yazdılar. Birinci Budist Konsilini (ruhban meclisi) (M.Ö. 437), 130 yıl sonra ikincisi izlemiştir. Bu Konsil'de 700 kadar rahip ayaklandı: bunlar ilk karşı çıkanlardır **(Mahasanghika)**. M.S. III. yy.'da imparator Asoka, Üçüncü Konsili Pataiiputra'da topladı. Buraya yalnız yaşlılar geldi ve üç Sepet Hikmet (Tipitaka) adı altında toplanmış olan kutsal yazıları sınıflandırdı. Kral Kaniksa (M.S. 78-103) Jalandhara'da ve Kundavana'da Dördüncü Konsili topladı ve Budizm'in en yaygın bir biçimi olan Mahasanghika'nın ana ilkelerinin yorumlamasını sağladı. 1850'den bu yana Kolombo'da (Seylan) kurulan dünya Budistleri Birliği her iki yılda bir uluslararası toplantılar yapmaktadır. Bu toplantılar bütün mezheplere açıktır, çünkü **«Doğru, bütün mezheplerin özüdür.»**

hinayana: küçük araç

Budizm Ganj vâdisinin ötelerine yayıldıkça, Buddha'nın öğretisi çeşitli ırklardan insanlara ulaştı; bunların gelenekleri, töreleri, alışkanlıkları başkaydı; değişik çevrelerde, değişik şartlar içinde yaşıyorlardı.

Başka bir takım ise, kendi mitoslarını Budizm'e ekledi. Böylece, değişik mezhepler ve inançlar doğdu ve sonunda hepsi birbiri ile çatışmaya girdi.

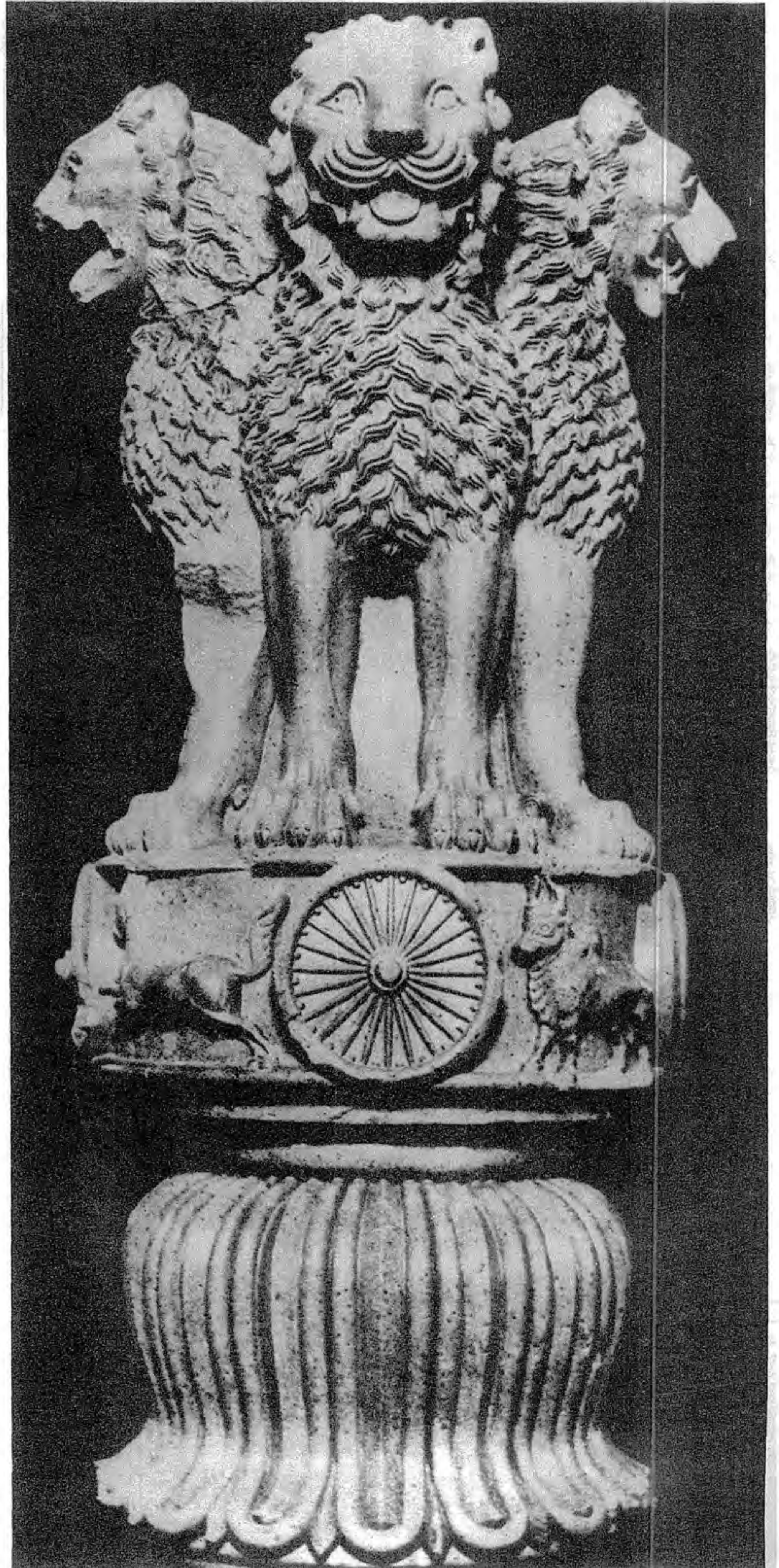
Genel olarak Budizm üç ana kola ayrılır: **Theravada, Mahayana ve Vajrayana.** Theravada, bugün en çok güneydeki ülkelerde yaygındır (Seylan, Burma, Siyam, Laos ve Kamboçya); Budizm'in en eski biçiminin ortodoks görünüşünü sürdürmüştür. Theravada, Buddha'nın en iyi öğrencilerinden Sariputra ta-

rafından kurulmuştur. Theravada'ya öteki okullar, Küçük Araç (**Hinayana**) adını verirler. Hinayana klasik üçlü üzerine kurulmuştur: **Buddha** (öğretmen), **Dharma** (öğreti) ve **Sangha** (rahiplerin kuralları). Hinayana, tanrılara ve ruhlara pek önem vermez; olayların geçiciliğine, yaşamın ve yeniden doğmanın acı verdiğine, insanın ancak Nirvana'ya erişerek kurtulacağına inanır «Sekiz Kat Yolu»nu benimser. Buddha'nın önerdiği Doğru Davranışları uygular; On Günahtan kaçınır. Çin'deki Lu Taung ve Ch'eng-Shik Tsung mezhepleri, Japonya'daki Kusha, Jojitsu ve Ritsu mezhepleri Hinayana'ya bağlıdır.

mahayana: büyük araç

Hinayana öğretisini, kimi Budistler şekilde eksik, uygulamada ise yetersiz gördüler ve eski Hinayana yazılarını derinden incelemek çabasına girdiler. Bunun sonucunda yeni bir yol, **Mahayana** doğdu. Dharma yayıldıkça, zorunlu olarak dinsel ve esrarlı bir karakter aldı, entelektüel yapısını kaybetti. Mahayana'daki ideal insan sadece kendi yasası için kutsal olmayı başarmış bir ermiş değildir; Nirvana'nın eşiğine kadar ulaşıp Nirvana'ya geçmeyen, Hayalde kalanları kurtarmak için arkasına dönen kişidir.

Buddha'ya birçok değişik kişilikler uyduruldu; bugün bunların içinde en çok tapılan tanrı Avalokitesvara'dır (Çin'de Kuan Yin: Japonya'da Kannon). Mahayana, büyük düşünürleri ile Budizm'e öğreti alanında yeni bir yaşam getirmiştir. Mahayana Çin, Kore ve Japonya'da tutuldu. Bu ülkelerde Mahayana'nın gelişmesi «sürekli oluşum» kavramının getirdiği özgürlük temeline dayanır ve buralarda Budizm, onu büyük ölçüde zenginleştiren birçok okula ayrılır. «Saf toprak Okulu» Amitabha'ya tapar, cennete ondan geçilerek gidileceğine inanır. Bunun tam karşıtı Zen Okulu canlı bir disiplin üzerine kurulmuştur, dogmalara yer vermez. Öteki okullar: Sino-Japon Hosso okulları; Sanron; Kegon (Todai-fi adlı tapınakları dünyanın en büyük ahşap yapısıdır); herşeyi kapsayan Tendai, Shingon; ve Nichiren'dir.

İmparator Asoka ve Sarnath'ın ünlü adak sütunu.

Buddha'cı elyazmadan alınma bir minyatür (XIX.yy. sonu - XX.yy. başı).

büyü ve dinsel araç

VI. yy.'da, Mahayanist Hindistan'da, o sıralarda geçerli olan büyü işlemleri, hukuk ve iş kuralları derlendi (Tantra) Yoganın büyüyen etkisi ile, bazı uygulamaların, örneğin soluk alıp verme düzeni gibi tarifleri yapılmış ve süregelen etkiler ise, dikkati bir takım büyülü hecelere (Mantra) çekmişti; bu hecelerin belli bir biçimde telâffuzu ile insanın Mutlak'a erişeceğine inanıyorlardı. İlk kez Tibet'te Kral Sronbtsan Sgam pa (ölümü 649) zamanında uygulanan bu gizli ve büyülü formüller, Hindistan'da gelişti. Tanrılara, Mantrayana'da cinler, şeytanlar da eklendi ve bunlar Evrensel Can'ın parçalarının birer görüntüsü sayıldılar. Bunlar kimi iyi, zararsız, çoğu ise korkunç ve düşmancaydılar. (Tibet'te Kral A-don btsan Sgan Po'nun biri Nepal li, öteki Çinli olan Budist karıları, sarayı da Budist yapmışlar ve onlara Yeşil Tara ile Beyaz Tara adları verilmişti. Bunlar Tibet'in koruyucu tanrıları olmuşlardır.) Kral K'ri sron ede btson (742-797) zamanında, rahip Padma Sambhava'nın yardımı ile büyü, halkın üzerinde büyük bir izlenim bırakmıştı; 1040 yılında iyice güçlendi. Halk birçok mucizeli işlerin başarılacağına inanıyordu. Örneğin, havaya yükselmek, telepati, maddeye hakim olmak, şiddetli soğuğa dayanmak gibi. Pratikte, rahipler dünyasal gücü yavaş yavaş ele geçiriyorlardı ve sonunda devleti tam olarak denetimleri altına aldılar. Tibet'te din alanında en önemli kişi Tsong Ka-pa (1358-1419) oldu, iki karşı grup ortaya çıkaran bir yenileme girişiminde bulundu. Bu takımlar **Sarı Şapkalı**'lar (sağ el rahipleri, evlenemezler) ile **Kırmızı Şapkalılar**'dı (sol el rahipleri, evlenebilirler).

sayısız tanrılar

Budizm, Gautama'nın eylemleri. düşüncelerinin kişileştirilmesi yolu ile daha da zenginleşti. Kutsal üçlü tanrılaştırıldı; yaratılan beden (**nirmana-kaya**): Buddha onunla yeryüzüne inmişti; ruhsal beden (**sambhoga-kaya**): Buddha onunla cennete girmişti; ve gerçek beden (**dharma-kaya**): Buddha bununla Mutlak'la özdeşti. Bu bedenlerin herbiri sonradan kendi başına bir öz oldu. «Orijinal Buddha» (**Adibudha**) değerini ve kişiliğini bunlardan alır. Sürekli var olma, beş **dhyani-buddha**'lar (**Akbhobya, Amitabha, Amoghasiddhi** ve **Ratnasambhava** dört köşede; **Vairocana** merkezde) kavramını esinlemiş ve bunlardan da beş **dhyani bodhisattva**'lar doğmuştur. Bunlardan biri **Avalokitesvara**'dır; kurtarıcı ve bağışlayıcı bir tanrı olarak çok büyük bir saygı görür. Geleceğin Buddha'ları içinde Maitreya en üstün tutulanıdır. Geçmiş Buddha'lar okuluna göre, 4'ten 32'ye kadar değişir. Bunlardan başka sekiz baş melek ve onların altında sayısız gözcü tanrılar, huriler ve şeytanlar; bunların da altında 36 Brahma tanrısı gelir. Tibetliler her bir tanrının bir de dişisini koymuşlardır.

budizm'in edebiyatı

Buddha'nın figüründen sayısız tanrılar yaratıldığı gibi, Buddha'nın dersleri üzerinde geniş bir edebiyat türemiştir. Buddha'nın biyografisi, onun kuramlarını ve Budizm'in gelişmesini ve tarihini anlatmaya çalışan birçok tanınmış yazar, denemeci ve yorumcu tarafından yeniden birçok kez yazılmıştır. Bu konu ile ilgili en eski kitap, bugün British Museum'da bulunan IX. yy.'dan kalma bir Çin tabletidir. Yine bu yüzyılda Nalanda Budist Üniversitesi (her yıl bu üniversiteye 8500 öğrenci ve 1500 öğretmen girer ve her gün 100 ders verilirdi) kütüphanesinde her dersin bir kopyesini saklardı. 1905'de Londra'da R.J. Jakson ve J.R. Pain Budizm üzerine İngilizce kitaplar satan ilk Avrupa kitabevini açtılar. Bütün kitapların ortak kaynağı, Pali dilinde yazılmış kutsal kitaplardı; ve I. ve II. Konsil arası derlenmişti. Bunlar üç bölüme ayrılan **(Tipitaka:** üç sepet) **Viyana Pitaka** mezhebinin yasalarını kapsar ve kendi içinde beşe ayrılır: **Sutta Pitaka** dört binden fazla Sutta'yı kapsar ve beş ciltten kuruludur; **Abhidhamma Pitaka** (metafizik bilgiler sepeti), Buddha'nın bilimsel ve felsefî düşüncelerini yedi risale içinde toplar. Tipitaka'nın en önemli yorumcularından biri, **Visudhi Magga** (Ruh Temizliği) adlı kitabın yazarı olan Buddhaghoso idi. Küçük araç (Hinayana), Tipitaka'dan başka Hint-Yunan kralı Milinda'nın (Menandros) bilgin Nagosena'ya sorduğu soruları inceler. Büyük Araç kutsal kitaplar dizisine birçok Sanskritçe metinler de eklendi; örneğin Mahavastu ve Divyavadana gibi her mezhep zaten bir hayli kabarık olan kaynağa kendi büyük sayıdaki kitaplarını da kattı ve böylece zengin bir Budist edebiyat çıktı ortaya.

hindistan'da budist sanat

Bir gün Ananda, Buddha'ya şöyle der: **«Ermişlik yaşamının yarısı güzel ile yakınlık, dostluk ile birlik kurmaktır».** Buddha şöyle cevap verir, **«Böyle söyleme Ananda. Senin dediğin, ermişlik yaşamı-**

XI.yy.'dan kalma Buddha heykeli (Bangkok, Ulusal müze).

gan-Yunan **Gandhara** okulu, **Mathura** okulu ve **Amoravati** okulu klasik biçimdeki Buddha heykellerini zenginleştirdi ve taş tapınaklar harika fresklerle süslendi. Son olarak altın ve **postgupta** dönemi (5-10 yy.'lar) gelir. Bu dönemde eskiden gözde olan biçimler geliştirilmiştir.

uzak doğuda budist sanat

Mezheplerin çokluğu, bunların kuramlarının yayılması, korkunç sayıda bir tanrı topluluğu, tapınma yerlerinin gerekliliği, bütün bunlar her yerde özellikle, Doğu Asya'da Budist sanatının gelişmesini etkiledi. Felsefe ve toplum gelenekleri, Çin'de ve Japonya'da estetik zevke yön vermiş belirli bir üslup getirmiştir.

Budist sanattan bir bütün olarak söz edilebilir; çünkü bütün sanat, yaratıcılığının kaynağı olan **Dharma**'da birleşik anlamını bulmuştur. Çin'de Budist sanat, özellikle heykel sanatı, I. ve II. yy.'lar arası Han sülâlesi yönetimindeki dönemde güçlendi. Altı sülâle döneminde (317-589) Hint stupa'sı değişikliğe uğradı. Tibet'te çok yüksek stupalar yapıldı ve ona göksel bir takım değerler verildi. Çin'de ise tapınaklar pagoda biçimini aldı. Suei Sülâlesi döneminde (590-617) çok büyük kaya heykeller yapıldı ve Buddha figürü karakteristik bir soyluluk kazandı. T'ang ve Sung yönetiminde (618-1279) dört köşe kule biçiminde heybetli manastırlar yapıldı; heykel sanatı yüce ve duygulu bir nitelik aldı, yazı sanatı gibi sanatlar yeniden canlandı. Yunan yönetimi sırasında (1280-1367), sert ama görkemli tahta heykeller yapıldı. Ming sülâlesi sanatında, ileri bir incelik, olgunluk göze çarpar. Ming sülâlesinden sonra bir sapma başladı ve bu Ch'ing yönetimine (1644-1911) kadar sürdü.

Budizm Japon sanatını da etkiledi; oradaki gelişmeler kendi yollarını izlediler. Belli başlı yapıtların en önemlileri arasında şunlar sayılabilir: Nara'daki Horyu'ji (M.S. 607), Doğu Asya'nın hâlâ el sürülmemiş en büyük tapınağıdır; gene Nara'da (749) ve Kamakura'da (1252) en büyük ahşap tapınaklar ve Buddha'nın 35 ayak yüksekliğinde bronz heykelleri.

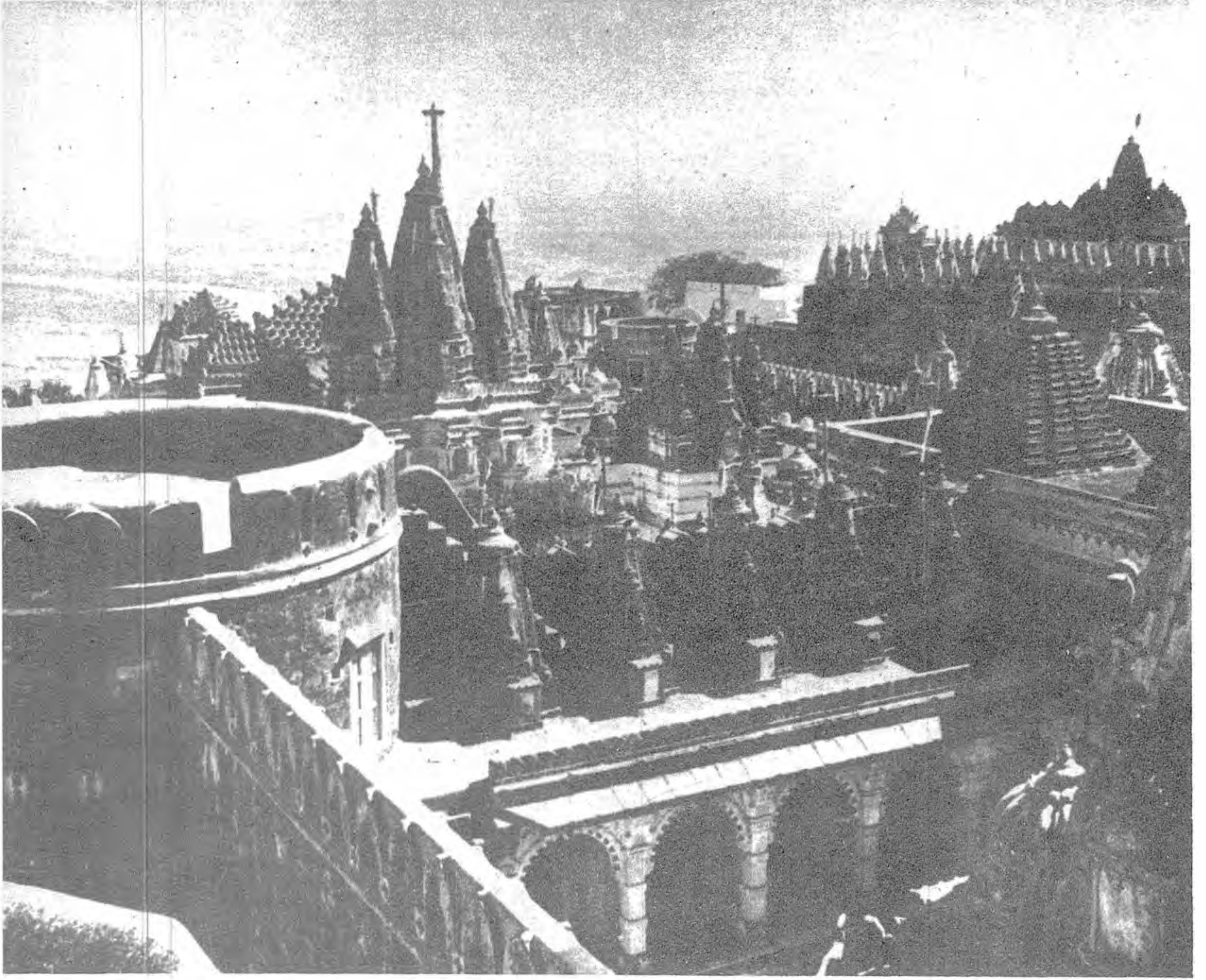

VI.yy. Çin heykeli: Maitreya ve iki yanında iki Bodhisatva.

nın yarısı değil, tümüdür. Güzellik ile kendi arasında dostluk, yakınlık ve bağlılık duyan bir rahip Yüce Yedi Kat Yolu izlemeyi ve ondan yararlanmayı umabilir.» Bu sözler Buddha'nın sanata verdiği önemi ortaya koymuştur. Hindistan'da doğan ve gelişen Budist sanatın, ilk başta estetik bir duyguya sahip olmayan birçok insanı etkileyip, ancak ondan sonra biçimsel bir evrimi esinlemesi belki de bu yüzdendir. Gerçekten de iki belirli dönem vardır. Birincisi, Hindistan Dönemi, portrede uzmanlaşmıştır ve Hindistan'a bağlı Budist ülkeler ise sanatta Hindistan'ın etkisinde kalarak, taklide gitmişlerdir. İkinci dönemde, Hindistan'da Budist sanat, esinini yitirmeye başlamış: Moğolistan, Çin, Tibet, Çin-Hindi ve Japonya gitgide daha başarılı olmuşlar, kendilerine özgü üslûplarını yaratmışlardır. Buddha'nın ölümünden sonra ilk yüzyıllarda Hindistan'da mimaride çok dayanıksız bir madde olan tahta kullanılıyordu ve bu yüzden günümüze bunlardan hiç bir şey kalmamıştır. Zamanla ağacın yerini taş aldı ve kral Asoka zamanında bilinçli bir üslup geliştirildi. Biçimsel gelişim, önemli dönemin birçok anıtlarını yeniden yaptırmış olan Sunga'nın (M.Ö. 187-75) zamanında güçlendi; ve harika frizlerle süslü kutsal mağaraların kazıldığı Andra döneminde ise gelişmeye başladı. En güzel dönem I. yy.'dan II. yy.'a kadar uzanan dönemdir. Bu süre içinde Af-

Tibet kökenli, yaldızla kaplı bronz Manjusri heykeli (XVIII.yy).

Jainizmin ünlü tapınaklarından biri (Palitana'da Satrunjaya tepesi üstünde).

jainizm

Batılı tarihçilere göre Jainizm'i Buddha ile aynı zamanda yaşamış olan Vardhamana Mahavira kurmuştur. Gerçekte ise Jainizm'in kaynakları çok daha eskilere gider, Kuzey Hindistan topraklarında, Aryan istilâsından önce, yukarı sınıfın içinden doğmuştur.

Mahavira ile Buddha (M.Ö. 600), Veda tanrılarının önemlerini yitirip, kişinin üstün görülmeye başlandığı ve cennette rahat bir yaşam idealinin yerini, çıkarsız iş görmeye bıraktığı bir dönemde yaşadılar. Jainizm ve Budizm bu or tamda kurulup, bu düşüncelerin etkisi altında kalmışlardır.

Jainizm'e göre değişik çağlarda dünyaya, insanlığı yönetmek için yirmi dört kurtarıcı **(Tirthankara yada Jira)** gelmiştir. Tirthankaralar tarih öncesi çağlardan başlar. Kuşkusuz ilk Tirthankara'lar mitolojik bir kişiliktedir ve mitoloji sonrakilerin yaşamlarında da görülür. Bunlardan son ikisinin, Parsva ve Mahavira'nın yaşadığı kesinlikle bilinmektedir. Jaina'lar Tirthankara'ların evrenin tavanının en üst katında oturduklarını kabul ederler. O katın yeryüzü ile bütün ilişkileri kesilmiştir; oraya hiç bir dua, hiç bir yakarış ulaşamaz. Bu yüzden Jaina'lar, dualarını Hindu Tanrıları adına yaparlar onlardan dilekte bulunurlar. Tirthankara'lar insanlar için amaç, en üstün örnektirler. Tirthankara'lar üstündür, her şeyi bilir, geçicilikten kurtulmuştur, sürekli bir hareketsizlik ve kesin bir huzur içindedirler. Jaina'lar Tirthankara'ların heykellerini çokluk ayakta durur biçiminde yapmışlardır. Bu heykellerden mistik bir sakinlik, durgunluk taşar; çıplaklıklarında hiç bir cinsellik yoktur. Bir kukla katılığı içindeki Jaina heykeli her bağdan kurtulmuşluğu, kesin yalnızlığı en güzel biçimde duyurur.

Son Tirthankara, Vardhamana Mahavira da Buddha gibi Aryan köklü değildi. Buddha'ya rağmen Mahavira, hiç bir felsefi ilke getirmedi, yeni bir din topluluğu yaratmadı, eskisini yenilemeye, bir düzene koymaya çalıştı. Yeni bir

Mahavira, Yeni bir öğretinin öğretmeni olmadı, sadece o güne kadar tam anlaşılmayan şeyleri aydınlığa kavuşturdu. Nirvana'ya ulaştığı sırada herşeyi apaçık gördü, öğrendi. Mahavira, Vedalara ve kast sistemine karşı oldu.

Jainizm koyu karamsar bir felsefedir. Öldükten sonra bir başka biçimde yeniden dünyaya gelmenin sonu yoktur, bu ise insana sadece azap verir, ancak kurtulan kişiler bu azap çemberinden kurtulur. Kurtulmak için kahramanca, destanımsı bir çaba gerekmektedir. Başlıca üç ana yolu (mücevher) vardır: **sağlam inanç, sağlam bilgi** ve **sağlam davranış.**

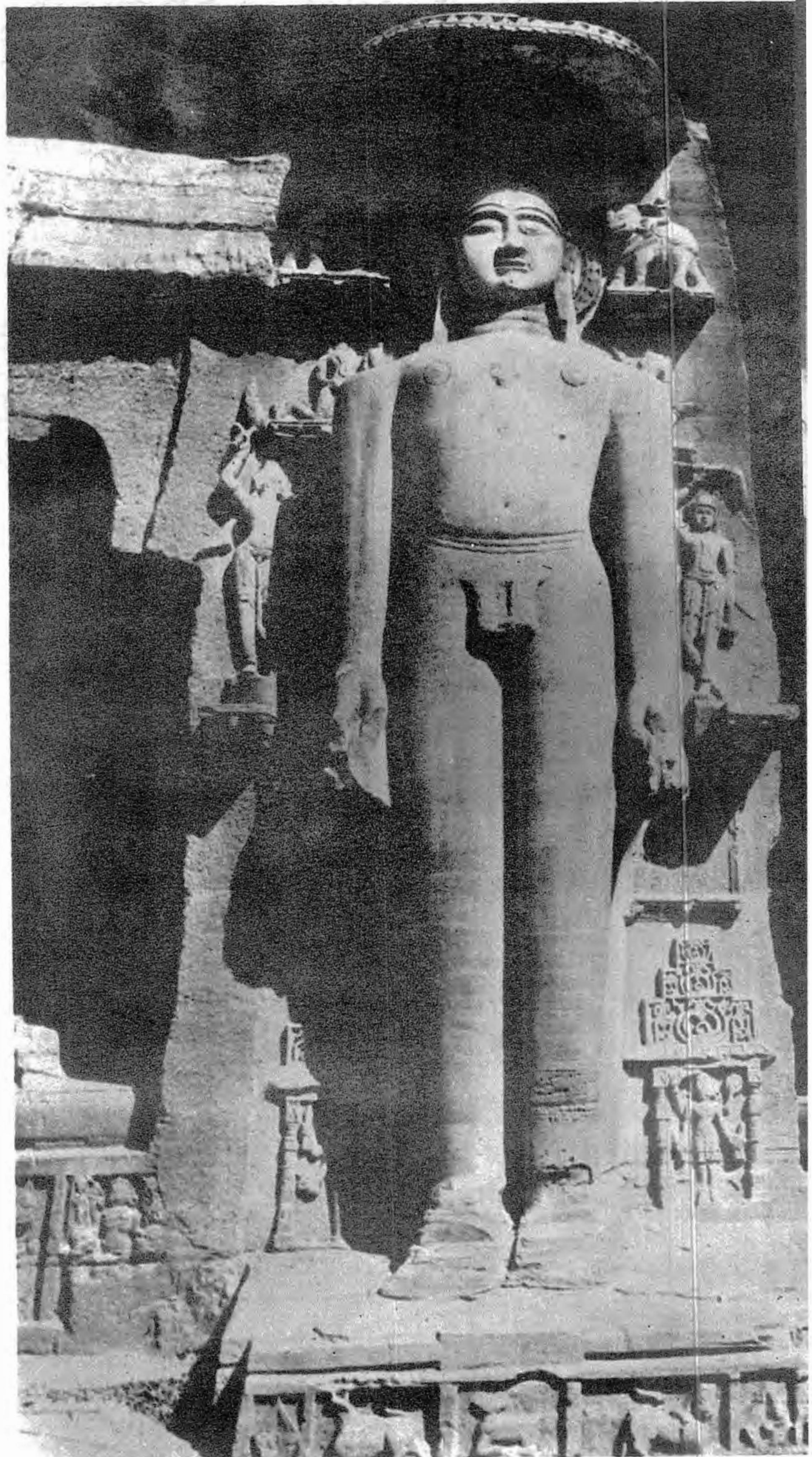
Jainizm'in beş davranış yasası vardır: öldürmemek, yalan söylememek, çalışmamak, dış dünyanın eşyalarından kopmak ve nefse hakimiyet.

Jaina kozmolojisine göre canlı, cansız herşeye, en ufak ve gereksiz şeylere bile sert davranmamak gerekir. Yaşamın en küçük zerresine kadar aşırı saygı gösterilmelidir. Jaina dini şiddete karşıdır (Ahimsa). Örneğin Jainalar, karanlıkta bir böcek yutar, ölümüne yol açarız korkusu ile su içmezler. Jainalar et yemezler; sinekleri, bitleri, pireleri öldürmeyip, bu canlıların daha iyi beslenmeleri için kımıldamadan dururlar.

Jainizm başlangıçta, heykellere tapılmayan ve rahiplere yer verilemeyen basit bir dindi. Sonraları rahipler yer aldı, manastır yaşamı ağır bastı ve heykelere tapılmaya başlandı. Bu dinin pek çok kutsal yazıları vardır; ama hemen hiç biri Batı dillerine çevrilmemiştir. Jainizm din değiştirip, sonradan Jaina olmayı kabul etmez. Mitolojisi zengin, dinsel törenleri uzun ve ayrıntılıdır. Jainizm, Hindu gelenek ve düşüncesini önemli ölçüde etkilemiştir. Katı tariki-dünyalık ve birçok Hindu mezhebinde görülen et yememe Jainizm'den gelmedir.

Jainizm'in başlıca iki önemli mezhebi vardır: **Digambara** (gökyüzü giyenler) ve **Svetambara**, (beyaz giyenler). Bu iki mezhebin arasında büyük bir öğreti ayrılığı yoktur. Çok eskiden Jaina rahipleri tüm çıplak gezerlerdi. Sonradan beyaz bir elbise giymeye başladılar ve kendilerine beyaz giyenler dediler.

Hindistan'da bir milyon üçyüz bin kadar Jaina vardır, bunlar genellikle Malabar bölgesinde toplanmışlardır.

Adinath'ın taştan yapılmış dev heykeli (Gwalior 1440 1453).

11.12.95

TİBET BUDİZMİ (LAMAİZM)

Bodhisatvo Lokeshvara'nın tahtadan yapılmış heykeli (XV.yy.).

Tibet'in fizik şartları tek başına insanı, dinsel düşünceye itmeğe yeter. Çok geniş boş alanlar, bunların çevresindeki sıradağların yüksekliği, 6-7000 metre yükseklikteki kırların hafif havası, insan ve delişmen bir hayatın çok seyrek rastlanıldığı korkutucu sessizlik: bütün bunlar kişiyi içedönük düşünceye, normal olmayan düşünce yöntemleri geliştirmeye ve insan aklının çok yönlü yeteneklerinden ya en iyi yada en kötüsünün kullanılmasına yöneltir. Tibet dışında, dünyanın hiç bir yerinde bu ölçüde fazla büyücülük pratiğine ve insan kafasının bu derecede bencil ve şeytanî amaçlar uğruna aşağılanmasına rastlanılmadığı gibi, kendi kendilerının ustalığından geçerek insanlığın ruhsal ustalığına ulaşan bu kadar çok insana da rastlanılmamıştır. Son 2500 yıl içinde şüphesiz birçok insan aydınlığa ulaşmayı başarmıştır.

lamaizm'in temelleri

Tibet Budizmi'nin öteki adı olan **Lamaizm**, Budizm'in en iyi ve en kötü yanlarının bir karışımıdır. En iyi noktasında, yüksek yetenekli kişiler tarafından kontrol edilen Mahayana Tarikatının soylu bir koludur; en kötü noktasında ise, Mahayana Budizmi'nin ince cilâsi ile kapatılmış, **Siva** (Şiva) mistisizm ve sihirbazlığı ile Hint-Tibet cin ve şeytana tapmasının bir terkibidir.

Bu dine Kafkasya'dan Kamçatka'ya Sibirya'dan Küçük Tibet, Sıkkım, Butan, Nepal ve Yunnan'a kadar uzanan topraklarda sık sık rastlanır. Bununla beraber, bu geniş topraklarda, büyük bir oranı rahip olan ancak on iki milyon civarında insan yaşamaktadır.

Tanrıça Tara'nın insan kılığındaki iki heykeli.

La-ma 'üstün kişi' demektir. Bu terim sadece manastır başları ve en yüksek yetkililer için kullanılabilir. Ama, nezaketen tüm Gelong'lara yada 'tam rahipliğe' atananlara da bu ad verilmektedir.

tibet budizmi'nin tarihi

VII. yüzyıla kadar Tibet'in tek dini **Bön** idi. Bu dinde egemen kişilik Şaman'dır, yani, tarıma bağlı toplulukların ihtiyaç duyduğu iyi hava şartları ve öteki gereksinimlerini sağlamak için, psişik alanda çalışan bir büyücüdür. Sir C. Bell'in belirttiği gibi, o zamanlarda, Sibirya'nın birçok yöresinde, açıkça kimlikleri belirtilmeyen yer ve gök tanrılarına kurbanlar sunan bir tür «doğaya-tapıcı din» hüküm sürmekteydi. Bunun bizim konumuz bakımından önemi, zaten Tibet'e vardığında bozulmuş bulunan Budizm'in, aşırı hoşgörüsü yüzünden, yerli inanç ve pratiklerin birçoğunu özümsemesidir. Bununla beraber, bu Bönpa'lar, Dugpa tarikatının üyeleri olan Dugpa'larla karıştırılmamalıdır. Dugpa tarikatı Yukarı Tibet'te, XII. yy.'da, Milarepa'nın halifelerinin biri tarafından kurulmuştur. Reformasyonun 'Yeşil-şapkalılar'-dan ayrı olarak, 'Kırmızı-şapkalılar' sekti yozlaşarak Bönpa ve büyücülere karışmışlardır. Mamafih, Dugpa tarikatının üyesi olmayan büyük sayıda Bönpa'lar vardır.

M.S. V. yy.'da, bazı Budist kitapları Hindistan'dan Tibet'e getirilmişti. Fakat bunların o zamanlar pek dikkate alınmadığı anlaşılmaktadır. Budizm, Tibet'te, ancak VII. yy.'ın ortalarında, Kral Srongtsen Gampo devrinde bir güç olabilmiştir. Bu güçlü kral, fetihleri sırasında, iki karısını Çin ve Nepal prenseslerinden seçmiştir. Bunların her ikisi de Budist idi. Ve aralarında kralı Budist yaptılar. Kral, vakit geçirmeden vaızlar vermeğe ve tapınaklar inşa etmeğe başladı. Bön'ün tepkisi gecikmedi, fakat, yeni din kalıcıydı ve Srongsten Gampoda Tibet Budizmi'nin kurucusu olarak çoktan ululanmıştı.

tantrik budizmi

Değişik türde ayinlere sahip bir Hindu mistik tarikatının kutsal yazıları olan **Tantra**'lar, gelişmesinin başlangıcında Tibet Budizmi'ne sokulmuştu. Bu nedenle, bütün tarikatlar, yüksek yada düşük düzeyde, Tantrik pratiklerden derin bir şekilde etkilenmişlerdir. Çünkü, ister Hindu isterse sonraki Budist biçiminde olsun, Tantrik ayin, saflığın birçok unsur ve evrelerini içerir. Büyük ölçüde bâtınî nitelik taşıması ve bu nedenle de tapınma biçimlerinin sadece Guru'dan **Şela**'ya

Bronz Tanrıça heykeli (XIII-XIV.y.).

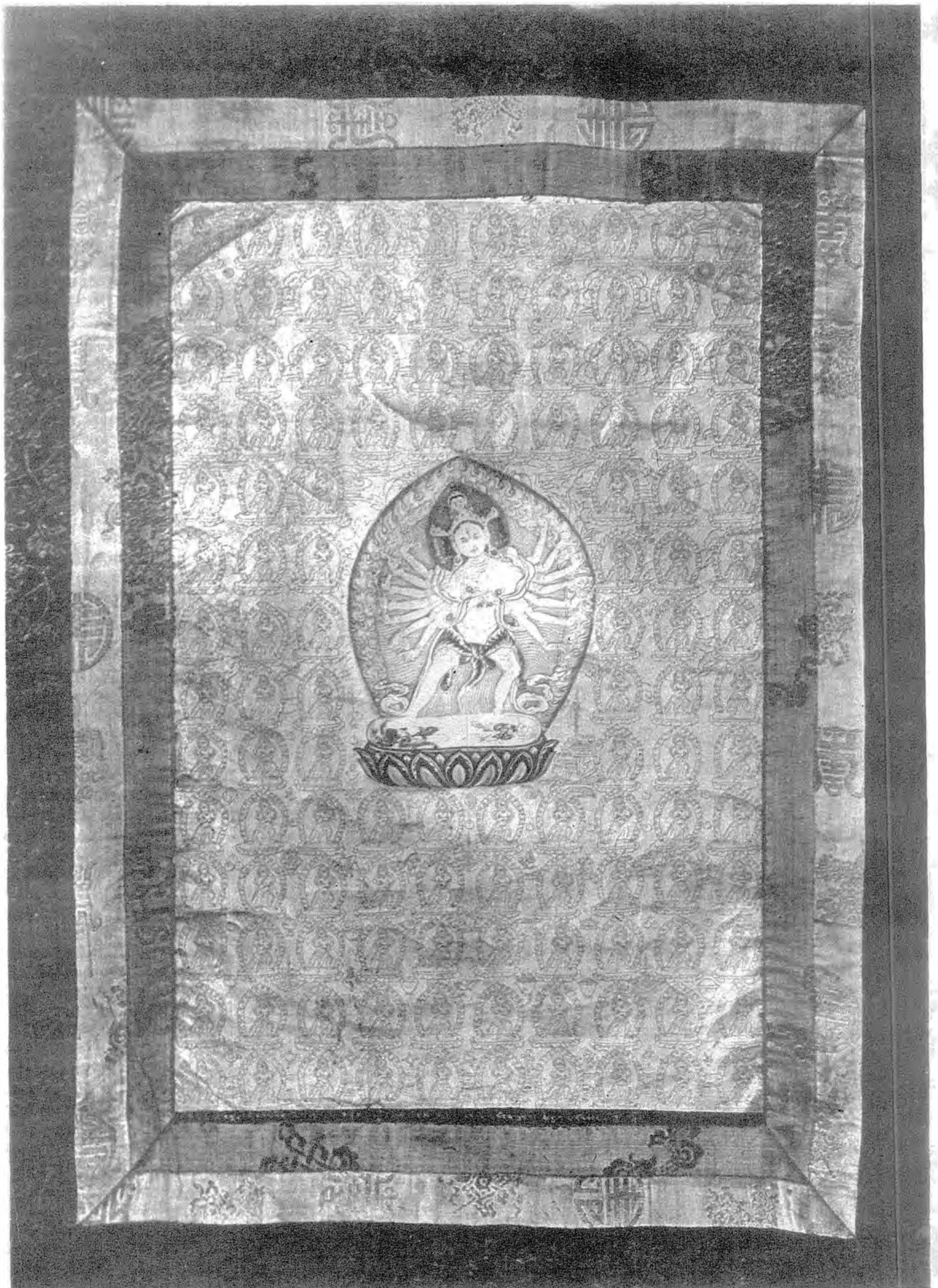
(mürıd) iletilebilmesi mümkün olduğundan, ayrıntılı olarak tanımlanan ayinin ne kadarının yalnız sembolik ve öznel, ne kadarının da nesnel pratiği yansıttığının bilinmesi oldukça güçtür. **Mudra**'ların (ayine ait jestler), **Mantra**'ların (ses titreşimlerinin bâtınî bilgi yoluyla elde edilen sihrî kudretin ibareleri) ve **Yantra**'ların (sembolik anlamın diyagramları) kullanımı açıkça düzenlenmiştir. Bu arada, yazılı kutsal eserlerin büyük ölçüde cinsel sembolizm içerdiği de görülmektedir.

Cinsel öge, daha sonra gelişerek Tantra'nın bütün sistemini, tapınma biçimleri ve ikonografisine de nüfuz ederek egemenliği altına almıştır. Şu bir gerçektir ki temel 'Karşı Çiftler'den birisi **erkek-dişi** ilkesidir. Ve seks, yani bu ikisi arasındaki ruhsal gerilim, ikili görünümünde yaratıcı bir unsurdur. Bu yüzden Tantrizm taraftarları Budizm'in bütün tanrılarına bir **Şakti**, yani, onların dişi karşıtlarını verirler. Ayrıca bu çiftleri resim ve heykellerde birbirine kenetli durumda bir cinsel kucaklama içinde gösterirler. Bu tatbikat, konu ile ilgilenen ilk Batılı yazarların hemen bütünü tarafından çirkin bulunmuştur. Bununla beraber. cinsellikle ilgili her şeyi «kirli» sayan kuşaktan sonra gelen yeni yazarlar, önceki eleştirmenlerin problemli kafalarının örtüsü altında soruna yaklaştıklarını ileri sürmektedirler. Felsefe kendiliğinden ne temiz ne de kirlidir, fakat sadece zihni kendi çevresinin kuruntusundan koparabilecek olan binlerce yöntemden biridir. Cinsellik, evrensel bir olgudur, zihnin aydınlanması için onun gücünden yararlanılabilir. Ancak, bu gücün kendisi, uygun kullanımını büyük ölçüde güçleştirir, ve tantrik taraftarlarından bir kısmının sadece, bu gücün çekimine kendini kaptırdığı, onu geliştirip kişisel olmayan amaçlara yöneltmediği kuşkusu doğurur.

Şakti doktrininde sonraları önemli değişiklikler olmuştur. Pasif dişi güç (**şakti**), erkek şefkat gücünün kadıncıl bilgelik-biçimine dönüştürülmüştür.

padma sambava

Padma Sambava, Tantrizm'i Tibet'e ulaştıranların başında gelir. O, M.S. 747'de günün kralı tarafın-

Tanrıça Heruka (XVIII-XIX.yy. Tibet sanat eseri).

Buddha'cılığın Tibet'te yayılmasını sağlayan Rın-Ç'en bzun-Po'nun mezarı.

Boru çalan Tibet'li rahip.

Darjeeling'deki (Hindistan) Samten Chualing manastırı.

dan, Tantrik büyücüsü olarak şöhrete ulaştığı Nalanda'dan Tibet'e çağrılmıştı. **Guru Rimpoş** (Değerli Öğretmen) olarak da bilinen Padma Sambava — Lotus Doğumlu — Tibet'e yanında iki karısı ve seçkin bir grup müridi ile varmıştı. Çok geçmeden aydın Tibetliler de bunlara katıldı. Büyük bir çeviri devri başlamıştı. Tibet Budizmi'nin Kutsal edebiyatının **tantrik** bir eğilim göstermesinin nedeni ilk çevirilen eserlerin büyük bir çoğunluğunun **tantrik** kökenli olmaları yüzündendir. Bön muhalefetine rağmen, Padma Sambava'nın yeni öğretisi hazır bir dinleyiciler grubu bulmuştu. Bu, yürürlükte olan Bön'e karşı bir gelişmeydi, ama onun çok ilerisinde de sayılmazdı.

Bu arada Bön'cüler hakim durumlarından yararlanarak başarılı bir karşı direnişe geçmişler ve bir yüzyıldan fazla bir süre yeni inancı baskı altında tutmuşlardır. Hattâ II. yy.'da, Atişa'nın gelişine kadar ağırlık Budizm tarafına kaymamıştır. Fakat bu ünlü Hindistanlı Mahayanist rahip (bilgeliği ve uzun seyahatleri ile tanınmıştır), kendisi ile birlikte aynı zamanda Tantrik Budizmin yeni bir türünü de getirmiştir. Mamafih, gelişinde reforma uğramış Kahdampa Tarikatını bulmuştu ve onun yaptığı Tibet Budizmi'ni yeteneği ölçüsünde genel olarak yeniden düzenlemek olmuştur. Coşku son kertesinde idi; büyük bir şevkle yeni manastırlar inşa ediliyor ve yeni kutsal eserler oralarda incelenmek üzere durmadan çevriliyordu. Bu devrin iki ünlü kişisi Marpa ve ondan da ünlü müridi Milarepa (M.S. 1038'de doğmuş ve Kargyupta Tarikatını kurmuştur) idi. Çıplak tepelerde sadece bir pamuk elbise ile dolaştığı için **'Pamuk elbiseli Mila'** adı ile çağrılan Milarapa, en gözde 'ermiş'ti. Önce bir büyücü, sonra bir ermiş ve her zaman bir şair olan Mila adı her evin baş kelimesidir; şarkıları ve biyografisi her yerde okunur ve sık sık başvurulur. Dr. Evans-Wentz'in Batı'ya aktardığı şekli ile onun hayatı, kesinlikle, dinler tarihinde eşsiz bir olaydır ve ancak çok az insan, kısa bir hayat süresi içinde, bu kadar derinliklerden bu ölçüde ululuğa ulaşabilmiştir.

tsong-ka-pa

Tibet Budizmi'nin daha büyük başka bir kişisi de Tsong-ka-pa'dır

(1358-1419); yani, Kuzey Batı Çin'de Am-do'nun bir bölgesi olan Soğan Ülkesine atfen **'Soğan Ülkesinden Gelen Adam'** adı ile anılan kişidir. Yazılı kaynaklara göre, o, Atişa'nın başlatmış olduğu reformasyon hareketini devam ettirmiştir. Bu anlamda kendi tarikatı olan 'yeniden-düzenlenmiş' Gelugpa Tarikatı üyelerini bir araya getirip dağınıklıktan kurtarmış ve onlara Theravada'nın Vinaya emirleri ile birlikte, sonraları reforma uğrayan hareketin ayırıcı işareti olan **yeşil şapkayı** da vermiştir. Böylece bunlar öteki tarikatların Kırmızı Şapkalıları ve Bön-pa'ların Siyah Şapkalılarından ayrılabiliyordu. Bu Gelugpa Tarikatı çok geçmeden, o günün Dalai ve Panşan Lamalarını da içine alarak Tibet'in en güçlü tarikatı olmuştur.

Tsong-ka-pa her bakımdan büyük bir insandı. Güçlü bir vücut, zengin bir beyin ve ölçü tanımaz bir çalışma iradesi, bütün bunlar bir araya gelip onu misyoner hareketin en ön safına koymuştu. Hareketin öncüsü olarak **Je Rimpoş** (Büyük Bedelin Başı) adını almış, ve Lasa'dan 12 mil uzaktaki Ganden'de kendi kurduğu manastırdaki türbesi, o günün bir haç ve ibadet yerine dönüşmüştür. Onun dinsel reformları tamlıktan uzaktı. Fakat, her ne kadar Tibet Budizmi'ndeki tantrik etkileri bütünüyle ortadan kaldıramamışsa da, bu yolda önemli bir ilerleme katetmiştir. Temel eseri **Lamrin Şembo**'ydu. Bu eser iki bölüm halinde kural ve buyruklardan oluşmaktadır. Birinci bölüm din adamlarına, ötekiyse bâtınî tarikatının müridlerine aittir.

Bu nedenle, bâtınî gelenek Tsong-ka-pa'ya hem Yeni-girenler tarikatının bir reform ve kural koyucusu hem de yeniden-düzenlenmiş bir inancın yaratıcısı olarak bakar. Lama'ların yüksek rütbelerinden **Dhyan Şohan**'a sahiptir. Bu olgu, Yeşil Şapkalılar arasında **«İkinci Buda»** olarak tanınır düşüncesi ile doğrulanmaktadır. Bu yüzden, hatırasının bütün Tibet boyunca saygı ile anılması şaşırtıcı gelmektedir. Budizm'de yaptığı gözle görünür reform yanında, Buddha'dan hemen sonra gelecek kadar onu yücelten, görülmeyen eseri de en az birincisi kadar önem taşır.

Budizm XIII. yy.'da Moğolistan'a yayılmıştır. Marpa tarafından kurulmuş olan Sakya manastırının baş rahibi, zamanın Moğol Hükümdarını tedavi etmek için Pekin'e çağrılmıştı. Bu rahibin ardılı Drogon, Kubilay Han'ın çocukluğunda

Çin'de yapılmış (XVIII.yy) bir Buddha heykeli.

Kötü güçlere karşı yapılan ayinlerde takılan bir maske (Tibet sanat eseri)

Altından yapılmış, üstü değerli taşlarla süslenmiş bir ayin kabı (XIX.yy).

ona ruhsal eğitiminde öğretmenlik yapmıştı. Daha sonraları büyük İmparator Drogon'dan Budizm'i Moğalistan'a sokmasını ve böylece Tibet'de Bön biçiminde varlığını sürdüren kaba doğa-tapıcılığının yerini almasını istemişti. Kubilay Han'ın ölümü üzerine reform hareketi biraz gerilemişti, fakat üç yüzyıl kadar sonra aşağı yukarı tamamlanmıştı. Bu arada, Moğol başkenti Karakurum'u M.S. 1253 yılında ziyaret eden Flandre'li rahip Rubruquis'nin anlattığına göre Karakurum'da Budizm'in o zamanki görüntüsü ile şehrin bugünkü durumu arasında büyük benzerlikler vardır.

tibet budizmi'nin tarikatları

XVI. yy.'a varmadan Tibet Budizmi'nin değişik tarikatları aşağı yukarı belirgin bir biçimde ortaya çıkmışlardı. Hâkim olan **Gelugpa** yada Yeşil Şapka tarikatıydı. Bundan sonra XI. yy.'da Marpa tarafından kurulan **Kargyut-pa** tarikatı geliyordu. Bu, reformlarla yarı yarıya değişmiş bir tarikat olarak adlandırılabilir. Üyeleri 'mezara girmişlerin' büyük bir oranını oluştururlar. Bunlar ise kendilerini tepeler üzerindeki mağaralara belli bir süre için, yada ömür boyu kapayan ve sadece müridlerinin bir delikten onlara uzattıkları en az gıda ve su ile yaşayan rahiplerdir. Buna benzer bir başka tarikat da Sakya'dır. «Koyu sarı» anlamına gelen **Sakya,** bu adı ortaya çıktığı yerin toprak renginden almıştır. Bu tarikat her ne kadar reforma uğramamış tarikatlara karşı daha ileri olma iddiasını ileri sürüyorsa da bugün onlardan ayrılması hemen hemen olanaksızdır.

Önemli bir tarikat da **Nyingmapa** veya Kırmızı Şapka tarikatı, Padma Sambava'nın reform görmemiş tarikatıdır. Bu tarikatın Reforma uğramış tarikatlar karşısında savunma durumunda bulunması yüzünden, üyeleri kendi pratiklerinin haklılığını, mağara ve öteki gizli yerlerde, Sambava'nın bâtınî öğretileri olduğunu ileri sürdükleri vahiyleri keşfetmekle doğrulamaya çalışmaktadırlar.

Bu uğraşlar, genellikle, büyülü ayin ve pratiklerle ilgilidir ve tarikatın dinsel değerine önemli bir katkıda bulunacak nitelikte değildirler.

Bütün bu tarikatların yanında, Bön-pa, yerini hâlâ muhafaza etmektedir. Budizm'in etkisi altında kalmış olmasına rağmen, Budizm öncesi günlerin ilkel doğaya tapanları varlıklarını devam ettirmektedirler.

Vasudhara'nın heykeli (XVI.yy. Nepal sanat eseri)

Tri-ratna'nın ıbadeti.

Buddha'lığın önemli merkezlerinden biri olan Sarnath tapınagı.

batini budizm

Adı geçen bütün bu tarikatlar, sadece, Tibet Budizmi'nin dışsal görünümleridir. Ancak, 2500 yıl içinde birçok insan ruhsal gelişme sürecinin **Arhat** (Nirvana) noktasına ulaşmıştır. Bu gelişim, normal anlamda yok olmaz, ölmez, çünkü buraya ulaşanların bilinçleri birbirini izleyen bedenlerdeki bir hayattan ötekine geçer. Dünyanın bazı bölgelerinde varlıklarını sürdüren bu tür birçok insan vardır. Binlerce yıl boyunca, değişik dinlerde farklı birçok isimle tanınan insanlığın ruhsal önder ve koruyucuları yuvalarını, uygarlıkla kirletilmemiş bir ülkede kurmuşlardır. Orada bilincin saklı düzlükleri üzerinde faaliyet gösterirler. Kuşkusuz, bunların tümü Budist değildir. Fakat tarikat başının bağlı olduğu yer ve din ne olursa olsun, müritlerin görevi hep aynıdır: insanlığın aydınlanmış önderlerine, ruhsal ilerleme yollarında, herkes adına, yol göstermek ve etkilemek. Bunların kollektif bilgeliğine, dünyadin felsefelerini inceleyenler, birçok değişik düşünce okullarında bölük pörçük ve tahrif edilmiş bir biçimde rastlamışlardır. Zor anlaşılır benzetmeler, geleneksel deyimler ve açık imalar, birden temel ilkeler olarak ortaya çıkıverir. Batılı bilim adamının gözünden kaçan birçok noktanın açıklaması da burada yatar. Bilgeliğin İki Yoldan (**Göz** doktrini ve **Kalp** doktrini) sözeden bölümünün kabulü hiç bir güçlük yaratmaz. Çünkü, 'Gözün' Dharma'sı dışsal olanın ve var olmayanın ifadesidir. 'Kalbin' Dharması ise **Bodhi**'nin, Devamlı ve Sonsuzun ifadesidir. «Göz Doktrini» yığınlar için, «Kalp Doktrini» ise seçkinler içindir.

Bu geleneksel öğreti, Tibet Budizmi'nin, ister en saf ister en bozulmuş biçiminde olsun, bütün tarikatları için geçerlidir. Çünkü 'aydınlık' sanatların olduğu kadar 'karanlık' sanatların da uzmanları vardır. Aralarındaki tek ayırım, ruhsal güçlerin öteki kişilerin zihinleri üzerinde mi yoksa doğa güçleri üzerinde mi uygulanacağı amacında yatmaktadır. Bütün Doğu'da, bu tür öğretilerin tümü, hocadan **(Guru)**, müride **(Şela)** söz ile hatta, Zen de olduğu gibi, sessiz yada şiddetli bir yolla geçer.

Buddha'ya karşı başarısız bir girişimde bulunan Mara'nın şeytanları

dalai lama ve panşen lama

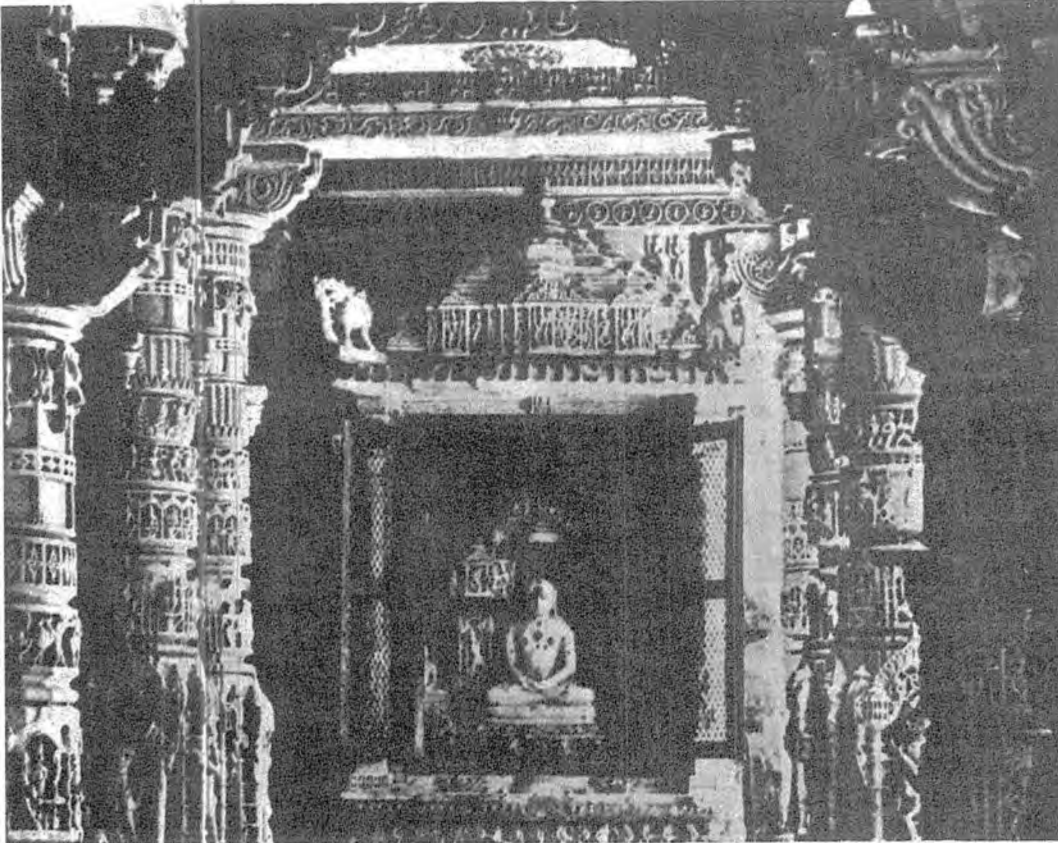
Dalai Lama ve Panşen Lama Tibet'in en yüce iki insanıdır. Birincisi ruhsal ve dünyevî gücü elinde bulundurur. Bu iki büyük kişilik arasındaki ilişki — çünkü belirli bir dönemde yıllarca çocuklukları devam etmesine rağmen güçleri mutlaktır — oldukça karışıktır. Dalai Lama'nın görevi, Grand Lama'dan gelmedir. İlk kez bu görevi üstlenen Tsong-ka-pa'nın yeğenidir. Bu görevin sahibi, çocukluk çağında yetkilerini bir Naip ve İstişare Meclisi aracılığı ile kullanır; erginlik çağına geldiğinde yapı olarak Roma kardinalleri meclisine benzeyen, büyük Lamalar Meclisi ile birlikte çalışır.

Panşen Rimpoş yada Panşen Lama, kendi bölgesi dışında hiç bir politik güce sahip değildir. Fakat, 1445 yılında kurulan Taşilhumpo'daki manastırından Tsong-ka-pa'nın nüfuz alanına uzanan bölgede dünyevî müeyyidelerden yoksun olmasına rağmen, oldukça etkin bir otoriteye sahiptir.

Bu görevlerin sahiplerinin ölümünde bunlara ardıl tayin etmede başvurulan garip ve biricik yöntem konusunda, Tibet'e ilişkin eserlerde oldukça bol bilgiye rastlanır. Ülke baştan aşağı, bazan yıllarca, bir bebek için taranır. Bu bebek selefinin malik olduğu değerleri taşıyacak ve böylece, bu yada başka yollarla, kendisinin, ondan önceki görevlide ifadesini bulan ruhsal ilkenin yeni cisimleşmesi olduğunu ispatlayacaktır. Bu görevin her ye-

Buddha'cılığın Hindu dinlerine üstünlüğünü simgeleyen bir heykel (VII. VIII.yy.).

Jainizmin Abu dağındaki kutsal tapınağı

ni sahibinin, uzun bir dönem naipliğe ihtiyaç duyması gerçeği, kendiliğinden, Naip ve İstişare Meclisine oldukça geniş yetkiler vermektedir. Bu yüzden, bu nitelikte bir İstişare Meclisinden iktidarın dizginlerini koparabilmek için sağlam ve kararlı bir genç adama gerek vardır.

Tibet'in görülen veya görülmeyen önemli tanrıları konusunda da geniş bilgiye rastlanır. İkinci derecede önemli tanrılar ise birçok ikonografi kitabı doldururlar. Bazıları güzeldir, bazıları tiksinti vericidir. Bu figür ve resimler, hemen hemen herkes için, sadece daha büyük güçlerin sembollerinden ibarettir. Bunlara ne tapınılması ne de teveccühlerinin kazanılması gereklidir. Bunlar yalnız güçsüz bacaklılar için koltuk değnekleridir. Oluş nehrinin geçilmesinde kullanılacak sallardır. Tibet öğretilerine göre, Bodisattvalar bile ancak 'destek' mahiyetindedirler, ve 'Boşluk' elde edildiğinde bütün bu yardımcı unsurlar bir kenara atılabilirler. Artistik bakış açısından bu imajlarda Hint, Çin ve Nepal etkisi görülür. Yab-yum figürlerine gelince, bunlar sadece cinselliği «müstehcen» görenlerce müstehcen sayılabilir. Bu 'çift' figürleri, Heron-Allen'in dediğine göre, «Ruhun maddeye girişini ve böylece bu ikilinin ayrılmaz bir duruma gelmelerini» belirtir. İbadet ve ibadet amaçlarının gözetildiği durumlarda, Bilgelik dişi, Güç ve Yöntem ise erkek olarak simgeleştirilmişlerdir. Ve bunlar bütün temas noktalarında birbirine değen bir cinsel birlik içinde tasvir edilmişlerdir. Böylece Bilgelik ve Yöntem, Güç ve ona yol gösterip kullanan Zihnin her zaman bir birlik içinde oldukları ortaya konmak istenmiştir. **Uşnişa,** kafatasındaki şiş, hipofise bağlanır ve yüksek ruhsal yeteneğin aşırı gelişmesini temsil eder. **Urna,** gözler arasındaki mücevher, beyin bezesine bağlanan bir yetenek olup, 'üçüncü göz' dür.

rahipler tapınaklar ve ayinler

Tibet'in üç büyük manastırı 10.000 kişi aldığı söylenen muhteşem De-pung; Sera ve Tsong-ka-pa tarafından kurulan Ganden'dir. Bunların dışında sayısız manastır

Buddha'nın ilk vaızını sımgeleyen Dharmacakra (yasa tekerleği).

Buddha heykeli.

vardır; bazıları büyük, bazıları küçük; bazıları bulunması güç ıssız tepelerde, bazıları normal büyüklükteki merkezlerde. Rahipler, her devirde, aydınlık kafalı, derin nüfuz kabiliyeti olan kişilerden tembel, pis pejmürdelere kadar uzanan değişik tiplerde kişilerdir. Aynı zamanda, dergâhlar, ruhsal değer bakımından çok az düşüklük gösteren kadınlarla dolup taşar. Bu tapınaklardaki âyinler büyük bir özenle hazırlanır. Birçok gezgin bunlarla Roma Kilisesi'nin âyinleri arasındaki aşırı benzerliğe dikkati çekmiştir. Tapınak avlularında sahneye konan oyunlar ile Avrupa'nın Ortaçağ dinsel oyunları arasında da benzerlikler vardır. 'Şeytan dansları' diye bilinen danslar, garip kostüm ve taklitlerle yapılan eski folk danslarından başka bir şey değildir.

Bu tapınaklarda, Batı müzelerinde herkesce bilinen aletlere rastlanılır: zihin meditasyon halinde iken duyuların dikkatini toplamak için kullanılan 'dua kâğıtlarının sarıldığı döner silindir'; gücün sembolü olan **vajra** yada küçük bronz 'üçlü çatal' ve tantrik tarikatlar da, çok kez insan kemiğinden yapılan tesbihler. Budizm'in gerçeklerinin öğretilmesinde daha büyük bir değere sahip olan araçlar, ünlü Hayat Çarkı resimleridir. Bunlar on iki **nidana**'lar yada 'nedensellik zincirinin' resimlerle tasviridir.

Rahip, rahibe ve basit, batıl itikatları olan köylü halkın bu verimli dünyasında, Hindistan'dan gelen dinin büyücülüğünün ve özgün Bön inancının etkileri açıktır. Kehanetler ve fal bakmalar oldukça kabarıktır; fakat büyüye dayalı âyinlerin birçoğu yüksek amaçları gerçekleştirmek için yapılır. Hindistan, **Mantra**'ların Yogasını (sesin kullanımı) ve **Mudra**'ların Yogasını (el şekillerinin kullanımı) bilir ve bu gizli bilimlerin kullanımının oradan geldiği herkesin, kuşkusuz, kabul ettiği bir gerçektir. Meditasyon şekillerinin bir çoğunun Hint Yogası ile yakın ilişkisi vardır; ötekiler ise daha çok Japon Zen'ine benzerler.

DİNLER TARİHİ ANSİKLOPEDİSİ FİHRİSTİ

CİLT I

FASİKÜL I
DİNLERİN TEMELİ 3
İlkel içgüdüler 3
En eski ilkel dinler 4
«Büyük Ana» ve kurban 7
«Tabu» inancının kökenleri 10
Kutsal işaretler ... 11
İSLÂMLIĞIN TARİHİ 12
Allah'ın habercisi 12

FASİKÜL 2
Fetihler devri 25
Altın çağ 37

FASİKÜL 3:
KUR'AN VE KUR'AN TARİHİ 54
Vahiy nedir? 54
İlk vahiy 56
Mekki ve medenî sûreler 57
Mekkî, medenî nitelikler 57
Vahiy kâtipleri 58
Kur'an'ın İ'câzı 59
Kur'an'da Arapça olmayan kelimeler 59
Kur'an'ın mushaf haline getirilmesi 59
Mushafın düzeni 60
Mushaftaki sûrelerin düzeni (Tablo 1) 61
Nüzûl surasına göre sûrelerin düzeni (Tablo 2) 62
Sûrelerin taksimi 62
Kur'an'ın noktalama ve harekelenmesi 62
Kur'an'ın teksir edilen nüshaları 64
Basılmış mushaflar 64
Kırâat (Kur'an'ın okunuşu) 64
Kur'an'ın yorumu 65
Önemli devirlere göre 114 sûrenin düzeni (Tablo 3) 65
İsrailiyat nasıl karıştı 66
Kur'an çevirileri 68
Kur'an ve batılılar ... 69
İSLÂM'DA MEZHEPLERİN DOĞUŞU 71
Doğal çevre, sosyal çevre 71
İlk anlaşmazlıklar 72

FASİKÜL 4:
Müslümanların üç gruba ayrılışı 73
Temeldeki ayrılıkların nedeni Sıffîn savaşı 73
Mezhepleri Fırkalara ayırma 73
Mezheplerin çıkış nedenleri 75
İlk mezhepler 77
İçtihada dayanan ehl-i sünnet mezhepleri 78
Ehl-i sünnet inançları dışında kalan mezhepler 81
İSLÂM'DA MEZHEPLER VE TARİKATLAR 92
İlk halifeler 92
Tarikatlar 93
Tarikatların özellikleri 93
Tarikatların doğuşu 94
Hak'ka ulaşma yolu 95
Marifet yolu 96

FASİKÜL 5:
Tarikatlarda törenler 97
Sunnî tarikatlar 98
Alevî tarikatlar 104
YALANCI PEYGAMBERLER 110
Monoteizme geçiş 110
Ridde nedir? 112
Esved ül-Ansî 113
Peygamberin hastalığı 114
Ulusal ayaklanma 114
Yeni bir din mi? 115
Tuleyha bin huveylid 116
Gatafan seferi 117
«Ona kılıç işlemedi» 117
«Güvercin ve oruçlu kuş adına» 118
Tuleyha'nın doktrini 118
Secâh 119
Yemame üzerine yürüyüş 119

FASİKÜL 6:
Museylime 121
Yemame hâkimi 121
Kur'an dilini taklid 122
Kureyş tehdidi 124
Diğer bazı yalancı peygamberler 125
BUGÜNKÜ İSLÂM DÜNYASI 127
Son çağlarda dinî akımlar 127
Asya ve Afrika'da İslâmiyetin yayılışı 130
Başka ülkelerde müslümanlar 130
Asya'daki müslümanlar (Tablo) 131
Balkanlar'da ve Avrupa'da müslümanlar 131
Afrika'daki müslümanlar (Tablo) 132
Amerika'da müslümanlar 132
Avusturalya'daki müslümanlar 132
İSLÂM ÜLKELERİNDE SANAT 133
Erken dönem İslâm sanatı 133
Türkistan ve İran sanatı 140

FASİKÜL 7:
Anadolu selçukluları devri sanatı 145
Anadolu beylikleri devri sanatı 152
Osmanlı İmparatorluğu devri sanatı 158
İstanbul'da dinsel mimarî ve Sinan 162
Osmanlı mimarisinde Sinan sonrası 166
Batı etkisinde sanat 167

FASİKÜL 8:
İSLÂM FELSEFESİ 168
Felsefenin doğuşu 169
Yorumcu görüş 171
Akıl ve iman 172
Mezhepler 174
Mu'tezile 175
Râzî'nin görüşleri 178
İhvanu's-sefâ 179
Atomcu felsefe 181
Doğacı felsefe 185

Büyük bir filozof: Farabi 186
Öteki filozoflar 189
İbni Sina'nın felsefesi 192

FASİKÜL 9:
İbn Heysem 195
İbn Bacce 196
Nasuriddin Tûsî 197
Kelâmcılar 201
Gazzali ve felsefesi 203
Sühreverdi 206
Bir sosyolog: İbn Haldun 207
İbn Haldun'un devlet anlayışı 208
Tasavvut felsefesi 210
Vahdet-i vücud 212
Hurûfilik 215

FASİKÜL 10:
ÖNEMLİ CAMİLER 217
Ümeyye camii 217
Kayrevan camii 217
Kurtuba camii 218
Mütevekkiliye camii 219
Tolunoğlu camii 219
El Ezher camii 220
El Akmer camii 220
Talayi camii 221
El Hakim camii 221
El Cüyuşi camii 221
Divriği Ulu camii 222
Mescidi Aksa 222
Kubbetüssahra 223
Sultan Hasan medresesi ve mescidi 224
Mescidi Cuma 224
Kutup Minar 224
Bibi Hanım camii 225
Bursa Yeşil camii 225
Malatya Ulu camii 226
Yıldırım Beyazıt camii 226
Muradiye camii 227
Murad camii ve medresesi 227
Alaeddin camii 227
Diyarbakır Ulu camii 227
İsabey camii 228
Üçşerefeli camii 228
Fatih camii 229
Şehzade camii 230
Manisa Ulu camii 230
Bursa Ulu camii 230
Eyüpsultan camii 231
Eyüpsultan türbesi 232
Mahmutpaşa camii 232
Süleymaniye camii 232
Beyazıt camii 235

Selimiye camii 236
Nuruosmaniye camii 236
Sultanahmet camii 237
Sokollu külliyesi ve camii 238
Rüstempaşa camii 238
Laleli camii 239
Kılıçali paşa camii 239
Yeni camii yada Valide camii 239
Selimiye camii 240

CİLT II

FASİKÜL 11
HIRISTİYANLIK 241
Hıristiyanlığın kökenleri 241
Eski Roma'da Hıristiyanlık 242
İsa'nın kişiliği 247
«Şalom» yada Mutluluk 250
İsa, tanrının oğlu 252
Kutsal Kitap: İncil 254
İncil'in kaynakları 259

FASİKÜL 12
İncil'in konuları 266
Ruhu'l-Kuds 272
Yaratılış olayı 273
«Çünkü topraksın ve toprağa döneceksin» 274
İnsanın alınyazısı 275
Suç ve ceza 276
İsa ve yahudiler 277
İsa'nın felsefesi 277
İnsanın kurtuluşu ... 280
Mucizeler gösteren İsa 280
İsa'nın dünyasal varlığı 283
Dünya ve ötedünya 284
İnsanın bağışlanışı 284

FASİKÜL 13
«Allah sevgidir» 289
Kıyamet'in iki anlamı 292
Dünya acıları 294
Kutsal ekmek ve şarap 296
Yoksullar ve varlıklılar 297
Melekler ve insanlar 298
Mezhep ayrılıkları 301
«Semereli olun!» 304
Hıristiyan peygamberleri 305
Kilise'nin doğuşu 311

FASİKÜL 14:

Hıristiyan mezhepleri 314

Küçük mezhepler 318
Hırıstiyan tarikatları ... 322
Hırısyitanlığın sembolleri 323
Ölü yakma geleneği 333
Birleşme çabaları 335
Ruhban okulları 336
FASİKÜL 15:

Kilise ve bilim 337
Hırıstiyanlık ve sanat 339
Hırıstiyan felsefesi 342
Kilise babaları 346
Rönesans ve Hırıstiyan felsefesi 357
FASİKÜL 16:

MUSEVİLİK 361
Yahudiliğin kökenleri 361
Yahudiliğin doğuşundan önceki durum 362
Öteki dünya inancı 362
Tufan olayı 363
Filistin 364
Sami tanrıları 366
Tapınaklar ... 369
Tek tanrı düşüncesinin doğuşu 369
Hz. Musa'nın ortaya çıkışı 371
Musa'nın peygamberliği 374
Tevrat ... 376
Tevrat ve masallaşan tarih 377
On buyruk 380
Tevrat'ın konuları 381
İlk günah 384
İnsan soyunun türemesi 384
İlk kan dökme 384
FASİKÜL 17:

Yahudi devleti 385
Tabular 385
İnsan eylemlerine ilişkin yargılar 388
Zebur 399
Yahudilikte dinsel görevliler 400
İbrani peygamberleri 403
FASİKÜL 18:

Babil egemenliği altında 416
Yahudilikte din devleti 418
Yahudi yasası: Talmud 420
Yahudilikte tapınma (ibadet) 426
Ortaçağda Yahudilik 427
Musevilikte yalancı mesihler 432

FASİKÜL 19:

Yahudi tarikatları 434

Hahamlar, zaddikler 439
Kabbala 440
Kutsal Kitap'ta kıssalar 443
Çağımızda Yahudilik 448
FASIKÜL 20:

Yahudi felsefesi 467

CİLT III

FASİKÜL 21:

TOTEMİZM 481
Eski Türk dinlerinde totemizm 482
Ana hukuku sorunu 486
ESKİ TÜRKLERİN DİNİ 487
Ay ve güneş kültü 488
En büyük kurban: At 490
Yer-Su 492
SAMANLIK 495
Eski Türk topluluklarında şamanlık var mıydı? 496
Kendinden geçme 498
Ruhun uçuşu 500
Tanrısal nitelikler 501
İyilik ve kötülük 504

FASİKÜL 22:
Tören türleri 505
Temel ilke 506
ANİMİZM, FETİŞİZM 510
Afrika dinleri 510
Fetişizm ve totemcilik 511
«Nommo» 513
Afrika'da din ve toplum 514
Afrika kozmogonisinde dünya ve insan 516
Bambaralar 517
Afrika'da tektanrılı dinler ... 519
KOLOMB ÖNCESİ AMERİKA'DA DİNLER 523
Orta Amerika uygarlıkları 524
Orta Amerika'daki başlıca tanrılar 526
Su, yağmur ve rüzgar tanrıları 528
Bitki örtüsü tanrıları 528

FASİKÜL 23:
Aztekler 529
İnkalar 530
Mayalar ... 532
ESKİ MISIR DİNİ 533
Hayvanbiçimcilik 534
Osiris efsanesi 537
Mısır kozmogonisi 539

Pramitler ve mumyalar 542
MEZOPOTAMYA DİNLERİ 544
Sümerler ve Samiler 545
Babil Pantheonu 548
Tanrı şekilleri 548

FASİKÜL 24:
Üçlü tanrı toplulukları 553
Öteki tanrılar ... 558
ANADOLU DİNLERİ 561
İkinci dönem dinleri 563
Hititlerde törenler 566
Hurri dini 567
Luvilerde din 568
Son dönem dinleri 569
ESKİ YUNAN DİNİ 571
Eski gelenekler 573
Büyük tanrılar 574
İnsanbiçimcilik 576

FASİKÜL 25:
Üreme, döllenme kültleri 578
Dionysos kültü 582
Epikuros'çuluk 584
ROMA DİNİ 587
Kentleşme ve tanrılar 589
Pythagoras'çılık 591
Reformlar dönemi 593
Duvis Julius 594
Şarlatanlar 595
GERMEN DİNİ 597
Baş tanrı: Mercury 598

FASİKÜL 26:
Loki, şeytan ve kötülük 601
Güneş tanrıları 603
Büyücülük biçimleri 604
Cehennem köpeği 607
ESKİ İRAN DİNİ ZERDÜŞTLÜK 609
«Böyle buyurdu Zerdüşt» 610
Tanrılar ve şeytanlar 611
Ebedi boşluk 614
Vendidad 617
Ahura-Mazda 620
JAPON DİNLERİ 621
Şintoizm 621
Yaşayanlar ve ölüler 622

FASİKÜL 27:
ZEN-BUDİZM VE ÖZELLİKLERİ 625
Zen tekniği 627
Satori 628
ÇİN DİNLERİ: TAOİZM 629
Taoizmin Kutsal Kitabı 630

Felsefi sistem olarak Taoizm	632
Taoizmin felsefi görünümü	632
Dinsel pratik olarak Taoizm	633
Budizmin Taoizme etkisi	635
KONFÜÇYÜS'ÇÜLÜK	635
Konfüçyüs'ün hükümete ilişkin düşünceleri	637
Yönetimden ayrıldıktan sonraki hayatı	638
Ahlâk ve felsefesi	640
HİNDUİZM	641
Vedalar	645
Upinişadlar	646
Ramayana. Mahabharata ve Puranalar	647
FASİKÜL 28:	
Hinduizm'de Birlik ve özgürlük	649
Bhakti yolu	651
Toplumsal idealler ve değerleri	651
Kast sistemi	652
Gelenekler ve törenler	654
Uygulamalar ve inançlar	655
Veda dışı sistemler	658
Hinduizm felsefesinin altı sistemi	660
Hinduizm'de yeni eğilimler	664
Hinduizm'de tarikatlar	665
Hindistan dışında Hinduizm	669
Kuzey Hindistan mistisizmi	670
FASİKÜL 29:	
BUDİZM	673
Siddhartha yolunu çiziyor	675
Gautama Uruvilva'da	675
Benares'deki vaız	679
Buddha baba evine dönüyor	680
Yetmiş yedi mucize	681
Hiçbir şey yoktur, her şey vardır	682
Yaşam da sürekli bir enerji akımıdır	684
Budist rahip	686
Buddha'nın ölümü	687
Budizm'in yayılması	688
Konsiller ve karşı çıkanlar	690
Hinayana: Küçük araç	690
Mahayana. Büyük araç	691
Büyü ve dinsel araç	692
Sayısız tanrılar	692
Budizm'in edebiyatı	693
Hindistan'da Budist sanat	693
Uzak Doğu'da Budist sanat	694
Jainizm	696
FASİKÜL 30:	
TİBET BUDİZMİ (LAMAİZM)	698
Lamaizm'in temelleri	698
Tibet Budizmi'nin tarihi	699
Tantrik Budizmi	699
Padma Sambava	700
Tsong-ka-pa	702
Tibet Budizmi'nin tarikatları	704
Bâtıni Budizm	706
Dalai Lama ve Panşen Lama	707
Rahipler, tapınaklar ve ayinler	708